ЖИТЄ І СЛОВО,

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРИЇ І ФОЛЬКЛОРУ

ВИДАЄ

ОЛЬГА ФРАНКО.

ТОМ IV.

ЛЬВІВ.
З ДРУКАРНІ ІНСТИТУТА СТАВРОПІГІЙСЬКОГО.
1895.

Зміст четвертого тому.

I. Беллетристика

II. Статі наукові.

III. Матеріали історичні і літературні.

IV. Матеріали етнографічні.

V. Критика і бібліографія.

VI. Хроніка.

НАШ АЛЬБОМ.

I. Моя сповідь

Не вірю в Бога я такого,
Що тільки в небі він сидить,
Тьма ангелів докола Нього
Лиш все в лице Єго глядить.

Мій Бог повсюди пробуває,
Де тільки взір ся мій опре;
А хоч і плоти Він не має,
Мій дух Єго вбачає все.

Не могу сьому віру дати,
Щоби до Бога „меньший брат“
Інакше мусів промовляти,
Як шляхтич-пан, а ще маґнáт *).

*) В польських „Gorżkich żalach“ (пісні страстні) знаходять ся в пісни п. з. „Żegnanie się ze światem“ ось які місця: „Żegnam was, rodzice kochani, Znajomi, krewni i poddani! Żegnam was, mitry i korony... Żegnam was, przepyszne pokoje, Już w wasze nie wnijdę podwoje“... і т. і. Такими словами промовляти може очевидно тільки пан-шляхтич; пісня ся набожна скомпонована отже тільки для великих панів. В новійших виданях Gorżkich żalów“ пісня та („Żegn. się ze św“) вже пропущена Я знайшов єі в „Spiewniku dla użytku wszystkich chrześcijan“ (Gniezno, nakł I. B. Langego — 1863) — і тут вона багато вже „зреформована“: але в найдавнійших виданях „G. Ż.“ суть іще місця такі: „Żegnam was, poddani i sługi — Żegnam was, karety i cugi“ і т. і.

Мій Бог однако всіх приймає,
Чи хто убогий, чи богáт;
Арістократів Він не знає,
Мій Бог справдешній демократ.

Не вірю я, що в бій кровавий
Одних на других Бог веде;
На відворот, мій Бог ласкавий,
Він мир і згоду всім несе.

Не вірю я що Бог давнійше
Жидівський люд собі ізбрав,
Бо де-ж би Він ся окремійше
В таких „пехлюях“ любував?!

Не вірю я, що Божа Мати
Так полюбила Поляків,
Що аж зволила ся вінчати
Корунов польських королів.*)

Ще гріх один — і непростимий
Тяжить на мні: не вірю в те,
Що „хтось-там“ є непогрішимий,
Що лиш католик в небо йде.

Ну, вжеж із того мож спізнати,
Се й кождий дяк вам вже повість,
Що я пехтую всі доґмáти,
Я очевидно - атеіст! —

Не скажу я, що нам не треба
Сьогóдня зовсім вже попів;
Однак не вірю, щоб до неба
Владика кождий нас завів.

Томý й не хочу я вертати
Ізнов на наш давнійший слід:
Попам ізнову передати
Увесь в політиці провід.

Мій погляд, знаю, дуже блудить,
На те не згодить ся загáл —
І так як-стій мене осудить,
Що я.. ну, хто я?... радікал!

*) Поляки, як звісно, зовуть Матір Божу „Królową Polski“.

На тім іще я не кінчаю,
Ще не один я маю гріх,
Та ще і інші примхи маю,
Я ще не вісказав усіх.

Так. прúміром мені припало,
Що „хлоп“ без бука може жить.
Чи може ліпше то бувало.
Як пан міг „хлопа“ і убить?

Отсе ж гаразд був, рай та й годі!
Як то за пáнщини часів
Пан мужикови при нагоді
Сто буків вичислить велів!...

Іще не хочу я признати,
Що всі пасовища й ліси
Повинні тільки посідати
Без виїмки самі пани

Тепер мене вже всі спізнали:
Не простий я соціяліст;
Я гірший ще, як радікали,
Я вже — поганий коммуніст!

А що я завсігди голошу,
Що простий хлоп також мій брат,
То хто ще я?... згадайте прошу...
Ну, вжеж — червоний демокрáт!

А що я рад би й те зробити,
Щоби наш „хлоп“ до шкіл навик,
Що хочу люд наш просвітити,
То я й „wichrzyciel“ — бунтівник!

Не вірю й вірить я не стану,
Що Русь — Москвá „адін“ народ,
І ту невіру препогану
Я рад ширить „отъ рода въ родъ.“

Ба, що ще гірш: мені здає ся
І безупинно все ся снить,
Що Україна ще здвигнé ся
И самá для себе бýде жить.

На се-ж вже наш „маститий“ скаже
Що я в історіі „тумáн“,

*

Сепаратіст — і „даже, даже
„Мятежнік“ і — польономан!

А що до того я не знаю
„Орфографіческих“ засад,
В письмі всі „йори“ пропускаю,
То я ще неук, ретроград.

Не вірю я в пусту сю мову,
Що Польща давня зможе встать,
„Od morza aż do morza“ знову
По свому буде панувать.

Що „hierarchię społeczną“
Так вже наш „ludek“ полюбив,
Що нині вже за ню безпечно
Житє своє би положив.

Не вірю в згоду я з Ляхами,
Бо знаю тоі згоди ціль;
Не хочу-ж дать йім верх над нами...
За те-ж я вже — москальофіль!

В кінці, щоб правду всю сказати,
Іще один я маю гріх;
До нього аж боюсь признати,
Бо се найтяжший вже з усіх.

Я... я.. я — вимовить не мо́гу, —
Я певно вже з ума́ зійшов, —
Ступи́ть не хочу на дорогу,
Якою „курс новий“ пішов.

Бо я в сліпій свойій невірі
Добро не хочу бачить те,
Яке тепер „в зуповній мірі“
Нам „курс новий“ той принесе.

На відворот, мені здає ся,
Воно ся може і з іститъ,
Що „курс новий“ той не прийме ся,
А нас лиш більше понизить.

Но так лише я сам гадаю!
Політик зрільший вам повість,
Що я розладу лиш бажаю,
Що я — безглуздий анархіст!

Так бачите із того всього,
І вже вам легко осудить,
Які гріхи і як йіх много
На совісти мойій тяжить.

Для мене ласки вже не має,
Тра буде конче в пекло йти;
Там вже на мене чорт чекає,
Від нього годі ся спасти!

II. З „Верховиньских Станс“.

I. Під вечір.

Заходить сонце; на поля́ і мла́ки
Спускаєсь ніч. Лиш там, на тій горі,
Там видно ще і не-сліду ще мраки,
Що пітьмою лягає тут долі.
Так се неправда, сонце, що о д н а к о
Ти шлеш для всіх проміня золоті:
Для тих, що висше, все ти д о в ш е сьяєш,
Зараньше сходиш, пізно западаєш.

II. В ночи.

Огні горять край ліса по поля́м,
І чути труби, вистріли і крики:
Се бідний хлоп сторо́жить тут і там
Загінчик бульби, щоб не зрили дики.
Стріляти йіх н е в і л ь н о м у ж и к а м,
Хоч всюда школи роблять йім великі...
Хлопа́м най х л і б н а с у щ н и й п р о п а д а є,
Най пан лише с в о ю „о х о т у“ *) м а є!

III. При „гати“**).

Спустили став, та хлопови при га́ти
Кльоц ногу аж на четверо зломав.

---

*) „О х о т а“ значить також декуди в горах „п о л ь о в а н е“.

) Щоби і з подальших місць лісів верховиньских (де господарка лісова на більшу скалю веде ся) приставити зрубане дерево до ріки а опісля рікою до тартаку, насипують в пригіднім місці на потоці височезну греблю з запорою в середині, котора разом з греблею здержує воду, через що **в тім місці творить ся „с т а в“. Усе разом зове ся „гать“ — „Klause“. **Зрубане**

Сейчас об тім дали до Скарбу знати,
Та доктор скарбовий часу не мав:
Грав „фербля“; тож велів три милі гнати
Робітника в шпиталь — де гнеть сконав...
Лікар тут є лиш для панів лісничих,
Не для хлопів, гельотів невольничих.

IV. В скарбовім лісі

Хлоп кущ врубав — й лісничому попав ся...
„Сокиру дай!“ лісничий затремтів.
Мужик в страху і з місця не кивав ся —
Та лиш часок... бо вистріл загримів —
І хлоп на вік — калікою остав ся.
Пішло се в суд — є суд і для хлопів!
Та тут лісничого цілком звільнили,
А мужика — в тюрму ще засадили! *)

V. Похорон par excellence.

Був похорон. З попом людей йшло много;
Та перед вечером прийшлось спочить,

дерево спускають в своїм часі до потока, а коли его (тут і при ріці) більше призбирає ся (і щоби на ріці піднести воду), тоді в запорі підносять засуви (отвирають „шлюзи“), а спливаюча великими масами і з великою силою вода забирає нагромаджені при потоці кльоци і несе до ріки. Часто однак лучає ся, що вода викине кльоц такий далеко на беріг; тоді стоячі по берегах робітники втручують его назад до потока. Робота се дуже небезпечна, а що звичайно при тім нема належного надзору, то не рідко пригоджуєсь, що робітникови кльоц зломить одну або й обі ноги — і бідний робітник, нераз батько численної родини, стає калікою на віки Правда, що робітник такий міг би від скарбу домагати ся відповідного винагородження, але де наш хлоп о своє упімнутись уміє?!.. Звичайно буває, що дістане від скарбу (жидівського) 20 або 30 гульд (а часом і менше) і сидить тихо. Така то вже доля нашого бідного мужика! — Описана тут пригода в головній річи правдива, лиш в подробицях змінена трохи: нещасний робітник лежав перше один чи два дни в скарбовім шпиталі, а опісля повезли его до Львова, де зараз (бачу другого дня) умер!

*) В нещаснім закутку тім, де се стало ся (в Гонолюлю), нерідко пригоджуєсь, що панове лісничі (бо і в Гонолюлю є така „бранжа“) цільність своїх пушок на мужицьких лобах випробовують Так приміром кільканацять літ тому назад, як се мені доносять з Гонолюлю, один тамошній лісничий без жадноі причини стрілив до хлопа і убив его на місці. Лісничому тому не то що „голови“, але і „пальця“ навіть „не відрубали“, — бо сказано, що він божевільний. — Перед 2-ма чи 3-ма роками знов інший лісничий тамошній застрілив (з вікна) робітника — і він — не знаю вже, яким способом — також „викрутив ся“ — і здоровісінький проходжує ся до нині по лісах Гонолюльських. Бідні то ті „хлопи“ в Гонолюлю! У нас, в нашій Галичині, все преці „хлоп“ має в суді защиту, а особливо, коли має справу яку з яким-небудь „скарбом“ або з жидами.

Бо цвинтарь був подальше*), ще й до того
Лісничий при дорозі став просить
Попа в свій дім. Так піп зайшов до нього;
А щоби більш ваш обряд повисшить,
То пан-отець до рана „ферблія“ грали,
А люде на дворі — з мерцем чекали! **)

VI. Відрада.

В селі убогую вдову ховали.
З плачу аж заходились діти всі;
Та ще гірчійше сирітки ридали,
Як піп „за труд“ корову взяв собі;
Аж на єго обору провожали
Єдиную кормительку сімйі! —
„Не плачте, діти!“ став йіх піп втішати;
„За те буде в небеснім царстві мати!“ ***)

Столярченко.

---

*) Села в гуцульській Верховині (де саме подія ся пригодила ся) дуже розлогі; тож нераз буває, що похід похоронний вибере ся рано, та ледви на вечір успіє дістатись на кладовище.

**) Описаний тут похорон — се факт справдешній (лучив ся, як се вже сказано, в Гуцульщині) „Високопреподобный“ пан-отець той, коли раз був більше „вдохновенъ“, сам таки оповідав мені се — наче би який „подвиг“ свій „лицарський“. — „Подвигів“ таких мусів він чимало доконати, бо є він тепер деканом (але вже не в Гуцульщині) і давно вже має відзнаки крилошаньскі. Sic itur ad astra!

***) Описана тут подія також справдешня, а добросердний „душпастирь“ сей має також „крилошанські відзнаки“ і є нині також уже деканом „и прочая, и прочая“. Подію сю, котора, кільканацять літ тому назад в однім закутку верховинськім лучила ся, оповідали мені з великим огірченем таки сусіди-панотці, которі опісля дуже раді були, коли йіх товариш „кондеканальний“ не тілька до іншого деканату, але і до іншої епархіі переніс ся.

Зазначую тож тутки з притиском і се, що ані сеі, ані попередущоі станси не прикладаю я до загалу духовенства нашого, а хотів я ними тільки напятнувати деяких недостойних „служителів Христа“, яких чеснійша часть Духовенства нашого завсігди цуралась і за которих лише неповинно встидати ся мусить. — Таких „недолюдків“ — а саме з духовного стану — повинні ми завсігди прилюдно поганьбити; у нас однакож так воно, на жаль, склало ся, що супроти поодиноких навіть членів давнійшоі нашоі „hierarchii społecznej“ (себ-то: попів), хоч би вони перед лицем суспільности нашоі, а особливо же перед чистим лицем люду нашого як найгірше поводили ся, прилюдно виступить годі, бо сейчас обсиплють тебе всілякими епітетами, як „атеіст“ (наче би то „Бог“ а „піп“ було те, що одно!), „анархіст“, „радикал“ (се вже найстрашнійше „прозвище“!) і т. і. *Примітки автора.*

Думка Українця в Карпатах

(вписана в альбом Галичанці.)

На хвилю побачив я гори
І вільним повітрям дихнув;
Згадав про степи я просторі
І.... тяжко та важко зітхнув.

В степах тих просторих — неволя,
Степи мої рідні — тюрма...
Коли-ж наша змінить ся доля? —
Й гадати про те нам — дарма....

1889 р. 3. августа. *А. М.*

Два малюнки з житя.

I. Провінціальна актриса.

Актриса грати починає;
От зблідла, плутає, ковтає
Нікчемні сльози; чує сміх;
(Сміять ся, кажуть всі, не гріх)...
Сижу, дивлю ся і зітхаю.
Як би ж ви знали, що я знаю,
Умовк би ваш нікчемний сміх!
Вона побрала ся з актьором,
То пак, з артистом. Сором, сором!
Талан високий запсував;
Пропив єго, поганим став, —
А він колись гримів, гримів!
Тепер розхрістанний сидів,
І пяний, лютий наче біс
На жінку глянув із „куліс".

II. Молодий співака.

Оплески, гомін, квіти, квіти
Мов дощ посипались. Як діти
Кричать всі, рвуть ся до куліс.
Співака чує: „Браво, bis!"
Палають очі, серце рветь ся
В якийсь чудовий, славний край.
Співаці кажуть: „Знов співай"!
Він вийшов. Стихло все. Співає;
І в серці кожного лунає

Чудова пісня; він мовчить,
І саля вся гримить, гримить!
А дома жінка молодая
Не спить і жде — він добре знає.
Летить до дому, аж війшов,
На силу двері він знайшов,
Все начё чує: „Браво! bis!“
Виходить жінка: „Що приніс?“
„Приніс я славу“. Він умовк.
Вона неначе хижий вовк
Очима хижими блиснула
„Як би ти бачила та чула!“...
„А подарунків ні, нема?“
Вона сказала і сама
Між квітами шукає злата.
„Все квіти! На якого ката?“....
„Неволя, каторга, кайдани!
Піду туди, де люде пяні,
І може там знайти я мушу
Ще не скаліченую душу,
Почую щиру, теплу річ!“

Він вийшов і гуляв всю ніч.

Одарка Романова.

З народніх мотивів.

I. Зрада.

Через жита стежка вбита, через річку кладка;
Куда ходжу, з ким говорю, все за тебе гадка.

Ломала я квіт калини, тай ружу, тай ружу;
Дав-єсь міні дане, любку, що за тобов тужу!

Ломала я квіт калини, тай ружу колячу;
Що-сь ми любку, таке вдіяв, що за тобов плачу?

Ой, калина процвитає, над водою гне ся;
Чи ти справді такий красний, чи міні здає ся?

Та бодай тя, мій леґіню, тай з твоєю вродов,
То мя болять мої очи — дивлючись за тобов!

Мало-ж міні дивити ся в твойі ясні очи,
Не надивлюсь, хоч дивлю ся від раня до ночи.

Чорні очи в синіх очох то ся закохати!
Бодай були чорні очи вас синіх не знали!

Через тебе, мій любочку, душею наложу:
Хоч кохати перестану — забути не зможу.

Ой забула-б тебе милий, забула-б я швидко,
Коби з мого подвірєчка на твоє не видко

Ой забула-б тебе сизий, коби не та слава,
Що про твойі співаночки світом залунала.

Через твойі сумні пісні не можу забути,
Вони в душу чаром дишуть й вливають отрути.

Як затужиш у сопілку, сумно заспіваєш,
Моє серце мою душу 'д собі пориваєш.

Ой зелена отавиця коло перелазу;
Яка-м була солоденька, любку, тобі з-разу!

З молодого яворенька кора тонесенька;
Чом не звеш мене як в-перше· „Рибко солоденька"?

Тече вода долі лугом, у річку впадає;
Чи вже наше закохане, любку, пропадає?

Яке було закохане вдавна меже нами!
Розлучила нас білявка з чорними бровами

Товаришка, товаришка товаришувала,
Доки тебе, мій любочку, не відчарувала.

Любив ти мя, мій миленький, як з горіха зерня,
Чому тепер так минаєш як колюче терня?

Коби-м мере, любку, знала, що є в тебе друга,
З сего світа я б злинула, як пташина з луга.

Іде чутка: ти ся жениш. Мере, ти ся жениш!
Кого-ж міні, мій зрадливий любити повелиш?

Хоч вечи ми, не вели ми любити другого,
Як любила, любити-му тебе зрадливого!

Не божи ся, зле говориш, злу натуру маєш,
Ти зі мною на розмові про другу гадаєш...

Ти зі мною на розмові, а до неі пійдеш, —
Би ти в дзвони задзвонили, нім до неі дійдеш!

Бодай дзвони задзвонили, попи заспівали,
Бодай тебе зрадливого в темний гріб сховали!

II. Дівочий жаль.

Ой дівчат нас з білим личком о віях шовкових
Більше в світі, чим у лузі ягід калинових.

Ой ягід тих по всіх борах нема кому рвати;
Нам небогам доводить ся дармо долі ждати.

Нема кому схилити ся по ягідку в борі,
Ні в ким міні любити ся, меркнуть очи-зорі.

Дармо тужу і співаю, дармо серце бєть ся,
Ні з ким раю поділити, вік марно минеть ся.

Бо коротке наше літо і день той близенько:
Як ягідка в зимну осінь, зівяне личенько.

Прийде осінь, лист зівяне, ягідка упаде,
І дівоча пишна врода в самоті пропаде

III. Жіноча доля.

Ой куди ти похожаєш, доле моя, доле,
Що мене камінє ранить, гостре тернє коле?!

Ой в кого ти доле служиш і де ти ночуєш,
Мене слізми наповаєш, журбою годуєш?

Чи на те я виростала, на те літа ждала,
Що-б я тебе, лиха доле, тепер проклинала?

На таку ж мя доріженьку ненька годувала,
Про такого міні князя в колисці співала?

Тужить, плаче серце наше, доки має волю,
А в неволі нарікає на ту „лиху долю“.

Доки воля, доти щастє, чудова омана,
А та доля ожидана — чорна і погана.

Ой, та доля ожидана лиха і погана,
А я з нею ой на довго, до смерти звязана.

Чи така я нещаслива, чи моя родина,
Ой чи я ся в нещасливу годину вродила?

Чи тілько я сирітонька, чи сиріт є більше?
Чи йно міні сирітоньці у світі найгірше?

Чи тобі я, моя мамко, води не носила,
Що ти міні, моя мамко, долі не впросила?

Чи тобі я, моя мамцю, мітків не мотала,
Що ти міні, моя мамцю, долі не вгадала?

Ой не треба, моя нене, гіршоі неволі:
Молода я, вродлива я — та не маю долі.

Мрака біла луг покрила, зілє похилила, —
Не судив ти міні, Боже, кого я любила.

Мрака біла луг покрила, верхи полишила;
Того-сь міні судив, Боже, що я не любила.

Без сонейка, без палкого сніжок не розтане;
До другого, до нелюба серце не пристане.

Болить мене, мамко, серце і тіло понило:
За нелюбом, матіночко, і жити не мило.

Ой не можу, матіночко, за нелюбом жити
Краще міні в моє серце гострий ніж встромити.

Болять мене, мамцю, руки від чужоі муки, —
Ой то болять, мамцю, обі, що не роблять собі.

Сли-б була я, мамко, знала, що за мужем лихо,
Чесала-б я русу косу тай сиділа тихо.

Косо моя кучерява, я-ж тебе чесала,
А ти косо ледачому у руки попала.

Косо моя кучерява, косо моя дрібна,
Ой то тебе розплітала біда непотрібна.

Ой зацвила черемшина, крізь ліс забіліла;
Дурний же мій розумочку, що-м не відповіла.

А червона калиночка крізь ліс подала ся;
Дурний же мій розумочку, що-м поквапила ся.

Звязали ми світ, звязали довго не коротко,
А з нелюбом жить прийшло ся — гірко не солодко.

Ой солодке дівуване при матуси в дома,
В чужій хаті то прокляте, то труд і утома.

Годі, мамко, як у тебе, до волі гуляти!
Та сли-б хоч у рідній хаті часок переспати!

Сли-б поспати в рідній хаті, ой спала-б я, спала
Та нікому доріженьки я-б не заступала.

Тут дорогу заступаю, завадою стала,
Ой не раз туг зла свекруха сироту прокляла.

Уляна Кравченко.

Нові варіанти кобзарських співів.

Передав з замітками М. Драгоманов.

(Посвята Л. П. К.).

II. Записі Порфира Мартиновича (коло 1876 р.)

Замітка. Вже коло 20 років минуло ся з того часу, коли маляр П. Мартинович дав нам свої записи співів двох кобзарів з полтавськоі губерніі. Років з 10 минуло з того часу, як ми. по его просьбі, звернули ему орігінали его рукописів, знявши собі на всякий случай копіі. Шан. д. Мартинович хотів тоді печатати свою збірку, та чомусь вона й доси не появилась. Ми не можемо зноситись з д. М-чем і не знаемо навіть, чи живий він (дай ему Боже 100 літ житя!). Тимчасом цінний матеріал зібраний ним лежить даремно і може навіть при певних обставинах нашого життя пропасти, як пропало подібного не мало. То ж думаемо, що сам д. М-ч, коли до него дійде звістка, що ми печатаемо его матеріал, не розсердить ся на нас.

Записі П. Мартиновича інтересні між інчим тому, що в них зведено репертуар двох певних кобзарів. Через те вони, поряд з записами Ломиковського, Русова, Іващенка, Горленка і др можуть служити не тілько для аналізу варіантів, але і для характеристики місцевих кобзарських гнізд або шкіл, котрих сліди зостались ще на лівобічній Украіні і одповідно котрим ріжнять ся і варіанти. Д. Мартинович до того дае і рітуал посвяти кобзаря-ученика на майстра серед певного товариства кобзарів-майстрів, явний зостаток колишнього істнуваня впорядкованих корпорацій кобзарських, котрі були і школами з певними текстами співів.

При записах д. М-ча були й патрети кобзарів, котрі ми ему звернули. Перший кобзарь, котрого репертуар списав д. М-ч, се Трихон Магадин*). Подаемо тут его думи, а з інших пісень „Біду“.

М. Др.

*) В заголовку д. М-ча при сій назві приписано: Бубни, лохвицького пов., Полт. губ.— та в статті д В. Горленка: „Бандуристъ Иванъ Крюковскій“ в „Кіевск Старинѣ“ 1882, N. 12, стор. 485, в числі кобзарів, котрих знав Крюковський, показано „Трихона, з Великих Бубнів, роменськ. повіту, умер два роки назад“. Певно, д. М-ч помилив ся повітом, бо Бубнів ни в лохв. пов. не знаходимо на картах.

М. Др.

I. Як три брати з Озова втікали.

Не пилй пилили, не тумани вставили,
Як з города Озова, з тяжкоі неволі три брати втікали.
Два конних, третій пішиӣ піхотиця,
Наче междо ними чужа чужаниця,
Біжить підбігає... Кров сліди заливає
І пожар під білі ноги підпадає!
Братів конних доганяє, міждо коні вбігає,
За стремена хватає, словами промовляє:
„Брати мої милі, голубоньки сиві, возьміте мене міждо коні,
Хоть мало підвезіте, — нехай я буду добре знати,
Куда з вами у городи християнські до 'тця, пані-матки прибувати?"
А брати промовлять словами: „Ей брате милий, голубоньку сивий!
Самі, брате, не вийідем і тебе не вивезем.
Бо за нами з города Озова тяжка велика погоня!
А сам жив здоров будеш,
До швидче у города християнські од нас прибудеш.
Будеш ти, брат, по тернах по байраках всегда скривать ся,
У города християнські всегда прибувати.
Чи твоя голова козацька молодецька в чистом полі помре, —
Єсть у чистому полі орли сивопері чорнокрильці —
Твоі кости похоронять."
То найменьший брат промовить словами:
„Брати мої милі, як голубоньки сиві!
Єсть у вас ясненький міч,
Іздійміть мині головоньку з пліч,
Та мене у чистому полі поховайте,
Звіру-птиці на поталу не подайте!"
То середульший брат з коня вставає,
До меньшого брата словами промовляє:
„Хоч єсть у нас ясненький міч,
Так міч твоєі шеі не пойме,
Рука козацька молодецька не воздоймить ся,
Серце козацьке молодецьке не осьмілить ся!"
Тоже внять меньший брат промовить словами:
„Брати мої милі, голубоньки сиві!
Йідьте все шляхами. рубайте віті тернові шаблями,
Зелені байраки ламайте,
По шляху розкидайте
Для козацькоі признаки"
То йіхали брати шляхами, рубали віті тернові шаблями,
Зелені байраки ламали,
По шляху розкидали,
Меньшому брату признаки давали.

На море степів виступали,
Ні тернових вітей, ні зелених байраків ніде не завидали.
Тілько середульший брат промовить словами:
„Брат старший милий, голубоньку сивий!
Станьмо, коні попасімо
І меньшого брата підождімо!
А коли — назад заверніммо ся,
Міждо коні возьмімо,
Хоть мало його підвезімо.“
То вже старший брат промовить словами:
„Брат середульший милий, як голубоньку сивий!
Іще тобі проклящька турецька (невіра) не звірила ся?
Він сам жив здоров буде,
Швидче од нас у городи християнські прибуде.“
Середульший брат з коня вставає, гірко слезами ридає;
Дорогії шати видирає, червону китайку по шляхам розкидає,
Меньшому брату признаки дає.
То меньший брат біжить подбігає
І пожар під білі ноги підпадає, кров сліди заливає.
На море степів виступає,
Не завидає ні тернових вітів, ні зелених байраків,
Тілько червону китайку забачає,
У руки бере, до серденька прикладає, словесно промовляє:
„Боже милий, як то мене турецька проклящька невіра на спочивках [проминула,
Чи в тернах чи в байраках, як моїх братів кінних догонила,
Які збитки починила:
Дорогії шати видирала,
По шляхам розкидала!...
Ей, коли б же я добре знав, чи їх постреляно-порублено,
Чи живем у руки забрато?
До-б я пішов по степам блукать,
Білого тіла знаходить,
У чистому полі поховать,
Звіру птиці на поталу не подать.“
Се козак промовить словами, —
Буйні вітри повівали,
Козака з ніг валяли.
Одно безпиття, друге безїіжжя і третє бездорожжя.
Під Савор-могилу схожає
Низенько голову склоняє.
Тогда орли находили,
На чорні кудрі наступали,
З під лоба очі виймали...
То він обізветь ся з-тиха словами,
Обіллєть ся горко слезами:
„Ей ви орли сизопері, орли чорнокрильці!

Зождіть хотя малу годину, другу часину,
Пока розстанеть ся душа з білим тілом!
Тоді находитимете, шо хотітимете надо мною робитимете"...
Тогда орли одступали, а він на Савор-могилу схожає,
До Творца руки здіймає і дух із тіла оддавае.
Не чорна хмара наступала,
Як козацька молодецька душа із білим тілом рострягала...
Тогда орли сизопері, чорнокрильці із тернів із байраків налітали,
Сизії волці набіжали, од сустав кости 'дривали,
По комишам розтаскали і комишами покривали.
Буйні вітри повівали, жовті кости пужарями покривали
Не отець пані-матка козака оплакала ранніми зорями,
Дрібними слезами;
Зозуля прилітала, у головках сідала, жалобненько кувала:
„Голово, голово козацька-молодецька,
І справді єси не допила, не дойіла
І хорошенько не доходила!
Де довелось по степах валятись,
Звіру-птиці на поталу податись!"
Стали брати у города християнські прибувати
І стали раду одраджати:
„Як будем, брат, отцю-паніматці одвіг одвічати?"
Старший брат промовить словами:
„Брат середульний милий, голубоньку сивий! сам я буду знать,
Як за меньшого брата отцю-паніматці одвіт одвічать:
Іскажем: був пан Гроздин
Туркин молодий,
Продав нашого брата у 'рабську землю,
У проклягу бусурманську невіру
На катергу довічню".
Ой то середульний брат промовить словами:
„Брате старший милий, голубоньку сивий!
Будем брате, правду говорить, буде Господь наділять
І отець мати вихвалять,
А як не будем, брате, правду говорить, —
Буде Господь нищить-поднищать
І отець мати клясти-проклинать".
Старший брат промовить словами:
„Брате середульший милий, голубоньку сивий!
Будем на двое кару нашу паювать,
Не будем между собою суперми мать."
Стали старші брати у города християнські прибувати,
На святі церкви накладати
І нищих убогих наділяти,
Турецьку землю клясти-проклинати:

„Справ єси ти, турецька земле, проклящька
І розлука християнська!
Розлучила мужа з жоною,
Брата з сестрою.
Справ єси камяниста.
Туркам, Нагайцям на сребро-злато богата.“
Визволь, Господь, невольника з неволі на край веселий,
Междо мир хрещений.
До роду, до родини, до отця-пані-матки!
Услиши Господи, у провьбах, у молитвах!
Люду царському, народу християнському на многа літа і до коньця віка!

2. Про Олексія Поповича.

На синьому морі, на білому камені
Сидить сокіл ясен-білозірець;
Низенько головку склоняє, квилить проквиляє,
На святе небо поглядає:
То половина соньця, половина місяця у тьму заступила;
Не горазд у синім морі начинало:
Супротивна хвиля до дна моря вставає,
Козацькі судна молодецькі на три части розбиває:
Перву часть одбивало,
Посеред моря потопляло.
В тую годину два брата рідненьких потопало,
Третя чужа чужанина, безрідна, безплемінна:
Шо нікому на чужій чужині порятунку дати
І прощеня приняти.
Стали брати промовляти:
„Ей то се, брат, не сопротивна хвиля затопляє,
А отцева-паніматчина молитва карає,
Шо ми з дому виходили
Од отця, 'д пані-матки благословенія не приняли,
І старшого брата марно зневажали,
Середульшу сестру під ноги топтали,
Ближньому сусіду хліба-соли збавляли;
Улицями пройіздили і марно старих людей зневажали,
Малих дітей кіньми топтали,
Кров християнську з піском мішали;
Проти церкви пройіздили — шличка з глав не здоймали,
Хреста на своє лицо не клали.
Коли б же нас, брате, отцева, паніматчина молитва могла визволити,
Хай би ми при старости літях добре знали,
Як при старости літях отця-неньку штить поважати,
І старшого брата за отця мати, і середульшу сестру поважати,

А ближнього сусіду за рідного брата мати,
І старих людей штить-поважати..“
Як скоро стали брати отцеву-паніматчину молитву вихваляти,
Стала супротивна хвиля втихати;
Стали вони к берегу випливати,
За білий камень руками хватати і на берег виступати,
На край веселий міждо мир хрещений
Тепер насупроти синів отець-мати вихождає, синів питає:
„Чи добре вам, сини, у дорозі починало?“ —
І вони речуть: „Добре на синім морі гуляти.
Тілько не добре безрідній, безплемінній чужій чужанині потопати,
Шо нікому на чужій чужині порятунку дати,
Прощенія приняти.“
Іщеж то щаслив чоловік на світі буває,
Як отця неньку штить-поважає,
Старшого брата за отца має,
І середульшу сестру поважає
І ближніго сусіду за рідного брата має
І старих людей почитає.
Визволь, Господи, невольника з неволі
На край веселий, міждо мир хрещений, до роду, до родини!
Люду царьскому, народу християнському
І всім головам вислухащим од нині на многая літа до коньця віка.

3. Про Коновченка.

Ой на славній Україні у городі у Черкасі
Жила вдова Коновчиха,
По мужові Грициха;
Мала собі сина Івася Коновченка — удовенка;
Із малих літ вона його годувала, при собі держала, у найми не пус-[кала,
На чужі руки на стираніє не давала —
Же доброго розуму дожидала,
І Твôрця вона благала:
„Боже милий і всі святі!
Поможіте мині сина догодувати,
Доброго розуму дождати!“
Скоро став Івась Коновченко до доброго розуму дохождати,
Став Хвилон Кôрсуньский полковниче в охотне військо козаків ви-[кликати.
„Козаки, добре ви дбайте,
Который з охоти на Черкені долині погуляти,
Слави памяти козацькоі достати,
Лицерства пред намет турецький показати!“

Скоро Івась Коновченко сіє зачуває,
Старій неньці промовляє:
„Благослови мині, мати, на долині Черкені погуляти,
Слави памяти козацькоі достати,
Лицерство пред намет турецький показати".
То вдова промовить словами:
„Не благославлю я тобі, Івасю Коновченку,
У долині Черкені гуляти,
А благословлю тобі у домі пробувати,
Хліб-соль пахати
Та на хліб сіль козаків зазивати, —
Он тоді будуть вони тебе штить-поважати."
Йвась Коновченко промовить словами:
„Не хотіло ся мині, мати, в домі пробувати,
За плугом спину ломати,
По борознах сапяньці викривляти,
Китаєвих дорогих жупанів пилом напиляти.
Бо за плугом, мати, борозна не мила!
А колиб же ти, мати, добре учинила,
Чотирі воли чабаніі, два коні вороніі до жида кролевського згонила,
Торг учинила:
Одного коня купила,
Як козацька молодецька душа влюбила!
Бо хоч буду я, мати, у домі пробувати,
Хліб-сіль пахати,
На хліб-сіль козаків зазивати,
До будуть вони мене на підпитках докоряти,
Домарем, гречкосієм називати."
То вдова каже:
„Бодай же ти, сину Івасю Коновченку вдовиченку не дождав,
Шоб я тобі отцевську худобу на 'дного коня збувала!"
То у неділю барзо рано до сход соньця удова отцевську зброю по-[ховала,
Тілько позабула шаблі булатноі схоронити.
Та з своєго двору виступає,
До божого дому прихожає.
То Йвась Коновченко од сна вставає,
По світлицям прохожає,
Отцевськоі зброі нічого не забачає,
Тілько шаблю в руки бере,
За плечі закладає
І чверть милі од города козаків піхом догоняє;
Його козаки не взнали, шапки здіймали,
З дорогою поздоровляли.
То вдова з божого дому до своєго дому прихожала,
Свого Йвася Коновченка у домі не застала,
То вона його кляла проклинала:
„Ой бодай тебе, сину Івасю Коновченку,

Три недолі військових у чистому полі побило;
Перва недоля — шабля не рубала,
Друга *недоля — ружина не стріляла*,
А третя — шоб материни слези ні в якій потребі не спіткали."
То вже вдова ні мало серця не внімала,
Чотирі воли чабанії, два коні воронії з двора занимала,
До жида кролевського згонила,
Торг учинила
І пятдесять червінців доложила,
Одного коня купила,
Як козацька молодецька душа влюбила, —
Рядовим козаком на Черкеню долину передавала,
Словесно промовляла:
„Рядовий козак молодий!
Де мого сина междо козаками догониш,
Междо лицарами лицаром постановиш,
Од матери поклон подаш."
То козак чверть милі од города козаків догоняе,
Помеждо козаками пройіждджае
І Йвася Коновченка не узнае.
Івась Коновченко сам добрий звичай знае,
До коня приступае,
За поводи бере й на коня сідае;
Тоді каже: „Боже милий і всі святії!
Яж думав, шо мене матуся клене проклинае,
А вона мині козакові на добрее дбае!
Боже милий і всі святії! Поможіть мині сей поход сходити,
Нехай я буду добре знати,
Як при старости літіх стару неньку поважати!"
Тепер промовить: „Хвилоне Корсуньський полковнику,
Благослови мині на долині Черкені з гарцівником погуляти!"
То Хвилон Корсунський полковник промовить словами:
„Не благословлю я тобі, сину, на Черкені долині погуляти!
Єсть козаки ста́рій тебе, хай на долині Черкені гуляють,
Слави памяти козацькоі достають
І лице́рство пред намэт турецький подають."
То Йвась Коновченко промовить словами:
„Ти Хвилон, Корсуньський полковник, возьми ти утя старее та малее,
Та пусти його на синє море: попливе малеє,
Як би теє старее."
Івась Коновченко промеждо козаками прохожае,
Шапку здіймає, і старого і малого поздоровляє,
На долині Черкені з гарцівником гуляе.
Сімсот душ зрубав,
А сімсот на аркан живем у руки забрав,
Пред пана Хвилона язйка живем приставляв.
То Хвилон Корсуньський полковник із намета вихождае,
Івася Коновченка під руки хватае,

На червону китайку садовить,
Напитки й найідки становить,
Словами промовить:
„Івасю Коновченку, дитя молодеє!
Ти ніде й не бувало,
Козацького духу розізнало!“
Йвась Коновченко промовить словами:
„Благослови мині, Корсуньський полковнику, оковиту горілку поживати,
То ше не так буду на долині Черкені з гарцівником гуляти!“
„Не благословлю я тобі, сину, оковиту горілку поживати,
Бо вона тебе зрадить,
Головку коню на гриву склонить
Іс світа окрашеного запогубить.“
А Йвась Коновченко не мало серця не-'німав,
І так кубок налив,
Як козацьке серце звеселив.
Тоді на коня сідає,
Сон його знемогає,
Коневі на гриву головку склоняє.
Междо козаків пройіждає,
Старого й малого дорогою зневажає.
Гарцівники за чверть милі уступали. 'д города пяного чоловіка взнали,
А ше чверть милі уступали,
Та поки його постріляли, порубали,
Ще за собою сімсот потеряли.
Тільки не горазд учинили,
Козацького коня не піймали.
Кінь по табору турецькому гуляє —
Стремена порвані, аркани кріваві.
То Хвилон Корсуньський полковник з грозна до козаків промовляє:
„Знать нашого Івася Коновченка. молодого лицаря, на світі не має!“
То козаки коня піймали,
По чистому полі проходили,
Козацьке біле тіло знаходили,
На червону китайку собірали
На долині Черкені поховали.
І приснить ся удові сон чуден причуден
І дивен предивен:
„Видить ся, на старий минає.
А собі нового шукає.“ *)

---

*) Слова сі про сон вкорочені до страти змислу. В варіанті сеі думи, записаному М. В. Неговським в м. Вільшаній, богодухівського повіту, харьк. губ. од кобзаря Петра Колибаба. вдова переказує, „старим женам“ сон свій так: Що неначе мій син Івась Коновченко поняв собі Туркеню препишну, прегорду. Мимо двір іде, на двір не погляне, а платтям слід замітає. І мов мені серце ножем пробиває. (Рукопис у нас)

М. Др.

Рядового козака про сина питає,
Гядовий козак йій одповідає:
„Твій син у долині Черкені одружив ся,
Узяв жену горду-прегорду, пишну-препишну,
У чистом полі високу могилу.“
То вдова козакові віри не доймала,
До Творца руки здіймала,
Творца благодарила:
„Благодарю Господа небесного, що мій син у долині Черкені одру-
[жив ся!
Уже хоч вона горда-прегорда і пишна-препишна,
А буде де при старости літіх головку приклонити.“
Хвилон Корсуньский полковник іде
І коня за поводи веде.
Скоро коня вдова забачала,
К сирій землі припадала,
Хвилона Корсуньського полковника кляла, проклинала:
„Бодай ти Хвилоне, Корсуньський полковнику, щастя й долі не мав,
Як ти мого сина Івася Коновченка за все військо втеряв!...“
То Хвилон Корсунський полковник гордости не має,
До вдови приступає, за руки хватає,
Од сирої землі звождає, словесно промовляє:
„Ей удова Коновчиха, мене молодого не проклинай,
Щастя й долі не збавляй!
Бо ти еси не горазд учинила,
Шо такого синові коня купила!“
То вдова тоже немало серця не унімала,
Сорок тисяч війська три неділі содержала,
Хліба-соли не поборонила,
Хустки, рушники (в) подарки подавала,
За разом Івася Коновченка похорон-весілля одбувала.
Бідна-ж-побідна удовина́ головонька!
Люду царським і на́роду християнським
І усім головам вислухащим
На многая літа до коньця віка!

4. Вітчим *).

У неділю барзо рано пораненько
Не в усі дзвони дзвонено, —
Ніхто не взнае, шо в крайнім домі говорено.

---

*) Ся дума зве ся в збірці Ломиковського „Брат та сестра“. Кобзарь Вересай зве еі О т ч и м, бо не може згодитись, щоб рідний батько **вигнав сина**.

М. Др.

Отець-мати сина у чужу сторону випровожали.
„Іди ти, сину, между люди пробувати,
Чи не лучче тобі будеть мати“.
— „Не хотіло ся мині, мати,
У чужій стороні пробувати,
Бо будуть мене прощенцем називати.“
То старша сестра іде, —
Коня веде,
А середульша зброю несе,
Найменьшая брата випровожає,
Словесно промовляє:
„Відкіль-то, кае, тебе, брате, виглядати?
Чи з чистого поля,
Чи з буйноі войі,
Чи з славного люду Запорожжа?“
„А возьми ти жовтого піску в шлито (?),
Посій його по білому камені;
Як буде жовтий пісок на білому камені сходити.
Хрещатим барвінком у три ряди встилати,
Хрещатий барвінок голубим цвітом процвітати,
Будуть, сестро, о Петрі бистрі ріки замерзати,
А 'б Різдві калина в лугах білим цвітом процьвітати,
То тоді вже буду в ваш дом гостем прибувати.“
„Якова́ то я, братіку, у світі стала,
То я од старих людей не чувала,
Шоб жовтий пісок на білому камені сходив
І голубим цвітом у три ряда устилав;
І сього я, брате, не чувала,
Шоб о Петрі ріки замерзали,
Шоб об Різдві білим цьвітом калина в лузі процьвітала
І шоб брат до сестри тоді в гості прибував.“

На празник Воскресеніє люди до божого дому йдуть,
Як бжоли гудуть;
Із божого дому йдуть,
Пола б полу мелькаєть ся,
Плече 'б плече черкаєть ся,
Один одного на здоровя питає
І один одного обідать зазиває.
Убогого чоловіка ніхто й не знає,
Шо в нього в дворі не бували,
Хліба соли не йідали.
При добрій годині куми й побратими,
При лихій годині не має й родини.
Люду царському і народу християнському,

Усім головам вислухащим
Од нині на многая літа до коньця віка.

5. Про вдову.

Була бідна-побідна вдова.
Не дробна птиця в гору щебетала,
Як бідна вдова з двору виступала
Ік чужому дому прихожала,
Хліба-соли заробляла,
Же вона дітей годувала,
Із малого росту до великого при собі держала,
У найми не пускала,
На чужі руки на стираніє не давала,
Же доброго розуму дожидала.
Удова доброго розуму дожидала;
Синів подружила;
Як стали сини до доброго розуму дохожати,
Стали з староі неньки насьміхати,
Стали з свого дому в чужий дом ізсичати:
„Ідиж ти, мати, у чужий дом пробувати,
Нехай ми не будем у себе суперечки мати,
Нехай не будем жен страхати
І малих дітей лякати."
То вже у неділю рано пораненьку до сход соньця удова з двору виступає,
Гірко слезами ридає,
За слезами світа божого не добачає, —
На ворота спотикає.
Старший син сидить та віконця кватирку 'дсуває,
Іще й з староі неньки насміхає,
До свого браття словами промовляє:
„Друзі, пани молодці,
Десь наша мати старая превеликого гріха назнала,
Шо в неділю рано пораненько, до сход соньця горілки напила ся,
На ворота звалила ся."
Чужа чужина, близька сусіда, молодая челядина
До вдови приступає,
За руки хватає,
Од сироі землі звождає.
Удова промовить словами:
„Ти чужая чужина, близька сусіда,
Прийми мене удову стареньку до свого дому пробувати,
Буду тобі при старости літях сіни, хату вимітати
І малих дітей доглядати".
То вже чужа чужина, близька сусіда, молодая челядина

Промовить словами:
„Іди ти, вдова старенька, до мого дому пробувати,
Не будеш ти при старости літ хату вимітати
І малих дітей доглядати,
Тілько будеш мене молодого челядина до доброго розуму привожати.“
Скоро стала вдова в чужім домі пробувати,
Хліб-сіль заживати.
Став Господь удовиних синів видимо карати,
Громовим огнем палити.
Старший брат меньшому в ноги впадає:
„Ей то, братія, друзі, пани-молодці!
То вже нас Господь карає, що ми стару неньку з свого дому заслали
В чужий дім хліба соли заживати.
Який я коштовний дом ізбудував,
Господь мене покарав,
Громовим огнем спалив.“
Стали з братів куми, побратими насьміхати;
„Десь в удовиних синів хліба соли не має,
Що вони у чужий дом неньку заслали хліба соли заживати.“
Старший брат меньшого брата посилає:
„Пойди ти, брате, до чужого дому
І як би ти стару неньку у свій дом мог упросити.“
То вже меньший брат з двору виступає,
К чужому дому прихождає.
Старій неньці у ноги впадає,
Гірко слезами ридає:
„Іди ж ти, мати, до нашого дому пробувати
Бо не можемо без тебе щастя й долі собі мати!
Будемо, мати, жен страхати
І малих дітей лякати
І тебе при старости літях штить, поважати.“
То вдова не мало у чужім домі пробувала,
Тридцять літ і чотирі ні'д кого вона кривди собі не мала
Із чужого дому виступала,
До Творца руки здіймала
І Творца благала:
„Боже милий і всі святії!
Поможіте у двір уходити,
Своїх синів до доброго розуму приводити.“
Скоро стала удова старенька у своїм домі пробувати,
Тогда стали удовини сини у своєму домі хліб сіль мати
Стали брати самі про між собою промовляти:
„Хто стару неньку штить-поважає,
Тому Господь помагає,
Щастя й долі посилає
У полі і в домі, у путі і в дорозі!“

Люду царському і народу християнському,
Усім головам васлухáщим
Од нині на многая літа до конця віка!

Слова кобзаря Магадина:

Оце й усі які знаю і майстер мій не знав більш. На нашім країі вже попереводились кобзарі. Ого тілько Лабза (Вересай) та Антін Вечірський. Так Антін Вечірський не зна невольницьких; він дяків син та ше вчивсь по книжкам, а там осліп. Так його батько оддав до кобзаря в науку, так він добре поняв псалтирку й доси на перечот усю зна, а шоб невольницьких або лицарських,— так не зна.*) Хведір Кряковський був, той знав таких, так уже вмер; Зоря Йван у Білоцерківцях був, так уже чотирі года як завісивсь (той тілько озовьских братів знав). Та я ще по світу мотаюсь, сімдесятьшестий уже год міні. Пора на своє місто вже... Оттуда по тих краях, на Миргород, на Зіньков, там ше сього „чорта“ (?) то крутять, не виводить ся. Комишаньськоі отам науки єсть Матвій, Іван, Охтонас. Значить у Комишні та був кобзарь, то то його ученики. Нема вже тепер його, пішов десь на поселенія. Він то майстер отого Крюковського, що в Лохвиці. Та вмісті ув одного ше майстера вчились; так Крюковського майстер живий і доси, він там у Пісках мешкає, а той пішов на поселеніє.**)

Репертуар Магадина В початку запису д. Мартиновича співів Магадина стоіть ось який список єго репертуару:

Козацкі пісьні. 1. Як три брати в Озова тікали. 2. Про бурю на синьому морю. 3. Про Коновченка. 4. Вітчим. 5. Про вдову ***).

Псальми. 1. Нема в світі правди. 2. Ушли моі літа. 3. Смотри ся к нам, смерте. 4. Плаче душа і ридає. 5. Царю Христе. 6. Ісусе Прелюбезний. 7. Про Почайівську Богоматір. 8. Про Миколая. 9. Про Варвару.

Веселі. 1. Чичіточка. 2. Міщанка. 3. Дворянка. 4. Хома та Ярема. 5. Вербунка. 6. Гарбуз. 7 Бугай. 8. Біда.

6. Біда.

Ішла Біда невеличка,
Іздибала чоловічка;
„Де ти в біса родилась,
Шо за мене вчепилась?“

---

*) Усі ті пісні Трихон назива „невольницькими“, одного тілько Коновченка „лицарським.“

**) Комишня, миргородського пов., а Піски — лохвицького. Зо згаданоі висше статті д Горленка видно, що сей майстер помер в 1879 р. в с. Винославовці, гадяцьк. повіту, поблизу Пісок. М. Др.

***) Нічого специяльно козацького. М. Др.

Хто Біди не знає,
Нехай мене спитає!
Моя хата з краю,
Всю біду зазнаю:
Я у Біди обідав,
То я й Біду одвідав.
„Я в Кракові родилась
А в Бруславі христилась,
А в Вільвові зросла,
В Хмельник заміж пішла."
Була Біда в Клювані
За клюшницю у пані.
Пішла Біда до льоху
Точити гороху,
Та загубила ключі,
Та втекла к бісу в ночі.
Да була Біда в Будаку**) —
Висить Біда на гаку;
Одірвала ся з гака,
Втекла к бісу з Будака.
Під нашим ярим житом
Лежить Біда с тихим лихом.
А йіхали з брусами,
Взяли Біду на сани,
Та повезли до Волох,
Проміняли за горох.
А Волохи каялись,
Що гороху збавились:
„Ви нам горох верніте,
К бісу Біду возьміте."
Сідай Біда на кову,
К бісу тебе одвезу,
Ше й дорожку покажу.
В Бердичеві на торзі
Йіде Біда на козі
В червоному картузі.
Там цигане коні міняли,
Тай то Біду пізнали.
Пішла Біда у Бендер,
Тай там йійі хтось обдер.
Пішла Біда в Кремянець
Ізбирати яєць;
Та в городі Кремянці
Дала старцям по яйці.
Пішла Біда в Могилів
Купувати волів.
За рікою за Дніпром
Ходе Біда за волами з веслом.
Та погналась ув Улась,
Та там Біда спродалась
І в лисички вбралась.
А в Уласі знакомі
На лисички лакомі:
І лисички зняли,
Йій онучки дали.
Пішла Біда до шевця,
Вкрала собі реміньця;
Сидить вона на стольці —
Морщить собі постольці;
Сама собі дивуєть ся
Що гарненько обуєть ся.
А йіхали з хворостом,
Сидить Біда під мостом, —
Той Біда розіграла,
Всім колеса поломала.
Становились обозом,
Ловлять Біду під возом;
Били Біду палицями,
Не йди, Бідо, за старцями.
А Біда каялась,
До торбів добралась;
Сидять діди на горбі,
Вкрала Біда дві торбі.
Йіде Біда до Дашева
Калясою із Квашева;
Діди кваші напились,
Біді Богу-молились.
Ішла Біда до школи,
Наробила шкоди;
Били Біду в плечі:
Не лізь, Біда, до печі!
Били Біду по лапках:
Не лазь, Бідо, по лавках.
Ішла Біда лавками,
Били Біду палками;
Пішла Біда до Лохвиці,

---

*) Вь Буджаку? М. Др.

Відтіль дали прохвостниці.
Пішла Біда до попа,
Били Біду як снопа.
Пішла Біда до Никона,
Відтіль вийшла підтикана.
Пішла Біда до Дениса,
Од Дениса вийшла лиса.
Пішла Біда до Гаврила,
Од Гаврила йде без рила.
Пішла Біда до Демяна, —
Од Демяна вийшла пяна.
Пішла Біда до Хведора. —
Підскочила тай пер...
Пішла Біда до Потапа,
Щоб йій бока полатав;
Почав Потап боки латать,
Почала Біда кричать.
Де взяв ся пономарь
І той Біді боки полатав.
Де узяв ся Мартин,
Вдарив Біду об тин.
Де узяв ся Гарасим,
Той по Біді голосив.
Приходить Омелько,
Голосить по Біді тоненько.
Катерина мимо йшла,
Сорочку принесла.
Де взяла ся Марина
І та Отче наш говорила.
Несе дідько Марту
Й горілочки кворту.
Там Біда вмерла
І там Біда погинула
Покотили Біду з гори, —
Копиці (?) задерла.
Йій дочка підросла, —
Кругом світ обійшла, —
Сюда заміж пішла.
Як пішов я вулицею
Дай не очеркнув ся, —
Як потягне Матвій ціпом
Ледьві осьміхнув ся.

Хоча Магадин співак лівобережний, тільки ж майже вся географія єго варіанта пісні про Біду — правобережна і навіть заходить в Литву і крайній захід Польщі. (Ще один лівобережний варіант „Біди“ напечатаний в ст. д. П. Горленка „Кобзари и Лирники“ в К. Стар. 1884, N. I, 27—29. Географія бідна; початок узятий з пісні про вдову-кровосмісительку). Для порівнаня даємо тут ще ненапечатаний, правобережний варіант „Біди“ із збірки селянина Хведота Ковалева, записаний в Битичині, подільськ. губ. в 1869 р.

В Ярмоливцях на торзі
Йіде Біда на козі,
То з казаном то з машою (макітра),
То з кісілем, то з квашою.
Йіде вона та в дудку гра —
Це робилось на Петра,
Та хто ще й цего не знає
Що там що року торг буває!
Там люди приступили,
Кісіль, квашу розкупили.
Зосталась Біда — чистий шут,
Тілько грошей капшук.
Пішла Біда в Могілів,
Накупила там волів
Та вбрала ся у атлас,
Стала Біда воли пасть.
Там люди спіймали
Атлас здійняли,
Атлас здійняли
Ще й прочуханки дали.
Йідуть люде з форостом,
А Біда сидить під мостом;
Як ся на лихо розіграла,
Всім колеса поломала.
Радятця люде, що тут робити
Далі стали Біду бити.
Били йійі чим дуже,
А йій тото байдуже.
Йіхали люде з брусами,
Пойіхала Біда з ними;
Як прийіхала до села,
Стала Біда весела.
Пішла Біда за дідами,

Били Біду палицями,
Не тілько діди— ще й з бабами.
„Не йди, Біда, за дідами!“
Пішла Біда до Івана,
Від Івана вийшла пяна;
Пішла Біда до Гаврила,
Від Гаврила носом рила;
Пішла Біда до Дениса,
Від Дениса вийшла лиса;
Пішла Біда до шевця,
Там дали реміньця.
Пішла Біда до попа,
Били Біду як снопа.
Нагодив ся паламарь.
Біді боки обламав.
Пішла Біда до музик,
Там хтіли врізать язик.
Пішла Біда до неба
А там Біди не треба.

[В Галичині пісня про Біду досить розширена і то від досить давнього часу, а про те, о скілько тямлю, доси не попала ні в одну збірку народніх пісень. Для того зводжу тут у купу ті варіанти і відривки, які находять ся у мене, просячи при тім усіх любителів нашоі нар. творчости, щоби зволили записувати і надсилати до опублікованя дальші варіанти сеі інтересноі пісні. Найстарший що до часу, бо записаний в р. 1822 варіант виймаю з рукописноі збірки пісень духовних і світських, достарченоі міні д. Львом Турбацким а зладженоі як свідчить напис на початковій картці, в части Андрієм Головінським, учеником у Белзі, а в части дідом д. Турбацкого. Ось єго запис транскрібований на сучасну правопись:

Над Дунаєм глубоким
Стоіт терем високий
Гой, гой, стоіт і т. д.
А є под того терема
Вийшла Біда молода.
Вийшло Біді вісім літ,
Пойшла Біда на весь світ.
Ой у Луцку родила ся,
А в Порицку христила ся,
У Локачах ізросла,
До Горохова замуж пойшла.
А в містечку Берестечку,
Там цигани міняли;
Там цигани міняли,
Свою Біду познали.
Ой там Біда ходила,
Конов меду посила.
Били Біду у шию:
Неси Бідо на силу!
Били Біду канчуками:
Не пий Бідо іс панами!
Ой били Біду костурами:
Не пий Бідо іс попами!
Ой били Біду ужовками:
Не пий Бідо з мужиками!
Ой били Біду на мості,
А вжеж Біді ні кості.
Ой знашов ся золотар,
Біді плечі полатав.
Ой сіла Біда на возі,
Стала Біда в повазі.
Коли б Біда не згоріла,
То би була запаніла.

Слідуючий варіант, записаний д. Ів Белеєм у Войнилові, калуського пов., в початку 70-тих років, значно коротший:

Сидит Біда під мостом,
Надийшов дьяк з хворостом.
Як сьі Біда позирнула,
Дьяка з моста звернула.
Надіїхали з брусами,
Взьили Біду на сани
Та завезли до Трамбулі,
Там узьили міх цибулі.

Та завезли до Підгаєць,
Там узьили копу яєць.

Аж як пішла у танець,
Тогди Біді був конець.

В кінці ось іще варіант, записаний Ольгою Франко в Нагуєвичах дрогобицького пов. від Василя Рибяка в р. 1889, інтересний тим, що географія его (з виємком стереотіпного віршика про Підгайці) перенесена вся в тісний закуток між Перемишлем і Дрогобичем і ще спеціальнійше на підгірський пас самбірського і дрогобицького пов.

Jіхав савдат з форостом,
Најшов Біду під мостом.
Jіде Біда із Підгајець,
Накупила копу јаєць;
Jак си ганьба підпила,
Тоти јајцьі побила.
Jіде Біда з Перемишльа,
Сідит собі конець дишльа.
Jіде Біда із Луки,
Везе собі міх муки;
Jак сьі ганьба розпила,
Тоту муку пропила.
Jіде Біда із Границьі
Тај вступила до каплицьі.
Jіде Біда із Лужка
Тај си сьіла до горшка.
Пријіхала на Медвежу:
Jа тут, Бідо не належу.
Пријіхала на Луги,
Позбирала всі плуги.
Пријіхала на Могилу
Тај си сьіла на кобилу.
А з Могили стежка просто:
Зајіхала на пробоство.*)
А він крикнув на кухарку:
Дај горівки Біды кварту!
Jіде Біда з Jесеницьі.
Просит кусень пленицьі
Вијіжджьила з Попелів
Тај упала в једен рів.
Пријіхала аж на Баньу,
Зајіхала в калабаньу.
Jіде Біда з Борислава,
Там сьи біда обіс...
Пријіхала до Уньитич,
Та ji спізнав једен шльихтич.
Појіхала ј до Кракова,
І там Біда једнакова.

Відривки пісні про Біду перейшли мабуть від нас і до Поляків у західній Галичині. *I Фр.*|

Одклінщини.

У кобзарів і до сього часу ведеть ся давній звичай: як вивчить майстер хлопця грати і той одходе од майстра на свій хліб, то майстер дає знать нищій братіі, що от у мене хлопець добре вже грає, пора вже йому й хліб дать; приходьте до нас на о д к л і н щ и н и (од слова одкланятись, одходить од майстра). Щоб справить одклінщини „так як довг велить“, шоб і „нищоі братіі було багато“, то для того вони вибірають удобний час — ярмарок. К кінцю ярмарка, у вечері братія помалу сходить ся до майстра; дорогою покуплять харчів, а найглавнійше — горілки. Зійдеть ся братія, дожида поки зовсім посутеніє, (поки видющі полягають спати), оттоді й за одклінщини. Зараз май-

*) NB, в Нагуєвичах.

строва або наймитка або хто з поводатарів насипле в миску горілки (сліпці іначе не пють горілки; із мисок ложками наливають в чарки, щоб не проливать), накрише хліба, риби, роздасть жодному ложки; тоді братія сіда за стіл. (Літом це робить ся на дворі). Тоді майстер бере хліб у руки, приходе до компаніі тай каже: „Молитвáми святих отець наших, Господи Ісусе Христе, сине Божий, помилуй нас“. Компанія гуртом одказує: „Амінь“. — „Мир беседі вашій“. „Сам з миром! Христос Боже, благослови!“ — „Просила копійка на горілку і я прошу вас на честь, на любов і на одклінщини“. Положивши хліб на стіл, майстер сідає; поз його сіда клюшник з хлібом. Давши по чарці, майстер просить компанію до хліба до соли. Компанія підхолить по одному і каже до майстра: „Молитвами святих отець.“ Майстер одказує: „Амінь“.— „Спасет тебе Бог, майстер, за святий Амінь, за Ісусову молитву, за євангельське слово, за привіт божий, за майстерську науку. Кланяємось тобі хлібом і сіллю (дають хліб у руки). Приймаєте хліб і сіль, прийміть і нас до своеі чести“. — Жодне так підходить, як подало хліб, та й сідає в ряд. Тоді майстер устає на ноги, бере стакан у руки, налива чарку горілки і говорить: „Молитвáми.“ Йому одказують: „Амінь!“ — „Благословіте од хлопця майстрові стакан вина випить“ (іначе не кажуть, як „вина“). Випє сам стакан і усім кругом дає по стакану. Як обдав усім, тоді впять каже: „Молитвами“. Одказують: „Амінь.“ -- Дякує за Амінь: „Чи всім, господа майстри, старшим і меньшим досталось по стакану вина од майстра?“ „Спасибі; усім достало ся“ — Тоді майстер сіда на місто, а ученик уступа у середину у круг, бере стакан у руки і говорить „Молитвами“; єму одказують: „Амінь“. — Він дякує за Амінь. — „Благословіте майстрові стакан вина піднести“. — Гуртом: „Боже благослови“. — Майстер, узявши стакан вина говорить „Молитвами“, а далі: „Благословіте, господа майстрі, од ученика стакан вина випить.“— „Боже благослови“. — Тоді ученик кругом обдає усіх і проказавши „Молитвами“ допитує: „Чи всім, господа майстрі, досталось по стакану вина?“ — „Покорно благодарим майстрові і тобі; усім досталось“. — Тоді він (ученик) ставить стакан, говорить: „Молитвами“. кланяєть ся і просить: „Господа майстрі! який хліб-сіль у себе імієте, такий і міні дайте“. Тоді майстер підіймаєть ся на ноги, говорить: „Молитвами“ а далі: „Благословіте господа майстрі і вся кумпанія хлопцеві хліб сіль дать.“ — „Бог благословить“. — Тоді він дає хлопцеві хліб-сіль у руки, а сам сяде. Тоді хлопець: „Покорнійше благодарю, господа майстрі, за хліб, за сіль і за ваше наставленіє“. Проговорить: „Молитвами“ а далі: „Благословіте, господа, майстерського хліба по куску розділить.“ — „Бог благословить“. Тоді він ріже хліб, по шматочку майстрові дає і жодному, поки всіх обділить; обділив, та каже: „Молитвами“, а далі: „Чи всім, господа майстрі, досталось по куску майстерського хліба?“ — „Покорно благодарим майстрові і тобі, усім досталось“. — Тоді два старики, узявши його за руки садовлять повіз майстра. Тоді вже прямо гуляють поки не розійдуть ся Вийшовши з науки ученик год через десять получа право брать собі в ученики. Купить відро або пів відра горілки і зозве братію і при тих же самих

законних речах просить собі помочі: „Позвольте, господа майстрі, міні помоч узять". Як первого позволять, тоді хоть двадцять штук бери заразом Получить право брать ученика називаєть ся у них визволять ся (Благословіть, господа майстрі, „визвілної" напить ся).

До сего рітуалу посвяти ученика на кобзаря-майстра і до слів Магадина про кобзаря Вечірського, котрий вже не зна козацьких співів, а самі релігійні, додамо виписку з джерела мало приступного, а власне з замітки д. В. Томачинського при варіанті думи про Івана Коновченка, записаної ним од лірника і напечатаної в 59. ч „Кіевскаго Телеграфа" 1873 р.

„Лѣтъ 30—40 тому назадъ, — разсказывалъ мнѣ одинъ нищій слѣпецъ — были еще, но уже „послѣдніе могиканы", нищіе цехмистры; они не ходили по свѣту за мірскимъ подаяніемъ, а жили отъ доходовъ со своихъ, тоже слѣпыхъ, учениковъ, обучая ихъ играть на кобзѣ и пѣть козацкія думы и пѣсни, которыхъ сами знали довольно много, научившись, въ свою очередь, отъ такихъ же цехмистровъ. За науку со взрослыхъ получали они или деньгами или хлѣбомъ, а мальчики обязаны были сносить собираемую милостыню въ продолженіи извѣстнаго числа лѣтъ. Мало-мальски обученнаго, цехмистры отпускали на практику, распѣвать выученныя думы по селамъ и даже давали имъ „въ позичку" свои собственныя кобзы, которыхъ у нихъ было по нѣсколько, за что получали прокатную плату деньгами и милостыней. Цехмистрі, или по русски цеховые, говорятъ, платили когда-то за свои учебныя учрежденія, какъ за ремесло какое, извѣстную повинность наравнѣ съ ремесленными цеховыми; справедливости сего я, покуда, не оспариваю, хотя она и кажется невѣроятной.

Въ настоящее время рѣдко встрѣчаются кобзари, или какъ называли ихъ еще бандуристы, эти южно-русскіе рапсоды сохранившіе въ памяти своей эпическія повѣствованія отдаленной козацкой старины, и если случится еще встрѣтить такого кобзаря, то это должно считать этнографическою рѣдкостію, если можно такъ выразиться, да и бандура его не имѣетъ уже теперь того значенія, какое имѣла во времена козачества. Тогда она служила „для выраженія глубокихъ душевныхъ движеній"; подъ унылые и вмѣстѣ съ тѣмъ мелодическіе звуки ея бандуристъ вѣщалъ собравшемуся вокругъ него народу славныя дѣянія ихъ предковъ, а иногда и современные эпизоды „козацкоі слави", слушавшіеся со вниманіемъ и вызывавшіе сочувственныя радость и слезы... Бандуру теперь замѣнила ліра, сдѣлавшаяся „веселымъ инструментомъ для танцевъ" и спеціальнымъ средствомъ къ добыванію насущнаго пропитанія. Прося милостыню лірники произносятъ разнообразныя молитвы „о здравіи и за упокой" родичей подавшаго милостыню, да наскоро пропоютъ, подъ нестройные звуки своей разбитой ліры, извѣстнаго всѣмъ „Лазаря", про „Мачиху злую", про „Хому и Єрему" или что другое въ этомъ родѣ, а подъ часъ, уступая

требованіямъ разгулявшейся въ шинкѣ толпы, и плясовую, циническаго содержанія пѣсенку, становящуюся еще циничнѣе въ устахъ слѣпца, а о думахъ они самаго невѣжественнаго, грубаго понятія. Однажды спросилъ я лірника: не знаетъ-ли онъ чего про козаччину или вообще чего про старину и получилъ лаконическій отвѣтъ: — „ні, не знаю“; потомъ, послѣ недолгаго молчанія, во время котораго мой собесѣдникъ какъ бы размышлялъ надъ предложеннымъ вопросомъ, онъ сказалъ, что того, о чемъ я спрашиваю, не нужно и знать, такъ какъ это, вѣроятно, Богъ знаетъ что и пѣть его, должно быть, не хорошо. „Нашому брату сліпому треба знати божественне“, которое, впрочемъ, сказать правду, они знаютъ съ грѣхомъ пополамъ. И это не единственный примѣръ грубаго понятія о поэтическихъ думахъ, а особенно между полѣсскими лірниками, называемыми здѣсь *старцами* т. е. нищими по профессіи.“

Сей показ того, як тепер старечий клерикалізм противний співам козацького епосу, може кинути світло і на початок тих співів, про котрий недавно д. Житецький висловив невірну, *по нашій думці*, гіпотезу, мов би то складачами того епосу були шпитально-церковні старці. Критику сеі гіпотези, виложеноі в „К. Стар.“ 1892 р. ч. XI, див. в статті Р. Л. Н. (Ж. і Сл., 1894, II, — Творці козацьких дум). Стаття Р. Л. Н. була в редакціі „К. Старины“, та редакція не згодилась печатати критику на думки свого сотрудника. Зрештою вже в II. ч. „К. Стар.“ д. Житецкий майже зовсім зрік ся своеі гіпотези, і майже згодив ся в думками Р. Л. Н., бо вже каже, що „не только творцы, но и пѣвцы думъ могли быть свидѣтелями и даже участниками въ боевой жизни козачества“ і що „мотивы многихъ думъ возникали въ запорожской Сѣчи“ (стор. 317—318). Тим часом гіпотеза д. Житецького була підхоплена другими, не тільки пр. Ом. Огоновським, до тенденцій котрого вона підходила, а й ученим Чехом д Махалем, котрий покликавсь на авторітет талантовного українського дослідача і спеціального місячника для українськоі історіі і етнографіі. (Dr. J. *Máchal*, O bohatýrském epose slovanském. V Praze, 1894, 209.)

М. Драгоманов.

Сучасні діячі слов. науки і літератури.

IV. Еліза Ожешкова.

Найвизначнійша польська повістеписателька родилась у гродненській губернії на Литві, в багатім шляхотськім дворі. Єі батько Бенедикт Павловський був чоловік по европейськи освічений, в молодости належав до одноі з масонських лож, котрі відіграли таку визначну ролю в Польщі, бо власне зі сфер масонських розходилось по цілому краю проміне свобідних та поступових думок. Павловський зібрав у своім дворі цінну галерію образів та богату бібліотеку, котра складалась переважно з творів французькоі літератури XVIII в Отся то література була єго насущною стравою, через що він зовсім переняв ся ідеями „освіченого віку“ тай став горячим прихильником реформаторських змагань в усіх обсягах житя. Під зглядом релігійним він був повним вільнодумцем.

Павловський умер досить вчасно, так що особисто не міг впливати на доньку, але память про него та витворена ним духова атмосфера в дворі Павловських, а передовсім єго бібліотека впливала на Елізу дуже знатно. Бабка Елізи — мати єі матери — раз у раз оповідала о єго житю з великою пошаною і дуже часто стоячи перед єго портретом говорила дитині: „Памятай, щоб ти була подібна до него! Памятай бути такою ж як він!“ Отся бабка була жінка дуже релігійноі вдачі. хоча й без крихточки фанатізму. Йій було гірко, що небіщик не вірив, та вона завше намагалась єго уневиннити й усправедливити. Маленька дівчинка знала про отсю єго нерелігійність, та коли раз у раз чула, яким благородним та чесним чоловіком був єі батько, не могла не додумати ся до того, що можна бути дуже чесним чоловіком, не віруючи в догмати христіянськоі віри.

Таким побутом уже за дитинячих літ дві течіі впливали на Елізу, при чім жадна не намагалась панувати виключно.

В сімйі Павловських панувала атмосфера горячого польського патріотизму. Еліза та єі сестричка вже в дуже молодих літах уміли на память богато історичних пісень Ю. У. Нємцевича, а надто вони відгравали сцени з польськоі історіі після отсих пісень. Дівчата переодягались за Ядвігу і Вільгельма, Лєшка й Говорка, Жигмунта й Варвару або вирізували з паперу ріжні постаті з польськоі бувальщини, робили дещо подібне до театру маріонеток і так переймались відграваємими пєсами, що нерідко гіркими сльозами плакали над долею своіх паперових геройів.

Вже в пятому році житя Еліза вміла читати по польськи та по французьки, а незабаром вже й переглянула богато відповідних, а ще

більше зовсім невідповідних для еі віку книжок. Вона мала вчительку Польку для французької конверсації і інших елементарних наук. По французьки говорила й читала зовсім добре, але найбільше читала по польськи. В німецькій мові не була сильна, а своеі бони Німкені не любила за те, що вона погано відносилась до слуг.

Вже в дитинячих літах мала Еліза співчуте для слуг і караних мужиків, хоча не могла ще тоді розуміти тоі страшенної суспільноі несправедливости підданства мужиків, на котре що дня дивилась. Однак коли по смерти сестри Еліза стала багатою дідичкою, вона не раз думала о визволеню мужиків, котрі належали до неі.

Коли Еліза скінчила десять літ, віддано еі у пансіон сестер Сакраменток у Варшаві. Тоді ще манастирське виховане у Польщі не мало того клерикального характеру, яким воно визначуеть ся тепер. Сестри в тім пансіоні, у котрий віддано Елізу, не тільки не займались релігійною пропагандою, але зовсім не клали натиску на релігійний напрям. Це були жінки образовані, лагідні, кохаючі дітей, глубоко релігійні але без усякого фанатізму. Вони ніколи не давали своім ученицям книжок релігійного змісту і нічогісінько не робили, щоби наклонити йіх до манастирського житя. Пансіонерок ніколи нічим не ображувано й не кривджено, невинних забав йім не бракувало, але сестри не позволяли йім ані строітись, ані не устроювали для них жадних балів, як це бувало у інших пансіонах.

Програма наук була дуже невеличка, а крім того трактовано еі досить поверховно. На першому місці стояла наука язиків та музика Пансіонерки були обовязані говорити один день по французьки, другий по німецьки, але жадна сила не могла йіх примусити до цього і як тільки сестра виходила за двері, дівчата зараз же починали говорити по польськи. Особливо не терпіли вони німецькоі мови. Історія, географія й рисунки належали до другорядних предметів.

Пансіонерки щиро кохали своіх учительок, але найбільший вплив мав на них учитель польськоі мови й літератури, Гнат Ковалевський. Читаючи свій предмет дуже інтересно та ще й гарно декламуючи, Ковалевський розбудив у своіх учениць велику любов до польськоі літератури так, що дівчата досить добре пізнали навіть літературу XVI та XVII в. й читали з інтересом Рея, Кохановського, Скаргу, Гурніцкого, Красіцкого й Трембецкого. Крім того вони добре пізнали й сучасну літературу: Крашевського, Качковського, Ходзька, Сирокомлю, а передовсім Міцкевича. Дівчата зазнайомились також і з французькою літературою, читали Мармонтеля, Ламартена, Шатобріана, та крім цієі дозволеноі лектури ще й контрабандні твори Дюма, Сю, Ж. Занда, Сандо і т. і. В пансіоні-ж пізнала Еліза й німецьку літературу, передовсім Шіллера.

Покинувши пансіон і не маючи ще 15 літ, Еліза від разу увійшла в „світ" як богата панночка на відданю. Мешкаючи під Гродном, вона часто бувала у місті, а веселе міське жите зовсім еі затопило. Візіти, вечірки, вечерниці, аматорські представленя, маскаради, фантові льотеріі — оце фон, на котрім розвивалось жите молодоі дівчини в про-

тягу двох літ. Еліза бувала скрізь з матірю, котра й у своїм домі приймала багато гостей.

Не задумуючись ще зовсім над питанями житя, вона згодилась, маючи 16 літ, одружитись з 35-літнім Петром Ожешком, чоловіком світовим, гарним з лиця, елегантним. котрого майже зовсім не знала, а котрий сподобав ся йій тільки з лиця тай... з танцю. В 1858 р. відбулось весіле, а за кілька тижнів потім молода пара відйіхала до Людвинова, маєтку Ожешка, у кобринському повіті, на самій границі Волині, де Ожешкова прожила аж до кінця 1863 р.

Перші два роки житя в маєтку чоловіка мало чим ріжнили ся від часу прожитого під доглядом матері. Молоду жінку дуже займали нові обставини, розривки, візіти до сусід та кревних і т. і. З дому свого батька Ожешкова спровадила собі все, що тільки могло уприємнити йій житє: бібліотеку, образи, зеркала, гарні старосвітські меблі. Відносини до мужа були тоді чисто товариські й приятельські, а жадна хмарка не зопсувала домашнього щастя молодоі пари.

В Людвинові Ожешкова почата входити в близші відносини з людом, то б то з украінськими селянами, котрі належали до єі чоловіка. Молода пані знала багато мешканців людвинівських сел по імени, мала між ними своіх фаворітів. Часто йій збпралось на плач, коли бачила, як ці люде мусіли тяжко працювати, але сама вона не знала ще тоді, що має робити, щоби принести йім якусь пільгу. Мужики в тих сторонах були досить заможні, а жадна катастрофа, як повінь, град або голод не трапилась тоді — тож Ожешкова нічим значнійшим не могла проявити свого співчутя, як тільки добрими відносинами до слуг або якоюсь дрібною помічю. Але вже незабаром наступили події, котрі примусили єі поважно заінтересуватись людом.

Було це в часах, коли по нещасній кримській війні у Россіі оживились ліберальні змаганя і мужицьке питане увійшло на дневний порядок. Воно було обговорюване скрізь. про него писано статті й брошури в краю і за границею, подавано богато проєктів до єго розвязаня і т. і. На Литві так як і у Россіі повстали обивательські комітети, котрі займали ся тією справою, а в працях тих комітетів брали участь і найблизші кревні Ожешковоі. Атмосфера горячих спорів на тему визволеня мужиків дуже сильно вплинула на неі.

Хоча на Литві майже зовсім не було між шляхтою людей. котрі б противились реформі, то все таки старше поколіне не дуже то хотіло поступитись своім „станом посіданя“, як тепер кажуть Молодіж була за як найрадікальнійшою розвязкою питаня. Отся то молодіж, а передовсім чотири сини одного обивателя, котрі тільки що вернули з заграничних універсітетів, мали величезний вплив на Ожешкову. Мало того, що вона ентузіастично перенялась демократичними думками, але вона зневірилась у „світовім“ житю і взялась до доповненя свого образованя. Поважний настрій, котрий запанував в польській суспільности перед повстанем 1863 р., також не був тут без впливу.

Ожешкова прийнялась читати і перечитувала цілі купи книжок з бібліотеки батька, з бібліотек знайомих та сусід або й спроваджених

з Варшави. Отсі книжки, читані без усякого вибору, пляну й сістеми, не могли вповні заспокоіти єі бажань, розбуджених течіями, котрі могучо колисали тоді польську суспільність. В міру того як перед очима єі душі раз у раз відкривались нові горізонти, зростало й невдоволенє житєм, котре вона вела. Тільки тепер почала вона поважно задумуватись над своєю долею і зрозуміла, що вона нещасна. Що раз то сильнійше прокидалось у неі бажанє зірвати пута конвенціонального подружя; се бажанє, з початку невиразне, нарешті прийняло конкретні форми. Вона постановила взяти розвід та відйіхати до власного маєтку. Кілька гірких сімейних сцен, де єі почутя та погляди були глибоко ображені, утвердили єі в сій постанові, котроі вона вже не таіла перед своім чоловіком. Тільки крілаві події 1863 р. віддалили на якийсь час сповненє сеі постанови і Ожешкова не могла вчаснійше ніж у 1864 р. відйіхати до своєі Миликівщини, щоби вповні віддатись своєму образованю Єі чоловіка заслано в Сибір за участь в повстаню, а вона почала жити зовсім на самоті, цілий час посвячуючи виключно науці.

Тепер почала вона читати з далеко більшою сістематичністю. Вона постановила познайомити ся зі здобутками сучасноі науки, і спроваджуючи собі цілі купи книжок, читаючи праці історичні, природознавчі й суспільні, поволи доповнювала своє образованє.

В 1866 р. в „Tygodniku ilustrowanym“ появив ся єі перший твір беллетристичний. Ще бувши в пансіоні, Ожешкова писала вірші і була одною з тих учениць, котрі писали польські й французькі праці для цілоі кляси. Нераз писала вона кільканадцять і більше праць на одну тему, але нарешті пізнав се вчитель польськоі мови Ковалєвський і відкидував праці писані Ожешковою для пансіонерок. Коли коло 1860 р. настав памятний зворот в розвитку розумовім і в усім внутрішнім житю Ожешковоі, вона тоді знов почала писати. Вона робила уваги о окружаючих єі людіх і явищах, переливала на папір власні думки о питанях, котрі найбільше єі зацікавлювали, переповідала зміст прочитуваних книжок і навіть переклала (з французького) кілька творів Байрона.

Від р. 1866, коли надруковано єі перший, дуже слабенький під зглядом артистичним твір, Ожешкова не випускала пера з руки і давала польській публіці що року один або два твори більшого обєму, так, що до тепер написала самих повістей та новель кількадесять томів, не зачисляючи сюди праць публіцістичних, як „Kilka słów o kobietach“ або „Patrjotyzm i kosmopolityzm“. Таким побутом Ожешкова навіть серед польських повістярів, котрі в загалі визначують ся великою плодовитістю, належить до найплодовитійших.

Виступаючи на літературне поле Ожешкова була вся перенята питанями суспільними і власне до йіх розвязаня бажала причинити ся своіми повістями, думаючи, що при помочи повісти, сего найбільше широкими сферами інтелігенціі читаного роду літератури, найлекше втрапить до серця і розуму тоі суспільности, на котру хотіла впливати. Починаючи свою працю, Ожешкова дуже поважно задивлялась на завданє повісти. Вона була ворогом тези „l'art pour l'art“ (штука для

штуки), а повість уважала передовсім за средство до росповсюджуваня в суспільности певних ідей та змагавь. Вона меньше дбала о форму артистичну, о тонку псіхологічну аналізу, ніж о переведене власних гадок.

Такий характер публіцістичноі праці в беллетристичній формі має єі перший твір. Вона стараєть ся розбудити сімпатію для бідних мужиків (украінських), представляючи йіх лиху долю за часів панщини і виставляючи на погорду цілу бездушність і егоізм йіх панів, котрі не дбають о своіх підданих, тільки визискують йіх немилосердво і стають ся причиною цілого ряду нещасних подій в мужицькій сімйі.

Для того, щоби показати нужду мужиків, Ожешкока нагромадила тілько страшних подій (дві смерти, божевільність і т. і.), а для представленя підлоти панів змалювала йіх такими темними барвами, що твір сей зовсім стратив артистичну ймовірність. Надто авторка сама раз у раз забирає голос, лишаючи таким побутом своім героям ролю маріонеток.

Але вже в слідуючих творах такий спосіб творчости уступає місце обєктівнійшій, більш артистичній методі. Та не треба думати, щоби Ожешкова коли небудь спроневірилась своім ідеям суспільного утілітарізму. Вона завше має на думці: „не бавити але поучати“. Тільки спосіб такого „поучаня“ згодом міняв ся. В перших творах знати несміливість і недостачу вправи в трактованю матеріалу, а притім ще й велику залежність від впливів попередників, головно Крашевського, Коженьовського та Єжа. Тільки пізнійше, коли Ожешкова ставала ся самобутнійшою, вона почала що раз то більше звертати увагу на артистичний бік своіх праць, а в своіх остатніх повістях дійшла під тим зглядом до справді майстерського викінченя.

Така зміна в артистичнім способі творчости почала виявляти ся у Ожешковоі на початку 70-тих років. В єі повістях з сеі доби бачимо що раз то більшу пластику зображуваня, що раз то більшу обєктівність в предсталеню людей та подій. Се був результат натурального розвитку талэнту а також і впливу французького реалізму, котрий тоді проникав у Польщу.

Малюючи постаті зі всіх верств суспільности на Литві, Ожешкова що раз то більше ховала ся зі своіми поглядами за своіх геройів, даючи промовляти йім самим за себе, а промовляти так ясно, що всі поясненя авторки ставали ся зовсім непотрібними. Таким побутом осягнула вона артистичний ефект далеко лекше Не бачимо вже тут маріонеток або манекенів, з написами, що кождий має представляти, але бачимо живі постаті взяті просто з житя і власне сею житєвою правдою роблячих як найсильнійше вражінє. Крім того Ожешкова почала дрібязково роздивлятись в почутях свойіх геройів, аналізуючи ті почутя від самого початку, слідячи за йіх розвитком, то б то значно поглубила псіхологічний грунт.

Реалізм в мальованю людей та сцен та красота укладу проявились пайборше в єі невеличких образках та оповіданях, через що більшість ніх — се справжні шедеври. Зрештою вже ані одна з повістей другоі

доби творчости Ожешковоі (по 1870 р.) не є імпровізацією і кожда збудована на підставі сумлінних студій.

Від самого початку своеі діяльности Ожешкова намагалась звернути увагу публіки на всілякі пекучі питаня часу, не обминаючи жадноі нагоди, щоби, показавши сумний образ пануючих відносин, показати суспільности нові шляхи. Обсервуючи польську суспільність (на Литві), Ожешкова не могла не спостерегти від разу, як погано виховує ся молодіж як мужська так і жіноча. Вона бачила, як молодець з доброі родини нівечив маєток та здоровле в забавах і гулянках, а з браку підготованя не вмів застосуватись до нових обставин житя витворених зміною соціальних відносин по р. 1863. Вона бачила се пусте житє, яке вели панночки з висших сфер. На собі самій вона бачила, що то значить одружити ся без всякого досвіду, просто з манастиря, а потім, будучи вже замужною жінкою, починати пізнавати світ. Вона розуміла, до яких згубних результатів доводило житє з чоловіком, котрого звичайно панна перед тим майже й не знала. Вона бачила, як жінка позбавлена опіки чоловіка, не могла істнувати о власних силах і падала в боротьбі з долею та противностями житя, бо виховане не виробило в ній характеру і не дало йій средств до здобутя хліба. Через се все наслідки поганого вихованя займають найвизначнійше місце в творах першоі доби діяльности Ожешковоі; сему питаню посвятила вона своі перші обширнійші повісти, як „Pan Graba“, „Pamiętniki Wacławy“ і „Marta“.

В „Panu Grabie“ (1869, 3 т.) представила Ожешкова гурток заможноі молодіжі з добрих родин, котрий веде в провінціяльнім місті житє ледаще та без усякоі мети. На чолі стоіть титуловий герой, чоловік без ніяких моральних прінціпів та висших змагань, але зручний, вимовний, світський. Під єго впливом цілий гурток губить поволи здоровлє та маєтки і робить нещасними своі матері, жінки, сестри. Ожешкова виказала, до яких згубних результатів доводить глупота родичів, котрі не лагодять своіх дітей до тяжкоі праці, але намагають ся зробити з них тільки безжурні ляльки сальонові з гарними манерами, але з порожнечою і в голові й у серці. В „Pamiętniku Wacławy“ (1869—70, 4 т.) Ожешкова представила жіночий світ з єго ріжними хибами, та нещастями єго вихованя, привичок та в загалі ціле єго житє. Жінки не призвичаєні думати о річах поважних віддають ся сальоновому житю шукаючи дурників, котрі б йім запевнили опіку та средства до безжурного житя. Героіня сеі повісти, довго забавляючись, терплячи та розчаровуючись в порожньому, без всякоі мети житю, знаходить ратунок та вдоволенє в науці, праці і виповнюваню родинних та суспільних обовязків. В „Marcie“ (1872) донька дідича, вдова по урядннку, лишає ся з малою дитиною сама одна на світі без родини, опіки і средств до житя. Вона постановляє здобути сі средства для себе і для дитини власною працею Вона людина чесна, має багато шляхотноі гордости та енергіі. Одержує занятє учительки в домі людей добрих та милих, але вже незабаром мусить єго зречись, бо приходить до пересвідченя, що не вміє вчити, а роблячи се, ошукує та окрадає своіх хлібодателів. Вона кидає ся на інший шлях: йій здає ся, що вона

вміє рисувати, тож шукає занятя в редакціях ілюстрованих часописів. Але незабаром мусить переконати ся, що єі рисунки варті стільки, скільки й знайомість французькоі мови. Вона трібує перекладати книжки, але й тут бачить, що має на се за мало знаня. По цілому ряді гірких розчаровань, коли вже нічогісінько не може здобути працею для себе і для своєі недужоі дитини, просить милостині, а зустрівшись з закидом, що вона ще молода й могла би працювати, з роспуки й гніву, голодна, змерзла, з гірким почутєм власноі безсильности, краде паперок з портмонетки багатого пана Коли єі як злодійку ловить поліція й улична юрба, вона кидаєть ся під колеса трамваю і кінчить житє самовбійством. Таким побутом добрі бажаня й наміри розбили ся о брак підготовки до житевоі боротьби та брак освіти.

Отсі три повісти, а особливо остатня, звернули загальну увагу на молоду писательку і зробили великий вплив на суспільність, сліди котрого ще й тепер можна спостерегти. Що польська жінка так високо стоіть тепер в літературі та суспільній діяльности, се мусимо приписати подекуди впливови Ожешковоі, хоча до самостійноі ролі покликали жінку передовсім загальні умови суспільно політичні. Зміна аграрних відносин, котра була наслідком реформи 1861 р., значне поменшанє мужськоі людности чи то вбитоі в повстаню чи засланоі на Сибір - все те висунуло польську жінку на перед. А нові розумові течіі, котрі раз у раз напливали до Польщі з західноі Европи, змусили суспільність поважно занятись жіночим питанем, через що коло р. 1870 в Польщи повстала незвичайно оживлена діскусія про сю справу. І Ожешкова забирала голос в тій діскусіі написавши працю „Kilka słów o kobietach", що дочекалась кількох видань. Сею книжкою зачитувалось молоде поколінє жінок, котре Ожешкова кликала до праці, так формулуючи мету жіночоі діяльности: „Незломна правість, щирість без страху, глибока любов для кождоі доброі справи, вірна йій служба, боротьба зі злими силами істнуючими у нас, вирозумінє й прощенє похибок других, співділанє всіми силами, здібностями й бажанями в кождій загальній праці". Були, розуміеть ся, в єі книжці й зовсім практичні вказівки для жінок, котрі бажали працювати для суспільности.

Покликуючи жінок до праці, Ожешкова жадала від них справжньоі праці, справжньоі науки, а не поверхового виблиску. Всякі збоченя жіночого руху вона засуджувала дуже строго, як се бачимо в єі „Bańce mydlanej" (1872). В тій повісти героіна, Павля Міревич, жінка пуста й поверховна, приїздить до провінціяльного міста, де в неі влюбляють ся два молоді люди, на котрих вона робить враженє не стільки красним личком, скільки образованєм. Вона росправляє об економіі суспільній, об артелях, хеміі, палеонтологіі і т. і. але нічого не вміє грунтовно, а до чого візьмеť ся, нічого не вміє виконати. Бракує йій і здібности й витревалости, через що вона веде пусте житє без усякоі користи для кого небудь

Слідячи дуже уважно всі прояви житя польськоі суспільности, Ожешкова природно мусіла звернути увагу й на перші обяви соціялізму, котрий прийшов до Польщі в карікатурній формі російського „ніги-

лізму". Погано понятий космополітізм проявляв ся якийсь час у польської молодіжі (котра вчилась по російських універсітетах і там зачитувалась писанями Писарева, Чернишевського й цілою „подпольною" літературою) в формі заперечуваня прав власноі національности і змагань до „обрусіня". В своїй повісти „Widma" (1879) Ожешкова показала двох молодих людей, повних високих здібностів і шляхотних поривів, але котрі під впливом сего погано понятого космополітізму перестають бути пожиточними членами власноі суспільности. В тій самій повісти бачимо наслідки винародовляючої шкільної сістеми. В іншім творі, однім з найкрасших, „Sylwek Cmentarnik" (1879) бачимо, як в одиницях з міського пролетаріату повстають змаганя до якихсь неясних ідеалів братерства і щастя всеі людськости. Ожешкова не виступає ворожо проти нових окликів і течій, а тільки бажає, щоби вони приносили суспільности користь а не шкоду.

Всі твори Ожешковоі (крім історичних) відносять ся до Литви. Всюди виступає Онвіль та Онгрод (Вильно, Гродно), скрізь бачимо тіпи литовські *). Литва давно вже одержала права горожанські в польській літературі (Міцкевич „Pan Tadeusz", Ходзько „Pamiętniki kwestarza", Ржевуський „Listopad" і „Pamiętniki Soplicy"), але ніде не була вона змальована з такою любовю та так всесторонно, як у Ожешковоі.

Ожешкова не має упередженя до жадноі верстви суспільноі, а намагаєть ся представити кожду з єі добрими та лихими боками, не вивисшуючи ані не понижаючи одну коштом другоі. В єі повістях бачимо мужиків, шляхту ходачкову (околичну), шляхту інтелігентну, міські елементи, жидів і арістократію. Ся остатня виглядає найгірше. Вона найбільше винародовлена, зіпсована, здегенерована і не вміє пристосуватись до нових умов житя, одним словом, засуджена на загибіль. Постаті арістократів в повісти „Pompalińscy" або „Pierwotni" — се справжні morituri, як йіх назвав у своїй звісній повісти Крашевський.

Малюючи шляхту, Ожешкова малює єі хиби, але не заплющує очей і на єі добрі ціхи. В повісти „Rodzina Brochwiczów" Ожешкова представляє з одного боку шляхту, котра гине наслідком зміни соціально-економічних відносин, котра по давньому нічого не робить, веде традіційне житє і через те тратить землю й руйнуєть ся маєтково, та з другого боку противставляє іншу шляхту, котра попала в нужду через повстанє, але викараскуєть ся з неі своєю енергією й смілою ініціативою і шукає нових шляхів, через що робить ся пожиточним членом суспільности в іншій сфері. В повісти „Eli Makower" бачимо шляхту, що зов ім гине з беззарадности і випускає зі своіх рук маєтки, з чого користають лихварі-жиди. В повісти „Nad Niemnem" (1886) бачимо ріжні тіпи зі шляхотськоі сфери, а побіч того відносини сеі шляхти до ходачковоі шляхти. В повісти „Nad Niemnem" виступають дві родини — Корчинських з одного, а Богатировичів з другого боку.

*) Литва тут не етнографічна, а адміністративно-історична.

З трьох братів Корчинських, панів великого маєтку, Андрія вбито в повстаню, другий брат Домінік помандрував далеко в світ і став ся зовсім чужим для всіх добрих традіцій свого роду, думаючи тільки про гроші та каріеру. В домі предків лишив ся сам один Бенедикт, борючи ся з противностями, удержуючи в своіх руках ціною багатьох трудів та жертв шматок прадідівськоі землі. В тій важкій боротьбі за істноване живе він у ворожих відносинах до окружаючоі его маеток людности (шляхти ходачковоі), бачучи в ній тільки ворога, що напосідаесь на его власність. Всі гарячійші почутя, котрими колись палав, заховав він глибоко в серці і прийняв вид людини зматеріалізованоі, байдужоі до всего, що не відносить ся безпосередно до его посілости. Довкола Бенедикта Корчинського купить ся ціла галерія зі шляхоцькоі сфери. Єго жінка, холодна егоістка і гістеричка; еі приятелька, розромансована до ідіотізму стара панна, далі друга стара панна, родичка Бенедикта, жінка з великою енергією, але зі зломаним житєм та гірким характером через те, що колись боячись „мезаліансу" не віддала руки коханому та кохавшому еі чоловікови, далі вдова по Андрієви, жінка добра та непрактична і еі син, молодий міліонер, егоіст та сібарит фізичний і моральний банкрот, старий сусід, псевдо-музикант і псевдоідеаліст, его шляхотна жінка, нарешті син Бенедикта молодий Вітольд, студент рільничоі академіі, перенятий демократичними ідеалами, та донька псевдо-музика Юстина, дівчина молода, котрій житє далось вже в знаки.

Як представителі околичноі шляхти виступають два брати Богатировичі, властителі невеличкоі шляхотськоі загороди. Юрій погиб в повстаню як найблизший повірник та приятель Андрія Корчинського. Анзельм сам один лишив ся в загороді прадідів з невгасимими споминами боротьби та розбитих надій молодости, з невтішною душею, жив як сумний пустинник. Коло него групуеть ся богато ріжних фігур зі сфери дрібноі шляхти. Як в домі Корчинських ми бачимо двоє молодих, свіжих людей — Вітольда та Юстину, так побіч Анзельма росте син убитого в повстаню Юрія.

Дві групи людности, одного походженя, одноі мови, підлягаючі однаковій долі, відносять ся до себе байдужно, а подекуди навіть ворожо. Перша легковажить другу й держить ся від неі осторінь через свою маєткову та цівілізаційну висшість. Друга, ображена і вбога бачить в тамтій тільки людей задираючих носа і посідачів того, чого сама має замало, тоб то землі. Цементом, що погоджує ображених, іскрою, котра в байдужих розгліває братерське почутє, чаром, котрий з забутих могил підіймає надіі, що, здавалось, уже вмерли, являєть ся молоде поколінє, котре зі свіжими силами стає до праці й сповнює завданя, котрих не виповнили ті, що полягали в могили або стали байдужими до всего. Тою чародійною силою молодости Вітольд витягає зі зневіри й байдужности свого батька, а Юстина покохавши люд, зіступає до него, віддаючи свою руку молодому Богатировичеви, знаючи, що посеред народу вона знайде щастє, вдоволенє й широке поле до праці. В тій, одній з найкращих повістей Ожешкова показала, яким способом

може відродитись та статись пожиточним чинником суспільности та шляхта — переймаючись щиро демократизмом та народолюбством.

Околичну шляхту знає Ожешкова дуже добре, бо кождого року проводить літо над Нємном, в Мунєвичах. Через се в єі повістях знаходимо житє сеі шляхти описане дуже дрібязково, зі всіми єго добрими та лихими боками. Своіх надененьских приятелів Ожешкова трактує з великим співчутєм та великою любвою, що не перешкоджує йій дивити ся на них зовсім тверезо та показувати всі йіх хиби. В повісти „Nad Niemnem“ виступає цілий гурт околичних шляхтичів в відносинах до шляхти, а в повісти „Bene Nati“ бачимо шляхту околичну в єі відносинах до мужиків. Ся остатня повість представляє нам околичну шляхтянку, котра боіть ся „мезаліансу“ і не хоче віддати своєі руки чесному та ще й коханому чоловікови-мужикови. Коли ж однак той женить ся з іншою, вона жалує свого поступку, впадає в роспуку і кінчить житє самовбійством.

До найкрасших творів Ожешковоі належать єі повісти з житя білоруських мужиків, котре вона вистудіювала всесторонно й представила незвичайно плястично. В „Nizinach“ (1883) малює Ожешкова нещастя спроваджені на люд діяльністю покутного дорадця, чоловіка здеморалізованого, падкого виключно на особисту карієру. Жертвою єго та єго агентів є селянка Кристина, котра виплекавши двох синів, кохає йіх безмежно і для ратованя одного з них від грозячоі єму, як йій здаєть ся, небезпеки, впадає в руки покутних дорадців. Ті обіцявши виратувати єі сина, видирають йій цілий маєток, зложений крівавою працею за кількадесять літ. В тій повісти видно ще певну дозу сантіменталізму в представленю нещасноі матері, але вже в слідуючій „Dziurdziowie“ сего зовсім не має, а ціле мужицьке житє у всіх єго проявах представлене з великим реалізмом. Чотири мужики, Дзюрдзі, господарі поважні, розумні і до сего часу маючі як найкрасшу славу, стають перед судом, оскаржені о вбійство жінки з того ж що й вони села. Дзюрдзі пойняли віри тому, що Петруся Ковалиха — чарівниця і що всі падаючі на них лиха — єі діло. Ся повість помимо єі артистичноі й суспільноі вартости може служити за етнографічний матеріал — так докладно виступає в ній житє білоруського мужика на ярмарку, в церкві, в корчмі, в полі, в хаті і. т. і. Найкрасша повість з сеі групи є безперечно „Cham“ (1887) в котрій бачимо мужика в єго відносинах до дрібноміщанських елементів. Мужик Павло Кобицький, натура чиста, чесна, здібна до великих посвячень, женить ся зі служницею з міста, жінкою гарною, але зіпсованою міським житєм. Павло одружившись з нею не тільки хоче знайти в ній своє особисте щастє, але бажає й єі виратувати від остаточноі загибелі. Та Франку нудить одностайність житя на селі, вона втікає з мужицькоі хати з льокаєм, в котрому закохала ся, а по трьох літах вертає до дому, недужа, з дволітньою дитиною. Павло забуває єі зраду і по короткій внутрішній боротьбі з собою приймає за свою єі дитину, а пересвідчившись, що по добру з Франкою нічого не можна зробити, наганяє єі до праці. Франка працює, але завше вважає мужицьку працю за щось понижаюче для себе. Незабаром вона вдруге зраджує чоловіка і то способом ще гіршим, а коли

той бє ві, вона хоче єго отруіти Отрута, прийнята в малій дозі, не вбиває Павла. Павло знов прощає жінку, визволяє ві з рук уряду і відносить ся до неі з давньою щирістю та з давнім довірєм. Франка боячись, щоби знов під впливом наметности не віддячита ся чоловікови чимсь поганим, втікає в ночи з дому і вішаєть ся на сільськім цвинтарі. В „Chamie“ Ожешкова дійшла до повного совершенства псіхологічноі аналізи, а тіпи героя та героіні зображені по майстерськи.

Дуже численна на Литві жидівська людність, котра складаєть ся не тільки з експлуататорів, а й з темних, убогих, тяжко визискуваних мас, не могла не звернути на себе уваги Ожешковоі Жидам посвятила вона цілий ряд творів, а декотрі дрібні образки з житя жидівського як і обширна повість „Meir Ezofowicz“ належать до найкращих творів польськоі беллетристики

Вже в „Panu Grabie“ показала Ожешкова кілька жидівських тіпів, але вперше на широку скалю перевела вона жидівську справу в повісти „Eli Makower“ (1876), де зображує суспільні та етичні відносини жидів до решти суспільности. Елі Маковер робить ся могучим капіталістом з дрібного фактора, завдяки своїй енергіі і запопадливости. Розумний, хитрий, зручний, загортає він у своі руки цілу торговлю певноі околиці і стає на чолі гурту гешефтмахерів, котрі вивлащують шляхту з маєтків. Гріш для Маковера — головна мета житя. Хитрий жид доводить підступним і нечесним способом людей до маєтковоі руіни. Та про те Елі не поганий чоловік з грунту; для своіх він добрий, милосерний, тільки темнота та пересуди племінно-релігійні наложили на него свою печать. Під впливом памяти о колишніх добродійствах, під впливом кращих традицій, репрезентованих старим аскетом Юделем, в Маковері наступає вн трішня переміна; єго етичні погляди розширюють ся під впливом нових почуть і з нечесного лихваря Маковер стаєть ся чесною людиною. В повісти „Meir Ezofowicz“ (1877) бачимо внутрішнє житє жидівськоі суспільности, бачимо жида з ідеалістичною та геройською натурою, котра виступає против згубних елементів того житя, з жадобою правди і добра. Слабе проміне світла, що продираєть ся до маломіськоі атмосфери з ширшого світа, наказує Меірови бороти ся зі сторонництвом ретроградности та духовоі мертвечини. Проклятий своіми, вигнаний з рідного місточка іде він у світ, але зерна засіяні ним в душах молодіжи не пропадають В тій повісти Ожешкова представила цілий жидівський світ, а перед нашими очима переходять: рабіни, меламеди, купці, лихварі, ремісники зі всіми своіми рисами. Житю маломіських жидів посвячені ще образки „Silny Samson“, „Daj kwiatek“, „Gedali“ й інші, а велика повість „Mirtala“ (1886), заснована на тлі жидівського погрому в Римі в першому віці по Христі, представляє оргію ненависти й фанатізму черни.

Становище Ожешковоі в жидівськім питаню на скрізь гуманітарне; таким побутом авторка „Meira Ezofowicza“ не спроневірила ся духови трактованя жидів, традіційно пануючому в польській літературі, починаючи від Немцевича, а кінчачи на Конопніцкій та Юноші.

Від часу до часу Ожешкова заглядає в світ клясичноі старовини, котру вона дуже добре знає і дає твори, засновані на тлі історичнім

Греції, Риму та давньоі Персіі. До сего відділу належить ряд новелл вібраних під осібним заголовком „Stare obrazki“ та обширнійша повість „Czciciel potęgi“.

В польській літературі Ожешкова займає зовсім самостійне становище. Вона поетка страждань і радощів кляс упослідженних і одиниць спосібних, з сильним характером, але вже зломаних у боротьбі з долею або від природи слабих. Вона сама каже: „Я б нічого в житю не бажала так горячо, як знати цілі від початку до кінця історіі всіх низьких, бідолашних, зімнятих рукою долі й часу, пригорблених, зморщених, змучених. Знайомість багатьох, багатьох подібних історій, се для людини багацтво серця, для писателя жива криниця мудрости“. Ожешкова не тілько студіює з цілою стислістю безоглядного реалізму терплячих, але й кохає йіх. У своіх творах виводить вона натовп сірий, звичайний, складаючий ся з тихих працьовників, а в кождім під зверхньою поволокою нужди, біди, упідлення вміє знайти іскру божу, котра будить в нас сімпатію до еі тихих, покірних, іноді смішних геройів.

В творах Ожешковоі виступає безліч найріжнороднійших тіпів, а кождий з них має власну фізіономію повну індівідуальних рисів. Вона дуже добре знає лихі боки своеі суспільности, бачить, в яких тяжких і іноді страшних умовах живе ся суспільність, через те всі еі соціальні повісти немов повиті якоюсь журбою. Та не треба думати, щоби Ожешкова була гіркою пессімісткою. Навпаки, вона скрізь і завше намагаеть ся будити бодрість в зневірившиих ся, натхнути надією падаючих — сим головно й обясняеть ся той великий вплив, який вона має на власну суспільність.

Повісти Ожешковоі знані й поза границями Польщі в перекладах на німецьку, французьку та чеську мову. Русини-Украінці перекладали не багато*), бо кождий Русин прочитає праці Ожешковоі в орігіналі, а кождий Украінець в россійському перекладі. Найбільшою популярністю тішать ся еі повісти в Россіі. Там усі без вимку еі твори перекладають ся зараз по виході в світ орігіналів і то часом кілька разів; вони друкують ся в першорядних часописях і окремо, коментують ся й критикують ся. Цілий ряд творів Ожешковоі („Cham“. „Dziurdziowie“, „Romanowa“) в перекладі розійшлись в десятках тисяч примірників між россійським людом, а після справоздань міських читалень Ожешкова належить до найбільше читаних авторів.

Прага 9. апр. 1895.

Л. Васілевський.

---

*) Недавно „Правда“ почала друкувати переклад одноі повісти Ожешковоі, зроблений д. Кониським з великоруськоі мови. Не вже ж з Варшави до Кіїва дорога через Москву? Л. В.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного житя)

Часть друга.

I.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на земли і в повітрі, щось таке невидиме, невловима та чутке і могуче тремтіло в природі, мов німа трівога перед приходом грізного судді. Чуло ся щось мов глибоке, насилу здавлюване вітхане; трівога сірою мрякою повзла низом-низом, захапувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарого неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично і супокійно виринало в своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, криваве озеро; воно невдержимо котило ся зі сходу чим раз висше, залило пів неба і виявляло трівожній, безсильній, грішній землі почервоніле від гніву лице грізного местника. Та ось східній край того кривавого сяйва почав наливати ся золотом, жевріти розпаленою плятиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із сего горнила виринуло осліпляючо ярке, грізне, нестерпиме для людського ока соняшне лице. Швидко і мітко воно зирнуло на землю. Для него не було на ній тайни, воно знало єі наскрізь, від давна, — адже вона кість від кости і тіло від тіла єго; воно знало єі наскрізь ще від тоді, коли вона підхоплена безумним світовим вированем, ще ледво згустівши з космічних газів, розжарена відірвала ся від єго величнього тіла і мов молоде, нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи покотила ся в темний і холодний простір, щоби якусь хвилину — кількасот міліонів літ — пожити на волі, віддільно від своєі могучоі матери, хоч і в тісній залежности від неі.

Від тоі хвилі минув спорий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптати ся, розвела собі чимало всякого „дробу", що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапить ся, бє ся та товче ся між собою, родить ся і гине мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично і маєстатично дивить ся сонце на сю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить єі, інтересуєсь нею як дитина забавкою і приглядаєсь тим день в день новим і вічно старим перемінам з таким зацікавленем, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоілось на земли і скоро тілько раз зирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвили мало охоту від-

вернути ся, і з докором любячоі та строгоі матери буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але се йій не вдавало ся. Сонце, побачивши еі змагане, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, моі золоті проміні! Далі наперед! Січіть отсю мглу! Коліть еі! Прошибайте наскрізь! Не дайте йій своім серпанком заслонювати правду! Не дайте йій допомагати до захованя злого діла! Все виясняйте, все виводіть на світ божий! Нехай не дармо люде звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укритя панувати над світом!

І вже холодна мрака почала рвати ся, шматкувати ся на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глубоке зітхане встиду і болю підняло грудь землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплоі крови На сонних налягли важкі зморн, діти заплакали в колисках, а хто прокинув ся, той з трівогою озирав ся довкола, не знаючи що стало ся на світі, далі хрестив ся і шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецькім дворі всі ще спали. Хоч починав ся робучий день, та тут ніхто не спішив ся ні до якоі роботи. Навіть пахтярь прокинувши ся на хвилину і підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, в знесилі опустив опять голову на тверду, сіном напхану подушку і в одній хвили заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також мов забитий; не єго діло було самому будити ся; він знав і привик уже до того, що єго господарь пахтярь мусить уперед сам збудити ся і подоіти коров, а тоді певно і єго збудить, а для него кожда проспана хвилина була дорожшою золота. А дворакам нікуди було спішити ся, вони могли спати, доки йіх пані не закликала.

Та про те важка, душна атмосфера, що засіла над торецьким двором сего рана, швидко уділила ся й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос єго мов тупим, заржавілим ножем різав сонну, поранкову тишину, просверлював слух тих, що спали в дворі по ріжних закамарках і всюди будив якесь прочуте лиха. Садівник почувши те вите зірвав ся на рівні ноги і вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хозяіна і знов піднявши морду до гори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він підняв ся зі свого леговища і вийшов зовсім з буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса. — А тобі що такого? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря і почав лащити ся до него. Він замовк, але кілько разів поглянув на двірську офіцину, шерсть

на єго хребті починала йіжити ся і він видимо силував ся, щоб опять не розняти морди і не завити з цілоі переляканоі душі.

— Диво якесь! Що ему таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не стало ся тут що небудь нечисте, борони Господи!

І він вийшовши на стежку почав роззирати ся по саду, та не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясноі роси, закликав пса з собою і подав ся опять до своєі буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гладячи єго по голові та стараючись успокоіти єго, — не бій ся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своіми вірними очима хозяінови в лице, немов старав ся порозуміти єго бесіду. А бачучи, що хозяін єго лізе під мішок, що служив єму за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинув ся в каблук і обкрутивши ся так зо два рази ляг положивши голову на задніх лабах і заснув.

Та спокій уже не вернув ся в двір. Правда, соловіі сьогодні не тьохкали до схід сонця, тілько воробці в листю дерев цвіркали та пищали мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоітись; йіх здивувало те, що йіх хозяін так довго не приходить доіти йіх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа привялоі, вчора накошеноі конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах єі долітав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заричала звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на сей голос ніхто не входить до стайні, вона заричала у-друге, а за нею підняли голос і другі. Поніс ся той голос по подвірю, розбудив у кухні Ганку а в крайнім покоіку пахтяря, котрий від разу зірвав ся на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно єго цюпки і воркотячи щось з просоня приняв ся термосити пастуха, кричачи єму над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ричать, а ти вилежуєш ся!

І Ганка в кухні пробудила ся від сего рику. Вона протерла очи, шепнула „Jezus, Marja“, а підвівши голову і бачучи, що вже „день як бик“, проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка ричить на припоні, а вони вилежують ся якоісь сотони! І де той непочесний пахтяр, щоб єму світа божого не видіти!

І знявши ся з постелі вона налила собі води в миску, почала мити ся, а опісля чешучись завела на ввесь голос:

Usłyszałam śliczny głos,
Jak Marya woła nas:
Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!

І в стайни почало ся житє На підрі над стайнею на купі соломи прокинув ся Гадина. Відки він тут узяв ся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Се діло лишилось невиясненим, хоча до виясненя загадки могло причинитись те, що не далеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра сеі ночи не спала коло пані. До тайн минувшоі ночи належало й тэ, як вони найшлись обоє і яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від рику корови Гадина протер очи, сів і хвильку пригадував, де він і що з ним діє ся. Крізь діри в дасі зазирало до него денне світло; воно швидко протверезило Гадину і вияснило єму его положенє. Він схопив ся на ноги, оглянув ся довкола, а зуздрівши одну ногу Парасчину, що висунула ся з соломи, скочив до Параски, розгріб солому і термосячи єі за плече скрикнув з переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі в дворі побудили ся, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадае ся. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоби нас хто не побачив разом!

І не чекаючи на відповідь розіспаноі Параски він зіскочив з підрі на солому що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвірє, озираючи ся, чи хто єго не бачить. Переконавши ся, що на подвірю пусто, він схилений як кіт прошмигнув у напротивні двері і незамічений ніким пробіг у свою комірку, де немов нічого й не бувало почав збирати ся, свистати і співати, очевидно стараючись, щоб єго почула Гапка в кухні. По хвили він і сам увішов до кухні і почав мити ся. Гапка вже вичесала ся і заходила ся розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармойіде, не маєш що робити та висипляєш ся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бій ся, ще пороблю тоту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти песя віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите люде добрі, — кричала вона обертаючи ся до дверей, в котрі ніякі добрі люде й не думали входити, — отся блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кости поломаю, ти басурмане! Я тобі окропом очи випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркотала ся, — лагіднійше промовив Гадина, обтерши ся рушником і розчісуючи своє патлате волосє, в котрім ще стирчали стебла соломи. — Я-ж тобі нічого злого не сказав! А сказавши правду, яке у тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман? Ясна пані сама тебе о то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармойідів. Я собі тут коло кухні руки па́золю, щоби вам наварити жерти, а ви хоч би що небудь робили! Чи встиду не маете, чи Бога ані крихти не боітесь — бігме не знаю. Але не бій ся, все те буде вам пораховано! О, дубельт вам се порахуєть ся, кожда кришка, котру ви за дармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, то побачиш, як я зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то й двох закасую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому і по що, міні не хоче ся. Тай кому б се хотіло ся. Але нехай но я на своє стану!...

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш Вже я бачила таких робітників. На язик крепкі були і також так розмахувались, що коби йім на своє. А стали на свойім, то ой-ой-ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме не такий. У мене курка буде мати в хаті що йісти. Ади, вчора ясна пані казала міні он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще доси натще, але щоб тобі показати, що я потрафлю й натще своє діло зробити, то я як стій беру за косу, і побачиш. що поки ще тут бульбу звариш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, як би ти се зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина і вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від довгого часу сеі ночи спала твердо. спокійно. Перший раз не мучили єі ніякі зmори, не почувала страху, не прокидала ся, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкидавши руки, віддихала глибоко і рівно на пів розкритим ротом, при чім губи єі від часу до часу легко порушувались, немов шептали якісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальни було горячо аж душно, але ся духота не будила єі. Вона не прокинулась ані тоді коли пес завив, ані коли корова заричала, ані коли спів Гапки лунав по подвірю, ані коли Гадина клепав і набивав косу, ані коли пахтяр по під єі вікна туркотів візком, йідучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давнійше спів соловія будив єі зо сну, скрип фіртки, лускіт батога або який небудь інший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неі, не порушувало єі нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купели, мов чоловік, що по довшій, важкій слабости прийшов до здоровля і у-перве заснув покріпляючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні: хтось входячи поспішно в сутінку спіткнув ся о масницю, котрою підперті були двері і копнувши єі ногою попхнув так, що вона з лускотом покотила ся на бік. Пані Олімпія і від сего гуркоту не збудила ся. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухне ся, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на єі поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере єі за руку — пані Олімпія спить, не прокидаєть ся. Параска підносить панину руку і знов опускає єі, не відважуєсь торгнути; підносить ще раз і ще раз опускає — пані Олімпія не чує сего,

лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно, в тихім, глубокім, здоровім сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихáючись шепче Параска нахилена над панею Олімпією, та тілько тоді, коли добре торгнула еї за руку, пані розкрила очи і здивованим, сонним поглядом зирнула на неі, не рушаючи ся з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна. — Що то, вже рано? Але то я чудесно спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке....

— А що там таке? Чи що стало ся?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастє! Страшне нещастє!

— Нещастє? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сего слова мовила пані. — Що за нещастє?

— Ой! Страшне нещастє! Єгомостя вбито!

— Єгомостя? Котрого єгомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, о що ходить, і сплеснувши в долоні сіла на ліжку. — Бій ся Бога, Параско, що ти говориш? То не може бути!

— Правду говорю, прошу ясної пані! Прошу піти подивити ся! Я зирнула лиш з далека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, весь у крови!

— Господи! Що за нещастє! Що за нещастє! — шептала пані і почала вся тремтіти мов у лихорадці. — Що се може значиги? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зітхаючи, вона встала, вмила ся і впорядкувавши прихапцем волосє та убравши ся по буденному при помочи Параски, вона вийшла зі спальні і ледво переводячи ноги поспішала до офіцини.

II.

Сінешні двері тоі офіцини, де було помешканє о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли в присінку: се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей остатній, вибравши ся косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тілько сінешні двері офіцини були не замкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були на розстіж отворені, а зазирнувши до середини побачив, яке нещастє стало ся з о. Нестором і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизила ся до групи, що стояла в дверех помешканя о. Нестора і не сміла війти до середини. Люде розступили ся мовчки перед нею. Всі були бліді і перелякані.

— Та що тут стало ся? — зломаним голосом запитала пані Олімпія.

— **Нещасте**! — відповів садівник, — єгомость убиті. Адіть, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешних дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були отверті, а на серед покою, близь ліжка видно було недвижну, темну масу. Тілько привикнувши до сутінка, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонюваві) можно було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкиданий на земли, обернений головою до порога, в калюжи крови.

— Господи! — скрикнула пані зирнувши до середини і перехрестила ся. — Відверни і заступи від такого!

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очи з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозрінями та докорами звернені були на неі. Під перехрестним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та в глубині єі души кричало щось:

— Не дай ся! Покажись сильною, спокійною! Не дай ся!

— Треба зараз післати по жандармів, — буркнув понуро садівник. — Тут очевидна річ, що якийсь кримінал став ся.

Сі слова були для пані Олімпіі мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В єі очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були в середині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а може й не належить ся — або я знаю.

— Хоч по війта треба послати, — доповів єі думку садівник, — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може він і не вбитий? — промовила пані. Всі видивили ся на неі. Таке припущенє нікому з них і в голову не прийшло від першоі хвилі, коли побачили о. Нестора на підлозі простертого в кровяній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив сему, та про те всі ахнули з несподіванки Пані не давала їім часу отямити ся.

— Ходіть лишень! Погляньмо близше! Адже чоловік! Хто знає, чи є по що кликати війта і жандармів. А коли треба буде, то звісно, покличемо.

Сі остатні слова, висказані спокійно і рішучо, троха направили неприємне вражінє, яке з початку зробили слова пані Олімпіі на всіх присутних. Звільна, осторожно, ненастанно озираючись довкола всі пішли на перед. В передпокою не добачили нічого підозреного. До покою війшла перша пані Олімпія, та вона, як здавалось садівникови, уникала якось дивити ся на о. Нестора, а тілько обійшовши єго з далека почала пильно роздивляти ся по покою.

— Тут все в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб які небудь злодіі — —

Та тут перервав єі слова голосний окрик Гапки.

— Прошу ясноі пані! Єгомость живі! Єгомость ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тимчасом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна вона піднесла єго голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло і волосє все в крови, сорочка на груди також кровава. Він дихав, але очи єго були замкнені, немов у глубокім сні. Впрочім був роздягнений, тілько в сорочці і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слідів крови; видно, що катастрофа стряслась над ним в ночи, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась в селі тим, що вміла „давати раду" в припадках наглоі і тяжкоі слабости.

— А я би радив зараз післати по війта і шандарів, — мовив садівник, роззираючись по покою і передпокою. — Он те рікно в передпокою отворене, туди міг війти лихий чоловік, пек би єму було!

— Але ж хорого чоловіка треба ратувати! — скрикнула Гапка і при помочи Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити єго.

Пані тимчасом стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що єі служниці робили з о. Нестором. Тілько слова садівника опять укололи єі мов шило.

— Ану, переконайте ся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона видимо силуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору і попхнув вікно, щоб єго отворити. Показалось, що вікно не вітворяє ся. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвили о. Нестор відкрив очи, а з єго груди роздало ся глубоке, протяжне, болюще стогнанє.

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — опять мов перелякана скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на него, але зараз же відвернула ся, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крови! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тимчасом промила чоло і лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тілько отсей один синяк, із котрого потекла кров. Від того єгомость чень не згинуть.

— А на груди відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розіпяла сорочку на о. Несторі, але рани на груди не було ніякоі. Кров на сорочці походила очевидно з тоі самоі рани на голові.

Гапчині слова справді вспокоіли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе і поглянути з близька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилею. Блідий мов труп, непритомний ще, він про те дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав як конаючий. Рана на горішній части чола, троха з лівого боку, була велика майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тілько з одного боку, на протягу якого півтора цаля, шкура трісла і з розсілини плила ще й доси кров. Гапка заходилась власне при помочи мокрого рушника і губки спиняти кров. Приглянувшись уважно рані пані Олімпія спокійно і рішучо промовила:

— От іще люде! Якого страху міні завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор у ночи впав з ліжка тай о щось тверде вдарив ся головою. Се з ним уже пару разів трапляло ся, тілько що доси ніколи так не розкалічив ся. Ну, та се ще не є нічого страшного. Кілька день полежить тай буде здоров. А ви вже зараз і війта і шандарів! Тьфу! Доктора — хіба що доктора треба буде спровадити, тай то не конче. Рана зовсім не є небезпечна. Потовк ся троха, закровавив ся, але то нічого.

— Але прошу ясноі пані поглянути, кілько тут крови з него зійшло. І молодого б се ослабило, а то-ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпіі почали було вспокоювати, а котрому про те власне чуте шептало, що тут щось та не так.

— Прошу ясноі пані, егомость доси ніколи в ночи не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Тай о що би тут таке могли вдарити ся? — неосторожно вмішав ся Гадина.

— І що ти тут мішаєш ся? — офуркнула ся пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєі роботи, ніж тут очи вирішати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого — пробулькотів Гадина, змішаний не стілько словами, скілько громовим поглядом, який кинула на него пані Олімпія і котрий він добре знав. Для того не гаючись довше і заспокоівши свою цікавість він вийшов з покою, взяв косу, що стояла оперта о стіну з надвору і обійшовши фірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, приняв ся завзято викошувати високий буряп, що заповнював той огородець зеленю, цвітами та запахом свіжоі ростинности.

В покою тимчасом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія раз підхопивши думку про те, що о. Нестор чи то в неспокійнім сні, чи в якій небудь слабости кидаючись на ліжку випав з ліжка в низ головою і вдарив ся о щось тверде, хоч би о деревяну ніжку ліжка або о хлопця до взуваня чобіт, держалась тоі думки твердо, повторяла єі на ріжні лади, немов би старала ся вмовити в себе і в усіх окружаючих певність і віру, що іменно так а не інакше воно стало ся а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода тратила всякий сензаційний, крімінальний характер, ставалась звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, з котрим нема що й

носити ся. Сей погляд силою мимовільноі сугестіі швидко уділив ся не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовірливому садівникови, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивляв ся то до кантів ніжки, то до „хлопця", о котрий о. Нестор звичайно ззував із себе чоботи без ніякоі чужоі помочи, і остаточно на пів переконаний здвигнув плечима і похитав головою.

— Га, та може воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка — —

— А вже ж, а вже ж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до него. Він сам міні нераз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! О випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікови. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоби ту хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Як би злодіі були, то певно би не таку замішанину лишили. Шукали би грошей, ну, а знаєте, як чужі люде грошей шукають, а ще в ночи, то не дуже о те дбають, щоби все в порядку лишити.

— Та то правда,— мовив садівник, чим раз сильнійше переконуючись о правді слів пані Олімпіі. — Тілько ось що, прошу ясноі пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — вмішала ся в розмову Параска, — що забираючись косити траву в городци посмотрив отсі сінешні двері. Так якось припадком посмотрив — двері не замкнені. Отворив йіх, заглянув до сіней, а двері до передпокою і до покою єгомостя обоє на ростіж повідчинювані. Від разу — каже — мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикав ся.

— Ну, ну, ну! Замикав ся! Се вже він бреше! Часом замикав ся, то правда. Але часом — звичайно, старчий, слабовитий, непамятливий, тай забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері єго передпокою не замкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері не замкнені! — потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий помимо всяких старань не приходив до себе, а тілько стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти єго та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясноі пані, чи не добре би було змити єму груди і плечі зимною водою,—може би так борше прийшов до себе?— мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть єго! знимайте з него оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпіі, почали мити і натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого.

Він підвів голову, в очах заблищав огоньок свідомости. Стогнаня зробили ся живійші, голоснійші, та з поміж них почали прорувати ся невиразні, уривані слова.

— Ой! Бо-о-лить! Ой — як же тя-жень-ко! Голова! Де мо-о-я голова? Хто мі-і-і-ні голо-о-ву взяв? Оооо!

— Маячить! Нещасний! Видно в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо єго на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на него надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба ж можна хорого в такій закровавленій сорочці класти? Доктор прийіде, люде поприходять — деж се можна, щоби панотець так лежали.

І вона не гаючись виняла з комоди білу сорочку і наділа єі на о. Нестора, котрого опісля три женщини при помочи садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила єму подушку, підложила яська так, щоб хорому було як найвигіднійше.

— Я би радив до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Се на такі рани дуже помагає.

— Не бійте ся, ми се і без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов порати ся коло пораненоі голови о Нестора, перемиваючи закровавлений рушник та губку. О. Нестор при найлекшім дотику до єго голови стогнав страшенно, судорожно хапав ся пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно біль був страшенний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла в фляшочці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко вспокоів ся і здавалось, що заснув.

— Не треба єму надто докучати. Вступім ся від него, лишім єго в спокою. Як трошечка проспить ся, то сон покріпить єго, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати дбаюча о спокій хорої дитини. Перший садівник послухав єі слів і вклонивши ся йій пішов до свого діла.

— А ти Параско візьми собі води і вимий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм — Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крови тут лишала ся. Вимий добре і піском посип. Нині літо, швидко висхне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясноі пані! — промовила Параска і вхопивши коновку побігла за водою.

Розпорядившись отак пані аж лекше відітхнула.

— Ой Господи! — мовила вона обертаючись до Гапки — Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забійство не стало ся! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, як би не дай Боже справді щось таке стало ся на моийім обійстю та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила би того встиду, того поговору людського! Та Богу дякувати, що сим разом відвернув від мене се нещастє! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз своі сердечні виливи і приступаючи близько до Гапки, з якимсь

острахом вдивляла ся в бліде, старече, на пів трупяче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також видивляючись в о. Нестора. — Щось міні та его рана не подобає ся. Вона мабуть тяжша, ніж міні з разу здавало ся.

— Тяжша? Як то тяжша?

— Боюсь, що то не тілько шкура прорвала ся, але під нею й кість проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Деж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнула ся зраненого місця, то здавало ся, що кість подає ся під пальцем.

— Але ж Гапко! Як би кість була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб від разу вмер. Але міні таки здає ся, що мозок у него нарушений. Бо від чого ж би він так довго лежав непритомний? А коли мозок нарушений, то вже Бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов з докором, але з таким якимось відтінком бодрости в голосі, що бистрійший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при таким ореченю.

Власне прийшла Параска з водою і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке снідане. А ти Параско будь тут, а як би хорий прокинув ся, то покличеш або мене або Гапку.

— Тут конче треба, щоби хтось раз у раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, таж маємо — — Господи! А я загуталась тай про головне й забула! А ще сюди йдучи думала про него. Гапко! Що се значить ся, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я від учора вечера его не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я его не бачила ані в ночи ані нині рано.

Отак розмовляючи вони обі вийшли з офіцини на подвірє. Пані Олімпія зирнула у городець перед вікном, де Гадина вже докошував бурян.

— Слухай, Гадино, — обізвалась пані, — ти не бачив де Деменюка? Коло егомосця треба би комусь раз у раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до сего найлішший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора в ночи, — мовив Гадина.

— В ночи? О якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвірю.

— Деж ти єго бачив?

А тут.

— Де тут?

— В помешканю єгомостя. Єгомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як жеж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду — садівник мене просив обійти, чи хто де не закрав ся — — Дивлю ся з тамтого боку, в вікні у о. Нестора світло. Я підійшов під вікно і бачив — —

— Щож ти бачив? що? — поспішно питала пані. По за єї плечима пішов мороз, по лиці розлила ся смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гадина не бачив сего. Він стояв з косою в руці і похилив лице в низ, бачучи по невчасі, що непотрібно вирвав ся з сим оповіданєм, котре може наробити єму біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхував ся Гадина. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: Хто там? Відповідає: Я, Деменюк. О. Нестор вітворив. Увішов Деменюк, оба почали розмовляти — —

— О чім?

— Або я знаю, о чім? Я не міг чути. Те тілько я чув, що Деменюк сказав: Іду до Гердера.

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бичив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здаєть ся, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїій комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол з Гадиною в чотири очи, сперта руками на плоті городця; за плотом віддалений о кілька кроків стояв Гадина з косою в руках. Гапка зараз із помешканя о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані і Гадина говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не

було нікого, хто б йіх міг підслухати, бо садівник зі своім псом власне обходив сад і находив ся досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, троха вспокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй сей бурян і знеси его до стайні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвіря до свого помешканя. Але тут немов щось спинило еі на порозі. Якийсь несупокій затрепав ся в еі души. В грудях зробило ся так тісно, що йій формально було ся страшно війти між чотири стіни свого непривітного помешканя. І вона пішла далі, до руін старого двора, вигоном до улиці, а в еі голові вертіла ся все одна думка:

— Бестія сей Гадина! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше ніж говорить! Ну, та вже я видобуду се від него! Він міні мусить усе виспівати! Тілько помалу, зручно, осторожно, не перехапуючись! Господи! Як жеж ся півгодина мене змучила! Та се ще нічого Що то далі буде?

В тій хвили очи еі, склонені в низ, мимохіть якось піднялись у гору, визирнули на улицю. І в тій же хвили ноги під нею задилькотіли, в груди сперло дух, немов би й серце перестало бити ся; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці мов вкопана, а в очах еі потемніло. Найстрашнійший привид не був би так перелякав еі, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долі селом ішов жандарм, звичайний патролюючий жандарм, в чаку з когутячим пірєм, в мундурі і з карабіном Побачивши паню дідичку він салютував йій, та на диво — і се власне зробило на пані таке могуче вражінє — не минав двора, а скрутив з дороги і почав іти прямо до пані Олімпіі.

III.

Жандарм був знайомий пані Олімпіі з видженя. Доси вона чула себе так далекою по свойому соціальному положеню від людей того рода, що хоч нераз бачила в селі постенфірера Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неі в дворі задля ріжних справ, вона дуже мало звертала на него уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий чи злий, спосібний чи не спосібний і до чого власне спосібний а до чого ні — сим вона й не думала інтересувати ся. Тож не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближати ся до неі і коли вона інстінктово почула в души, що з сим чоловіком прийдесь йій видержати першу і може рішучу боротьбу, вона вдивилась на него так, немов би перший раз в житю его бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованєм, досвідом, знанєм висшого світа і освітою, щоби відгадати, проникнути душу, думки і намір сего плебея одягненого в мундур, від котрого чути було запах препарованого спірту, котрим були чищені гудзики его мундура.

Постенфірер Шеремета був високий, статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими румянцями на вдоровім лиці осмаленім сонцем. Постать єго так і дихала здоровлем, силою і енергією, а в очах світив ся простий розум, виострений службою. Тілько тепер у перве пані Олімпія запримітила, що сей жандарм був дуже вродливий мужчина і що будь на нім замісць жандармського мундура — батистова сорочка і тонке дороге вбраня, будь він не жандарм а який небудь вельможний граф або барон, він робив би „фурор“, за ним пропадали б дами, він був би „звіздою“, „львом“ товариства. Ся увага якось так мимовільно, Бог зна відки мигнула в голові пані Олімпії, мабуть з привички до таких „естетичних“ оцінок кождого, хто перший раз звертав на себе єі увагу. Та тепер йій було не до естетики, і для того зараз в слідуючій хвили вона почала пильнійше слідити єго лице, щоби зміряти, зміркувати обсяг єго інтелігенції, котра в даній хвили могла стати ся найстрашнійшим єі ворогом в разі як би оказала ся за великою, а найліпшим єі союзником в разі, як би була малою і слабосилою. А наперед усего йій важно було доміркувати ся, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут стало ся? Від кого і яким способом міг о тім дізнати ся? Якоі тактики держатись йій супроти него? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що біг попри згарища старого двора на подвірє, був також доволі довгий, так що поки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широкими кроками, наблизив ся до пані, вона мала час прийти троха до себе після наглого перестраху першоі хвилі. Вона стала при самім кінці вигона, тут де він доходив до подвіря, так що жандарм розмовляючи тут з нею, міг бачити подвірє, але не бачив докладно тоі офіцини, де стало ся „нещастє“ і загалом не міг зміркувати, що діяло ся в глубині подвіря Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут стало ся, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучше буде не підпускати єго близько, щоб без потреби ні о чім не дізнав ся Інстінкт самоохорони говорив йій, що за всяку ціну треба старати ся виграти час, протягти відкрите і розголошене „нещастя“, що стало ся в єі дворі.

Наблизивши ся жандарм ще раз салютував перед панею і зупинив ся в такім віддаленю, якого вимагало ушановане для пані графині.

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою трівожити. Я вчинив се тілько для того, що побачив ясневельможну паню на подвірю.

— Значить, не знає ще нічого! В якійсь іншій справі приходить! — подумала пані Олімпія, набираючи новоі відваги. До жандарма вона не мовила нічого, а тілько з виразом на пів строгим, на пів чемно-питаючим дивилась єму в лице.

— Тут учора у ясневельможноі пані і у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова — мовив жандарм.

— Так, були.

— А не могли б міні ясневельможна пані сказати, чи вони всі вже відїхали, чи може дехто лишив ся?

— Не знаю на певно. У мене нема нікого, а у Адася на фольварку може хто й є. Чи пану потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фольварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущипливим відтінком в голосі.

— О, ні! Чого там! Я тілько... тут невеличка формальність... Може би ясневельможна пані були ласкаві сказати міні... Тут між гістьми один пан був, єго другі панове кликали „Кайцьо". Яке єго властиве імя і прозвище?

— Кайцьо... Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, и на ділі вона міркувала:

— Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, з далека заходить, так що й не знати, до чого прямує? По що єму сего Кайця? Адже ж не думаю, щоб він єго справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки. Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справиш ся, як тобі здає ся.

І додала голосно:

— Перепрашаю вас, пане постенфірер, але у мене така память до назв... Розуміє ся, Кайцьо, то пан Калясантий — знайомий мого сина — чудесний чоловік був, був учора, — але як він на прозвище називає ся, бігме не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаю ся хіба тоді, коли зволять до мене загостити, то де вже міні знати їх назви?..

Пані балакала свобідно, стараючись, щоб єі слова виглядали так, немов би плили зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покірно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він опять зачав своїм звичайним смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, але позволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно — то є не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де би я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи може зі Львова?

— І сего не можу вам сказати. Здаєть ся, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміє ся, що десь на селі має маєтність. Мій Адась з леда ким не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам звісний в цілій околици яко взір молодого благородного чоловіка. А що до пана Калясантія — як то ясневельможна пані єго назвала на прозвище?

— Я ніяк єго не назвала, — строго промовила пані, показуючи вид, що ся розмова починає єі нудити. — Я вам сказала, що не тямлю єго назви.

— Ах, правда, правда! Перепрашаю, дуже перепрашаю! Так от про пана Калясантія ясневельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. На певно сего не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміє ся на конях, на полюваню, на грунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се пані Олімпія чула, як у душі єі ворушить ся злість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепив ся до неі і пристає з тим Калясантим? Чи вона для него якесь бюро інформаційне? Та ще гірше ніж на жандарма пані зла була на себе. Замісць відпалити жандармови коротко а досадно, щоб єму відійшла охота нудити єі, вона стоіть ось тут і показує єму чемний вид, і говорить з ним як за якийсь обовязок і пускає ся перед ним в такі інтімности, котрих би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком так дуже низшим від неі соціально, а що найгірше, що всі єі зусиля — оказатись супроти сего жандарма гордою, гнівною або недоступною падуть на землю, мов птахи без крил, що єі злоба против жандарма — безсильна, що вона не може — таки фізично не може — не строіти супроти него привітного лиця, не говорити лагідно і обширно о річах, про котрі він не питає і не потребує знати. В душі єі ворушило ся безмірно прикре та завстиджуюче чутє власноі безвладности, подібноі до безвладности воза, що раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котить ся в низ.

— Припускаю, припускаю, що все се так, — мовив жандарм, — та про те... Може бути, що се тілько людська злоба... я власне рад би переконати ся... Але тут, прошу ясневельможноі пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесенє. Досить неприємна річ...

— Що такого? Донесенє на пана Калясантія?

— А так. Дуже мінї прикро було чути се, а головно для того, що донесенє доторкало хвилевого гостя ясневельможноі пані графині і пана молодого графа.

— Але о що ж ходить? Що таке стало ся?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що то або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясневельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладнійше, але щож, моя служба не позволяє на се. Як би тут був молодий пан граф, то я не сумніваю ся, що він вияснив би нам сю справу в одній хвили і не треба би було ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він певно на фільварку, бо не думаю, щоб учора в ночи з гістьми поіхав до Львова.

— Або що? Може мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поіхав. Дуже був утомлений вчорашним днем.

В тій хвили з глубини подвіря надійшов Гадина держачи в руках якісь сподні і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясноі пані! Прошу ясноі пані!

Пані Олімпія озирнула ся і окинула єго громовим поглядом.

— Дай міні спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гадина і сам якось зацукав ся побачивши жандарма, та про те вважав потрібним ще раз окликнути паню.

-- Я тілько хотів сказати —

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючись опять до него і чуючи прилив холодноі трівоги. Щось немов шептало йій, що те, що мав сказати Гадина, моглоб від разу обернути справу в якийсь інший бік і наробити йій богато клопотів. І збираючи до купи всі сили свого духа, вона сказала до Гадини, силуючись вимовити се як найспокійнійше і найрівнодушнійше:

— Я за хвилечку буду готова. Іди до мого передпокою і зажди, коли щось маєш міні сказати, а тут міні не докучай!

Гадина обернув ся і пішов.

— Видять пан, — мовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке моє раз у раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерло ся, тут чогось бракує, тут се зробити, там те, — ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясневельможна пані так йіх призвичаіли, що всі до пані як діти до матері. Видно, що мають довірє до ясноі пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом приняла сей комплімент.

— Се може бути, що я й призвичаіла йіх до того, собі на лихо. Та все таки я воліла б, щоби кожде хоч троха подумало власною головою, заким з усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте — невелике наше господарство, а про те голова ходором ходить, коли отак з усіх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи виясни, витолкуй і представте собі, найчастійше все на дармо! Кожде про те зробить по свому, перепутає, попсує тай годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав сих нарікань з очевидним вдоволенєм. Чи єму підхлібяяло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до него так, як до рівного, чи єму з якоі іншоі причини пожадані були ті інформаціі, досить, він слухав і якось не квапив ся відходити.

— Ну, та я розбалакала ся, — мовила нарешті пані Олімпія, — а пану певно ніколи.

— Ні, овшім! Я дуже рад. Я ще хотів ясневельможну паню запитати о одну річ.

— Ну, прошу, — далеко привітнійше ніж з початку мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбути ся сего грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрашаю дуже, що ще раз верну до вчерашнього, але чи не могли б ясна пані сказати міні, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Ій Богу, так міні тяжко спамятати назви. Та от — а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потому..

— Дякую ясневельможній пані! — мовив жандарм кланяючись. — Міні досить! Міні аби одного. Др. Васонг — о, се звісний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясневельможній пані! Цілую руці!

І жандарм салютуючи обернув ся по військовому на місці і пішов геть. Пані Олімпія ще добру хвилю стояла на місці провожаючи єго очима. Йий якось аж не хотіло ся вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоби ся грізна хмара сим разом зовсім минула єі дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупинить ся, верне назад і почне розмову про щось інше. О скілько з початку своєі розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, о стілько потім єго довга ґутанка і та охота, з якою він слухав єі балаканя, зродили в єі души на ново підозріне, що щось в тім є, щось він знає, чогось догадує ся. Але ні, жандарм пішов у низ селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез йий із виду. Тілько тоді вона зітхнула глубоко і обернувши ся звільна пішла до свого покою.

В сінех ждав на неі Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів язик висолопивши? Що там таке стало ся, що за тобою мов собаки гнали?—накинула ся пані на Гадину з докорами.

— Та може то й нічого, прошу ясноі пані, — відповів Гадина все ще держачи сподні в руці, — але я думав — —

— То то й є, що ти все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів, — лепотів Гадина збитий з пантелику. — Міні здавалось — —

— Ну, що тобі здавалось, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясноі пані! Прошу вислухати! Се єгомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов йіх у стодолі під купою соломи, геть у споду запхані.

— Що? В стодолі? А вони відки там узяли ся?

— Отож то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про се?

— Та ні. не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьмиж ті сподні і занеси їх до єгомосцевого покою і не кажи нічого нікому. Може тут і справді щось недобре стало ся, але треба з тим осторожно. Нема по що розтрублювати. А що єгомость? Як єму?

— Здаєть ся, ліпше. Пробудив ся. Там десь Гапка коло него.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що, — мовила пані, нагадавши щось нового. — Дай мінї ті сподні, а я їх сама занесу. А ти тимчасом як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою і кажи паничеви — — Або ні, не кажи нічого, тілько передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила его в маленьку коверту і передала Гадинї, котрий зараз же побіг з ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула в слід єму пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, на зустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він наближаючись. — Прошу поглянути, що я найшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехітю оглядаючи єї — так щож з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мінї здаєть ся, що то єгомостева.

— Єгомостева! Деж вона була?

— Я найшов єї в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узяла ся? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здаєть ся, що тут щось погане стало ся. Самовільно вона там не забігла, а мусів єї хтось закинути.

— Та хто би там кидав тай по що?

— Ну, єгомосць самі певне єї не кинули. Адіть, нова камізелька, зовсім добра. Здаєть ся, вчора ще мали єї на собі.

— Може ваш пес як небудь ухопив та в корчі затягнув?

Ся догадка гірш усего обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шмате в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло стати ся! — прикро якось промовила пані і відвернула ся, щоб іти до офіцини. Садівник з камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай Господи чого, то не тяжко нам усім в біду впасти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати жандарам. Нехай би добре обшукали... Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось єї винести. А виніс камізельку, то вже певно для самої камізельки там не йшов, мусів ще щось більше, вартнійше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий в души пані Олімпії збуджував уприкрене, відразу, мало не дрож, так як рясний, холодний і безконечний осінний дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона силуючись не крикнути з подразненя. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне післала по панича, мого сина. Він троха розумнійший від нас усіх в таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно війшли до передпокою, в котрім ще поралась Параска посипаючи піском тілько що вимиту підлогу. Та коли війшли до покою, очам їїх показав ся вид, якого вони певно менш усего могли надіятись О. Нестор о власній силі сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло него стояла Ганка і годувала его як дитину пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але впрочім о. Нестор виглядав як звичайно і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж в долоні сплеснула бачучи таку наглу і дивну переміну.

(Далі буде.)

Ів. Франко.

Історія і релігія Жидів.

Стаття Моріса Верна. Переклад Л. У.

Ми приймаємо у сій статті ось які розділи: 1) період мітичний; 2) період давніх царств жидівських; 3) період від полону до зруйнованя Єрусалима Тітом; 4) релігія до полону; 5) релігійні встанови жидівські.

І. Період мітичний. Скласти яку главу давньоі історіі східніх народів згідно з вимогами новітньоі критики, се діло надзвичайно делікатне; *або події відомі нам тільки з написів, як от що до Єгипту та* Ассиріі; або вони дійшли до нашого відома через книжку, як от що до Ізраелігів. Але сі книжки, впоряжені багато пізнійше самих подій, піддані догматичним поглядам пануючим в часи йіх складаня, через те ми можемо користати з них тільки з крайньою обережністю. Перші шість книг в Біблії (Пятикнижіє і кн. Ісуса Навіна), се поема, призначена до звеличеня минулоі слави націі і до описаня таємних доріг, якими прихильне до Ізраеля Божество провадило Жидів аж доки вони заволоділи краєм ханаанським; книжки ті — се епопея жидівська; йіх не можна вважати історічним документом в спеціальному значіню, яке ми надаємо сьому слову. Чи вони були зложені тільки в часи відбудованя Єрусалиму чи трохи ранійше, се малоі ваги річ, бо прайнявши гіпотезу, найбільш допускаючу давність сих писань, все таки сім або вісім віків розділяють йіх від остатніх з поданих в них подій, себ то тих, що випали при завоюваню Палестини Ісусом Навіном. Особливо в сьому пункті вони видимо подають події тенденційним способом; се легко доказати, провіряючи йіх оповіданє з аналогічним оповіданєм книги Суддів; отже ся книга в повній суперечности з претенсіями книги Іс. Навіна. Що ж говорити про давнійші частини? Таким способом усі події ранійші того часу, коли ми знаходимо Ізраелітів оселених в Палестині, складають мітичний період йіх історіі. Чи можна віднайти під сими мітами спогад про які дійсні події, про сиро-месопотамське походженє Ізраеля, пробуванє в Єгипті, вандрівку по сінайському півострові, — се ми маємо дослідити.

Від кожного, хто хоче дозідатись про давню історію жидівську, треба вимагати першоі жертви, щоб він одкинув увесь той період, що йде од сотвореня світа і першоі людськоі пари до часів Авраама. Там в формі хронологічноі плетениці подані погляди разом дотепні і високі на початки роду людського і на відносини Ізраеля до інших народів, на те що ми назвали б єго положенєм і місцем в світі. Сі сторінки роблять честь цікавости думки, що траплялась у жидівських учених; се одважні комбінаціі, алеж зовсім не давні традиціі „сягаючі до колиски

нації“. Як що зможуть коли встановити напевно похожість, яку часто пробували показати нові вчені між деякими оповіданями біблійними і мітологіями Вавилонії та Фенікії, то сю похожість прийдеть ся признати за позичку, зроблену Жидами в час полону і в пізнійші по ньому часи. Зовсім ясно, що такий міт, як про „вавилонську вежу“, міг мати інтерес тілько для людей, що мали зносини з великим містом Вавилоном, а се нас зараз приводить до часів полону.

Так ми доходимо до часів патріархів, до історії Авраама Ісаака та Якова. Особа, на імя Авраам, родом з племен сирійських оселених в Горішній Месопотамії, отримує наказ від Бога покинути свій рідний край, щоби в краіні, яка буде йій призначена, статись корінем народу, котрому той самий Бог має сприяти надзвичайним способом. Се чисто догматична ідея виражена конкретно і реально; се гордий догмат „вибраня Ізраеля“ переложений на мову історії. Бог обрав Ізраеля, за скілька віків до того як він став істнувати, в особі людини, призначеної дати єму житє. Се не етнографія, се теологія. До Авраама, до єго сина Ісаака, до єго внука Якова по черзі звертають ся божі обіцянки, йім призначуеть ся край ханаанський, щоб там колись могли оселитись йіх нащадки. Врешті жадноі прогрессіі в почерговій історіі сих трьох осіб нема; все се — переказ, в формах часом розмаітих, часом дуже щасливих як видумка літературна, — обранє Богом одного народу з поміж усіх, і, не забуваймо, народу, що має ще народитись, націі, що держить ся на волоску; правда, що другий кінець сього волоска в руках Бога, котрий запевне не дасть йому порватись. Тут автори біблійні видумують обставину конче потрібну до виробленого плану; наважившп скрізь показувати палець божий, вони хотять, щоб народ ізраельський народив ся не в ханаанському краю, для того, щоб сам Бог одкрив йому доступ до того краю силою своєі руки Для того ж голод жене родину патріархову в Єгипет, де вона знаходить вигідний грунт для хуткого зросту. Сцена змінилась: на місце мітичного батька ізраельського народу, що зветь ся то Авраам, то Ісаак, то Яков, що походить з Горішньоі Сиріі і звідує край ханаанський ранійше ніж податись у Єгипет, — настає ізраельська нація, що явилась на світ немов сама з себе народившись; ся нація терпить тяжку неволю у Єгиптян і з роспукою благає Бога о визвіл. Бог жде, щоб вступитись тоді, коли Ізраеліти, впевнившись, що не мають сили самі скинути чуже ярмо, будуть готові кинутись в єго обійми; тоді він має прийняти урочисто той народ, з яким він ще не має відносин. Чоловік на імя Моісей, котрого дитиньство, як і слід, проходить серед надзвичайних обставин, — стає вибраним від Бога посередником між Ізраелітами і царем, що пригнітає йіх. Вибраний для такого високого завданя, він іде, щоб примусити єгипетського владаря в імя Ягве (Єгови), Бога Авраама, Ісаака та Якова, відпустити єго земляків.

Починаєть ся боротьба між сими двома владами нерівноі сили: фараоном, що панує над Єгиптом, і Богом, заступником Ізраеля, творцем неба і землі. Після ріжних драматичних сцен, Моісей виходить з Єгипта на чолі двох міліонів чоловіків, жінок і дітей. Бог, аби вселити в розум Ізраелітів переконане, що вони ні до чого не здібні без

єго помочи, дає йіх приперти до Червоного моря єгипетському війську і тоді вже вириває йіх з рук йіх колишніх панів при помочи самого вражаючого чуда. Чи то ж Ягве поведе свій народ не гаючись в призначену для нього країну ханаанську? Ні, йому треба, щоб сей народ зложив урочисто присягу при повній свідомости справи, що буде слухати єго; звідси конечність зостановки, для котроі письмовці біблійні вибрали врешті гірський кряж сінайський. Ми власне кажемо „вибрали врешті", бо порівнюючі студіі над біблійними книгами одрізнили пізнійшу редакцію текстів, де Сінайська гора названа виразно, коли тимчасом у інших біблійних текстах нема ніякого виразного означеного місця, а тілько говорить ся загалом про союз заключений „по виході з Єгипту". Та чи сяко воно, чи так, пустиня, а надто гора Сінай служить театром вражаючих богоявлень; Бог одкриває обраному народови умови, на яких він згожуєть ся „прийняти єго і зробити єго своім власним народом з поміж усіх племін"; всі ті умови, а власне частина йіх зібрана в десятьох заповідях, частина в законах виложених в кн. Виходу (XXI—XXIII), стали текстом урочистого контракту, учиненого під горою Сінаем, і привязали Ізраеля до єго Бога безповоротно. Від сього часу настає спілка між нащадками Авраама і Ягве; вони не можуть зректись своіх повинностів до Бога, що визволив йіх із неволі єгипетськоі, бо там накличуть страшенну кару на своі голови. Коли союз сінайський був заключений, тоді можна було подумати про завойоване Палестини; ми не будемо тут пригадувати всіх випадків, якими письмовці біблійні продовжують подорож і відсувають на далі прихід ізраєльського люду на західний беріг Йордану, до Єрихонського верхівя. Даремне вороги беруть ся до заклять; Бог зміняє задумані проклятя в благословення. Коли прийшла хвилина переходити Йордан, то знов повторило ся чудо переходу через Червоне море. Стіни Єрихона падають перед процессією священників.

Хутко Палестина була завойована і тоді Ісус-Навін міг мирно розділити країну між дванадцятьма колінами, що пішли з синів Якова. Умираючи, старий ватаг урочисто свідчить з одного боку за Бога, що він сповнив обіцянки дані патріархам, з другого за народ, що постановив слухати достотно божих наказів, аби провадити щасливе житє в новій батьківщині.

Було б, так сказати, зайвим пригадувати тут причини, які не дають прийняти на віру сього оповіданя про вихід з Єгипту, про вандрівку по пустині і про завойоване землі Ханаана, навіть одрізнивши єго від дивних елементів, якими воно переповнене. Сей народ блукаючий в пустині — проста неможливість; не можна прийняти і того обходу навколо Ідумеі та країни моавськоі. Чи треба вменшити числа, говорити про юрбу в 50 тисяч душ, зложену з елементів різного походженя прилучених до властиво ізраельського елементу? З такого погляду оті нібито патріархи, Авраам, Ісаак та Яков мають бути мітичною формою, під якою представлена еміграція невеликоі групи сирійськоі, з вандрівничими (номадними) звичаями, що переносить своі намети від Сіхема до Вірсавіі спиняєть ся на хвилину на границі пустині і Єгипту, але кидає свою селитьбу, як тілько бачить свою незалежність загроженою,

врешті потроху пробірається ся в Палестину, запевне через землю Юдину, пограничну з пустинею, і там уже оселюється ся де далі все міцнійше. Певно, що всі ті речі вміщають ся в границях імовірного й можливого; але чи маємо ми поважні причини, щоб признати за біблійною епопеєю, так скороченою, зменшеною, приведеною до конечних вимог реальности, історічну основу? Треба признати, що сих причин нам цілком бракує. Ми маємо перед очима теологічну тему: Бог, творець неба і землі, вибрав з поміж усіх народів одну націю, що має належати до нього спеціально; після цілого ряду дивних подій, що займають цілі віки, Бог дає Ізраелітам в обладу землю Ханаан, обіцяну їх прадідам. Тепер ми маємо перед собою гіпотезу банальну. Чи се давні перекази прикрашені та змінені? Чи може скоріш годить ся бачити в сій „святій легенді ізраельських початків“ витвір з ріжних шматків? Запевне, се питанє не має головноі ваги, бо всім же кидаєть ся в вічі, що тут елемент історичний свідомо підданий вимогам догматичноі теми. Про те ми думаємо, що не ухилимось від правди припускаючи, що в основі цілоі сеі будови нема жадного історичного спогаду. Там виставлено, немов родина ізраельська походить з Горішньоі Сиріі; але ж вона мусить прийти звідки небудь, коли теолигічна тема прийнята письмовцем вимагає, щоб вона не походила з Ханаану; отже вибір був сливе фатально обмежований Єгиптом з південно-західнього краю і Сирією з північно-східнього; перший надавав ся чудово як місце неволі, друга як місце походженя. Ніхто не може сподіватись знайти відгук давньоі бувальщини в дивних подіях, що відзначали вихід з Єгипту; що до закону обявленого на Сінаю, то всі згідні уважати його, вкупі з десятьма заповідями, належним до часів надзвичайного розвитку єврейськоі цівілізаціі. Тут би як раз стали у пригоді, щоб підтримати гіпотезу пробуваня Ізраелітів у Єгипті, деякі сінхронізми оперті на чужих памятниках, власне на египетських написах; на жаль, памятники як раз про се мовчать, а та обставина, що в біблійних книгах спогадані деякі місцевости Єгипта і пустині, не є зовсім доказом історічности пробуваня Жидів у Єгипті і переходу сінайськоі пустині. Сі відомости міг мати кождий Ізраеліт, хоч би й зовсім мало вчений, починаючи від часу Соломона, і скоріш треба дивуватись, що біблійні письмовці не спробували назвати яким власним іменем того фараона, що пригнітав Жидів. Що до нас, то ми не бачимо в Шестикнижі, єдиному нашому жерелі відомостів про справи ранійші завойованя Палестини, нічогісінько такого, що би давало нам можливість запевнити, що Ізраеліти сирійського походженя і що вони заволоділи Ханааном після більше чи менше довгого пробутку в Єгипті. Відзначимо однак один пункт, до якого мусимо ще вернутись: Ізраель, що покинув Сирію, не один був з „Аврамового лона“; з малоі групи зложеноі з патріарха і його небожа Лота мали походити не тілько Ізраеліти, але ще й Аммоніти, Моавіти, Ізмаеліти та Едоміти. Чи маєм же ми, покладаючись на сей мітичний та містичний вихід, запевняти, ніби в дуже давні часи сталось переселенє цілого збору семітських народів, що відділились від арамейського народу і розійшлись по Ханаані, Галааді, по Сінайському півострові і по ча-

стині Арабії? Се вже справді поважні гіпотези збудовані на кінчику голки. Врешті найпізнійші подання в епопеі початків ізраельських, легке і цілковите завойоване при божій помочи землі Ханаану і повне знищене корінного населеня, впразно розбиті в книзі **Суддів**, так що де тільки можливий контроль, там видно, що **Шестикниже** противить ся історичній правді. Отже се **поема догматична**, і найкращий спосіб віддати йій честь, се признати одкрито за нею сей характер.

II. Давні царства жидівські (від 1100 більш-менш, до 588 до р. Х.). Нема історіі ізраельськоі для періоду ранійшого від того часу, коли можна запевнити пробуване Жидів в землі Ханаані; все, що раніш сього, належить до вигаду. Окрім деяких вказівок з Египту та Ассиріі, документами для періоду царств служать книги **Суддів**, **Самуіла** (перші 2 кн. Царств) і **Царств**, і, меншоі певности, **Літописі** (Паралiпоменон), писаня, маючі на меті релігійне навчане. Йіх автори не так дбали про те, щоб росказати докладно про минуле ізраельськоі нації, скілько про те, щоб довести, як Жиди отримавши від Бога країну Ханаан, потім через часті повстаня против божоі волі стали негідними захисту Ягве і були вигнані з своеі батьківщини справедливо розгніваним Божеством. Іншими словами, більш чи менш виразні історичні спогади, якими послугувались письмовці жидівські, були так підібрані і скомпоновані, щоб виходила моральна наука. Сі спогади про те все ж були досить ясні що до періоду від Саула до Седекіі, але вони надзвичайно невиразні що до найдавнійшого періоду, часів початкових.

В той час як книга **Іс.-Навіна** показує нам героя сеі назви, як він мирно розділює Палестину поміж ізраельськими племенами, немов той землемір, що розмежовує вільні грунти, — книга **Суддів** показує нам зовсім іншу картину. Перенесімось в час близький до 1100 р. до нашоі ери, себ-то за одно століте раніш Давида. Ми допевнимось, що на гірській частині південноі Сиріі перерізаноі Йорданом, відбувають ся дуже заплутані рухи народів. Пробуючи звести до купи сі безладні рухи, можна, здаеть ся, завважити, що купа малих гуртів, належних до одного коріня, енергічно силкуеть ся запевнити собі сталу селитьбу, роблячи тим шкоду краевому населеню; сі малі гурти, се Ханаанці. Дивлячись на карту, ось що ми завважаемо: в осередній частині ханаанськоі землі, в країні, що пізнійше звалась Самарією, громада Ізраелітів, що зве себе колінами (племенами) Ефремовим, Веніаміновим та Манассіiним, і має своім осередком Сіхем; на південь, там де пізнійше була Юдея, менше значний гурт, племя Юдине з головним містом Хевроном; на самій півночі, на захід від верхів Иордану, люде Нефталимські. Як тільки сі три відломи зіллють ся в одно, ізраельська нація буде готова. Коли глянути зараз після блискучих картин змальованих в книзі Іс.-Навіна, то період Суддів видасть ся нам часом упадку і пониженя; але зовсім інша річ, коли роздивляти его як властивий початок історіі ізраельськоі Тоді стане навіть дивно, як могли сі малі племена досягти в так мало користних умовах становища досить поважного.

Як треба одкинути думку про ізраельську націю, зложену раніш завойованя Палестини, так само треба відноситись обережно і до номенклятури племен, себ-то, до поділів нації. Дійсно ми можемо встановити хіба сім або вісім гуртів дуже неоднакової сили, а то племена Єфремове та Манассіїне, сполучені нераз під назвою дому Йосифового, племя Веніамінове, Юдине та Нефталимове. Те, що звуть племенем Дановим, є, що найбільше, маленький клан; племена Іссахарове, Завулонове, Асірове, Рувімове, Гадове, Сімеонове дають мало певности; щож до Левіїного, то се видумане створінє; сего ніби то духовного племені ніколи не було на світі. „Дванадцять колін Ізраеля" повстали з ученого *вигаду, а не з правдивоі дійсности*.

Осередні гурти, від сходу до півночі, ті що звуть ся звичайне „десять колін", єднають ся під родовою назвою Ізраель, що значить Бог перемагає, а не він перемагає Бога, як то сказано в легенді про боротьбу Якова з Божеством. Пізнійше Юда теж уважав ся частиною Ізраеля, хоч елемент властиво юдейський ніколи не змішав ся цілковито з елементом ізраельським. Назва Євреїі (hibris, тогобічні люде, себ-то з того боку Евфрату) не є справжньою назвою народу; вона призначена на те, щоб запевнити, що Ізраеліти (Bene-Israel) не з Ханаану родом.

Чи се ж запевненє має яку основу? Чи маємо ми поважні причини вважати Ізраелітів зайшлими, ппр., з Сиріі? Висше сказане може кинути непевність на все, що належить до долі Ізраеля раніш того часу, коли ми можемо встановити его пробуванє на землі Палестинській. Тай самий факт завойованя хіба доказаний? Зовсім ні. Проти гіпотези, що прийшов народ з Єгипту і напав на Палестину з полудня і зі сходу, можна виставити іншу гіпотезу. Одкинувши химерні розумованя про властиві початки нації, можна утримувати, що ми не маємо жадного доказу пробуваня Ізраелітів в інших країнах окрім Палестини раніше XI. віку до н. е. Не маючи такого доказу, можна припустити, що Ізраеліти і Ханаанці жили поруч в Палестині скілька віків, поки Ізраеліти не взяли перевагу, освячену Давидом і Соломоном. Сей період зародковий не лишив зовсім по собі сліду окрім деяких первісних заміток в кн. Суддів, і то *вони легко вкладають ся всього в два три покоління*. Вже найпізнійші історики Ізраеля мусять обертатись надзвичайно вільно з текстами; у них уже нема речі про якусь перемогу одного війська, а тілько про багато проб досить порізнених. Гурт Рувімовий і Гадовий прийшов перший під проводом ватага на імя Моісея, і завладав Галадом, себ-то країною, що лежить на східнім березі Йордану; трохи згодом племена Єфремове, Манассіїне і Веніамінове теж з'явились на сході Палестини і осмілені вдачею Гадових і Рувімових людей, перейшли Йордан під приводом Іс. Навіна. Люде Юдині і собі напали на Юдею з полудня під началом Халева і зовсім незалежним способом. Сі дотепні вигади мають ту хибу, що вони цілком самовільні; де бракує текстів, там фантазія може гуляти по волі. Отже щоб не легковажити здорового історічного методу, треба братись зовсім інакше до сього питаня про завойованє Ханаану народом Ізраельським. Ми тепер в стані потвердити, що всі племена оселені в країні палестинській,

близько 1000 р. до н. е. говорили одною мовою, з звичайними діалектичними одмінами. Поміж арамейською, мовою Сирії і арабською або мовою Арабії, — еврейсько-фенікійською мовою однаково говорили Фенікійці, Ханаанці, Евреї, Аммоніти, Моавіти і запевне Едоміти. З сього можна вивести, що сі народи, хоч і не одного „походженя“, можуть уважатись маючими спільне „житє“ під час цілого ряду віків; отже колиб Ізраеліти були справді родом з Сирії, то їх мова відзначалась би елементами арамейськими; і знов же як би вони проживали скілька віків в Египті, то неможливо, щоб їх мова, а власне словниця не піддалась міцному египетському впливу. Іншими словами, спільність ізраельської мови з фенікійською і знов же з моавською есть просто неможливість, коли тільки представити собі, що Ізраеліти пізно вступили в Палестину і завоювали еі. Единий спосіб обминути такий вивід, се сказати, що після завойованя Ізраеліти прийняли мову і віру палестинську; сього ж звичайне ніхто не поважить ся утримувати. Отже пробуванє, близько 1000 р. до н. е., на південному кінці Сирії цілого збору народів о д н о і м о в и есть рішучим доказом того, що сі народи проживали там поруч дуже довго. Через те ми зважливо приймаемо, що предки ізраельскоі нації оселились в Палестині за скілька віків до 1100 р., *коли ми уперше знаходимо їх слід.* Ізраеліти н е з о в о ю в а л и Палестину, як зайшлий народ, а з а й м а л и еі довго і помалу, і тільки остатній рішучий скуток сього займаня дійшов до нас. Тілько при таких умовах можна і на далі вважати Ханаанців за краеву націю.

В той час як північні гурти: Нефталім, Іссахар, Завулон і Асир поринули в массі ханаансько-фенікійського люду і часто бували примушені навіть данину йому давати, осередній гурт вкупі з великим племям Ефремовим зайняв вигідне становище. Чоловік на імя Гедеон вславив ся тим, що визволив своіх людей від нападів драпіжного племене Мадіанітів; его син з боку, Абімелех, названий „царем сіхемським“, мав власть над усією країною. В горах Нефталимських вчинила ся зва-да між Ханаанцями та Ізраелітами; еврейський ватаг на імя Варак побиває головного ворога Сісару, той утікає, але на дорозі его вбиває жінка що прийняла его немов за гостя. На полудні чоловік з племени Веніаміна, Аод, визволяє своіх людей від прикростів, що завдавали їім Моавіти, убивши Моавського царя. В країні Галааді Іефай побиває Аммонітів. Один ізраельський герой, з малого клану Данітів, що жив на західному склоні ефраімськоі гори, Самсон, відзначаеть ся в чварах з Філістимцями, що займали поморе і багаті західні рівнини; потім сей гурт Данітів, не вдоволений зі своеі селитьби, перебираеть ся на верхівя Иордану і силою відбирає Ханаанцям місто Лаіс-Дан. Ворожі стрічі між Ізраелітами і краевим або сусіднім населенєм, ворогованя між собою ріжних гуртів, от що можна завважити в часи ранійші Саула.

Тілько в часи сього вояка веніамінського ми починаемо розбирати речі яснійше. В той час, як явив ся на сцені Саул, Ізраеліти були в дуже лихих обставинах; Філистимці позаймали великі шляхи, що провадять в Моавію або в Сирію кізонською долиною, і наложили на Ізраелітів невитримне ярмо. Їх верховодство освятилось одною блиску-

чою побідою, коли вони захопили в свої руки дуже шановану річ, святу скриню, що оздобляла святе місце в Сіло. Саулови і одважним воякам з племени Вдніаміна випадає честь остатнього основаня нації ізраельської, в той час коли здавалось, що єї розшарпані і ослаблені частки от от загинуть. Побивши Філістимців на йіх власній землі, Саул виганяє йіх з ефраімських гір; є оповіданя, що він боронив країну Галаад від Аммонітів; врешті він так упевнив ся в свойій силі, що збирав ся одірвати від Філістимців долину кізонську і країну середнього Иордана; як би йому вдалось се предприємство, то він би захопив великий шлях, що єднає Азію з Африкою, і прилучив би до ізраельського осередка відокромлені гурти Ассіра та Нефталима. На лихо доля зрадила єго одвагу; Саул поліг в бою при горі Гелбоа. Поціі, в яких брав участь Саул, належать до другоі половини XI. віку до н. е.

Діло, почате Саулом, кінчив Давид. Запевняють, ніби єго сам Бог призначив заміститн Саула; сей переказ, як і багато інших у біблійних книгах, належить до теологічних вигадок.

До сеі категоріі догматичних застосовань треба віднести однаково все сказане про Самуіла пророка, що з початку призначив Саула на царство, а потім обявив єго упавшим. По правді ж царюване Саулове було наслідком обставин. В справі Давида от що найбільше ймовірно: Давид, родом з племени Юдиного, був з початку конюхом (джурою) Сауловим, придбав собі славу грізного вояка, оженив ся з одною з Саулових дочок, потім викликав проти себе — справедливу чи ні — заздрість царя, що підозрівав єго в лихих замислах. Давид утік від кари, сховав ся у Філістимців і як тілько дійшла до него звістка про нещастє при Гелбоа, подав ся в Хеврон, де єго признали царем племени Юдиного. Почалось змаганє між ним і новим ізраельським царем Ісваалом (Isbozeth), сином Сауловим. Той покинув Гаваю в землі Веніаміновій і оселив ся в зайорданському місті Маханаімі. Після непевноі звади обидва спеčечники затримались на своіх місцях. Але по смерти Ісваала, вбитого своіми вояками, Давид став царем на усіма ізраельськими племенами. З самого початку він захопив у Ханаанців сильне місто Іевус, що потім стало столицею під назвою Єрусалим. Становище Єрусалима було дуже щасливе, се доказала прийдешність. Верховодство Ізраеля над сусідами було запевнене в часи Давида. Побиті Філістимці мусіли вдовольнитись хорошою приморською рівниною, що простягаєть ся від Гази до гори Карміла; з Фенікійцями, що займали північний бік тієі-ж гори Карміла, відносини були як найкращі. На сході Аммоніти і Моавіти були побиті; на полудньо-сході Ідумея завойована і прилучена до Ізраеля; на північно-сході замахи Сирійців були одвернуті; на полудні драпіжне племя Амалекіти загнані в пустиню. Се вже чимале придбанє, воно може обійтись без прикраси легендою. Царство Давидове, окрім Ідумеі, не переходило межі властивоі землі ізраельськоі. Все воно творило собою країну невеликоі просторіні, власне меншу від Швейцаріі чи Бельгіі; воно займало коло 250 кілометрів від півночи до полудня, а завширшки було 60 або 80 кил. Ся земля складалась головно з великоі полонини, густо прорізаноі ярами,

а подекуди долинами багатими на воду. Вона оддінялась від Середземного моря кряжем нерівної широкости, що зоставав ся в руках Філістимців та Фенікійців; треба в ній зазначити з початку долину і рівнину Кізонську, що йде від моря в напрямку Йордана, потім саму Йорданську долину з дуже пониженим грунтом. Йордан, що тече досить бистро від півночи на південь і часто робить луки, починаєть ся по під Гермоном в болотах, робить з початку озерце Мером, потім озеро Генісаретське, що лежить вже на 200 метрів низше поверхні морськоі, і врешті зникае в безвихідному озері, що має 70 кіл. завдовшки і коло 15 кіл. завширшки, заглублене між горами Моавськими на сході і горами Юдейськими на заході; се озеро, котрого зеркало низше на 400 м. від поверхні Середземного моря, єсть Мертве Море або Асфальтове озеро. Земля ізраельська умірена в високій частині, гаряча в долині нижнього Йордану і новколо Мертвого моря, неплідна в південній частині, там де Юдея сходить ся з пустинею Арабії Петрейськоі, врешті вона досить придатна до хову і випасу худоби. Збіжє росте там лехко, для винограду, фіг та олив грунт досить вигідний; в середні роки попасу не бракує; городина виростає чудово скрізь, де можна користуватись джерелами або водою, проведеною штучними ринвами. Хоч Палестина й не є „землею пливучою молоком і медом“, як вславлено єі у Второзаконії, про те за Давида вона була благодатною країною. Єі вистарчало на людність, що можна рахувати в 600.000 або 800.000 душ. Ся людність повстала через поєднанє елементу властиво ізраельського з так званим ханаанським або краєвим; за Давидового часу ассіміляція, здаєть ся, була сливе повна. Додаймо, що ізраельська країна панує над зносинами Азіі з Африкою; на полудньо-заході вона зносить ся з багатими філістимськими містами, а головне з них, Газа, має безпосередні відносини з Єгиптом; на північно-заході вона сусідує з великими торговими містами Тиром і Сідоном; на північно-сході від неі два дні до Дамаску. Єі політична прийдешність залежить від змисленности єі мешканців.

На лихо народ ізраельський, багато до чого так надзвичайно обдарований, має в крови початки неспокою і рухливости і через те в браку війни з чужинцями повстають серед него самого війни домові і підтримують ся до страшного лиха. Давид перемігши Філістимців тілько що втихомирив Аммонітів одібравши у них після великоі боротьби їх столицю Равват-Аммон, як уже проти него зняло ся небезпечне повстанє. Так само як він колись пробував зсадити царя, свого тестя, так тепер він знайшов ворогів у свому власному домі, в особі свого сина Авессалома. Той казав людям юдейським та хевронським обявити себе царем і пішов на Єрусалим, котрий Давид покинув прудко, аби сховатись на лівому березі Йордана в місті Маханаімі, де раніш Ісвваал зробив собі столицю; царь переміг повстанє тілько дякуючи енергіі та військовому талану Йоава, начальника царевого війська. Вернувшись у Єрусалим Давид допевнив ся, що взаімна сперечність між північними племенами, зібраними навколо Ефраіма, і племям Юдиним може прокинутись з першого ліпшого приводу. Вгамуванє повстаня, що мало на чолі певного Севу, веніамінця з роду, не могло заспокоіти

Давида Так небезпека перестала загрожувати Ізраеля з окола; зло було в середині.

Соломон, один з синів Давида, взяв по ньому спадок, уживши хитрощів і зміцнив свій трон повбивавши головних своїх ворогів, а власне свого брата Адонію. Соломон окрім деяких незначних звад займав ся забезпекою того, що єму полишив батько. Він поріднив ся з пануючою царською родиною єгипетською, утримував гарем на взір східніх владарів, взяв ся до роскішних будов, — першою з них був храм поставлений Богу Ягве в Єрусалимі,— побудував палати, замчища і окопи, врядив збройниці і магазини, вирештував при помочи Фенікійців кораблі на Червоному морі, осліпив Ізраелітів пишнотою свого дому і повозів куплених в Єгипті, і лишив по собі славу роскішного царя. Смерть Соломона приходить ся на 950 р. до Р. Хр. Час Давида і Соломона був, не вважаючи на деякі темні пляни в картині, самим блискучим і щасливим в історії Ізраеля. Історію Ізраеля можна звести тут до купи в трьох фразах: 1) довге займанє землі (інкубація), з якого тілько остатні події дійшли до нашого відома, власне те, що зветь ся, далеко не до ладу, „часом Суддів"; 2) Ізраельська нація визволяєть ся від небезпек з боку краєвих і сусідніх племен, дякуючи стараню Саула; 3) Давид і єго син Соломон затверджують і освячують здобутки народа і основують царство жидівське на міцних підвалинах сили і блиску.

Се щасливе півстолітє не мало таких же наслідків. Зараз по смерти Соломона почавсь розбрат між Ізраелем (десятьма колінами) та Юдою. Зібравшись на раду в Сіхемі, давній столиці ефраімській, представники осередка країни, сходу і півночи, становлять умови Ровоамови, синови і наслідникови Соломона. Надто скаржуть ся вони на тяжкі повинности наложені на них. Різка відмова Ровоама на сі вимоги дає знак до одрізненя Ізраеля; царь юдейський та єрусалимський мусить хутко повертатись у свою столицю, а за ним здіймаєть ся гуканє: „До твоїх наметів, Ізраелю! Гляди сам свого дому, Давиде!" Десятеро племен вибирають старшим над собою чоловіка не високого роду, що був колись при роботах над єрусалимським храмом і, здаєть ся, ще тоді своїм поводінєм став ся підозреним Соломонови. Дійсно єднанє Ізраеля з Юдою ніколи не було щирим і близьким; воно тривало до першої сварки. Єровоам — так звав ся новий царь ізраельський — зараз же почав окопувати свою столицю Сіхем і придав нову роскіш службі, що правилась у святинях в Дані та в Віфілі (Бетелі). Сі обидва храми, збудовані давнійше від єрусалимського, відзначались божими ідолами в постаті золотих волів, тим часом як в Єрусалимі шанували скриню або „ковчег", де певне лежав дорогий камінь. Пізнійше жидівські письмовці, пройнявшись виключними думками єрусалимського духовенства, ставили в гріх Єровоамови те, що він дбав про богослуженє в Дані та Віфілі, і заразом лехко годились з тим, що недоладно звуть „відділеннєм десяти племен."

Царство ізраельське, хоч і далеко значнійше від юдейського, ранійше від него впало під натиском чужинців. Ми коротко розкажемо головні події, що належать до періоду від 950 до 588 р., коли Єру-

салим зруйнували Халдейці; перше всього те, що обходить царство Ізраельське. Боротьба, що з самого початку повстала між Сіхемом та Єрусалимом, велась досить довго без жадних значних випадків; Ізраеліти окрім того мали діло з Філістимцями, що почали підводити голову. Надав, син Єровоама, був убитий при облозі одного йіх міста іссахарським ватагом Безою. Беза опанувавши трон вибрав місцем своєі влади Фірцу (Thersa), замок поставлений трохи на північ від Сіхема, і поєднавшись з сирійським дамаським царем, почав усилювати свою південну границю проти царства Юдейського. Се була страшна погроза для Аси, царя юдейського. Він одвернув небезпеку підкупивши царя дамаського сріблом, взятим зі свого власного і з храмового скарбу. Царь дамаський напав на північну частину ізраельського царства, Беза мусів утікати, а тим часом Аса почав загорожувати окопами шлях, по якому північні люди могли наступати на Єрусалим. Беза теж згинув від руки одного свого військового старшини, а військо вибрало на царство по ньому Омрі, що заложив місто Самарію і зробив єго оселею своєі влади. Син Омрі Ахав є може найбільш відомий з царів десяти племен. Слава єго пішла з оповіданя про єго змаганя з пророком Ілією. Він оженив ся з сідонською царівною, Єзавелею і запровадив у Самаріі богослужене фенікійським богам Ваалу й Астарті. Він зробив з Єрихона сильне місто, щоб запанувати самовладно над усіма проходами долішнього Йордана, але мусів обернути свою силу головно на боротьбу з Сирійцями. Вони ж хотіли відкрити собі доступ до моря захопивши дороги проложені по кізонській доливі; таким способом вони б забрали Ізраелітам чималу частину йіх землі запевне найбагатшу. Ся боротьба переходила ріжні фази; Самарія обступлена тісно ледве одбилась від Сирійців; потім бились за обладуванє зайорданським містом Рамотом, через який входилось в країну Галаад. На малий час, при щасливій згоді, царі юдейський та ізраельський з'єднали свою зброю щоби ради спільноі користи вибити з сили ворога. Ахав загинув від рани, що завдали єму при облозі Рамота. Єго внук Йорам, мусів битись з Моавітами, але не міг йіх спинити, як те ми знаємо з напису на стовпі недавно знайденому в Дібані Той же Йорам вкупі з Охозією царем юдейським, був знову під Рамотом і був теж там ранений. Коли він вернув ся в Йізреель, щоб там коронуватись, то військо вибрало царем на єго місце старшину військового Єгу; Єгу подав ся хутко в Йізреель, місто в долині кізонській, стратив Йорама, царя юдейського Охозію, і Єзавель, вдову Ахавову, і запанував сам на троні. Родина Єгу кинула справжнє світло на ізраельське царство. Перемоги, що здобули собі Сирійці за нього, були надолужені за єго сина і наслідника Йоаса. Сей царь, зачеплений Амазією царем юдейським, напав на Юдею, взяв і сплюндрував Єрусалим, забрав скарби з храма і з палат і тоді тільки повернув ся в Самарію, коли зовсім розрив вали старого Давидового міста. Царюванє єго сина Єровоама II. було надзвичайно блискуче; на лихо, син єго і наслідник Захарія був забитий по кількох місяцях царюваня; в царстві ізраельському настала анархія і воно лехко достало ся Ассирійцям, що вже давно загрожували що раз біль-

ше Ізраелеви своєю силою За царя Пекага Ассирійці по просьбі Ахаза царя юдейського, наляканого спілкою царів ізраельських з сирійськими, напали на країну, що лежить на північ від Кізона і на схід від Йордана, і вивели звідти мешканців. Царь Осія задумавши скинути ассирійське ярмо при помочи Єгипту, накликав облогу на свою столицю Самарію. По трьох роках завзятого змаганя Самарія упала, переможці вивели ізраельських мешканців, оселили там на йіх місці людей з середньоі Азіі і тим положили кінець царству Десяти Племен. Царство ізраельське трівало близько півтретя віка (від 950 до 719 до Р. Х.).

Підчас сливе півтретя віка царство юдейське або південне мало ту велику перевагу над своім сперечником, що воно увесь час було під одною дінастією, власне під Давидовою. За те єго мала просторінь, мале населенє були непереможною завадою для єго розвитку. Ні Ровоам ні єго нащадки не могли навсправжки думати прилучити до себе силою відокремлені племена і боротьба вела ся більше малими нападами. Надто з Єгипту велике лихо загрожувало Юдеі; ще за Соломонового сина Сісак напав на Юдею, взяв Єрусалим і пограбував скарби з храму і з царських палат. Аса, Ровоамовий внук, кликав на поміч Сирійців проти Бези царя ізраельського. За єго сина Йосафата встановились добрі відносини між двома царськими домами в Єрусалимі й Самаріі. За Йорама Ідумея зовсім скидає з себе ярмо Юдеі і перестає давати йій данину. Через шлюбні звязки з домом самарійським запровадилось фенікійське богослуженє в Єрусалимі під час пануваня Гофоліі (Athalia); але священник Йоад зробив проти неі змову і наслідком сього було відновленє Давидового роду в особі Йоаса. За Амасіі, сина і наслідника Йоасового, царь ізраельський Йоас взяв Єрусалим і розкопав єго вали. То був час великого пониженя; Юдея почала підводитись за пануваня Азаріі або Осіі і за Йотама. Про те за Йотама спілка Пекага царя ізраельського з царем сирійським знов навела страх на Єрусалим: Ахаз одвернув єі вижебравши поміч у Ассиріі, але за сю поміч він мусів заплатити тяжкими жертвами. Імя Ахазового сина Єзекіі найбільш поважаєть ся у біблійних істориків; йому приписують реформу богослуженя. Однак єго час, здаєть ся, був дуже неспокійний що до політичноі безпеки. Єзекія був свідком того, як ассирійський царь Салманассар взяв Самарію і зруйнував ізраельське царство, але й він сам мусів потім боятись тих самих Ассирійців, котрих батько єго так нерозумно покликав проти північного царства. Єзекія не мав досить багацтва, щоби вгамувати гнів ассирійського царя Санхеріба; Єрусалим обложений тісно ледве збув ся лиха при обставинах, з яких фантазія витворила легенду з самими надзвичайними барвами. Біблійні письмовці дорікають Манассіі прихильністю єго до чужих богослужень на некорисТь національній релігіі. Єго внук Йосія дуже вславлений за те, що одважно взяв ся до обновленя богослуженя, хоч єго щастє не довго трівало; царь поліг під Магеддо, хотячи загородити цареви єгипетському вхід в долину Кізон, що одкривав великий шлях до Евфрату. Вагаючись з того часу між Єгиптом і Вавилонією, царство юдейське

хилилось до згуби. Навуходоносор царь Вавилоньский захопив перший раз Єрусалим і вивів з нього цвіт населеня (597 до Р. Х.); Юдея зібралась на остатню силу при Седекії; після геройського змаганя Єрусалим був взятий, зруйнований і обезлюднений Вавилонцями (588 до Р. Х.).

(Конець буде.)

Із переписки наших літературних і політичних діячів.

IX. Лист Осипа Левіцького до В. Ганки.

Милостивый Пане! Маjꙋ честь переслати Вашой Милости Стихъ мой, котрóй jа сочинилъ во честь моjемꙋ Біскꙋпови. Дарꙋйте jестли моѣмъ писмомъ jа Вашꙋ мúлость непокоjꙋ. — Здравствꙋйте, прощайте! Съ глыбочайшимъ оушанованьjомъ

Іосифъ Лѣвицкій.

Скло днѧ 13 Jꙋнija 1837.

X. Листи Осипа Лозінського до В. Ганки.

1. Hochwohlgeborener, Hochgelehrter Herr!

Unsere Regierung hat einen Konkurs für die Verfassung einer polnisch- und ruthenisch-deutschen Sprachlehre zum Gebrauche für die hierländigen Volksschulen ausgeschrieben, wobey die für Böhmen eingeführte böhmisch-deutsche Sprachlehre als Muster aufgestellt worden ist. Da ich mich dieser Arbeit unterziehen wollte, so wäre mir die obenbenannte böhmisch-deutsche Sprachlehre zur Einsicht nöthig. Da es aber wahrscheinlich mehrere böhmisch-deutsche Sprachlehren giebt, mir aber bloss die für Volksschulen eingeführte nöthig ist, so kann ich mich auf die Buchhändler nicht verlassen, daher wende ich mich an Ihren hochgepriesenen Namen mit dieser ergebensten Bitte, dass mir Euer Hochwohlgeboren die für die böhmischen Volksschulen vorgeschriebene böhmisch-deutsche Sprachlehre gütigst zuschicken wollten und zwar sammt der Preisangabe, damit ich die Gebühr alsogleich zurücksenden könnte.

Ich nehme mir auch die Freyheit Euer Hochwohlgeboren meine erste literarische Arbeit d. i. die Beschreibung einer ruthenischen Hochzeit darzubringen und für deren willige Annahme zu bitten Ich verbleibe mit inniger Hochachtung Euer Hochwohlgeboren ganz ergebenster Diener

Medyka den 26. September 1840. *Joseph Łoziński,*

griech. kath. Pfarrer zu Medyka in Galizien. Die letzte Post von Medyka ist Czechinie.

2. Wohlgeborener, Hochzuverehrender Herr!

Für Ihre Mluvnici polskau. so wie für die Mluvnice německeho jazyka und für die beym Niederschreiben der ruthenisch-deutschen Sprachlehre zu beobachtenden Winke, die Sie mir in Ihrem geehrten Schreiben von 5ten d. M. überrascht haben, bin ich Ihnen Tausend Dank verbunden. Ich habe schon vor paar Jahren in pohlnischer Sprache eine Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache verfasst, allein zum Drucke konnte sie nicht gelangen, weil ich darin die Meinung verfochten habe, dass es für uns am nützlichsten wäre, statt der cyrillischen oder der grossrussischen Schriftzüge die lateinischen zu gebrauchen — das war mein Vergehen, dessentwegen sogar meine Appellation an das Praesidium der Landesregierung ganz erfolglos blieb. Da ich meine Uiberzeugung nicht ändern kann, so muss die Handschrift glücklichere Zeiten abwarten. Endlich nehme ich mir die Freyheit Euer Wohlgeboren auf das Beywort rusinski, das sich in Ihrem Schreiben befindet. aufmerksam zu machen, umsomehr als ich es in Schaffariks Starožitnosti slovanske auch gefunden habe. Das Beywort ist bey uns ganz neu vom Pfarrer Lewicki in seiner Grammatik eingeführt. Ein jeder Russe nennt sich zwar in seiner Muttersprache Rusyn, aber das Beiwort davon ist ruskij, so sagt der Russe: ja ruskij czołowik, also nicht rusinski. Ebenso sagt der Pohle ruski człowiek. Da also das neue Beywort weder nöthig noch besser als das alte ist, so schliesse ich, das es rathsam wäre beym Alten zu verbleiben, um so mehr als diese Namenstaufe des H. Lewicki in patria nostra ganz gewiss Niemand nachahmen werde. Ich glaube also, dass ruski auch im Böhmischen besser als rusinski klingen möchte.

Verzeihen Sie mir diese Bemerkung und nehmen Sie den Ausdruck innigster Dankbarkeit und Hochachtung, womit verbleibt Euer Wohlgeboren ganz ergebenster Diener

Medyka den 18ten 8ber 1840. *Jos. Łoziński.*

3. Welmožnyj Pane!

Vidobrawšy hotj pyźno łyst i knyžki vid vašoji Myłosty meńi łaskawo prysłanyji, maju sobi za najsołodšu powynnośt', nynijšym pyśmom Vašecju moje najščyršoje podjakovanje złožyty — a upevnjajuчy Vas o mojoj vdjaчnosty prošu mja i na dalšyji razy w swojej Pamjaty i Dobrochotnosty zatrymaty.

Vašoji Myłosty i Vysokouчenosty istynnyj Чtytel, najnyžšyj słuha

J. Łoziński.

V Medyci dnja 13-o Kazidorohy 1847.

XI. Листи Д. Зубрицького до В. Ганки.

Lemberg am 2. Hornung 1844.

1. Hochwohlgeborener und Hochgeehrtester Herr!

Vergeben gütigst dass ich dieselben mit meinem Schreiben belästige.

Ich habe von Moskau zwei Packete mit Büchern erhalten, allein durch ein Irrthum des Hartenstein in Brody empfing ich statt meines Packets, in dem 12 Band des Сводъ Законовъ und 2 Bücher des Bischofs Інокентій sich befinden sollten, ein fremdes Packet mit 10 Ex. zu 2 Band der Хрестоматіи von Галаховъ. — Hartenstein schreibt mir, dass dieses letztere Packet für Euer Hochwohlgeboren bestimmt war, und dass er irrigerweise das Meinige nach Prag geschickt habe. — Ist seine Angabe richtig, so bitte ich Euer Hochwohlgeboren, meine Bücher an mich durch den Eilwagen gelangen zu wollen, und ich werde die Хрестоматію ungesäumt nach Prag auf diesem Wege befördern. Ich sollte es sogleich machen, allein ich bin noch nicht recht überzeugt, ob nicht etwa diese Beirrung in der Moskauer Buchhandlung geschehen ist. — Vielleicht haben Euer Hochwohlgeboren ein Anderes, und nicht das für mich bestimmte Packet erhalten, vielleicht macht meine Gesetzsammlung, von der ich in einem Packet schon 4 Bande (sic) empfangen habe, eine Lustreise nach Irkutsk oder Tiflis, während die dahin bestimmte Хрестоматія bei mir ruhet. —

Diess unangenehme Ereignis gibt mir wenigstens die längst erwünschte Gelegenheit, den berühmten und gelehrten Mann, den ich stets obgleich unbekannt bewunderte, meiner tiefsten Hochachtung zu versichern, mit der ich verharre

Euer Hochwohlgeboren ergebenster Diener

Dionys Zubrzycki.

Львовъ 21го февраля 1844.

2. Милостивый Государь!

Сегодня получивъ Ваше почтенное письмо, сегодня имѣю честь отвѣтствовать.

У насъ въ Галиціи есть множество дворянскихъ семействъ тяжущыхся въ Россіи какъ по наслѣдству, такъ по собственности и владѣнію; есть семейства соединенныя родствомъ съ русскими поддаными, есть даже лица владѣющія помѣстями и въ Галиціи и въ Россіи. Что въ никакой другой провинціи нашой (sic) монархіи не встрѣчается. По нерадѣнію и безпечности нашихъ Адвокатовъ заниматься чужестраннымъ законовѣдствомъ, оставалось мнѣ кое какъ удовлетворить нуждамъ своихъ соотечественниковъ, но основываясь лишь только на частныхъ сочиненіяхъ русскихъ законниковъ, послѣдовали необходимые промахи, что меня и принудило пожертвовать 30 руб сер. на покупку полнаго свода законовъ.

Я однесся въ Москву къ г. Погодину, въ Варшаву и въ С. Петербургъ, съ своимъ требованіемъ и одержавъ письмо отъ г. Погодина въ Сентябрѣ съ обеспеченіемъ въ высылкѣ желаемыхъ книгъ опасаясь получить вмѣстѣ три екземпляра, и издержать чувствительную для меня суму 90 руб. сер. отказался въ Петербургъ и въ Варшаву въ своихъ прозбахъ (sic). —

Ссылаюсь на Вашъ безпристрастный и добросовѣстный судъ, кто зъ насъ обоихъ болѣе нуждается въ этомъ екземплярѣ законовъ? У Васъ достохвальная ревность въ изученіи русскаго законодательства и благородная пытливость, а у меня крайная необходимость ради пользы моихъ, совѣта моего ожидающихъ соотечественниковъ —

Я отпущаю Ваше письмо чрезъ почту до г-на Погодина. Онъ отнесется съ Вашимъ требованіемъ до г-а Министра Народнаго Просв., тотъ до Министра Іюстиціи (sic), подъ коего вѣдомствомъ издавался Сводъ Законовъ, и Вы непремѣнно, безденежно и прямо завладѣете желаемомъ (sic) екземпляремъ; но по соображенію всѣхъ обстоятельствъ, и путевыхъ затрудненій не скорѣе какъ въ Іюнѣ или въ Іюлѣ, а я дряхлый старикъ до сего срока можетъ быть не останусь въ живыхъ. По этомъ то поводу извольте на мое иждивеніе выслать въ Лембергъ мою благопріобрѣтенную собственность. —

Г. Шодуаръ самъ надежнѣйшій (sic) и честнѣйшій человѣкъ въ дѣлахъ и оборотахъ денежныхъ; но въ литературныхъ не льзя на него совсѣмъ полагаться. Два уже года онъ взялъ отъ меня библію словацкую съ обѣщаніемъ выслать въ обмѣнъ словенскую, но я втуне ожидаю, а мнѣ даже стыдно напоминать ему обэтомъ. Єстьли Вы находите наслажденіе въ назидательномъ словѣ Преосвященнаго витія Инокентія, то пусть мои екземпляры останутся Вашею собственностію. У меня есть способность выписать другія, и можетъ быть получить ихъ безденежно. Уповаю, что Вы меня одолжите Вашимъ изданіемъ Короледворской рукописи.

Немедля отправляю скоровозомъ на Ваше имя какъ слѣдуетъ тюкъ содержащій хрестоматію и имѣю честь съ совершеннымъ почитаніемъ быть,

Милостивый Государь,

Вашимъ покорнѣйшымъ (sic) слугою

Зубрыцкій.

3. Ваше Высокоблагородіе!

По порученію г. Николая Аркадьевича Ригельмана зъ (sic) Чернигова посылаю десять гуль. какъ пособіе для Матицы Чешской, и прошу о расписочку въ получени.

Ваше письмецо дошло рукъ моихъ и я предложивъ книгопродавцу Яблонскому покупку вашего свода законовъ. Онъ снабжаетъ частныя библіотеки книгами, есть въ торговыхъ сношеніяхъ съ Петербургскими книгопродавцами, и у него находится желаемое Вами изданіе Карамзина, а прочія книги онъ без труда выпишетъ для Васъ. Черезъ г-а Шафарика здѣлалъ онъ Вамъ свои предложенія — кромѣ него нѣтъ у насъ надежнаго охотника на сего рода книги — цѣна свода мнѣ неизвѣстна.

Я знаю что у Васъ недосугъ; но когда Вы отправите расписку на 10 гульд. здѣлайте милость увѣдомить меня, былъ ли въ Прагѣ въ послѣднихъ мѣсяцахъ г. Надеждинъ? Я выслалъ на имя его подъ адрессою г. Шафарика пакетъ съ книгами и бумагами, и не получилъ доселѣ никакаго отвѣта.

За обѣщанное Сазавское Евангеліе свидѣтельствуя искреннѣйшую благодарность остаюсь зъ (sic) отличнымъ почитаніемъ

Вашего Высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою

Денисъ Ивановичь Зубрицкій.

Отъ куда получили Вы ретивыхъ молодцевъ на Вашей печати? Завидую Вамъ.

Львовъ 10/22 января 1846.

4. Ваше Высокоблагородіе, Милостивий Государь!

Простите благосклонно что я замедлилъ зъ (sic) отвѣтомъ на Ваше письмо отъ 6 (18) Декабря. Тѣлесныя страданія препятствовали мнѣ въ этомъ пріятномъ занятіи.

Во первыхъ радуюсь о столь благополучномъ успѣхѣ Чешской матицы. Да благословитъ и пособитъ Васъ Всемогущій въ достохваль-

номъ тщаніи. Честь Вамъ благородные отцы Славянской славы — Чехи прославились въ будущіе вѣки и создали себѣ неискрушимый (sic) памятникъ въ Славянскомъ мірѣ. Воздвигайтесь на этомъ поприщѣ болѣе и болѣе!

Покорнѣйше прошу Васъ засвидѣтельствовать г. Шафарику мое искреннѣйшее почтеніе и молить его, чтобъ онъ пакетъ для г. Надеждина назначенный удержалъ еще у себѣ (sic) — Николай Ивановичь если онъ въ живыхъ, долженъ непремѣнно посѣтить Прагу. Онъ не возвращался еще въ Россію. Маршрутъ его былъ послѣ путешествія въ Молдавіи, Сербіи и Кроаціи, чрезъ Вѣну и Прагу. Но еслибы Вы удостовѣрились въ противномъ; или что ему дурнаго приключилось на пути; то еслибы случилась какая способность въ Москву, тогда можна бы выслать пакетъ подъ Адрессомъ Мих. Петр. Погодина. Въ пакетѣ находится старопечатная книга для Погодина и бумага для Надеждина.

Что касается Свода Законовъ Вы правы, я выслалъ былъ въ Москву 20 червонцевъ, но я кромѣ свода получилъ и другія книги; а какъ Мих. Петровичь не охотникъ на расчеты, то я право не знаю точной цѣны свода. Вашъ экземпляръ сегодня я вручилъ книгопродавцу Яблоньскому и прилагаю его росписку. Онъ какъ обыкновенно торговый человѣкъ, желая удостовѣриться въ стойности книгъ, писалъ до Барона Шодуара въ Кіевъ, о извѣщеніе себѣ цѣны, и обязуется выдать Вамъ другія книги. Довольни ли Вы этимъ распоряженіемъ?

Пугайте и побѣждайте на славу Вашими козачками недруговъ нашего рода, да трепетаютъ предъ ихъ плѣтнями! Какая перемѣна! 1813 года восхищались козаками, а теперь ругаютъ ихъ. Но для меня это неудивительно — Козаки и Русскіе имѣютъ три рода враговъ а) непріятелей престоловъ тишины и порядка б) Евреевъ крещенныхъ и некрещенныхъ и в) Іезуитовъ. Вотъ какъ странный союзъ. Не будь Русскихъ и Козаковъ, а Европа имѣла бы совсѣмъ другій ужасный видъ для человѣчества

Простите болтавіе старика и удостоивайте и впредь Вашей дружбы

покорнѣйшаго слугу

Дениса Ивановича Зубрицкаго.

Львовъ 10 (22) Февраля .846.

5. Ваше Высокоблагородіе, Милостивый Государь!

Евангеліе Сазаво-Емауское и начала нашего священнаго языка получилъ я, и изъявляю Вамъ самую сердечною (sic) благодарность. Вы здѣлали мнѣ Вашимъ подаркомъ неизреченное удовольствіе. Трудъ Вашъ переходитъ всѣ мои надежды и ожиданія. Вы исполнили это на дѣлѣ, въ чемъ я подстрѣкалъ Погодина; то есть заняться сравнитель-

нымъ изданіемъ вмѣстѣ Реймскаго и Остромирова Евангелія, убѣдившись на первой страницѣ Реймскаго, что онѣ обѣ различнаго происхожденія. Для меня Вашъ трудъ въ особенности пріятный. Вы напечатали кирилицею глаголическій текстъ, и привели меня въ возможность познакомиться зъ содержаніемъ Еммаускаго кодекса; ибо мнѣ уже не время обучать ся столь вычуроватой азбукѣ, какъ глаголическая. Честь и благодареніе Вамъ отъ всѣхъ истинныхъ Славянъ. Начала свящ. языка я бѣгло прочиталъ, бывъ принужденъ ссудить своимъ екземпляромъ нашихъ Русскихъ Прелатовъ. Они изумляются Вашимъ трудомъ. Вы здѣлали почти невозможное, умѣстивъ на двохъ (sic) листахъ то, что бы другому стоило полдести бумаги: а все таки ясно (sic), точно, основательно. Начала Ваши должны зъ успѣхомъ расходиться въ Галиціи. Духовенство наше будетъ о нихъ извѣщено, а книгопродавцу Яблонскому совѣтовалъ я чтобъ онъ выписалъ отъ Васъ въ продажу отвѣтственное количество какъ Евангелія такъ и началъ Вы сомнѣваетесь, боязнь ли или зависть заставила друзѣй (sic) Вашихъ, оказаться равнодушными на Вашъ прекрасный трудъ; а я думаю что болѣе другое какъ первое: хотя впрочемъ — sub rosa — мнѣ кажется и я основываюсь на нѣкоторыхъ словахъ полученнаго мною его письма — что г-нъ Ш. пустится по слѣдамъ Копитара, но его какъ Протестанта неукраситъ его Святѣйшество своимъ орденомъ. У меня была очень странная (мб проп. бесѣда) зъ возвратившимся зъ Рима Копитаромъ. Настаивалъ онъ на меня, чтобъ я уговорилъ нашего Митрополита или епископа на путѣшествіе (sic) въ Римъ, и отправился зъ ними туда. Онъ удостовѣрялъ насъ въ хорошемъ пріемѣ, требовалъ да бы мы здѣсь дѣйствовали на духовенство за россійскими рубежами и пр. Но я ему тонко доказалъ нелѣпость предпріятія, и за нанесенныя Мацеевскому обиды въ Hesychii Glosographѣ, порядочно въ Познанскомъ Журналѣ перечесалъ обличая „veriorem Successorem Dobrovii“, что онъ не твердъ въ славянскомъ языкѣ. Подлинныя его письма и мои отвѣты хранятся у меня

Лѣтъ 12 тому назадъ, занимался я критическимъ обозрѣніемъ Польской Исторіи въ отношеніи къ галицкой земли, а какъ обстоятельства неблагопріятствовали изданію его въ нашемъ краѣ, то я передалъ отрывокъ Погодину для архива Москов. Историческаго общества. Мих. Петровичъ писалъ мнѣ нѣсколько мѣсяцевъ передъ симъ, что Г. Бодянскій перевелъ этотъ отрывокъ по русски и издалъ вмѣстѣ зъ своимъ предисловіемъ. Я неполучилъ и нечиталъ этаго (sic) перевода, совсѣмъ забылъ содержаніе своего маранія и огорчился бы, естьли Г. Бодянскій измѣнилъ кое что въ моихъ мысляхъ или въ предисловіи далъ имъ противный толкъ. Вы пишете что согласуетесь зъ нѣкоторыми моими думами, а согласіе столь глубокомыслящаго Ученаго очень лестнымъ для меня. Исторія Польски доселѣ не существуетъ, и едва явится когда либо. Поляки пылкіе пристрастные, но нельзя на нихъ полагаться.

Зъ высокимъ почитаніемъ,

Милостивый Государь, Вашъ покорный слуга

Денисъ Ивановичъ Зубрицкій.

Есть ли у Васъ 1-й томъ Памятниковъ изданныхъ въ Кіевѣ 1845 временною коммиссіею? Если нѣтъ то извольте написать, я кромѣ екземпляра. который прежде получилъ, ожидаю еще ежедневно отъ Г-на Барона Шодуара нѣсколько для меня коммиссіею назначенныхъ.

18 Августа 1846 Львовъ.

6. Милостивый Государь Вячеславъ Вячеславичь!

Получивъ Ваше почтенное письмо чрезъ г. Гауснера имѣю честь отвѣтствовать. У насъ въ Библіотекѣ монастиря С-го Онуфрія есть двое жизнеописаніи блаженнаго Кирилла. Первое древнѣйшее кажется 15 или 16 столѣтія сербской фамиліи без конца, второе полное 17 вѣка принадлежитъ къ славянорусскому разряду. Лѣтъ нѣсколько назадъ выслалъ я списокъ послѣднаго (sic) покойному Копитару и онъ намѣривался издать этую хиландерскую рукопись съ собственными примѣчаніями, но намѣреніе его не сбылось. Вѣроятно получилъ и Московскій сочинитель списокъ изъ Львова предреченной Рукописи, приведеныя имъ слова сходствуютъ съ нашимъ подлинникомъ. Но житія С-го Меѳодія у насъ нѣтъ.

Въ мѣсяцѣ Сентябрѣ вышлю я Вамъ справочну копію первой рукописи, она уже списана, и я теперь занимаюсь строгою справкою оной, конецъ пополню изъ второй, а варіанты помѣщу подъ чертою. Постараюсь и о спимки съ одной и съ другой, а такъ Вы Милостивый Государь можете потрудиться и составить то дѣльнѣе Вашихъ предшественниковъ на столь важномъ поприщѣ.

Поздравляю Васъ съ дипломъ (sic) на почетнаго члена Императорскаго общества Исторіи въ Москвѣ. но у Васъ столько уже дипломовъ, что Вамъ надо составить нарочный каталогъ самыхъ дипломовъ. Милость Императора была для меня нечаянна, я объ ей никогда и не мечталъ, и по этому я ее принялъ съ величаишею благодарностію и радостію.

Милостивый Государь

Вашъ покорнѣйший слуга

Д Зубрицкій.

7. Милостивый Государь!

Вотъ Вамъ желаемый списокъ! Въ библіотекѣ у С. Онуфрія есть двоѣ (sic) жизниописаніи С. Кирила, какъ я Вамъ уже доносилъ, первое древнѣйшее сербское безъ конца, и другое полное Русское. Мы Галицкіе Руссины странные человѣки, обучаемъ ся всѣмъ языкамъ а на собственномъ писать намъ не возможно. Я воспользовался копіею спи-

санною для Архива Капитулы Уніатской, обѣщавъ списать послѣ собственноручно другую копію для Архива и посылаю Вамъ. Во первыхъ сравнивалъ я списокъ, съ первой Рукописи съ подлинникомъ, и исправилъ ошибки переписчика красными чернилами; послѣ сравнивалъ я списокъ съ древнѣйшаго сербскаго подлинника съ позднѣйшимъ Русскимъ и отмѣтилъ варіанты подъ чертою синими чернилами, напослѣдокъ списатъ продолженіе съ Русскаго экземпляра съ возможною точностію. Употребляйте какъ Вамъ угодно. Жалѣю что я не въ состояніи снабдить Васъ житіемъ С. Меѳодія. Сочинитель статьи въ Москвитянинѣ очевидно воспользовался спискомъ съ Львовскаго кодекса, но списокъ его не совсѣмъ справный. Двѣ спимки слѣдуютъ.

Милостивый Государь

Вашъ покорнѣйшій слуга

Львовъ 4-го сент. 1846 по н. ст. *Зубрицкій.*

8. Ваше Высокоблагородіе Милостивый Государь!

Поздравляю Васъ съ милостію Государя Императора Всероссійскаго. Я чрезмѣрно радовался читая въ Вѣнской газетѣ о новой для Васъ почести, которую Ви за ваши труды въ полн й мѣрѣ заслужили.

Вы меня очень одолжили вашимъ портретомъ, я съ наслажденіемъ всмотриваюсь въ умное чистосердечное Славянское лице. Вашъ портретъ вмѣстѣ съ портретомъ незабвеннаго Дубровскаго (sic) украшаетъ мой скудный кабинетъ.

Милостивый Государь! У меня есть провьба до Васъ — клеветы и язвительныя нападанія Нѣмецкихъ писаковъ на Русскій народъ и Правительство надоѣли меня до крайности. Я рѣшился не уже бороться съ ими (sic), у меня нѣтъ силъ на этотъ подвигъ; но по крайной мѣрѣ противоставить Нѣмецкимъ читателямъ, безъ всякаго притязанія на краснорѣчивыя украшенія, картины съ Русской жизни основанныя на законахъ государства. Русскіе ученые пренебрегая нелѣпости этой толпы, молчатъ, но иногда и молчаніе можетъ быть вреднымъ, ибо противоположное мнѣніе усиливается въ народѣ.

Во первыхъ списалъ я приложенную статью о Русскихъ поселянахъ, и имѣю честь выслать ею (sic) до Васъ, какъ до единственнаго представителя Русскихъ Литературныхъ отношеній въ западной Европѣ, а защитника Русской славы и чести.

Усердно прошу Васъ розсудить мое мараніе строго безъ малѣйшаго снисхожденія, неопасайтесь оскорбить мое литерацкое честолюбіе, я уже надъ гробомъ, чуждъ всякаго тщеславія; а есьли найдете мой трудъ достойнымъ вниманія, передайте въ Прагѣ или куда заблагоразсудите въ какой либо Нѣмецкій журналъ. Я не имѣю никакихъ сношеніи (sic) съ Редакторами. Вы извѣстное почетное лице въ ученомъ свѣтѣ, и на вѣрно находитесь въ сообщеніяхъ со всѣми Нѣмецкими Журналами.

Еслибы Вы по какимъ либо поводамъ убѣдились въ маловажности моей статьи, или что этотъ предметъ уже есть довольно извѣстный Нѣмцамъ; то прошу Васъ выслать мою тетрадь обратно. Пусть читаютъ ею наши Руссины въ Рукописи.

Извините! Извините мою навязчивость — но къ кому же мнѣ отнестись?

Еще разъ обращаюсь до своей тетради — Вы конечно откроете въ ней ортографическія а можетъ быть и синтактическія погрѣшности, но стало быть, я столь ленивъ что не въ силахъ вторично читать, пилить, и обработивать (sic) разъ списанное. Ортографическія ошибки пусть исправить (sic) корректоръ, онъ лучше знаетъ должно ли быть ô или г, нужна ли буква G или нѣтъ.

Ожидая съ нетерпѣніемъ Вашего приговора имѣю честь писаться

Вашего Высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою

Львовъ 8 (20) ноябр. 1846. *Зубрицкій.*

XII. Лист П. Куліша до В. Ганки.

Вельможный и Высокоповажный Пане!

Чуючи про васъ, Чехôвъ, якъ вы щиро працюете, радуемось мы серцемъ. Розложили вы середъ Славянщины таке огнище, що за Вами да й насъ стало трохи виднѣйше. Не знаючи, якъ Вамъ дякувати, посылаемо вамъ одъ себе гостинчикъ. Не здивуйте, Панове, що такій убогій. Чимъ багаты, тымъ и рады.

Зъ правдивымъ ушанованнемъ

Вашои милости прихильный слуга

П. Кулѣшъ

рукою власною.

Року Божого 1846 мця Крѣтня 28 дня. С. Петербургъ. Адресъ: Пантелеимону Александровичу Кулѣшу, Старшему учителю 5-й С. Петербургской Гимназіи, въ С. Петербургъ.

Отсі листи одержали ми в копіях від щирого прихильника нашої літератури і нашої часописі, дра Й. Полівки, доцента чеського університету в Празі, котрого ми просили переглянути кореспонденцію знаменитого діяча чеського і словянського нар. відродженя, Вячеслава Ганки, котра недавно передана була на власність Чеського Музея.

Др. Полівка не тілько радо згодив ся переглянути ті листи і вишукати між ними листи наших земляків, але не гаючись прислав нам і копіі з них, котрі ми тут усі враз печатаємо як скромний причинок до історіі взаємин між словянськими вченими та писателями в 30-тих і 40-вих *роках і заразом як причинок до історіі нашого галицько-руського* письменства, виявляючи при тім дру Полівці щиру подяку за єго працю. З листу дра Полівки, приложеного до копій, подаємо ось які єго уваги: „Кореспонденція Ганки переховуєть ся в 4 чи 5 товстих звязках, а то кореспонденція чеських писателів осібно, польських осібно, а руських (мало- і великоруських) осібно. Я переглянув звязок польський і звязок руський; в сьому остатньому є й листи від галицьких Русинів. Далі в сьому звязку находить ся чимало листів барона Шодуара, Рігельмана, Терещенка, але ті листи для Вас мабуть не будуть так дуже цікаві. В звязку польськім, з інших поглядів вельми інтереснім, нема ані одного листа від якого небудь галицько-руського писателя.“

Далі др. Полівка запитує, чи заховала ся кореспонденція Зубрицького, між котрою, як се видно з поданих тут листів, були листи Шафарика і Копітара? На се питанє ми, на жаль, не вміємо відповісти. У нас доси так мало цінять ся такі річи, як папери і листи по померших діячах літератури і науки, що не знищенє а захованє хоч частини йіх треба вважати дуже виємковим випадком.

Ів. Франко.

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

XI. Пісня про шандаря.

Вар. А.

Ој у місьтьі в Дельатиньі та стало сьа дивно:
Ој ни було тај ни буди вже такого видно.
Ој пити би горівчину, ој пити би, пити, --
Тај уже би шандирови з Дельатина іти.
Положив він місьажнују [1]) на попову гранку [2]);
Кажут јему з міста іти, він маје коханку.
Іде ксьондз молодејкиј та до церкви та на службу божу;
Іде шандир дорогоју: ја тобі поможу [3])
Тај став ксьондз молодејкиј службу відправльати,
Сьів шандир до пристола апостол читати.
Ој відправив службу божу тај льудиј жигнаје, —
Устав шандир з за пристола, льудьам сьа кланьаје.
Поклонив сьа усим льудьам тај одному пану, —
Јак увидьів льубку в кутку, на вічејка гльанув
(Ој) іде він чириз цирков, іде чириз сутки, —
Льуде му сьа проступили, поставали в кутки;
Бире льубку за ручејку, виде чириз сутки
Виде-ж він ји чириз сутки, чириз торговицьу:
„*Ходи мила, будем пити, ој мід, сливовицьу.*“
Пријшли вони до жидьівки, до јіјі сьвітлицьі —
„Та дај жи ми, жидьівочко, меду, сливовицьі!“
Ај бо тота жидьівочка всьакиј напіј дала,
Бо вна с того чужоложства завше профіт мала.
Пријшов, пријшов Николочка тај до дому јісти. --
Нима жінки тај ни кльучів, тај нима шчо јісти.
Іде, іде Николочка тај тьажко здихаје [4]),
Зустрічаје молодицьі тај јіх сьа питаје.
„Ој чого ти, Николочко, так тьажко здихајеш?
А певно ти, Николочко, жіночки шукајеш.
Іди, іди, Николочко, чириз торговицьу,
Твоја жінка іс шандером пје мід, сливовицьу.“

---

[1]) Стрільбу. [2]) Стіну. [3]) Він любив ксьондзову жону (**Зам. співака впрочім невірна**). [4]) Охтит — пояснене співака.

Oj дивит сьа Николочка тај у воболочки[6]):
Лежит шандир розьібраниј, голиј до сорочки.
Oj дивит сьа Николочка до јеји сьвітлицьі:
Јего жінка розьібрана, гола до сьпідницьі.
Тај увіјшов Николочка тај до јеји хати:
„Та дај жи ми, жидьівочко, двирі розрубати!“
Aj бо тота жидьівочка сокири ни дала.
Бо вна с того чужолоства завше профіт мала
Јак він дьістав oj сокиру тај розрубав двирі,
Забрав річи шандерськіјі аж до фірвантері.
Вијшов шандир на касерньу до свого камрата:
„Порадь жи мьа, камратику, јак рідного брата!“
„Јак жи ја ти, камратчику, порадити мају,
Коль ја в твојіх ентерезах нич о тьім ни знају.“
„Порадь жи мьа, камратчику, порадь мьа, камрати,
Та ци мож би за Николков в погоньі післати,
Шчоби річи шандерськіјі в нього відобрати?“
Јак почали за Николков у погоньу бічи,
Николка сьа повиртаје, нисе назад річи.
„Oj ци чујеш, муј коханиј[5]), шчож будем робити?
Приjде миньі чириз тебе житье загубити.“
„Oj ци чујеш, муј коханиј, послухај же мене:
Коли тратиш своју душу, затрать же ти ј мене!“
Вијшов шандир на касерньу, зустрітив кухарку:
„Ідиж миньі, кухарочко, в місто по смитанку!“
Пішла, пішла кухарочка в місто по смитанку, —
Та застрілив сибе шандир і своју коханку.
На касерни вистрілили, аж мури дрижали, —
З Николочки молодого кольки душу брали.
Іде, іде Николочка та в двері ломит сьа:
Уже шандир застрілениј, а вна шче дивит сьа.
Скрузь нього кульа пролетьіла, а в ньі сьа лишила:
Aj бо тота Николиха јішче три дни жила.
„Николају, Николају, чесниј ґосподарьу.
Бери ж мине до домочку, ньај ту ни вмирају.
Николају, Николају, чесниј пријательу,
Веди ж мине до домочку на білу постельу.
Николају, Николају, буду ти казати:
Ци мож миньі пирид смертьов по ксьондза післати?“
Oj пријшов ксьондз молодиј јіјі сповідати,
Вона стала молодејка горі ним дрижати.
„Oj буду ја, пани ксьондзи, шчось тобі казати:
Ци мож би нас oj обојіх в једно поховати?

---

[5]) У вікна — поясн. співака.

[6]) Тут співак мабуть помилив ся, бо розмова йде очевидно між шандарем і его любкою, як се очевидно вияснюєсь із слідуючого куплета. **І. Ф.**

75 Поховајти нас обоје в јепно головами,
76 Аби і там розмовицьа била мижи нами!“
77 А в виленьіј полонинньі зацвили ожини:
78 Ај бо тоту сьпіваночку дві дьівки зложили.

В селі Хітарі стрийського пов. від господаря Костя Сороки в р. 1894 **записав Олекса Гнатюк.**

Вар. Б

А 1—2 в Б vacat. А 3 = Б 1... горівочку. А 4 = Б 2 Ој пријшло сьа...
3 Ој положу на віконце горіхову гранку;
4 Пријшов шандарь з Дельатина, бо маје коханку.
5 Ој піп іде до церковцьі та на хвалу божу,
6 А шандарь сьа відзиваје: „Тај ја вам поможу.“

А 9—10 vacat. А 11 = Б 7 А піп службу відправльаје...
8 А шандарь си став на хори, апостол читаје.

А 13, 14, 15 vacat А 16 = Б 9 Ој льуде сьа.... та стали.. А 17 = Б 10 А він.. повів... (До слова „сутки“ додав пок. Лев Василович пояснене, що в Вільхівці се значить побічна, тісна вуличка).

11 „Ој ходьімо, моја мила, та на торговицьу

А 19 = Б 12 Та будемо попибати... А 20—23 vacat.
13 Ој јак пријшов Николајко до својеји хати:
14 Аньі кльучів, аньі жінки нема коло хати.
15 А він пішов до сусьіди, зачьав сьа питати:
16 „Ци нема ту меji жінки? Нема коло хати!“
17 Вони јого притримујут: „Просиме сьідати!“
18 Він зньав шьапку, поклонив сьа: „Јду далі шукати.“

А 30 = Б 19 Ој ідиж ти, Николајку, та на... А 31 = Б 20 Ој там...
21 Ој пішов же Николајко по під голиночки:

А 33 = Б 22.. до постелі голиј без....
23 Ој пішов же Николајко по під віконницьі:
24 Лежит жінка до постельі гола без спідницьі.
25 А він пішов до жидьівки тај взьав ји казати:
26 „Дај жидьівко сокирочки, двері відрубати!

А 38—39 vac.
27 Взьав сокиру у жидівки, розрубав веріји,

А 41—Б 28... до фірвальтеріји. А 42—48 vac. А 49 = Б 29 Ој зачьали... А 50 = Б 30 Завернули Николајка: Неси ..

31 У покоју піп Николу на смерть сповідаје,
32 А у други јего жінка ручки си ломаје.
33 „Льубі моји јеґомосьцьу, шчось мају казати:
34 Ци мож мене іс шандарем разом поховати?“
35 „Ој молода молодице, не мож то зробити:
36 Уже шандарь тиждень гниіе, ти будеш рік жити.“

В с. Долині, стрийського пов. від Явдохи Чігур в році 1878 записала Міхаліна Рошкевич. Варіант сей був напечатаний в мойій книжечці „Жѣноча неволя въ рускихъ пѣсняхъ народныхъ", Львів 1883, стор. 44—45, а до тексту доданий розбір на стор. 45—50.

Вар В.

А 1—4 в В vac. Б 3 = В 1 Покладу ја та на вікно... А 6 = В 2... вібирај сьі!

3 Іде шандарь та до церкви та сьі правульује(?) —
4 В шендареві, каже, шьипцьі та злиј дух војује.

А 7 = В 5 Ој іде піп... А 8 = В 6 А він јему відзиваје...

7 Гој пішов піп до вівтарьи службу відправјати,
8 Шендарь виліз на хореньґві апостол читати.

А 11 = В 9 Відправив піп... А 12 = В 10 Жендарь изльіз из хореньґви... А 13 = В 11

12 Иј стоjіт льубка в кутку, раз си на ньу гльану!
13 Подивив сьі сьуда-туда, стоjіт льубка в кутку, —
14 Ој взьив јеjі та за руку, повів јеjі в сутку.
15 „Хоґім, хоґім, фаjна льубко, по над торговицу,
16 Мемо пити в жиґівочкі медок, сливовицу."

А 22 = В 17 Але.... ввес... держьила, А 23 = В 18 Та.... і ввес...

19 Але приjшов Николочка двері розмикати:
20 Аньі кльучьи, ані жінки, ньі шо обідати.
21 Іде Никола дорогов, іде таj думаје, —
22 За ним, за ним молодицьі іде, здоганьаје.

А 28 = В 23 Чогож то.. ідеш таj думајеш? А 29 = В 24 Відај жеж.... А 30 = В 25... по над торговицу, А 31 = В 26. А 34 = В 27 Але пішов... став коло... А 35 = В 28.

29 Але пішов Николочка, став коло кидрочки:

А 33 = В 30 Але ј...

31 Але пішов Николочка сокирки ґістати:
32 „Дајте-ко ми сокирочки, двері розрубати!

А 38—39 vac. А 40 = В 33 Та јак... сокирочки, ој... А 41 = В 34 жандареві... фульватері (О. Кольберг пояснює се слово зовсім недоладно: prochownicy. Фервальтерією звав ся в підгірських селах спеціально заряд дібр камеральних, котрий за часів панщини мав над мужиками право патрімоніального судівництва. Значить, Никола поніс убране і оруже жандарма до сеі судовоі інстанції як доказ, що застав жандарма in flagranti). А 42 = В 35 Пішов.. радит сьі.. А 43 = В 36... ко мньі... А 44 = В 37 Та јак тебе.. А 45 = В 38 Коли... ја ньічо..

39 „Послухај же, камраточку, шо буду казати:

А 47 = В 40 Ци би ни мож.... А 48 vac. А 49 = В 41.

42 Завернули Николочку ј жандареві річи.
43 „Коханечко моја льуба, шо буду робити?

А 52 = В 44 … ми сьі… А 53 = В 45 Послухај же жендарику. . ти…

46 Јак загубиш своје житье, не лиши ж ти мене!“
47 Та там тогди ньіхто ни був, лиш одна кухарька,

А 58 = В 48 І… тај…

49 Ішли туди дві Марічки, собі говорили:

А 59 = 50… аж гори здріжьили.

51 Молодого Николочку кольки в боки взьили.
52 Ој пішов Николочка, став коло сьвітлицьі:

А 62 = В 53 Та вже… зажмуренij… А 65—66 vac. А 67 = В 54 Николочко молоденькиј… А 68 — В 55 Бери ж мене… нај тут не вмирају. А 69 = В 56 Послухај же, Николочко, то. . А 70 = В 57 Ци би ни мож, Николочко. . А 71 = В 58… піп молоденькиј та став…

59 А молода јак јагода ој стала дрижати.
60 А молода јак јагода ој стала дрижьити —
61 „Ти ни біј сьі, ја ни жендарь, ни буду стрільити“.
62 Казала сьі поховати в купі головами:
63 „Шоби була розмовочка на тім сьвітьі з нами.“
64 Ој ковала зазулечка, ковала, бінчьила;
65 Вже тобі сьі, жендарихо, співанка скінчила.

В Іспасі, снятинського пов. записав Оскар Кольберг, гл. O. Kolberg, Pokucie, obraz etnograficzny, t. II. Kraków 1883, стор. 15—16. Варіант Б. сеі пісні, що становить заразом осібну еі редакцію, послужив темою моеі драми „Украдене щасте“.

Ів. Франко.

Б. Легенди.

36. Христос и циган.

Просив ся Ісус Христос в цигана за челядника. Циган каже: — Що будеш робив, коли я сам роботи не маю? — Ходім до двора там є сто коней не підкованних тра підкувати, бо они тому слабі. — Пішли до двора. Циган перше до пана, а Ісус Христос до стайні, всім коньом повідтинав по єдні нозі. Приходит циган, як возьме падкувати. — Що-ж пан мені скаже? що ти мені наробив? — Чекай но, чекай, якось то буде. — Посклaдав Ісус Христос назад коньом ноги, підкував — коні здорові. Циган хотів іти до пана щоби заплатив Ісус Христос не позволив.— Бог ти, як будеш варт, заплатит, а врешту то не ти заробив. — Ідут далі. Приходят до якогось села, є весіле, є і погріб. Питає ся Ісус Христос цигана: — Де підеш? — Я йду на весіле. — Пішов на весілє, а Ісус Христос пішов до вмерця. Такий там плач, такий завід, одна однісінька доня, вже гарна, вже до людий — тай вмерла. Ісус Христос звитав ся, приступив до тоі дівчини, покраяв, а так назад посклaдав, водов покропив, дівчина ожила. Такий

цуд, така радість, не знают як дякувати, чим би ся віддячити Ісусу Христу. А народ збіг ся, нікого на весілю, всьо ту.

Ідут далі ідут, циган вже зголоднів. Каже: — Так бим що вйів!

— Іди до тойі низенькойі хати, там на скрини є три булки, принеси.

Пішов, приносит дві. — Чому не три? питає Ісус.

— Не було, но дві.

— Ей три, признай ся.

— Бігме, но дві.

— Дві, то дві, — каже Ісус Христос, і пішли далі. Тра було йти через воду. Христос перейшов, а циган зачьив ся топити. Кричит: — Хто в Бога вірує, най ратує. Ісус Христос каже: — А було три булки? Признай ся, виратую.

— Бігме, но дві!

Вже ся такій топит, голови не видно.

— А що, було три? — Витягає циган з води два пальці, що но дві. — Но то топи ся, коли-сь такий злодій, — каже Ісус. Зачув циган тай виймив три пальці.

— Коли-сь признав ся, то ти ще дарую, но не бреши більше. Ідут далі. Приходят до якогось села, є весіле, є вмерлец. — Де підеш цигане? — питає Ісус Христос.

— Я до вмерця

— Но, іди до мерця, а я піду де єноді. — Пішов циган, Ісус за ним тихцем, став під вікно, дивит ся, що циган буде робити. Прийшов циган до хати, а там маленька дитина вмерла. Заводят тато тай мама, — от звичінь.

— Цитти люди, я так зробю, що встане. — Добре, роби, коли знаєш. — Взяв циган ножа, покраяв дитину, так шепчи, складає, набрав води — кропит, — що, коли не помагає. Тогди люде до цигана, як зачнут бити! Ісус Христос дивит ся, що такой забют, входит в хату, спамятав розйілих. Взяв цигана, виходят з хати.

— Будем ся розходити, — каже Ісус Христос до цигана, — бо я з тобов не витримаю довше. Іди си без мене в сьвіт.

— Та де то ти зі мнов не годен витримати, — каже циган, — то я з тобов не годен, ти мені всюди псуєш!

В с. Циганах борщівського пов. від селянки Анастазіі Рибіцкоі 8 апр. 1895 записала Дарія Глібовицька.

Порівнай Ж. і Сл. II, 182—184; Драгоманов, Малор. нар. пред и разск. 125—128.

37. Адамові діти.

Був Адам і Єва, мали дванайцять синів і тринайцять дівок. Сини повінчали ся з сестрами так, що кождий з них брав трету дівку з ряду. На памятку того днесь можна в третім коліні женити ся. Єдна лишила

ся і почала плакати, же не має пари. А Адам мовит до нейі: „Місти ся межи ними, я ти нич не пораджу!“ З відти пішли завитки і копилиці.

Записав о. Мих Зубрицький в р. 1881 від матери Настуні Зубр. в Кіндратові турецького пов.
Порівнай Ж. і Сл. II, 179—180 (кінцевий уступ легенди N. 3). **І. Ф.**

38. Як два брати носили вечерю до чорта.

Було два брати, оден богач а другий бідний. День в день той бідний в богача на роботі. Тай тілько заробит що діти погодує. Ні поля свого, ні худібки; кавальчик города, хатина — тілько его.

Прийшов святий вечер; каже той бідний до жінки:

— От знаєш що, тра сего року віднести вечеру до брата. Хоть він молодший, але богач, та тра єму чесьть віддати.

Що там вже було, зварила борзо, насипала в миски, там двоє хліба на миску поклала, завязала в хустку, взяв бідний тай поніс. Прийшов до брата, втворив двері тай каже. — Прошу вас брате на коляду.

Той як ся вялостит, тай до него: — Іди до чорта з твойов колядов!

Бідний завстидав ся тай в двері. А щезби вже є. Пірвав го тай несе; наляк ся бідний, ніц не поможе, щезби несе го до себе з вечеров. Так летят, як вітром. несе бідного до пекла Добрий дух радит чоловікови тому, так шепче, що має робити, на місце як вже будут. Приніс го вже перед найстаршого. Тішит ся той вечеров, водит він его по таких покоях дуже ладних, такі всюда ґутири грошей, і міняків, і срібні, і золоті, всілякі. „Бери кілько хочеш, я тобі не бороню“. Гадає си бідний: „Не буду я тих грошей брати, хоть як би ми ся здали, бо казав дух добрий: Не бери гроші, но кажи, най ти дасть кілька варех маку, що в кітлі все кипит, бо кілько зерен маку возьмеш, тілько душ з пекла викупиш. Послухай, не лаком ся на гроші, добре вийдеш.“ Обійшли всюдісінка, каже той найстарший до него:

— Дякую ти за вечеру за тоє маєш в миски гроші, в тебе біда, придадут ся.

— Нє, пане, не хочу грошей, але дайти мені того маку, що варит ся в кітлі.

Недобрин став старий — страх, тай каже: — На що тобі того маку, де єго посієш тілько? а за гроші будеш панувати.

— Такой прошу вас, як ласка, то дайти.

Дивує ся той — дух святий при нас хрищених — дітко, звідки єму ся так маку захотіло, але не поможе, тра дати, бо дуже просит, тай вечеру приніс. Дав єму того маку в миски, тай взяв єго назад той що приніс, звіяв ся вітер, тай принесло го аж на поріг перед хату; перехрестив ся, всьо щезло.

Приходит до хати, а жінка так падкує, заплакана, троха взяла сварити, — звичінь, жінка, хоть і добра, а того не любит, як чоловік де забавляє ся, а ще в такий день. І діти чекали-чекали, тай пішли спати. „Хто вигадав так робити!“ каже она до него.

— Видно тішили ся братова тай вечеров тай тобов! Вже то мав ся і брат тішити, тай приймали тя. А в миски що дали? — Тото вогорит тай розвиває, а там повнісінькі миски золота.

— А то що?

— А я знаю що? (З маку зробило ся золото!) Цить но, цить, я ти всьо розповім, но абись ніц нікому не казала!

Сказав він єйі всьо як було; гроші сховали, тай за якийсь час по троха виймали, то си воли купили, корови, а все десь то ніби заробили, ніби що, — богачі, що страх. Люди ся дивуют, а братови страх за́вкридно.

— Піду я, жінко, до брата, поспитаю, де він взяв таких маєтків? То перше як би був в мене не заробив, був би з голоду здох, а тепер то і не загляне до мене, такий дуже пан!

— Та де він тобі скаже?

— Е, підійду го, то він ся виговорит, я мушу такой знати.

Приходит до брата. — Слава Богу!

— Слава на віки! Просимо сідайти, що там чувати, здорові-сти?

— Здоров, славити Бога.

— А діточки тай жінка?

— Дяковать, здорові. От не заглянув-бим до вас, та скучило ми ся за вами. Кажу до жінки: Такой піду навідаю ся до брата, та вже май май як ми ся виділи, ще на святий вечер. А я тогди так не файно вас приймив, злосний був-єм, на діти ци на жінку, вже добре не памятаю. Але не гнівайти ся на мене, я не можу скаяти ся того.

— Е! що там, пусте! Я й забув Дай жінко чим погостити! Такі рідкі госьті... Маєш там мід, мясо, застели скриню, подай-но білий хліб!

А жінка вбрана як про сьвято, щось ніби краснійша, звичінь „прибери пень, буде подобень.“ Така рада, усьміхає ся, бігає, припрошує. А така гонорна, спровола промавляє, а все з під вока зирк на чоловіка, ци меркує він, як то братови немило дивити ся на то всьо.

— Гей, брате, та то ви мене гей-би який пан приймаєти! Звідки ви того взяли?

— Так мені Бог милосердний дав, що як ви мені на святий вечер вкляли, сплакав я гіренько, вернув до дому, тай таке-м богацтво приніс. Як би-сьти були мені не кляли, був-бим все такий бідний.

— Ей, ви жиртуєти.

— Правду кажу.

— Але?

— Бігме!

— Ану брате, я вам вечеру принесу, а ви мені так заклиніт, буду видів, ци то правда.

— На що вам того? Ви, Богу дякувати, і так не бідні, на що того, то зле, вам того не треба.

— Такой брате, коли вас прошу, то заклиніт!

— Ще вам раз кажу, що зле буде, але що-ж зробю, коли вже так лементуете, то заклену. (Не міг він єму всьо казати, бо дух добрий не позволив, но жінці).

Пішов він до дому. — Ей жінко, будем і ми таке мати, бо так а так брат казав, він мусит мені так заклясти, вже обіцяв. Не хотів, не хотів страх, але як-ім взяв просити — пристав.

Прийшов святий вечер. — Вари жінко борзо вечеру, понесу до брата — Жінці аж ся заманило, коби то як найборше приніс тійі гроші, коби таке богацтво мати як тамті. Зварила всьо дуже добре, тай колачі поклала, завязала, ще і за двері чоловіка випровадила.

Прийшов до брата тай каже: — Прошу вас брате на коляду! — а бойіт ся аж го нема, щоби брат інакше не сказав як обіцяв. Вже мав брат сказати: Дякуємо, — пригадав си, що він не тому, що годит ся єден другому вечеру післати, а чому єнчому він прийшов. Пригадав си тай каже: — Іди си до дітька з твойов вечеров! — А той як го пірве, втішив ся ним, бо они на той день но на тоє чигают, коби хто так сказав. Приніс го перед найстаршого, хвалит ся ним. Богач поклонив ся, віддав вечеру, ще і промовив. Така в пеклі втіха, аж гуляют з втіхи. Так обводят, всячину показуют, так ся богачеви сподобало. Файно, добре страх! А як зобачив такі гутири грошей, аж му ся очи засвітили. „Возьми собі кілько но хочиш тих грошей і яких хочеш.“ Так горне богач, і в миски і по кишенях, аж впрів. Ото коби то всьо жінка виділа! тото ся тими грішми буде тішила! — „Бери ще, я ти не бороню.“ — Вже подякував, не міг вже більше. Тепер той найстарший казав го віднести до єго дому. Той сам що го приніс, пірвав богача на барки, прилетів перед єго хату, як ним тріснe до порога, гукнуло, аж хата затріслась, шуверня ся звіяла, злякла ся жінка, вибігла, тай но черепє з ейі мисок тай мазюка з чоловіка розілляла ся. Та що, десь по святах мала ся за єнчого віддати, як який взяв. Тай таке.

В Циганах борщівського пов. від селянки Рогозінськоі 18 февр. 1895 записала Дарія Глібовицька.

39. Як два брати носили вечерю до Бога.

Було сибі двох братів, jіден богач, а другиj бідниj. Тоj бідниj казав жінцы вечеру зготувати, бо він понесе до Бога. І вона зготувала там і він взьав і несе, а куди — ни знаjи куди. І здибаjи jиго Господь Бог на доровы і каже: „Шчо ти нисеш?“ А він кажи: „Нису до Бога вечеру.“ Каже: „Jак приjдеш... там буде залывзна брама; jак

*

прийдеш під ту браму, то возьмиш, запукајиш, і там буди питати сьа, шо ти несеш — то скажиш, а він тебе буде питати сьа, чи дасиш јіму покушати теји вечері — то кажи, жи: дам.“ — І шче кажи Пан Біг: „А јак там віддасиш ту вечеру, то вони тибі будут давати гроші, то ти тих гроші ни бери, но кажи, нихај тобі дадут шкварок.“ Пријшов ін піт ту зальізну браму — а то було пекло, там самі були шатани — запукав, виходить тој із середини, питајить сьа: „Шчо ти нисеш?“ А він кажи: „Нису до Бога вечеру“. І ін јиго питајить сьа: „Шо ти хочеш за ту вечеру?“ — А він каже: „Ја гроші ньіц не хочу, но тілько тих шкварок, шо на пјицу лежать.“ — І каже: „Вильісь сибі — каже — і набери.“ — Вильіз він на пјиц і набрав повні кишеньі і за пазуху і хустину навјазав. Вијшов він за ту браму, подивив сьа до тих шкварок, то вони фсьі від нео подьіли сьа десь — бо то були душі. Та јіде він, прийшо' він до дому — в дома він покинув таке бідньаство, а застав: уже јі всьо, і товару і кониј, фсьо ньіби, всьо вже јі, вже вробив сьі богач великіј з нео. Приходи тој брат, тој богатиј, і каже: „Звітки ти того богацтва так взьав, жи ти був такиј бідниј?“ А він каже: „Ја носив, небоже, до Бога вечеру і — кае — Пан-бі миньі дав, видиш.“ — А тој брат: „Ег, ти дурниј, јаку ти вечеру носив-ісь! Ти певни — ка — заньіс-ісь кілька пирогів, голупцьів, хліб житньіј, такиј разовиј... Јак ја — кае — понесу вечеру, то не таку, јак ти. Скажу жінцьі спечи пшеничних книшів, пирогів фајних пшеничних зварити — то ја — кае — дістану, ја буду ше мав більше богацтво, јак ти!“ — Пријшов він до дому, кае: „Жінко, зрихтуј миньі вечеру, бо ја понесу до Бога“. — Жінка зрихтувала і взьав він і поньіс. Приньіс він піт ту зальізну браму і запукав. Питајіть сьі јіго, кае: „Шо ти нисеш?“ — Каже: „Нису вечеру до Бога.“ — „А дасиш ти покушати теји вечері?“ — „Ньі — каже — не дам, бо ја до Бога несу, не мона натпечатувати“. — Взьали јиго, пустили там до середини, вечеру відібрали від него, а јиго на вилка та й у смолу: „А ни хтіьв-ісь — каже — јісти хльіба, то јідж смолу!“

В Берлині пов. бродського в р. 1893 від госп. Соколовського записав О. Роздільський.

40. Про Лазаря і єго брата.

То був Лазар бідниј і мав брата богача. Чимось тој Лазар спротивив сьа богачеви, то він јіго запіввав, Лазара небошчика. Пријшли до сендзьі — то пан такиј був ци круль там, јак то давно було, а тој пан јиму загатку загадав: „Шо јист најбистріјше в сьвітьі?“ А богач каже: „У мене јі такиј лошак, що нима бистріјшого в сьвітьі.“

— А шо јист најтлустьіјше в сьвітьі?

А (ја шанују паничеви гонор) — а він каже: „У мене јі такиј веприк, шо нема тлустьіјшого на цьілиј сьвіт.“

Допіро тој пан каже: „Га, небоже, твіј брат колись буде богач, јак ти. Сьвата зимлıа најтлусьтіјша від усього, јасне сонце најбистріјше на цьілиј сьвіт, жи нима бистріјшого ньіц. Ти богачу малогумниј,

ти свого брата дармо понижајиш, а він ныц не винен! Бо ти казав, що нима бистрішого в сьвітьі јак твіј лошак, і нема тлусьтыјшого јак твіј везрик, — тај ти не мајеш у мене правди, сам не знајеш, шчо є твого писка летит. Вибирај сьі до дому! А свого брата не мајиш шчо напастувати.

Тај так він јім россудив.

В Берлині повіту бродського від старого господаря Микити Рицара, з прозвищем Мазепа, в сент. 1893 записав О. Розділський.

Сліди снохацтва в наших горах.

Снохацтвом (по великоруськи снохачество) назнває ся такий звичай, коли свекор жие в супружих зносинах зі своєю невісткою. Звичай сей лучає ся особливо там, де люде живуть по патріархальному, великими сімьями або тав. задругами. Батько сімйі женить своіх синів і віддає заміж дочок після своеі волі і вподоби, не питаючи йіх самих. От і лучає ся так, що щоб побільшити робучу силу сімйі, він женить сина в дуже молодім, недозрілім віці з дівчиною зовсім дорослою і поки син доросте, сам заступає невістці місце мужа. В великоруських селянських сімьях по деяких околицях снохацтво держить ся й доси, хоч і як проти него виступає церква і державні закони*). Загалом ми можемо вважати снохацтво нерозлучним обявом патріархальноі сімйі, семейноі общини чи заздруги; де находимо сліди такоі сімйі, там можемо з гори припускати істноване снохацтва — і на відворіть, де находимо згадку про снохацтво, там мусимо припускати істноване великоі, задружноі сімйі.

Найстарші сліди снохацтва на Руси маємо вже в нашій давній літописі. Малюючи жите і звичайі наших предків ще перед заведенем христіянства літописець з похвалою говорить про Полян, що у них „стидливість до своіх невісток і до сестер і до матерів і до родичів своіх, а невістки до своіх свекрух і до діверів велику мали стидливість“, а натомісць Вятичам і Радимичам дорікає літописець між іншим і тим, що „перед батьками і невістками нема у них стидливости“. Що правда, свідоцтво се не дуже виразне; можна б думати, що літописець загалом хоче обрисувати грубші обичайі тих племін; та натиск, який

*) Гл. E. Laveleye, Das Ureigenthum, глава II, а також Leroy-Beaulieu, Das Reich der Zaren und die Russen, Berlin 1884, I, 412–413.

він кладе власне на невстидливість супроти невісток (очевидно, що винуватими сеі невстидливости можуть бути тілько свекри) чинить вельми правдоподібною догадку, що мова тут власне про снохацтво.

Історія семейноі общини чи задруги в Полудневій Руси доси майже зовсім темна. До недавна у нас ще повторяла ся за Костомаровим *) теза, що русько-украінський народ такий індівідуаліст, що ніякоі общини у него ніколи не було і ніде нема. Новійші досліди зовсім опрокинули сю тезу. Працями Лучицького **), Маріі Ганенко ***), Ольги Франко ****), В. Охримовича *****) виказано істноване общинних порядків в ріжних сторонах Украіни і в ріжних часах. Ми не сумніваємось, що дальші досліди виявлять ще більше слідів і зостанків сего устрою. Як малесенький причинок до пошукувань в тім напрямі подаю тут слідуючі звістки про істноване снохацтва в наших карпатських горах.

Около р. 1623 видала Теофіля з Щекаровиць Острожська, каштелянова краківська, вдова по кн. Януші Острожськім, синови знаменитого кн. Костянтина-Василя Острожського, і дідичка дібр скільських та тухольських положених вздовж ріки Опора, „інструкцію для побираня кар за ріжні провини підданих тухольських".******) Отже точка 6 сеі інструкціі дословно виглядае ось як:

„6. Jeśli by się też to trafiło, j a k o s i ę t o t a m z n a j d u j e, że by miał ociec z synową swoją mieszkać w nierządzie, a świadectwo pewne było, tedy go gardłem karać, jednak z dołożeniem się naszym".

Із слів сих переконуємо ся довідно, що снохацтво в ту пору істнувало в скільських горах, і то мабуть доволі часто, коли княгиня Острожська не тілько вважала потрібним видати против него драконський указ, але виразно підносить, що „се там (т. є. у горах) буває." Та указ сей свідчить заразом про те обриджене, яке почувала тодішня інтелігенція до сего поганого звичаю; значить, на долах, відки походила сама княгиня (Тарлівна з дому) і єі урядники, звичай сей уже тоді був коли не зовсім невзвісний, то бодай рідким виємком, справжнім

*) Н. И. К о с т о м а р о в ъ, Двѣ русскія народности (Историческія монографіи и изслѣдованія, т. I. СПб. 1872, стор. 91, 100—101).

**) И. Л у ч и ц к і й, *Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и общественныхъ земель на Лѣвобережной Украинѣ XVIII в.* Кіевъ 1884 і его статі о общині, о сябрах і т і.

***) М а р і я Г а н е н к о, Семейно-имущественныя отношенія крестьянскаго населенія въ Елисаветградскомъ уѣздѣ (Степъ, херсонській беллетристичный сбирникъ, СПб. 1886). Про нероздільні сімйі згадано на стор. 139, 15?.

****) О л ь г а Ф р а н к о, Карпатські Бойки і йіх родинне житє (Перший вінок, жіночий альманах. виданий коштом і заходом Н. Кобринськоі і О. Пчілки Львів 1887, стор 217—230).

*****) В. О х р и м о в и ч, Про родову спільність в скільських горах (Народ, рік перший 1890, ч. 7, стор 89—91).

******) Важна ся інструкція находить ся в бібліотеці Оссолінських у Львові, ркпс 2408, відки єі напечатав др. Фр. Папе в свойій монографіі Тухольщини (Dr. F r y d e r y k P a p é e, Skole i Tucholszczyzna. Lwów, 1891, стор. 118—121).

культурним пережитком. Остре і безоглядне переслідуванє снохацтва з боку княгині Острожськоі вказує також на те, що вона не розуміла вже тих семейних відносин, що викликали сю появу і вважала єі появою чисто етичною, випливом індівідуальноі злоі волі, а не соціологічною т. є. не такою, при котрій добра чи зла воля індівідуума буває більш або менше значно ограничена відносинами економічними, звичаями та поглядами правними, які панують серед найблизшого окруженя даного осібника.

Цілих 170 літ пізнійше, бо около р. 1793 свідчить про істнованє снохацтва в іншій части наших гір, именно в Гуцульщині, німецький подорожний Гакке́ *). В єго вельми інтереснім описі подорожі, при характеристиці Покутян, під котрими треба розуміти власне Гуцулів („Die Gebirgs-Russen oder die wahren Pokutier", пише він виразно на стор. 17), читаємо ми ось які слова: „Es ist nicht genug, dass der Pokutier Umgang mit eines andern Weibe hat, sondern er macht sich auch wenig aus einer Blutschande, nemlich mit seines Sohnes Weib Umgang zu haben. Vor Zeiten war dies mehr im Schwang als itzo, so wie es noch dermalen in vielen Gegenden Russlands üblich ist." І далі цітує Гакке уступ з книжки Кокса (Coxe, Reise durch Pohlen, Russland, Schweden und Dänemark, Zürich 1785, 4) де сей подорожний так описує сей неморальний звичай у Москалів: „В деяких сімьях женить батько свого сина ще хлопцем сімох, вісьмох або девятьох літ, зі старшою дівчиною, щоби з неі, як там кажуть, зробити добру і порядну хозяйку. Батько, котрого невісткою стала ся та дівчина, живе з нею як муж з жінкою і має з нею нераз кілька дітей."

Хоча Гакке, як сказано, перепутав назву Покутян з Гуцулами, хоча не вказав виразно, в котрих селах він застав снохацтво і в якій формі, то про те свідоцтво єго ми мусимо вважати правдивим і допустити на єго основі, що звичай сей при кінці XVIII в. звісний був і в Гуцульщині. Та чи вільно нам на підставі сего припускати також істнованє великоі, задружноі сімйі в Гуцульщині? Думаю, що таке припущенє буде не тілько логічне; ми маємо пряме і урядове свідоцтво, котре в значній части підпирає сю догадку.

В меморіалі про реформу права спадкового, предложенім австрійському парламентови радником міністеріальним (від міністерства рільництва) Карлом Пейрером в р. 1884 находимо пряме свідоцтво, що „ще в р. 1819 на Буковині в многих громадах усі грунти були власністю громадською, а „найстарші в селі" або громадська старшина періодично ділили йіх між членів громади на тимчасовий ужиток" **). Що громадська

---

*) Hacquet, Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen. Nürnberg, III Theil. 1794, стор. 20.

**) K. Peyrer v. Heimstädt, Denkschrift betreffend die Erbfolge in landwirtschaftliche Güter und das Erbgüterrecht. Wien 1884, стор. 31 і єго ж Regelung der Grundeigenthumsverhältnisse, стор. 21—22.

спільність землі сполучена була з родовою спільністю сімйі, се посвідчує той сам автор далі на стор. 66 свого діла.

Пані М. Ганенко в свойій висше цітованій статті в „Степу" говорить, що нероздільні сімйі в єлисаветградськім повіті трапляють ся як рідкий виємок. Так само я можу сказати, що у нас, особливо на Підгірю, трапляють ся випадки снохацтва як одиничні случайі. На них доси не звернено уваги, а інтересовані мужики мають усяку причину крити ся з ними. Та інколи діло доходить до судів. І так я знаю, що в дрогобицькім повітовім суді був перед десятьма роками такий випадок предметом розправи. Батько, не дуже ще старий удовець, оженив найстаршого сина „до дому", щоб мати з него і з невістки „поміч у господарстві". Син, звісно, не був такий молодий, як се буває в снохацьких сімьях і не хотів слухати батька та робив усе що міг, щоб довести до розділу. Між иншим він заскаржив батька до суду, що той „бере ся до єго жінки". „Я як женив ся, — говорив він на розправі — то для себе, а не для тата". Натомісць батько кляв ся і божив ся, що й не думав доторкати ся до невістки. „Коли хоч раз моя рука була на ній понизше пояса, — говорив старий своім характерним язиком, — то кладу сьі під найбільшу кару." Батькови „дали за віру" в суді.

Ів. Франко.

СЕЛО КІНДРАТІВ (турецького пов.)

I. Засновок, минуле і теперішнє житє.

Майже всі села колишнього округа самбірського були за польських часів королівськими, звали ся королівщиною. Ті села засновали солтиси, війти, або князі і платили з них за себе і підданих чинш до королівськоі каси, давали людей до війська і мали власний суд. Кожда грамота на засновок села подавала условини Солтиси були посередним станом між шляхтою а хлопом панщизняком. За Австріі перейшли ті села на власність камери, а положенє солтисів де в чім змінило ся. Йосиф II. спровадив у деякі камеральні села поселенців з Німеччини. В Самбірськім окрузі утворено слідуючі заряди (фервальтеріі): Бориня, Дрогобич, Лімна, Лука, Медиичі, Підбуж (Сільна), Самбір і Спас. Так було коло 1848 року і пізнійше. З першу могли бути інші місцевости осідком заряду. Деякі села в староміськім повіті мають до тепер печатки з написом: prefektura rozłucka, gwozdecka а в письмах з кінця XVIII в. читаємо: kraina Lipecka, krajnik w Łastówkach. До війтівських сел належало також невеличке сільце Кіндратів, поло-

жене дві милі на схід від Турки. Тепер там около 40 осель, а після схиматизму перемиськоі епархіі з 1887 року – 300 душ. Яких 200 літ тому назад було після переказу в Кіндратові 9 хат. Між паперами, що переховували ся в моім роднннім домі в „шуфлядці“ (невеликій скриночці з дощечок, з віком до засуваня в паги), найшов я дві грамоти: одна на пергамені з 1569 року, надана королем Жигмонтом Августом на засновок села, а друга короля Івана Собіського з 1678 року на звичайнім папері, що потверджує наведеним в ній війтам посідане солтиства з розширенем прав і вольностів. Обі ті грамоти списані в латинській бесіді; на першій понизше тексту продертий скісний хрест — сліди шовкового шнурка певно з висячою печаткою; на другій в долині витиснена велика печатка і власноручний підпис короля Івана Собіського Першу грамоту і відпис другоі, бо первопис дуже надпсутий (на загинках папір цілком розлетів ся), подаю тут дословно, бо се буде цікаво, в який спосіб засновано значну часть гірських сіл на Руси. З гори на відписі читаємо: Polnische Übersetzung aus dem Latein; письмо мабуть уже з австрійських часів; переклад, можливо, зладжений невдовзі по написаню грамоти Івана Собіського. За польських часів непевне було посідане землі не то для людей незначних, але і для знатнійших, про те наші війти, хто мав які грамоти, брав за пазуху і ніс йіх до Варшави чи де інде, допрошуючи нового пана, щоби йіх затвердив. З грамоти видно, що поданий спосіб множити оселі по безмірних лісах карпатських був найлішпий. Ліпшу землю вже були давно розібрали. Хто будь не хотів на гіршій земли корчувати ліси, про те король через свого старосту, або який можний пан, пр. Петро Кміта в теперішнім ліськім повіті, кликали до сего діла Німців або Волохів.

В горах переважала королівщина, на долах рідше можна єі де стрітити. Однак лучали ся такі припадки, що в деяких королівських селах ще за Польщі забирали захожі люде на основі певно королівського наданя війтівські лани. Декуди і тепер навіть значні лани належать до властителів більшоі посілости, що закупили камеральні добра. Наймають йіх жиди, а віднаймують йіх за добру винагороду селяне. Селяне звуть ті лани війтівством або панством. В подібний спосіб засновані многі гірські села в ліськім повіті, як се видно з діла гр. Ол. Стадніцкого „O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat“, однак йіх засновав переважно польський вельможа, Петро Кміта, а тепер в них сидить по найбільше середня шляхта. Королівці ріжнять ся значно від панщизняків, а сеся ріжниця вийшла з неоднакового положеня суспільного. Від землі залежить людське житє, а для нас дуже важна річ — розпізнати докладно, як тая земля і на яких условинах була розділена, а особливо яку участь в посіданю мало первісне руське населенє. Тим лекше буде розпізнати нашу минувшість.

Слідують грамота і відпис:

Sigismundus Augustus, Dei gratia Rex Poloniae, magnus Dux Litwaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. d-nus et haeres, Significa-

mus p-ntibus literis n-ris quorum interest universis. Exhibitas et product esse nobis per certos Consiliarios nn r No i e (nomine) Providorus Steczko et Iwan filiarum Providi Mayss de Jassionka Sculteti Cap tus n-ri Samboriensis, titulo et sigillo M g-ci olim Joannis Starzechowski terrarum n-rarum Podoliae Palatini, et Samborien' etc. Capitanei iuscript' et insignit'. Sanas, Salvas et integras, nullaqu' in parte suspect'. Supplicatumqu' nobis ut easde' et om ia in eis content' auctoritate n ra Regia confirmare, approbare, et ratificare dignaremur. Quarum tenor talis est, ut sequitur: Joannes Starzechowski de Starzechowice terraru' Podoliae Palatinus, Samborien' Drohobicensisqu etc. Cap-t-us. Universis et singulis p-ntibus et futuris p-ntium noticiam habituris et inspecturis. Quia ego habens p-t-atem seu Privilegium a Sacra Regia M-te villas in Cap-tu Samborien' locandi et situandi propter augmentatio'm proventuu' Cap'tus eiusdem Itaquae rem oculis subiecta' haben' q(uod) in rivulo dicto Condratow et Jasienica z Vierzchowinami villa locari sine damno posset. Itaqu' in eo loco illam locandam duxi. Et cum locatio villarum in eodem Cap-tu fieri melius non consuevit, quam cura et diligentia Scultetoru'. Itaque ego habens commendata' probitatem Providorum Steczko et Iwan filioru' Providi Mayss de Jasionka Illis colonos in eodem rivulo locare quotquot poterent admisi, villamqu' Condratow cognominari et ut diligentius et accuratius in eadem locatione intendant: Illis pro Scultetia duos laneos et tertium extirpare pro Poponatu concessi. Necnon Molendinu' torquatile, taberna' aedificare, de quibus ipsi emolumenta et census percipient, ac etia' turbas, strenuas labores de hominibus per tres dies annuatım, falca strase, arare et ...ere, nec non tertiam partem de omnibus dationibus regalibus. Et hortulanos tres generato' ipsi praefati praefat' Scultetiae in praefata villa locata tenebunt, habebunt et possidebunt cum suis successoribus: cum omnibus proven' perpetue et aeternum more aliorum Scultetorum in aliis villis moran' juribus tamen Salvis Regalibus in toto permanen'. In cuius rei fidem sigillum meum est subimpressum. Datum Samboriae feria Secunda proxima post Do-i-cam (dominicam) Conductus Paschae. Anno Dom-ni Millesimo quingentesimo Sexagesimo sexto. Itaque Nos Sigismundus Augustus Rex supra memmorat' Supplicationi eiusmodi uti iustae et rationi consonae benigne annuent' literas supra expressas et omnia in eis conten' confirmari, approbari et ratificari esse duximus uti quidem confirmamus, aprobamus et ratificamus auctoritate n-ra Regia per p-ntes. Decernen' easdem et o-i-a (omnia) in eis cont' (quantum de iure communi) vim et robur perpetuae firmitatis obtinere debere in aevum. Quibus sigillum n-r-m est subappensum testimonio literarum Datu' Lublini In Conventu Regni g-n-ali feria Sexta post dominicam Ramis Palmarum proxima. Anno domini Millesimo quingentesimo Sexagesimo Nono. Regni vero n-ri quadragesimo.

Magnifici Valentini Dembinski de Dembiany
R. P. Cancellarii etc.

Polnische Uibersetzung aus dem Latein.

Jan Trzeci z Łaski Bożey Krol Polski wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Inflantski, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Smolenski, Siewierski y Czerniechowski.

Oznaymuiemy ninieyszemi Listami naszemi wszem obec, y kazdym z osobna do ktorych nalezy: Ze pokazany był przed Nami List pargaminowy Łacińską mową pisany, y ręką JEgomosci Walentego z Dembian Dembińskiego Wielkiego Kanclerza koronnego pod napisem Nayiasnieyszego Swiętey Pamięci Zygmunta Augusta pod Datą w Lublinie na Seymie powszechnym w Piątek po Niedzieli Kwietney Roku 1569 podpisany i wydany, y pieczęcią Królestwa utwierdzony, potwierdzenie Przywileiu na Sołtysowskie Woytowstwo we Wsi Kondratow Ekonomiy naszey Samborskiey w sobie zawieraiący nieskazony y nienaruszony, y zadnego znaku podeyrzenia nie maiący. Y podano nam prośby przez pewnych Konsyliarzow naszych, imieniami y z Strony Uczciwych Jana Kączki, poboznego Michała Popowicza, Fedora Gembelowic, Stefana Tarkowic, Łukasza Dreznic, abyśmy tenze powagą naszą krolewską pochwalić, potwierdzić, odnowić, y za wazny uznać raczyliśmy. Ktorego to przywileiowego Listu kształt z słowa w słowo następuie y iest taki:

Zygmunt August z Łaski Bozey Krol Polski, wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki etc. Pan y Dziedzic.

Oznaymuiemy tym ninieyszym Listem naszym do których nalezy wszem w obec: Ze pokazany y stawiony nam był List przez pewnych Konsyliarzow naszych imieniem opatrznych Steczka y Iwan Synow Opatrznego Moyss z Jasionki Sołtysow Starostwa naszego Samborskiego napisem y pieczęcią JEgomosci niegdyś Jana Starzechowskiego ziem naszych Podolskich Woiewody y Samborskiego ect. Starosty wyrazony y pieczęcią ztwierdzony nieskazony y nienaruszony zupełnie y z zadney miary niepodeyrzany. Y proszono nas abyśmy tenze List y wszystkie w nim wyrazenia powagą naszą krolewską potwierdzić pochwalić, y utwierdzić raczyli. Ktorego Listu wyrazenie takie iest iak następuie: Jan Starzechowski z Starzechowic, Ziem Podolskich Woiewoda, Samborski y Drohobycki ect. Starosta. Wszem w obec y kazdym z osobna teraznieyszym y przyszłym tego ninieyszego Listu wiadomość mieć maiącym y oglądać. Iz Ja maiąc moc albo Przywiley od Nayiasnieyszego Krolewskiego Maiestatu Wsie w Samborskim Starostwie zakładać y ustanawiać na przyczynienie Dochodow Starostwa tegoz. Więc rzecz pod oczy podpadaiącą maiąc yze na Strumyku rzeczonym Kondratow y Jasionka Zwierzchowina Wieś załozyć się by bez szkody mogła. Więc zeby na tym mieiscu Wies załozona była przyzwoliłem. Y ze załozenie Wsi w tymze Starostwie lepiey dziać się nie zwykło iako za staraniem y pilnoscią Sołtysow. Dla tego Ja maiąc zaleconą podsciwość Opatrznych Stecka y Iwana Synow Opatrznego Mayss z Jasionki im osady z Ludzmi na tymze Strumyku zakładać ile tylko by mogli dopusciłem y Wies Kondratow nazwać. Y zeby pilniey y staranniey na teyze osadzie zakrzątywali się, onymze na Sołtysowstwo

dwa łany y trzeci wyrobić na popowstwo pozwoliłem. Takze y Młyn kolno obracalny, karczmę wybudować, z ktorych oni pozytki odbierać będą takze młynskie miary, kolędno podatki, panszczyzny z Ludzi pracowite przez trzy dni corocznie, sianożęci zbierać, orać y kopać, y trzecią część ze wszelkich podatkow krolewskich y Ogrodn kow ich sami przyrzeczeni przerzeczone Sołtystwo w przerzeczoney Wsi założoney trzymać będą mieć i posiadać z swemi następcami z wszystkiemi Dochodami wieczyscie y na wszystkie Czasy obyczaiem inszych Sołtysow w inszych wsiach bawiących się z obwarowaniem iednak Praw krolewskich w Całości zostaiących. Dano w Samborze w poniedziałek blizki po Niedzieli Przewodney Wielkanocney Roku 1566.

Przetoz Ja Zygmunt August krol wyzey mianowany prosbie takowey iako sprawiedliwcy y z słusznoscią uwazną zgadzaiący się łaskawie przyzwalaiąc List wyzey wyrazony y wszystkie w nim zamknięte wyrazenia pochwalić, y potwierdzić postanowiliśmy, iako zaiste potwierdzamy, pochwalamy, y utwierdzamy powagą naszą krolewską postanawiaiąc, zeby ten List y wszystkie w nim wyrazenie (nie z prawa powszechnego iest) moc y władzę wieczystey trwałosci m ał powinne na zawsze. do ktorego Listu Pieczęć nasza iest przywieszona *na Swiadectwo Listu. Dano w Lublinie na Seymie* powszechnym Krolewstwa w Piątek po niedzieli Kwietney blizkiey Roku Pańskiego 1569. Krolewstwa zas naszego Czterdziestego. Walenty Dembiński Krolewstwa Polskiego Kanclerz, Pieczęć wisząca. Zeznanie Jegomosci Walentego Dembińskiego z Dembian Krolewstwa Polskiego Kanclerza. Ktorey prosbie iako słuszney y do wszelkiey sprawiedliwosci przystosowaney My Jan krol łaskawie przyzwalaiący, włozoney prosby List we wszystkich iego punktach, zamknięciach, warunkach, związkach y wolnosciach zeby był potwierdzony odnowiony y utwierdzony postanowiliśmy. Jakoz wprawdzie ile Prawom Krolewstwa niesprzeciwia się y iak się ma, tego powagą naszą pochwalamy, potwierdzamy, odnawiamy, utwierdzamy y Sołtysow naszych Jana Kąnczko, Fedora Gembelowicz, Stefana Tarkowicz y Łukasza Drezniowic y ich prawych Synow y Potomkow przy spokoyney osiadłości tegoz Woytowstwa, albo Sołtystwa zachowuiemy, y zeby zachowani byli od wszystkich do których nalezy chcemy na zawsze Nadto chcący tym Sołtysom naszym dostateczną łaskę y dobroczynność naszą oswiadczyć pozwalamy onym wolne w Lasach naszych Drew y Drewna na opał na budowanie y budynki wycięcie, wolne Owiec pasienie y pastwiska, wolne we Wsi rzeczoney na własny stol Ryb łowienie, wolne gorzałki pędzenie y z wystawieniem Browarow Piwa robienie, y od wszelkich podwod panszczyzn robot ciężkich y od wszelkich Czynszow oprocz wrocznego Czynszu wolnemi y wyzwolonemi czyniemy tym Listem naszym ninieyszym... (тутки продерта загинка, а аркуш грубою ниткою зшитий, через що годі письмо відчитати)... wiaiąc, aby wagę y wazność wieczystego umocnienia nieodmiennym dowodem mieć powinien. Przy Prawach iednakze krolewskich, Rzeczypospolitey y S. kościoła katolickiego nienaruszonych. Dla ktorey rzeczy wiary List ninieyszy ręką naszą podpisany, Pieczęcią Krolewstwa utwierdzić kazalismy. Dan we

Lwowie Dnia 5 Lipca R. P. 1678 Krolowania naszego 5go Roku (L. S.) Jan Krol J. Tomasz Ramocki JEgo Krolewskiey Mci Sekretarz.

Potwierdzenie Przywileiu na Sołtystwo albo Woytowstwo we Wsi Kondratow Ekonomiy Samborskiey Uczciwym Janowi Kidowski, Fedorowi Gembelowic, Stefanowi, Łukaszowi wyzey mianowanym. J. Komoroski Podskarbi N. Koronny, mp.

Productum in Commisione Gen-li .. July 1716 in arce Samboriae Salvis Juribus de Indemnitate Proventuum mensae Regiae Supscriptum et connotatum 1730—1743.

Крім тих двох грамот годі що більше повісти про судьбу Кіндратова за польських часів. Інших грамот з давніх часів я не бачив. Лиш одна записка родинна є у мене, і з неі можна по трохи пізнати житє людей в Кіндратові, а записані там приключки лучили ся десь при кінці польського пановання. Старші з дитинних літ мені знайомі люде вимерли, а другі мало що могли повісти, хиба про недавні часи, та назвати по імени свого діда, а дехто і прадіда. В часі, коли Австрія забрала під себе Галичину, майже вже не було війтів у другій грамоті наведених До тепер є ще одна невіста з роду Клонцак, що відповідає назві Klączko; звали єі Клонцанею. Є також в селі поле і лука Таркова. На війтівстві в сім часі сиділа дрібна шляхта, зайшла з інших сіл. Було щось з пять родин: Бельські, Зубрицькі, Ільницькі, Кречківські і Нанівські. За Австріі веліли тим родинам іти на шарварки і рубати в лісах латри, як і підданим.

Покривджені подавали до самбірськоі економіі жалоби представляючи, що вони шляхта, а що на війтівстві сидять, то обовязані лиш чинш платити. Таких писем було у нас дома велике число. Коли я вже щось трохи привчив ся, а прийшов на вакаціі домів, вносив небіщик отець шуфлядку і велів перечитувати кождий кусник. Коли по прочитаню отець повів: „непотрібне“, то письмо йшло на загладу в піч. Так пропав може не один важний папір, з котрого можна було бодай трохи зміркувати судьбу тодішніх людей в Кіндратові. Всі ті письма походили з кінця минувшого і початку теперішнього століття. Найбільше було писаних 1796 року.

Цілком не дивно, що прийшов на війтівство новий рід і то дрібноі шляхти. З Зубриці, третього сільця від Кіндратова, зайшов мій прадід, Олександер Зубрицький, де той рід посідав також війтівство. Ільницький зайшов разом зі своім стрийком, Павлом Ільницьким, бувшим парохом в Кіндратові, з Довгого над Стрием. Нові роди приходили в село найборше через женитьбу. Коли у котрого війта не було сина, приймав до доньки якого шляхтича, що задля тісноти на батьківськім обійстю мусів зробити місце другому з родини. Все лекше приходило дрібному шляхтичеви приставати на війтівство, як на панщизняний грунт, де вже міг цілком заневолити ся.

Цікава познака нашоі шляхти була ся, що кождий старав ся, „виходити“ легітімацію свого роду. Мій пок. отець був сім разів пішки у Львові 1837 р. Один Зубрицький з Зубриці пішов у

світ і взяв з собою легітімацію цілого роду. Він, чи его син був діректором поліції в Станіславі. Вітцеви мойому не дали легітімації, а лиш „Extractus“.

В Кіндратові до йосифінського переобразованя були свої священники. Таким був Павло Ільницький, прозиваний „Джиґайло“, а відтак разом з ним его зять о. Андрій Неронович. Якось оба не згоджувались, про те мовив остатній: „Кобим мав таку хатчину, щоби ноги були на припічку, а голова на лаві, то би ми гет лекше було жити на світі.“ В тих часах було інакше; о. Неронович старостив по весілях своіх парохіян і з ними разом робив на поли на кусник хліба. Син его, Василь Неронович, був учителем при гімназіі в Самборі, а відтак секретарем циркулярного уряду в Станіславі. Внук по другім сині, Яков Неронович, в 1830-тих роках учитель співу в ставропігійській бурсі, відтак славний співак при перемиській катедрі, є тепер парохом в Розборі округлім коло Порохника і почетним крилошанином.

Шляхотські родини не конче добре жили з тамошніми хлопами, що себе і тепер мають за правдиву громаду, а шляхта не рідко повідає: „*Гадя сичить*,“ а *що найбільше є в селі Ількових, то і бесідують*: „Ільковята таке а таке зробили“. Коли камера в 1860-тих роках продавала камеральні маєтки, купив мій отець 1865 р. у неі луку щось над 5 моргів за 101 злр. Розуміє ся, що крім того досить пішло на приєднане фервальтера в Смільні. Громада, т. є. хлопи урадили луку скосити, бо повідали, що та лука була колись громадська. Та фервальтер Масач велів вітцю сіно висушити і забрати і так стало ся. Луку тую косив передше лісничий з Ясінки, а перед тим належала певно до війтівства, а може й була відобрана від громади. Що року до сего часу люде з села скосили і висушили сіно і звезли до лісничого.

Доки камера не попродала лісів, дуже добре поводилось людем в селі. Випасали воли, корови, вівці і кози по лісах і рубали дерево де хотіли. Лісничий десь колись і погрозив, але єму з'орали поле, скосили і вижали збіже, тай все йшло добре. В зимі мали ще заробок, бо возили цівки і бальки до пили (тартаку) в Ясінці, або над ріку Стрий, з відки на *яри* і в *літі підчас більшоі води сплавники* спущали дерево на воду і провадили в світ. Про те було і досить заможних ґаздів, много було таких, що двома парами волів орали і ще кінь був волочити. Коли громаді 35 моргів ліса на паливо і пасовиско відділили, а проче замкнули, настали цілком інші часи. У людей поменшало худоби, 4 воли у ґазди рідкість, корови і вівці не йдуть до ліса, а від пари волів платили 2 зр., а додатково треба кілька днів ще й лісничому відробити, т. є, орати, косити і жати. Ще якийсь час по замкненю лісів ішли і вівці в ліс, а від штуки платили по 10 кр.; пізнійше вже не пускали. Ліс виданий на пасовиско вирубали і продали жидам, грішми поділили ся, тай і слід по них пропав. Пізнійше продали свому парохови і дерево призначене на паливо, а кождий взяв по 10 зр., разом 400 зр. Тепер вже ліса не мають, хиба може коли виросте. Коли хто в камеральнім лісі рубав дерево, діставав в заплаті „луб'я“ (луб), т. є кору з смерек. Кору знимали так, що на довгість топорища перетинали єі

на около на дереві, а відтак перетинали одним місцем здовж і кору „лупили“. Луб сушили на сонці, звивали в трубки, а відтак відвозили до Дрогобича і продавали тамошнім жидам до гарбарень. Був се не дуже великий заробок. З Кіндратова до Дрогобича буде з 4½ милі. Віз дуже старосвітський, босий, запрягали воли, на віз не можна було много набрати. В неділю з полудня вийіжджали з дому, йіхали цілу ніч і аж рано в понеділок прийіжджали на торг до Дрогобича. З полудня вийіжджали з міста, а в вівторок з полудня прибували до дому. Як взяв ґазда за фіру 4 зр., то вже був великий заробок, а то нераз змавляли ся жиди і давали і по 1.50 кр. за фіру. Та був випадок, що мій братанич взяв раз за дві фіри 19 зр., бо жиди дуже потребували лубя. Коли попродали і зложили, розходили ся по місті на закупно. В літі купували фасолю, ґенґерицю (кукурудзу), огірки, жито і сіль, а в зимі понайбільше жито і також сіль. Робили також ґонти і продавали в Бориславі, обтісували дерево на бруси, т. є. на 4 грани і вивозили також до Борислава або Дрогобича на продаж. Тепер тяжко за дерево, то й не продають.

Крім наведених родин шляхотських були ще такі назви в Кіндратові: Адиковець, Вовк, Гавриляк Ільків, Коблик, Лавер, Лемець, Ліжиський, Хабаль і Шульгак. Давнійше шляхта не женила ся у хлопів, а тепер женять ся і коли давнійше відріжнювали ся від себе огорткою, тепер усі однаково загортають ся і носять ся. Люде по найбільше ростом не великі, рослих не багато можна стрітити; лиця більше округлі, як подовгасті, волосе темно русяве, хоть можна бачити чорне, а деколи і червоне.

Жидів у Кіндратові нема. Був колись давно, та забрав ся в Ясінку, де є кілька родин, а один з них дуже забогатів через шинк і інші спекуляції. За моеі тямки був у Кіндратові жид в 1860-тих роках, сидів в комірнім в пустій ґаздівській хаті та брав від коршмаря з Ясінки горілку на перепродаж. По якімось часі забрав ся назад у Ясінку. Часто держав шинк ґазда і звичайно так добре шинкував, що все доплачував жидови. Коли вийшла горілка, брав дві барилки і йшов до Іцка в Ясінку набрати нової. Нераз парох заказував держати шинк і ніхто не важив ся переступити заказ. Се була велика недогода для людей. А й таке бувало, що парох загнівавши ся на Іцка, заказував брати горілку на свята у него, а що люде слухали, то жид нераз добре почухав ся. Де такий послух, там священник міг би много зробити для громади і еі отверезити, коли-б було знане і охота. Жиди з Ясінки крутять ся часто поміж людьми в Кіндратові, особливо в зимі Вони понайбільше не мають много поля, а худобу держать; треба еі визимувати. Запрягає жид конину в санки і прийіжджає в село. Іде помежи хати, дасть скрутець тютюну або чарку горілки, тай назбирає повні санки сіна, соломи, околотів, що має на якийсь час погодувати худобу. Вертаючи домів забере ще вориня (вірлину, сухе дерево з плота) на сани і має чим затопити. За таке ґазди відказують, а однак боять ся відовчити жидів, щоби йім „не дерли очий“. Буває ще й таке, що жид бере під бекешу фляшку з горілкою і йде по хатах; коли ґазди нема дома в літі, почастуе ґаздиню, або і наллє в флящину, а за се дістане зерна

або чого іншого. Зайїжджають також жиди-крамарі з всякою „крамщиною“ і міняють свій товар за „хусцянки“ (онучі) Також прийіжджали деколи жиди купці, що купували дерево або наймали людей возити цівки і бальки на сплав.

Описуючи село Кіндратів подаю подробиці, які я завважав в дитячих літах в 1860-тих і на початку 1870-років в родиннім домі і в селі. Пішовши до шкіл і пробуваючи в висших клясах підчас вакацій по приватних лекціях не мав я вже нагоди придивляти ся житю і докладно підглянути ті зміни, які конечно мусіли зайти в житю людности через зміну окружаючих обставин. Та все-ж про ті зміни випитував я тамошніх людей, що буде на своїм місци зазначено.

(Конець буде.)

Михайло Зубрицький.

Літературні стремліня галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

VIII.

Кождий раз, кілько польські патріоти після посліднього поділу Польщі поривали ся з оружем в руках до єі відбудованя, пориви їіх кінчили ся невдачами. Так було за часів Костюшка, так було за часів Наполеона I, коли польські легіони в єго службі і при єго помочи надіяли ся на відбудованє Польщі, — так було врешті в повстаню 1830 31 року, коли конгресова Польща з численною, добре узброєною армією підняла ся була против царя Николая, щоби всі краі колишньоі польськоі Річи-посполитоі відірвати від Россіі і утворити з них самостійну Польщу. За кождим разом невдачі були дуже тяжкі, і чим раз дальше відсували надію на можливість державноі польськоі самостійности. Але найтяжшою була невдача 1830—31 року. З 30.000 війська пірвала ся Польща до повстаня а з 70 000 зложила по кількомісячній боротьбі оруже і піддала ся цареви, — і то при загальній сімпатіі цілоі західноі Европи і при прихильній неутральности Прус і Австріі! Прихильнійших обставин для успішноі революціі не можна собі було навіть придумати, а помимо того „той, котрого рамя польське могло загнати по за береги Дніпра, лишив ся над берегами Вісли“, а натомісць велика частина тих, що брали участь в повстаню, мусіла покидати Польщу і на еміграціі йісти ласкавий хліб француського народа!

Ясна річ, що пекучий біль огорнути мусів польських патріотів, особливо тих, котрі тепер на еміграціі мусіли блукати по чужих краях; ясна також річ, що вони з нетаєним, завзятим гнівом обернути ся мусіли против тих, кого вважали головною, а властиво єдиною причиною сеі тяжкоі невдачі. А причиною сею була після йіх гадки шляхта, а особливо арістократія, котра не знала і не хотіла знати інчоі Польщі, як лиш таку, в котрій вона як за давніх польських чачів була би всім а нарід нічим, — котра з своіх політичних і суспільних прівілеєв не хотіла ані крихіточки уступити на користь народа, і радше воліла жити під чужим панованєм, ніж допустити до утвореня такоі самостійноі Польщі, в котрій би побіч неі також і підневолені до тепер народні маси допущені були до політичних і суспільних прав. Против шляхти отже, котра навіть боротьбу за свободу замикала в тісні рамки шляхотськоі касти, не відкликуючи ся до широких мас народніх, не стараючи ся в них збудити інтерес і сімпатіі для національного відродженя, розвинула ся як на еміграціі так і в краях колишньоі Польщі завзята, безпощадна пропаганда. Еміграція приписувала причину невдачі посліднього повстаня єі бездарности, кастовому егоізмови а навіть свідомій зраді (гл. відозву польских емігрантів з д. 25 дек. 1831, пор. Heltman Emigracya polska od r. 1831 do 1863. Lipsk 1865, стр 7—8), відмовляла йій усякого права виступати і ділати в імени народа (тамже ст. 13.) А за єі прикладом також і польські патріоти в краю голосно і рівко заявляли своі антіпатіі до неі, закидуючи йій брак патріотизму, брак щироі охоти і спосібности до відбудованя упавшоі Річи-посполитоі.

„Магнати з дуже малими виімками зовсім не думають о незалежній будущині краю“, – каже Генрик Богданський у своіх споминах — „і сміло можна сказати, що навіть ставлять йій перешкоди, бо йіх особиста гордість і стремліня до вивисшеня понад своіх земляків, звязали йіх тісно з ворожими для нас (Поляків) урядами. Край свій уважають вони лиш яко спіжарню, котра йім достарчує матеріальних средств для заспокоєня йіх гордости; вони встидають ся своєі мови, вяжуть ся з родинами німецькими, французькими, московськими і стають ся поволи чужими в своім рідним краю; як би не маєткові користи, то вирвались би з поміж своіх і навіть своі назви поперемінювали би на німецькі і московські... Чого ж по таких недолюдках можна сподівати ся? Чи ж вони мають народній інтерес? Замісць скріпляти і прилагоджувати духа до народньоі самостійности, вони запропащують Поляків, учать йіх забувати, що вони були народом незалежним; стають ся найсильнійшим знарядом в руках наших ворогів... Чи ж такі люде спосібні до пожертвованя, а особливо до такого, якого вимагає робота в дусі народнім для щаслившоі будущини польського народа?.. Чи ж самолюбні магнати, котрі лиш себе видять в краю, котрі не встидають ся використувати єго нещастя, котрі весь свій рай видять лише в маєтку і гордости і в ласках ворогів польського народа, котрі погорджують усім, що народнє і особистоі користи йім не приносить, — чи ж такі люде спосібні зрозуміти таке пожертвованє? а зрозумівши чи схочуть застосувати єго до себе?.. Нехай ті, що боронять вельможів, покажуть, що

вони зробили для народа, на чім би мож оперти надії на них? Чи ж вони -- окрім Оссолінського — по упадку Польщі заложили хоть одно яке заведенє для образованя? чи підпомагають учащу ся молодіж? чи закладають сільські школи? Чи вглядали вони коли в положенє свого підданого? чи забезпечують єго від катованя своїх економів, мандаторів, комісарів? чи старають ся улекшити єго нещастє? Ні Мужик в очех магната не був чоловіком але волом, призначеним до праці на єго збитки, котрого як товарину треба було запрягати і батогом пражити"... (Рукопис Оссол. 3486, т. 1, к. 38, 39).

А дрібнійша шляхта? „Вона силує ся наслідувати вельможів, не старає образувати ані себе ані своїх дітей на праведних обивателів краю, перенятих справою народа, стає ся рівнодушною на народні споминки, язик і народню будущину; задоволена чужоземщиною, котра нарід запропащує, радо нахиляє свою шию під чуже ярмо, а маючи найбільший матеріальний вплив в краю, стає ся несвідомо, задля своєї затуманілости і глупоти, найголовнійшим знарядом в руках уряду до знищеня польської народности" (тамже, к. 9).

„Шляхта властива (роздавались знов голоси з еміграції), та що колись становила можну масу пануючі верстви, не позбула ся так як арістократія народніх ідеалів Вона би радо скинула чуже ярмо; кожде польське повстанє обливало ся кровю єі чеснійших синів; і нині вона в імя самостійности понесла би найбільші жертви, коли би самостійність лишила єі на давнім політичнім а бодай соціальнім становищі Для того маса єі, котра хоче утримати свої прівілеї, мусить бути противною суспільнiи революції, а тим самим єдиному способови відзисканя самостійности. Посеред неі нема вже від давна сил потрібних до зломаня чужого ярма. Нумерична сила єі дуже слаба, матеріальні средства невеликі; через публичні нещастя, негосподарність і збиткове житє переміниляа ся колишня єі заможність по найбільшій части в убожество; лишень образованє єі надає йій справедливу перевагу в польській суспільности. Сама вона отже не здужає скинути з себе чужого ярма... Стан шляхотський з упадком Польщі перестав політично істнувати. Невдача змагань, котрим він верховодив, нещастя, котрих причиною став ся і нові понятя, котрі чим раз більше підкопують саму суть прівілеїв, відібрали єму всю єго моральну силу, довели єго до цілковитого морального розкладу." (Heltman, Emigracya polska 61, 62).

Так отже польська пропаганда, котра намагала ся відбудувати давню Польщу, з тяжким гнівом і погордою відсувала від своїх змагань шляхту, уважаючи єі неспосібною і шкідливою до такого великого патріотичного подвигу, а голос емігрантів мало в чім ріжнив ся тут від голосу опінії публичної в краю.

Очевидна річ, що не так против поодиноких осіб шляхотського стану, як против цілоі суспільноі сістеми, репрезентованоі шляхтою, против цілого єі суспільного і політичного світогляду піднимав ся сей різкий опозіційний голос. Поодинокі члени шляхти могли бути і навіть були щирими польськими патріотами; признавала се опозіція навіть

серед найголоснійшоі прінціпіальноі боротьби; але іменно сістема, світогляд шляхотський уже від давна викликав між Поляками остру і рішучу критику, а невдача повстаня 1830—31 року лише завершила розрив польськоі суспільности на два остро від себе відграничені табори: на *партію арістократичну і приставшу до неі велику половину шляхти* і на партію демократичну, котра 1832 року завязала ся у звісне Товариство Демократичне польське, і своєю ціпкою організацією та безбезпощадною, з великим талантом веденою полемікою надавала тон і верховодила як в прінціпіальній боротьбі з представителями шляхотського консерватизму, *так і в організаціі революційних сил польськоі* суспільности.

Своіх змагань вона очевидно і по революціі 1830—31 року не покидала; противно тепер, довершивши свою організацію і вияснивши своі головні теоретичні погляди була переконана, що іменно вона є єдиним і правдивим представителем історичних ідеалів польських. Тому-то з більшою як коли небудь перед тим енергією вона стала заходити ся коло сповненя своіх мрій, таких близьких єі серцю, а однакож таких далеких... Коли однакож пригадаємо собі, що до тепер польська шляхта була майже єдиним і виключним керманичом усіх *поривів до відбудованя Польщі, то мусимо спитати: на когож тепер, по* відсуненю шляхти, могла сподівати ся патріотична польська пропаганда і хто йій мав допомогти до довершеня сего трудного діла?

Теплі і щирі сімпатіі, які польська справа, а особливо польська еміграція найшла була по упадку повстаня 1830—31 року між цівілізованими народами західноі Европи, казали йій сеі помочи шукати в тій же Европі. Правда, — і попередні шляхотські змаганя опирали ся на Европу, але то була Европа діпломатична і самодержавно-урядова; то ж *разом з відсуненєм шляхти і єі консервативних поглядів* відсувала польська пропаганда і поміч кабінетів, а Европою, котра мала стати союзницею пропаганди, мали бути самі народи західноі Европи і єі новочасні демократичні стремліня, котрі у всіх державах европейских ставали до боротьби з самодержавними урядами і монархіями. „Европа“ — *каже маніфест Демократичного Товариства польського* з 31. марта 1832 (Heltmann, op. cit. 64, 55), - на котру Поляки покладати можуть надіі що до своєі будущини, оживлена нині новими гадками про відносини суспільні, організує ся на нових основах, закладає нові условини для політичного свого житя. Щоби отже в ній жити, треба бути такою як вона. Скидає вона вже остатню одіж заправленоі егоізмом, конаючоі минувшини і розстає ся на віки з гадками про прівілеі всякого рода. Так отже і Поляк, скоро хоче відкликати ся до неі, мусить розстати ся з тою бувальщиною, котра єго напоювала поглядами шкідливими для загального добра і коли хоче відзискати житє в будущині, мусить сам бути представителем тоі будущини. . Репрезентапія будущоі Польщі належить до тих, котрі інтерес Польщі вязати будуть з інтересом людськости, котрі в будущій Польщі хочуть видіти міліони щасливих, вольних, з дарів природи хіснуючих жителів, без ріжниці назви, походженя і віри, а не горстку людей упрівілейованих, що на підставі давніх пересудів, давнього присвоєня і самоволі

тягнуть самі одні пожиток не лише зі спільноі для всіх землі і еі овочів, але навіть з людей, котрих судьба не помістила між ними, з йіх праці і трудів...“

В спілці отже з революційними стремлінями західноі Европи сподівала ся тепер польська пропаганда осягнути свою ціль. Як раз тоді лагодила ся републіканська партія у Франціі до явного бунту против посадженого недавно на французькім троні Люі-Філіпа, а рівно ж і революційні кружки в Німеччині лагодили ся до піднесеня стягу революціі против своіх деспотичних урядів. Стати сим революційним змаганям своіми доволі численними і до военного діла вправленими силами до помочи, щоби опісля, коли революція побідить в Европі, взаімно при еі помочи добити ся до того, що не вдало ся 1830—31 року, се був перший спосіб, котрим демократична польська пропаганда хотіла направити те лихо, яке після еі переконаня накоіла шляхта своім кастовим вузкоглядством польському народови.

Але фактичні обставини житя швидко розвіяли ті сангвінічні надіі. Републіканський бунт против орлеанськоі монархіі не вдав ся, не вдали ся також революційні пориви в Німеччині (гл. Sala, Gesch. d. pol. Aust. S. vom J. 1846, 47—58); ясно стало, що ще менче чим на европейську діпломатію можна було — по крайній мірі в даній хвилі — покладати ся на европейську революцію.

Коли отже тілько загранична поміч була единою надією на відбудоване Польщі, то так само як шляхту, ждало і новоутворену польську демократію одно лиш гірке розчароване і так само як польська шляхта повинна була і вона на довго розстати ся з надією, що зможе розділену між три великі держави колишню Річ-посполиту польську воскресити.

Демократія польська мала однакож ще й другу, поважнійшу надію. Хіба ж в самім польськім народі не було такоі живоі сили, котра би не спускаючи ся навіть на яку-небудь заграничну поміч, сама собою могла вернути народови польському утрачену державну самостійність?

Найти ту силу не було легко, бо помимо анатеми кинутоі на шляхту, ся шляхта була до тепер единою живою верствою польського народа, котра могла мати фізичну і моральну силу для довершеня такого трудного діла; вона в своіх руках держала все політичне і духове жите свого народа, вона кермувала цілим житем колишньоі Польщі, кермувала всіми дотеперішніми патріотичними змаганями, і коли діло йій не удавало ся, то де ж була тота сила, котра би гідна була взяти на себе всі ті публичні національні функціі, котрі до тепер сповняла одна лише шляхта, і котра би годна була виборoти державну самостійність Польщі, тай ще до того без шляхти або навіть против неі?

То ж і демократична пропаганда польська не таіла перед собою того, що діло, до котрого вона забирала ся, було зовсім не легке, — але все ж таки сю нову животну силу вона мусіла найти, коли хотіла показати патріотам польським можливість щасливого кінця дотеперішнього тяжкого положеня, з котрого може не було вже жадного виходу.

І справді, — демократія польська потрафила показати польській суспільности таку живу силу, котра на перший погляд очарувати мусіла кождого живого чоловіка в Польщі. Не по за Польщею, але в самій таки Польщі казала вона шукати і — як думала — найшла тоту силу, котра би годна була звалити з ніг ворогів польського народа; і не в одній якій небудь еі частині, але по цілій великій просторони колишних еі земель. „Треба лише злучити всі складові части народа в одну могучу, живу цілість, опираючи ся на цілу масу народню, а не, як до тепер було, лиш на одну верству; злучити еі через цілковите усамовільнене всіх політично придавлених верств народа польського, через безусловне надане земельноі власности мужикам і через те дати їім запоруку, що справа революціі буде також їіх питомою справою; роздвоєне защеплене через довговічні кривди між дітьми одноі матерівітчини перемінити в єдність і згоду випливаючу з братерства, свободи і рівности, — і тоta нова сила, котра має сокрушити ворогів польського народа і воскресити его державну самостійність, готова!“ (Heltman op. cit. ст. 62, 63).

Легко се сказати, але чи легко зробити? Адже ж до витвореня сеі сили треба було цілковитого внутрішнього переродженя польськоі суспільности, котра не тілько не опирала ся на цілій масі народній, але противно, була наскрізь односторонно кастовою і весь свій склад і лад опирала власне на тій шляхотській верстві, котру нова демократична партія так різко засуджувала. Чи ж можливе таке переродженє, таке, коли мож так виразити ся, хемічне перетворенє цілоі польськоі суспільности з виключно-кастовоі в живу і здорову суспільність? А коли навіть так, то чи можливе се було без крівавоі революціі, або по крайній мірі без тяжких кріз, котрі, як усі внутрішні борби, навіть народи державно-самостійні доводили в перших хвилях до крайнього ослабленя, а нарід підневолений, а до того між три держави поділений, довести могли замісць нового житя до крайньоі загибелі, а вже в найліпшім разі могли головну ціль т. є. відбудованє державноі самостійности, відсунути до безконечно далекоі будущини? Приклади найновійшоі історіі західноі Европи показували, через які страшні катастрофи переходити мусить нарід серед такого переродженя, серед закладаня нових підвалин публичного житя. А нарід без державноі самостійности, яким був нарід польський, чиж не мусів би переходити через катастрофи ще більші?

Але демократична пропаганда польська, хоть у всіх інчих справах брала собі взірці з західноі Европи, в тій власне справі находила прінціпіальну ріжницю між еі історією а історією Польщі. Для західноі Европи демократичні ідеі були після еі думки новиною, переломом і тому переведенє тих думок в Европі вимагало цілковитого перетвореня цілоі суспільности і було сполучене з крівавими катастрофами. В Польщі ж — казала вона — діло стояло зовсім противно, бо Польща виросла на демократичних основах, демократичні ідеі пливуть — так сказати — в еі крови, суть головним, кермуючим прінціпом еі житя. Демократія, котру західна Европа тілько тепер приняла як свою віру і за котрою польська демократія ішла до тепер інстінктово, є — після

думки демократичноі партіі — споконвічною основою польськоі суспільности; єі могуча сила витворила всю блискучу славу польського народа, а упадок свій приписати має Польща власне скривленю тоі демократичноі основи. Коли отже Поляки підуть тепер за голосом демократіі, то підуть не лише дорогою теперішньоі поступовоі людськости, але як раз своєю питомою, народньою дорогою. Бо коли поодинокі словянські племена почали зливати ся у нарід польський, то вже тоді мали своі питомі, віками розвиті понятя, своі питомі погляди, вироблений характер і відповідний до него суспільний лад і порядок. Не були то дрібні громади, котрі тільки що виходили з рук природи, без споминів, без переказів, без минувшини; то були численні народи, сполучені сильно понятою і глубоко вкоріненою ідеєю. А спільне йіх народне житє лежало іменно в розвиваню тоі спільноі ідеі. — Словяне мали сильне почуте свободи. Се почуте проявляло ся у них сильною любовою свобід, муж ством в йіх обороні, ненавистю чужого і домашнього ярма, замилуванєм до публичного житя. Йіх отвертість, ретельність, гостинність, лагідне поведенє навіть з ворогами показували, що також рівно сильне почуте братерства вироблювало йіх характер. Тому́-то і Польща при своім основаню не знала ріжниці станів; всі уважали себе рівними, братами; для всіх одно було право; житєм публичним жив нарід увесь, на громадських сходинах радив над спільним добром, не знав ані панів ані невольників.

Серед такого народа не легко було защепити анті-демократичні, єго понятям просто противні погляди. Тому-то навіть по основаню монархіі, коли чужі прінціпи почали вже були підкопувати давній суспільний порядок, порядок сей, оживлений первісною ідеєю, удержував ся ще через більше як три віки. Понятя особистоі свободи, свободи праці і ремесла і свобід політичних, котрі від давна зросли ся були з народом і жили в народі, відпихали прівілеі; арістократія землі не заперла ся ще була в собі, не творила ще окремого стану. Понятя принесені з заходу або зовсім не приймили ся, або потребували цілих віків, щоби пустити корінь, скривили лише народню мисль не здужавши єі знищити. Тому́-то коли нарід нарешті зістав зовсім підневолений, коли єму видерто всі права, власність, усі цівільні і політичні свободи, то всеж таки стан пануючий, котрий витворив ся не з чужих, зайшлих людей, як у інчих народів, але з посеред рідного народа, задержав, бо мусів задержати первісні ідеі народа. Єго інстітуціі, єго характер носять на собі незатерті ціхи народньоі мисли. Та сама любов свободи і рівности, та сама ненависть чужого і домашнього ярма те саме мужество і пожертвованє, те саме замилуванє публичноі справи, той сам дух веденя нарад, ті самі домашні чесноти: гостинність, отвертість, ретельність, шляхотність, котрі були характеристичною ціхою первісноі суспільности; але все се скривлене і чим раз більше затроюване самолюбством кастовим і тою моральною гнилизною, котра конечним способом випливати мусить з поділу суспільности на рабів і панів. Зі знищенєм отже демократичного ладу́ в польській суспільности не пропала основна народня польська ідея. Ті самі, що запрягли нарід у ярмо, мусіли єі дальше розвивати. І тим як раз ріжнить ся після поглядів

Демократичного Товариства польського нарід польський від інчих народів европейських, що демократія є питомою, рідною ідеєю, котра зросла на польській земли ще перед віками, котру нарід цілими віками в собі кормив і викохував. Єї силі завдячує Польща свою блискучу минувшість — єї скривленє повело за собою упадок Польщі. В ній отже лежить уся минувшість, а тим самим і вся будущина польського народа. Розвиток самостійности на кождій інчій дорозі був би противний духови народа. (Heltman, op. cit. 57—59).

Робота отже, котра ждала пропагандістів польскої державної самостійности, не здавала ся їм дуже трудною; треба було лише звязати органічно і гармонійно ту світлу минувшість з теперішністю, пригадати народови польському і розбудити спочиваючі в нім єго рідні демократичні ідеї, освітити їх тим світлом, котре від кількадесяти літ стало розливати ся по Европі, і діло відродженя польського народа і відновленя польскої держави, поведене рукою самого народа, без внутрішніх переворотів і кріваних катастроф, було забезпечене. „Бо хто ж би — аргументувала далі демократична партія — хотів нині заперечити, що всі люде суть братами, дітьми одного батька, Бога, членами одної родини, людськости? Росходить ся лиш о те, щоби совістно виконати сю основну гадку, щоби знести прівілеї, під якою би там назвою они не укривали ся, а на їх місце поставити рівність усіх людей. Без рівности нема свободи, бо де одним не вільно робити того, що вільно другим, там мусить бути з одного боку неволя а з другого деспотізм. Без рівности нема також і братерства, бо де одні скидають із себе обовязки і звалюють їх на других, там мусить бути з одного боку егоізм, а з другого духове і моральне упідленє, а в цілій суспільности взаімна між членами ненависть. А противно, суспільність оперта на основах демократичних забезпечує всім своім членам однакові з суспільного житя випливаючі користи, дає кождому заспокоєнє єго потреб фізичних, духових і моральних, кождому рівну подає поміч; право посіданя землі і всякої іншої власности признає лише праці, розвиває спосібности своіх членів через публичне, одностайне і для всіх приступне вихованє, через зовсім необграничену свободу обяву думок, не вяже свободу совісти переслідуванєм і нетерпимістю, очищує дорогу з перешкод, котрі свобідному розвиткови і виробленю сил народніх ставить егоізм і темнота і не лиш поодинокі відірвані части народа, але цілу єго масу веде дорогою ненастанного поступу і доскональленя. Сих обовязків не може сповнити жадна суспільність, котра опирає ся на прівілеях чи то монархічних чи арістократичних“ (Heltman, op. cit. 59, 60).

Сі провідні ідеі мали бути підвалиною нової Польщі, мали з неі зробити ідеал держави-республіки, в повнім значіню сего слова народоправноі, без жадних поділів на касти, жадних прівілеїв, опертоі на цілу вольну масу народню, в котрій кождий член мав би однакові права і обовязки. А першим і головним услівєм заснованя такої держави мало бути — знесенє панщини і наділенє мужикам безусловноі власности землі, котру вони обробляють.

„Бог дав землю для всіх людей“, — каже маніфесть Демократичного Товариства з 1832 року (Heltman, op. cit. 22). „Мужикам належить ся правом власности та земля, котру вони управляють... Коли у панів син по батькови бере наслідство, то мужики за стілько праці своіх батьків повинні вже були до тепер дістати в наслідстві той шматок землі, котрий управляють і бути вільними від панщини.“

„Все для народа, через нарід — каже знов дальший маніфест з 1836 року (Heltman, op. cit. 60, 61) — се найзагальнійша основа демократіі, котра містить в собі разом і ціль еі і форму. Все для народа, для всіх, — се ціль; все через нарід, через усіх, — се форма... Для відзисканя своеі самостійности має Польща в собі самій величезні сили, котрих до тепер ще жаден совістний і щирий голос не викликав. Сила се майже непочата, а страшна як для внішніх так і внутрішніх ворогів Нею Польща воскресне. Нарід польський обдертий з усіх прав, придавлений темнотою, нуждою і неволею, управляє до тепер в крівавім поті на чужу користь землю, котру єму перед віками видерли, а в провінціях, котрі Москва ще давнійше загорнула, іде яко власність землі невіддільна враз із нею на продаж. Страдаюча і упокорена в нім людськість домагає ся справедливости. На голос сей глухі внутрішні его угнетателі. Серед послідніх поривів народа польського до самостійности хотіли вони, надуживаючи святого імени батьківщини, голосними словами накормити нарід мучений недостатком фізичним, хотіли, аби він кров свою проливав за тоту батьківщину, котра через тілько віків за его працю платила єму погордою, пониженем і нуждою; кликали его, щоби повстав і гнобителів сокрушив — вони! що самі були гнобителями его прав. Тому́-то на облудний їх голос слабий лиш відповів відгомін — і Польща упала. Коли ся страшна наука, куплена ціною стільки крівавих жертв, не має пропасти, коли нове повстане не має бути сумним повторенем давніх, то першим зазивом до бою повинно бути: освободжене народа, віддане єму видертоі землі на власність, повернене прав, покликане всіх до уживаня користей незалежного житя, всіх, без ріжниці віри і походженя. Лиш таке вимірене совістноі, щироі, недвозначноі справедливости може в цілій масі придавлених викликати чуте правдивого пожертвованя і впоіти те переконане, що двацятьміліонний (!) народ годен зруйнувати і сокрушити коаліцію цілоі Европи, так як еі сокрушила недавно тому республіканська Франція... Мало котрий нарід дорівнав народови польському в любови до рідноі землі; в пожертвованях ні один его не перевисшив. Коли в послідні́м повстаню найбільший ворог людськости в десяти-місячній боротьбі, серед стільки помилок, зрад і бездарности наших керманичів жадною побідою не міг похвалити ся, то чим же будуть его узброені купи перед усіма силами народніми, викликаними любвою батьківщини і споконвічною справедливістю?“

„Заявляємо наконець, що далеке від нас бажане убійств і пожежі рідного краю. Не з мечем архангела, але з книгою рідноі історіі в руках будемо з одного боку показувати придавленим, що ані права божі, ані кільковікове насиле людське не обовязують їх оставати ся

дальше в нужді і зневажаючій повагу чоловіка неволі, а з другого боку будити-мемо ті самі чутя споконвічної справедливости, покликувати ті самі історичні споминки і не перестанемо завзивати наслідників пересудів і присвоєнь шляхотських в імени власного їїх інтересу, *в імени нинішньоі освіти, а особливо в чарівничім для нас усіх імени* рідного краю, щоби видерті права народови вернули..." (Fr. hr. Wiesiołowski, Pamiętnik z r. 1845—1846. Lwów, 1868, стр. 11).

Таке було те нове евангеліє свободи і братерства, котре Товариство Демократичне польське проголосило польській суспільности яко єдино-можливий спосіб еі відродженя, яко єдино-можливу, може трудну але за те неохибно певну дорогу до віддисканя державноі самостійности. І годі заперечити, що в порівнаню з дотеперішніми політичними і суспільними поглядами, котрі панували в верховодячій верстві польського народа і перейшли в кров і тіло польськоі суспільности, нове евангеліє Тов. Демократичного було великим теоретичним поступом польськоі мисли. Такоі ясноі і сістематично сформулованоі програми народоправноі Польща до тепер не знала і не чула; безперечна логічна консеквенція в виводах програми, а передовсім основанє еі на питомих, національних традиціях, представленє еі не яко щось зовсім нового, чужого, але яко логічний і природний виплив історичного розвитку польського народа, мусіли їій запевнити легкий приступ і поводженє особливо між патріотичн ю молодіжю польською, котра як раз тепер, після тяжкоі невдачі 1830—31 року потребувала конче живого, огнистого слова для підтриманя зломаних надій і енергіі до дальшоі праці, і з нетаєним ентузіазмом горнула ся під стяг демократичних ідей, піднесений з такою небувалою в Польщі рішучістю і отвертістю і підтримуваний з правдивим талантом, а що важнійше, з щирою і глубокою вірою в неомильність новоі, а прецінь такоі давньоі, — чужоі на перший погляд, а прецінь рідноі, бо з рідних споминів і історіі випливаючоі віри.

А що найбільше пригортало до сеі новоі віри серце і розум іменно молодіжи, такоі чесноі завше в своіх стремлінях і такоі готовоі до пожертвованя, то був факт, що апостоли новоі віри не були виключно лиш героями фрази, котрі би з далекого і безпечного закутка посилали других на небезпечне діло а самі себе зберегали, але що вони самі особисто в краю, серед грозячоі небезпеки проповідували свою нову правду, що самі перші йшли на небезпечне діло, та хоть і других доводили до нещастя, то й самі з незвичайним пожертвованем і відвагою зносили за своі переконаня тяжкі переслідуваня і муки, а навіть смерть.

В нормальних обставинах, коли би приміром партія ся появила ся була в Польщі державно самостійній або хоть серед більше прихильних політичних відносин, серед якоі-такоі свободи діскусіі і пропаганди, програма ся, очищена з баламутноі і фантастичноі історичноі фразеологіі і з значних внутрішніх противорічій, оперта на реальних обставинах і потребах житя, могла би була справді стати початком новоі ери в історичнім житю польського народа могла би була довести може до великих суспільних і політичних реформ і прочистити польському

народови дорогу до великого культурного поступу. Але серед тяжких історичних обставин, серед котрих новій демократичній вірі довелось побачити світ божий, навіть сама теоретична діскусія і пропаганда натрафити мусіла на необідимі вніішні перешкоди, — о фактичнім переведеню єі нічого вже й говорити. То ж коли серед самоі теоретичноі пропаганди — о сілько вона була можливою — чим дальше тим більше виступати стали на верх ті внутрішні суперезности, котрі містили ся в новій доктрині, то направити йіх не мож було, а то тим більше, бо вони становили єі основну суть, а вона віяких поправок ані перемін в самих основах своіх не допускала. А через те чим раз більше вироджувалась із оживляючоі науки в вузке політичне сектантство зі всіми темними сторонами сектантськоі нетерпимости.

Дальше: хоча власне на демократичний бік доктріни основателі єі клали таку велику і рішучу вагу, все ж таки заведенє народоправного ладу і порядку було для них не головною і остаточною цілею, а лише средством до властивоі цілі, до відзисканя державноі самостійности. В тій хвилі отже, коли би показало ся, що средство не веде до цілі, тратило би воно, яко средство лиш, свою вартість, а по крайній мірі не будило би того ентузіазму і посвяченя, котре до его переведеня конечно було потрібне.

А крім того нова доктріна зовсім не ставила себе яко те, чим вона справді була, т. є. яко теоретичну програму, підлягаючу критиці і евентуальним модіфікаціям. Ні, се була справді нова віра, нове євангеліє, котре яко таке мож було лиш в цілости приняти або в цілости відкинути, але до котрого не мож було ані нічого додавати ані нічого віднимати. Яко абсолютний, категоричний розказ вводило себе се нове євангеліє свободи і братерства між польський нарід, і яко такий домагало ся безусловного послуху і підданства. Воно виступало яко абсолютно певний і едино-можливий спосіб до відзисканя державноі самостійности польськоі, — очевидна отже річ, що кождий, хто підіймав голос против него, не хотів в грунті річи тоі самостійности, був ворогом польского народа.

А коли зважимо, що се нове євангеліє з одного боку безпощадно нищило матеріальні і суспільні прівілеі такоі могучоі верстви, як польська шляхта і конечно мусіло викликати єі рішучу опозіцію, — а з другого боку з конечности своєі природи звертати ся мусіло і шукати прихильників між тою великою масою народа, котру воно покликувало на місце шляхти до веденя діла державного освободженя, коли тимчасом та маса жила в нечувано тяжкій неволі і темноті і ледви чи годна була і хотіла взяти на себе призначену йій задачу, а апостоли новоі віри, не знайомі йій, були в єі очех так само представителями упрівілейованоі верстви як і сама шляхта, — то зрозуміємо, що новий сей сімвол політичноі віри зараз таки з самого початку спіткати ся мусів у своім переведеню з незвичайно великими перепонами, котрих не могла побороти горстка молодих ентузіастів, не маючих ані значіня ані впливу. Що до практичноі своєі сторони показав ся отже сей сімвол лиш ілюзією, котру обставини реального житя немилосерно розбили, хоть правда,

що ілюзією прекрасною, але за те тим більше небезпечною, що сам свідомо запізнавав головну свою тезу братерства і волі.

Уже зрештою різкий тон, в якім Товариство Демократичне говорило про упрівілейовину верству, мусить переконати, що товариство се дуже помиляло ся думаючи, що вистарчить лиш пригадати мниму основну ідею польської суспільности і навязати до неі теперішність, щоби перероджене польської суспільности із шляхотської на народоправну відбуло ся скоро і гладко, без тяжких внутрішніх кріз або хоть без довголітньої прінціпіальної і суспільної боротьби. Саме Демократичне Товариство відносило ся з рішучим недовірєм до всеі шляхти яко стану, навіть тоді, коли вона — очевидно лиш еміграційна, котра вже не мала що стратити і фактично вже жадних не мала прівілеів старала ся або по крайній мірі удавала, що хоче зближити ся до его програми. Демократичне Товариство не зближеня шукало, але безусловного принятя своеі доктріни, і коли еміграційна шляхта сполучивши ся в окреме товариство „Zjednoczenie“ виписала програму, котра майже в нічім не ріжнила ся від програми Тов Демократичного, то воно стануло до неі в рішучій опозиціі і в змаганях „Zjednoczenia“ бачило лиш хитрий замір, щоби членів Демокр. Товариства переловити в свій табор і помістивши та розтопивши в собі ціле Тов Демократичне, опісля доперва виступити з своєю правдивою шляхотською програмою.

Уже сама гадка подана в початках 1837 року через еміграційних прихильників шляхти, що вся еміграція окрім дрібної горстки прислужників арістократіі є демократичною, що отже Товариство Демократичне повинно сполучити ся з рештою еміграціі, викликала між прихильниками Товариства рішучу опозіцію і підозріне, що шляхті ходить лиш о те, щоби Товариство розплило ся в кількатисячній масі емігрантів і стратило ту моральну силу, яку єму надавала его сістематично вироблена доктріна. Гадку ту відкинуло отже Тов. Демократичне величезною більшістю (666 голосів против 28), а спосіб, в який воно мотівувало сю постанову в маніфестаціі з 8. авг. 1837 р., свідчить виразно, що спільної праці з шляхтою над ділом державного освободженя Польщі воно безусловно не допускало.

„Те що жило в Польщі, — каже ся маніфестація — що кермувало еі рухами: дух, понятя, погляди, пересуди пануючої верстви, все те з упадком рідної справи не могло загинути; все те прийшло з нами на чужу землю, щоби тут жити, щоби тут іще над народнім рухом верховодити. Ся відраза до суспільних реформ, до вимірення повної справедливости простому народови, котра була причиною упадку народа і безсильности его дотеперішніх змагань, не сконала з послідним стогнанєм батьківщини покинутої на здобич тіранови; одно насильне потрясенє не годно було видерти его з душі гнобителів народа, бо того, що витворювали віки, одна хвиля не нищить. На жадну шляхту не спало стілько і таких смертельних ударів, як на французьку; а прецінь дух еі живе ще до тепер і непокоіть Францію. І польська шляхта не зложила оружя; надала лише свойій мисли інчу форму, щоби тим зручнійше підійти нового духа, котрий намагає ся еі сокрушити, ослабити

і знищити єі силу. В сім то живім ще шляхотськім дусі лежить глубока причина всіх антідемократичних рухів серед еміграціі; з него виплинуть колись в хвилях рішучого діланя головні перешкоди переведеня демократичноі ідеі, а тим самим і відбудованя польськоі держави. Можна з упрівілейованих здерти маску облуди можна йім відобрати средства до успішного ділaня, можна йіх силою правци і силою посвяченя побідити — над тим Товариство працює; але доперва час і нові інстітуціі годні будуть зовсім знищити і викоріннти ідею прівілейів... Як то? чи ж можемо надіяти ся, щоби ті, котрих серед боротьби, в хвилях діланя більше лякало потрясене соціального руху, ніж небезпека рідного краю, котрі відкидали подавані йім способи ратунку, не хотіли справедливости виміріти народови, порушити маси, — щоби ті, котрі ще недавно серед еміграціі поганили нашу віру, малювали демократію як страшилище крови і різні, — щоби вони в і з своіми прихильниками і прислужниками стали тепер демократами, щоби викинули з душі своєі нечистість, назбирану егоізмом і віковічними пересудами, щоби в простім народі пізнали рівних собі, стали побіч него як брати, як діти одноі нещасливоі матери і самі добровільно зложили ті присвоєня, котрим до тепер жертвували батьківщину? Хто має, такі надіі най іде за словом, котре вони тепер кинули еміграціі. Ми йіх не маємо... Вони нині супокійно, з холодною кровю можуть оглядати будуще своє становище, можуть працювати і працюють над тим, щоби в рішучій хвилі веденє справи до них належало, щоби не хто інчий порядкував відносини суспільні, щоби не всі присвоєня зложити, щоби набуті, як кажуть права, спасти, а уступки вимушені обставинами колись пізнійше відзнскати.

„Так ділав егоізм упрівілейованих верств серед кождого революційного потрясеня: у Франціі, в Англіі, в Іспаніі, в Італіі, в Польщі; так буде ділати, поки єму сил стане; так ділає на менчі розміри в еміграціі, котра ділить ся не лише на демократію і арістократію, то значить на отвертих прихильників народа і отвертих єго ворогів, але містить в собі велике число таких, котрі совісно або в злій волі нахиляють ся до одних або других. В тій незорганізованій масі сирих, невироблених матеріалів, котрі за-для того можуть служити так само добрій як і злій справі, криють ся і найнебезпечнійші, бо тайні вороги нашоі віри. В них ділає та хитра частина шляхотського стану, котра ясно зрозуміла, яку силу вже нині має демократична ідея і до якоі всемогучоі сили вона з часом піднести ся мусить Арістократія, котра поступає давньою дорогою, є менче небезпечна. Вони ж, хитрійші від неі, навчені прикладами свіжоі історіі і тим що перед йіх очима діє ся в інчих краях, взяли на себе маску демократіі. Найважнійшою перешкодою було йім Тов. Демократичне і тому вони всякими способами заходили ся, щоби єго опанувати. Але йіх заходи не вдали ся. Тепер знов хотіли би розірвати Товариство, влити єго в решту еміграціі, утворити хоть хвилево яке небудь нове товариство, котре би на керманичів загальноі справи народньоі поставило коли вже не самих репрезентантів прівілею, то бодай людей від них залежних. Але і сі заходи йім не вдадуть ся, а Товариство Демократичне виробить в собі силу, енергію

і пожертвоване, щоби йіх відперти, утвердить ся тим більше в свойіх переконапях, стане тим спосібнійшим до сповненя своеі місіі; коли стратить на числі, то зискае на едности.“ (Heltmann, op. cit. 24—27).

Коли отже „Zjednoczenie“ оголосило 28. ноября 1838 року свою програму, в котрій казало, що освободжене польського народа наступити може лише дорогою революціі, котроі ціль е: самостійність Польщі в давніх границях, знесене прівілейів, уряд і увесь суспільний порядок опертий на демократичних основах, т. е. на самодержавію народа, на братерстві, рівности і свободі, котрих першим випливом буде освободжене мужиків, безусловне надане йім земельноі власности, свобода віри, заведене загального народнього вихованя,— і що до осягненя сеі цілн народні сили суть достаточні — то члени Демократичного Товариства не дали ся тим прихилити, але з завзятим гнівом накинули ся на статут Zjednoczenia. Статут сей постановляв, що поки народ польський не буде освободжений, правною і единою его репрезентаціею е еміграція яко вольна частина народа продовжаюча революцію 1830—31 року, — до неі отже належати мае викликане і ужиток сил народніх і в тій цілн лучить ся вона в одно політичне тіло з однаковими засадами та організаціею і вибирае комітет, в котрого руках аж до часу освободженя народа спочивати буде найвисша власть народня; коли надійде хвиля до рішучого діланя в краю, комітет стае начальником і керманичем народнього повстаня, покликуе Поляків до оружя, оголошуе освободжене мужиків, заводить народні школи і т. д.

Товариство Демократичне рішучо розбивало сі заходи около захопленя власти і заявляло що найвисша власть підчас революціі належати може і мусить до тих, котрі зроблять революцію отже до самого краю, і називало сі заміри Zjednoczenia смішними і дитинячими поривами до узурпаці діктаторськоі власти, котроі будуче повстане ніяким способом над собою не допустить (Heltmann, op cit. 28—31).

Але доки повстаня не було, то боротьба о будучу власть була сваркою за торічній сніг і не мала реального значіня; само зрештою Тов. Демократичне признавало, що „в хвилі коли вийде поклик до новоі боротьби, всі станут разом, усіх огорне дух посвяченя; дух той скріпить слабих, порушить рівнодушних, злих навіть енергіею своею перестрашить.“ На кождий спосіб сам факт, що еміграційна шляхотська партія, шукаючи для себе прихильників, мусіла в цілости приняти програму Тов Демократичного, був для него великою моральною побідою і ясно свідчив о силі его переконань і о успішній его праці по крайній мірі між земляками на еміграціі. Успіх сей не тілько додавав ему сили і заохоти до дальшого діланя, але й скріплював его в переконаню, що нове евангеліе ним голошене містить в собі безусловні правди і зможе навіть противників побідити чарючою своею силою.

Такою самою, коли не більшою побідою був дальший факт, що також усі патріотичні конспіраціі в краю і тайні товариства, особливо в Галичині, котрі почавши від упадку революціі 1830—31 р. стали

завязувати ся і з небувалою силою розвивати ся в цїли державного освободженя Польщі, також в цілости приймали головні прінціпіальні основи програми Демократичного Товариства, і що спеціально яко найголовнійшу засаду приймали конечність знесеня панщини і суспільного освободженя мужицтва і рішучими словами домагали ся від шляхти, щоби сама приложила руку до сего великого патріотичного діла, закидаючи йій при тім незрозуміне власного і народнього інтересу і кастову вузкоглядність. „Щоби вибороти собі самостійність державну — каже Генрик Богданський, один із головних участників в тих тайних галицьких конспіраціях 30-тих років — треба не лише скріпити сили народні через ширене просвіти і національноі самосвідомости поміж інтелігенцією; конечна є також зміна суспільного порядку. Чим тіснійше сполучене в народі, тим більша его сила; чим більше поодинокі верстви зближені до себе, тим нарід сильнійший. В часі поділу Польщі ніде верстви ті не були більше від себе віддалені, як в народі польськім; тому Польща упала. В цілій західній Европі давно вже нема підданства; особа і праця мужика вільна там на власній або панятій землі — міста з народньою самосвідомістю підносять ся в просвіті і заможности — обі сі верстви вяже з шляхтою один інтерес перед урядом і чужими народами і тому ті народи мають невичерпану народню силу — як духову так і матеріальну. Лиш в Польщі було інакше. В Польщі шляхта не лиш не розуміла свого питомого і народнього інтересу, але навіть не хотіла слухати голосу людськости, упираючи ся при підданстві мужика, а супроти міщанства займаючи становиско понижаючоі гордости. Ні, шляхта не знала народнього інтересу, стаючи на перешкоді освободженю мужиків. Так було за часів Річи-посполитоі. По єі поділі між три держави і вимазаню Польщі з карти Европи уряд австрійський, одна з держав бравших участь в поділі, помагав шляхті в тім, щоби ті дві верстви народа удержати в-одно в роздразненю між собою і при помочи мужиків перешкоджувати можливим заходам шляхти коло самостійности батьківщини; бо справедливо лиш в шляхті видів безперестанні стремліня народні і ніколи йій не вірив, хоть знав, що єі деморалізує. Щоби удержати той суспільний антагонізм, брав уряд мужика в опіку перед самоволею шляхти, улекшував его положене і ограничував власть шляхти над ним. Але ся опіка над мужиками і ограничуване власти шляхотськоі змагали власне до того, щоби між тими обома верствами народа викликати взаімну ненависть і були поверховні, бо мужика уряд лишав все таки в підданстві і панщині, а шляхті накинув політичне і судове начальство над ним, казав отже йій бути рівночасно стороною в відношеню до мужика і его начальником. В сих прикрих відносинах уряд задержував для себе лише приязну сторону, а ненависну звалив на шляхту, збудив і укріпив в мужику те переконане, що єдиним его ворогом є его пан. Навіть приписи урядові видані на користь мужика не приносили мужикови користи, бо уряд не доглядав йіх точного виконаня, але противно подавав шляхті способи, як би правні наслідки йіх невиконаня оминути. Бо урядови ходило лиш о те, щоби у мужиків збудити прихильність до себе показуванем урядових приписів на йіх користь виданих, а причину йіх нещастя звалити на пана, котрий

винаходить способи, як з під тих приписів виломати ся. Уряд ішов до того, щоби в разі потреби знесенем панщини прихилити до себе всю масу мужицтва і тою масою знівечити національні змаганя шляхти, а до такої надії мав тим більшу підставу, бо мужик держаний в темноті і придавлений неволею не видів в відзисканю державної самостійности жадної потреби ані жадного для себе інтересу.

„Чи ж не було би отже розумнійше, — каже Богданський — коли би шляхта випередила в сій справі уряд і освободивши мужика позискала его прихильність?... Уже само освободжене, зробивши мужика лиш сусідом колишнього пана, зближить его до него коли не від разу, то певне в дальшім поколіню. Але насамперед повинен шляхтич зблизити ся до мужика, бо найбільше має способів, щоби на него вплинути і яко більше образований скорше пізнасть інтерес народній“... Таке зближене до мужика не є однакож легка річ при тих поглядах, котрих шляхта так твердо держить ся. Сама вона отже повинна насамперед перемінити ся не лиш на хвильку, але радікально, так, щоби ся переміна виплпвала з засади і з переконаня. Засад і переконань набуває ся мисленем і наукою. Шляхтич мислив до тепер лиш над тим, щоби як найпильнійше використати працю мужика для побільшеня своїх достаків і для придбаня більшої вигоди; а верхом его науки була гладка французька бесіда, складний танець і сальонова оглада. Тепер повинна шляхта звернути ся до серіозної науки, пізнати історію свого народа, глубоке значінє народности і людської гідности, повинна позбути ся своїх шкідливих кастових недостатків, не шукати висшости в погорді і пониженю мужика, промисловця і ремісника, але в праці, в любві до рідного краю і в загальнім братерстві; повинна переломати свої застарілі пересуди і переродити ся, т. зн відвернути ся від своєї кастової минувшости а звернути ся до поступу і потреб часу, викорінити в собі відразу до мужиків і міщан і зближити ся до сих верств народа... Всі дотеперішні повстаня і пориви до державної самостійности власне тому кінчили ся невдачами, бо ні одно з них не було повстанєм цілого народа, лиш одної нечисленної его верстви, — ні одно з них не підняло суспільної революції, котрої шляхта і уряди найбільше бояли ся, ні одно не подумало про вимірене справедливости простому народови, про позискане его помочи, котру мож одержати лиш через оголошене цілковитої свободи, власности і братерства... Простий нарід лиш в своім освободженю побачив би і зрозумів би самостійність — інча самостійність, національна, внішня, в відношеню до сусідніх народів і держав є і може ще довго буде для него темною загадкою. В голу обіцянку рівности перед правом і в показувані ему суспільні реформи колись в будущині він, стільки раз ошуканий, тепер вже не вірить. Для него треба очевидного, живого діла. Єго треба справді увільнити а не робити ему лиш надію на будущу волю; бо се все лиш половичні способи котрі его не задоволять і замісць осягненя пожаданої ціли звихнуть лиш найкрасщі пориви; ба, можуть навіть отворити урядови очи на велике для него небезпеченство і навіть знищити надію відбудованя Польщі питомими силами... А прецінь головною підставою сего відбудованя є мужик; без него жадне повстанє не буде могло устояти ся

власними силами...“ (Bogdański H. Pamiętnik. Рукоп. Оссол. 3426 I. 11, 12, 15, 16 127—130). — „Ціль свою однакож осягнути хочемо не розбудженем взаімноі ненависти, але через піднесене земляків до взаімного братерства. Коли би однакож люд примушений був силою упімнути ся о видерті єму права, то кров пролита спаде не на нас, але на тих, котрим хвилеві зиски і користи дорожші були ніж загальне добро.“ (Bogdanski, также I. к. 19.)

Однакож ані перевага в еміграціі ані сімпатіі галицьких конспіраторів не могли Товариству Демократичному принести богато реального пожитку. Перевага на еміграціі ні, — бо єі комунікація з краями колишньоі Польщі була дуже трудна тай еміграція вже з природи річи не могла мати рішаючого впливу на те, що діяло ся в тих краях; а пожиток з галицьких конспіраторів не міг бути великий, бо йіх вплив ограничував ся переважно на них самих, і складали ся вони переважно з молодіжи, з молодих, дрібних урядників, дрібнійшоі шляхти, з інтелігенціі, котра тілько ще дорабляла ся значіня і з студентів, а всі вони разом взявши в тодішніх обставинах не могли мати великого впливу на переведене такоі важноі реформи, як знесене панщини або на доконане такого трудного діла, як відбудоване Польщі, особливо коли *революція 1830—31 року, розпочата з такими великими матеріальними* і моральними средствами, так грунтовно не вдала ся. Що ж після того могла зробити горстка молодіжи, в краю придавленім убиваючим деспотізмом, без свободи виявленя мисли і без можливости сістематичноі пропаганди? Весь єі ентузіазм, уся енергія розбивали ся о сі перешкоди як хвилі морські о скалу, — і вичерпували ся в безуспішних тайних конспіраціях. — а почуте йіх немочи лиш тим більше озлоблювало йіх на шляхту, котра до них і до йіх переконань відносила ся з явним ворогованем, і тим вони ще збільшували перешкоди, що стояли в дорозі йіх пропаганді.

Бо ж в очех шляхти вони не були нічим інчим, як лиш санкюльотами, котрі йім хочуть усе відібрати (Heltman, op. cit. 22.), котрі хочуть розділу грунтів, зрівнаня маєтків (Wiesiołowski, Pamiętnik, стр. 13.); вона прозивала йіх бунтарями мужиків, террорістами і комуністами, котрі хочуть визискувати богатших (Bogdański, Pamiętnik, I, 19). Навіть найприхильнійші з поміж шляхти годили ся *в найлучшім разі лиш на постепенне освободжене мужика*, але і то здаєть ся лиш для того, бо бачили в тім працю без кінця, бо думали, що уряд ніколи не допустить до переведеня сеі гадки незгідноі з єго інтересом панованя через розділене. Гадку ж цілковитого і наглого знесеня панщини називали небезпечною, шкідливою і несправедливою. Небезпечною, бо мужик почувши брак уздечки, котра здержувала страсти необразованого чоловіка в рамах суспільного порядку, перемінив би легко свою свободу в самоволю і свободу злочину і посягнув би по власність давнього свого пана. Шкідливою, бо мужик привикши при примусовій праці на пана до лінивства, опустив би зовсім руки, щасливий, що вже над ним не висить панський примус, жив би лиш з дня на день, робив би лиш тілько, щоби єго праця вистарчяла на єго конечне виживлене і став би тягарем краю, так само як і шляхта, котра

позбавлена дармоі праці мужицькоі не могла би ужиткувати зі своєі землі, єдиноі підстави єі істнованя. Несправедливою врешті, бо шляхта виділа в своіх відносинах до мужика слушно набуте право, котре йій прислугує за колишнє проливанє своєі крови в обороні батьківщини, за що мужики були обовязані управляти єі ріллю (Bogdański, I, k. 14).

Нове євангеліє Товариства Демократичного не сполучило отже розєднані суспільні верстви польського народа в одну органічну цілість, не стопило пересудів упрівілейованоі верстви в огні всенародного патріотизму, бо вона як перше так і тепер на поклик до свободи, рівности і братерства остала ся німа і глуха. Противно, споконвічний антагонізм обох верстов воно ще більше заострило і замісць перетворити шляхту в рівних з другими членів народа, побудило єі лиш до тим сильнійшого заакцентованя своєі суспільноі окремішности. Практичним наслідком сего було, як сказано, те, що шляхта, котра ще й тепер уважала народом виключно лиш себе саму, стала поперек стремлінь Товариства Демократичного і через те в дуже значній мірі спинила йіх розширенє.

Але конець-кінців прінціпіальна розправа з противниками, ясне і виразне виявленє нового світогляду було історичною конечністю, котра може в першій хвили приносила значні некористи і навіть здержувала осягненє остаточноі ціли, але за те в будущині обіцювала тим богатші жнива; а Тов. Демократичне потішувало себе тим, що хоть з одного боку тратило може на числі прихильників, то за те з другого боку зискувало на єдности і не потребуючи оглядати ся ні на кого, могло з тим більшою рішучістю і консеквенцією вести своє діло.

Дивно однакож, що перше практичне діло, до котрого Товариство взяло ся, а іменно експедиція Залівського і товаришів в 1833 році,— котрі впавши з Галичини до Россііількома малими відділами хотіли вести против неі партізантську війну і, коли буде можна, викликати загальну революцію в усіх краях колишньоі Польщі — зовсім не стояло на теоретичній висоті єго політичноі програми і поминуло зовсім справу знесеня панщини, без чого по думці самого ж Товариства відбудованє Польщі було неможливе. А про те Залівський, начальник сеі експедиціі і член Товариства, в своїй інструкціі для окружних організаторів експедиціі не виявив тоі суспільноі основи, на котрій боротьба о самостійність мала розпочати ся і не осмілив ся оголосити знесеня панщини і освободженя мужиків, але полишив се на ласку—будущого сойму самостійноі Польщі!

Може бути, що стало ся се для того, що програма Товариства не була ще остаточно уложена і ще була предметом оживлених нарад і діскусій; але основна гадка про знесенє панщини находить ся вже, як ми бачили, в програмі з 1832 року, відсуненє єі отже на бік саме в рішучій хвилі, в хвилі революціі, є що найменче загадкою, і політичні приятелі Залівського тяжко єго опісля за те докоряли, що не годен був використати спосібности, щоби позискати мужиків для новоі ідеі (Bogdański, I, 127).

Може бути, що се стало ся під впливом письма Адама Міцкевича „До галицьких приятелів“, писаного як раз перед самою експедицією

Залівського, а відчитаного в кружку приятельськім складавшім ся з Йосифа і Богдана Залеских, Кароля Ружицького і Гната Домейка і розширюваного опісля в рукописах по Галичині. В письмі сім великий поет польський усю боротьбу між арістократією а демократією називає дурницею і каже, що всі галицькі Поляки в діланях своїх повинні мати на цїли прилагодженє і нагромадженє сил і средств до будучого повстаня. „Всі сили і средства лежать в русі народнім, котрий творить і узброює армії. Розширювати того духа, се найпожиточнійша праця для відродженя Польщі. Треба отже:

„1. Вияснити всім верствам жителів, що справа Польщі є справою рівности і свободи; що неволя мужиків походить з того, що шляхта маючи звязані через уряд руки не може прав краєвих поправити і відмінити, що сама вона придавлена податками мусить давити мужиків, що сі ріжниці мусить вічно удержувати, і що ріжниць сих без відбудованя Польщі годі знести.

„2. Поки Польща в руках чужого уряду, поти *всі* крики на титули, на арістократію і т. д. суть дурницею, ділять лиш земляків на партії і заводять незгоду. Війна мусить бути не домашня але внішня. Лиш тоді титули стратять усю вагу, коли всі мати-муть титул Поляків; тоді лиш упадуть інтереси каст і родин, коли виробить ся великий інтерес народній. *Працювати для інтересу народнього значить отже працювати для* свободи і рівности. Треба затим усі верстви жителів припускати і заохочувати до такої праці. Князь, граф, мужик і жид однаково потрібні. Кождого з них треба переробити на Поляка. Доки нема публичного житя, будуть люде амбітні шукати значіня в сальонах; доки не мож шукати слави в службі рідному краєви, шукати-муть відзначеня в титулах. Треба се терпливо зносити, а обертати свої стремліня в-одно до висших цілей. Тому як найстараннійше уникати треба всякої внутрішньої колотнечі о арістократію і демократію.

„3. Особи маючі значінє з уродженя і маєтку (бо інчого тепер значіня в Галичині нема) можуть незвичайно прислужити ся справі народній, протегуючи, запомагаючи, заохочуючи всякого стану людей, в котрих видять любов для Польщі; повинні особливо подружити ся з патріотичним духовенством всякого обряду. Особливо треба мати на оці духовенство руське, уникати всякої сварки з попами, а передовсім процесів. Не один обиватель, котрий в часі повстаня жертвує цілий маєток, в часі супокою не хоче уступити попови або мужикови кількох дерев з ліса або кусника землі, і через те відчужує цілі верстви жителів. Памятати треба завсігди, що хвилеве пожертванє є лекше і менче приносить пожитку, ніж пожертванє безперестанне і дрібне; за-для браку сих безнастанних і дрібних пожертвовань не приносять опісля пожитку загальні хвилеві пожертвованя.

„Давні пересуди против декотрих верств жителів, примірой против дітей гр. духовенства, є великим гріхом політичним, найнебезпечнійшим для польської справи. Треба доложити всяких заходів, щоби опінію публичну в сій мірі направити.

„Мужикам не лиш в загалі обіцювати красшу будущину, але в кождім поодинокім случаю, о скілько лиш мож, поправляти їх положінє. Таким

наприклад, котрі відомі яко горячі прихильники справи народньоі, таким, котрих діти бороли ся в Польщі, коли мож, наділювати власність і звільнювати йіх від чиншів, хати класти, худобу купувати. Нехай би в кождім селі кількох або хоть одного господаря на рік в такий спосіб запоможено зі складки, то зроблено би більше для народньоі справи, ніж висилкою емісарів за границю або невчасним закупном оружя, котре може бути видане і відібране" (Mickiewicz Adam, Dzieła. Paryż — Lwów 1880. VI. стр. 59—63. Do Przyjaciół galicyjskich).

Коли Залівський справді під впливом сего Міцкевичевого письма в почині своєі експедиціі занехав оголошеня свободи для мужиків і знесеня панщини то се би вправді свідчило о великім поважаню, якого великий поет заживав також між польськими демократами, але політичну прозорливість Залівського і єго вірність демократичним прінціпам показувало би не в найліпшім світлі. Письмо Міцкевича каже пояснювати жителям Галичини, що справа Польщі є справою рівности і братерства. Добре то говорити; але хто мав пояснювати і як? тай хто би сему поясненю повірив? Дійсне житє кождою своєю мінутою, кождим своім проявом перечило сій фразі і доказувало противно, що справа Польщі, то справа нерівности і війни брата против брата. Треба лиш було зайти до першого ліпшого галицького села, щоби переконати ся о тім. Відсилати ж мужика зі знесенєм панщини аж до часу, коли Польща буде самостійною, а тимчасом казати єму двигати терпливо дотеперішнє ярмо, значило будити в нім рішуче недовірє против усіх змагань до відбудованя Польщі і показувати в них лиш примхи панські і охоту позбути ся панованя цісарського, щоби потому тим дужше взяти мужика в руки. Ба що більше, значило доказувати, що як раз те цісарське пановане є єдиний, щирий приятель мужика, котрий вправді не обіцює грушок на вербі і дає мало і скупо, але те що дає, дає справді і дає зараз.

Значить, ані письмо Міцкевича ані невдалий оппуртунізм Залівського не могли закрити а тим менче усунути того факту, що між обома головними верствами в краю, шляхтою і мужиками, панував непримиримий антагонізм, котрий стояв на перешкоді всім поривам патріотів польських до державноі самостійности. Правда, що і шляхта хотіла Польщі, та не лише Польщі в давніх границях, але і з усіма давніми шляхотськими прівілеями А мужикови на саму згадку про ту Польщу пробігав мороз по тілі, стискали ся руки в кулак. Бо і він хоч неокресаний і темний, почував себе таким самим чоловіком як і шляхтич, а не товариною.

Як же погодити сі суперечности? і хто годен був доконати сего неможливого майже діла?

Ми бачили вже, що праці сеі підняла ся польська демократія. Вона думала, що мужик, коли противить ся відбудованю Польщі, то очевидно лиш Польщі шляхотськоі з єі варварськими прівілеями і дикими суспільними порядками, що отже відбудованю Польщі демократичноі не лиш не буде противний, але навіть сам радо приложить рук до

такого діла. Треба лиш було — після єі гадки — познайомити єго близше з тою новою, народоправною Польщею, з порядками, які в ній будуть панувати, а опісля легким уже ділом буде збудити в нім горяче бажанє такої Польщі і енергію до єі заснованя.

Діла сего мала довершити пропаганда демократичних ідей між мужиками.

Демократія польська, а спеціально Товариство Демократичне розуміло дуже добре, що ся пропаганда, яко безпосередня апеляція до самого мужика, буде актом рішаючим усю справу, що відповідь, яку мужицтво дасть на єго зазив, буде також відповідю на найважнійше для демократії по над усі справи цілого світа питанє: чи бути Польщі чи не бути? А що крім того без мужика немислима партія демократична, се для Товариства була річ очевидна.

Справа однакож зовсім не була така легка, як би се на перший погляд могло показати ся. Теоретичні діскусії на тему освободженя мужицтва, знесеня панщини, можливі були для кождого яко-тако образованого чоловіка, але до практичної пропаганди революційних думок між мужиками сего було за мало. Бо чи з поміж тих образованих людей знав хто мужика? і то не мужика яко понятє, але мужика живого, того що орав, косив, робив панщину, брав буки на панській стайні? Хто з образованих людей знав єго, хто мав приступ до єго таємних думок, до єго серця?

Річ очевидна, ніхто єго не знав, а передовсім не знали єго ті, що лагодили ся єго освободжувати, що на нім як на скалі твердій і несокрушимій покладали всі свої надії. Тілько те незнанє може пояснити нам ті тяжкі похибки, яких допустили ся нові приятелі мужика і ті суперечности, у які вони попали в своїй пропаганді, коли їм довело ся стати око в око з мужиком.

І на оборот, — мужик не знав своїх нових приятелів. Чи схоче їх пізнати, їм повірити? Чи піде за ними на діло, до котрого вони єго кликали?

Справа не тільки не була легка, але була одна з самих найтруднійших. Ясна річ, що демократія польська лагодила ся до неї з великою осторогою і бачучи докладно всі грозячі перешкоди старала ся заздалегідь їх усунути або хоть зменшити. Доказує се брошура „Kilka rad ku oswobodzeniu Polski“, котра містить в собі сістематичну науку пропаганди між мужиками, а хоч написана вже в 40-вих роках, то основних єі гадок держали ся вже пропагандісти 30-тих років, і для того вже тут годить ся познайомити ся з нею.

„Демократія без мужика — сказано там — не є нічим інчим як школою резонерів, воздушним творивом, хвилевим явищем, безсильним перед своїми противниками, котрі з природи свого суспільного положеня володіють усіми силами і достатками народа, а котрих перевагу лиш могуча сила мужицтва може зрівноважити і знищити. Нарід простий, занедбаний від демократії остає ся під впливом єі противників, є знарядом їх сили і в кождій хвилі може бути ужитий на рішучу шкоду

демократії. *Демократія, котра занедбує простий нарід, може в наглій потребі бути невразумілою для него.* Здавало би ся на перший погляд, що не треба нічого крім кількох рядків революційного права, кількох слів революційноі власти, щоби весь нарід підняти на ноги і ужити єго до заведеня народоправних порядків. Але чи мож спустити ся на те зовсім безпечно?... Чи ті, що говорити-муть до народа, знайдуть в нім від разу стілько любови, стілько довіря до себе, щоби гарними словами кинутими несподівано, позискати від разу єго довірє? чи ті слова будуть досить сильні в очех народа, щоби єго в даній хвилі потягнули під послух для революційноі власти? Чи не розумнійше буде прилагодити вперед нарід до них, дати ся єму насамперед пізнати, насамперед з ним справу обговорити і до чогось певного договорити ся? Вороги наші одні нищать шляхту, се правда, другі еі легковажать; але всіх йіх головні змаганя звернені до мужика. Ту ціху носить кожде йіх діланє. Народа цілого знищити не мож; отже й вони єго не нищать, але прихиляють єго до себе, відділюють від шляхти, вщеплюють в нім байдужність для рідного краю, впоюють в него поволи чужого духа. Чи ж се не повинно вас встидати, а разом і вчити, що декотрі з них, хоть чужі для простого народа, більше єму доброго вділяли в кількадесятьох роках, ніж ми через цілі віки, ми, брати того народа? І певна річ, що вони вдіють ще більше, щиро чи нещиро, менча в тим; досить, що Польща на тім тратить... До пропаганди між простим народом може *й найспосібнійший чоловік показати ся зовсім неспосібним; він може* побідити найбільше виправлених діалектиків, а не буде знати, як і що говорити до мужика польського. Наука єго викінчена після всіх вимог школи може не трафити до простого переконаня, бо він не матиме знаня народа. Се знанє є однакож конечне, а придбати єго мож лиш серед самого народа.... Там доперва, живши з ним, пізнаємо єго погляди на справи, єго злі і добрі наклонности, єго потреби; дійдемо до пружин єго серця, навчимо ся язика, котрий в кождій хвилі отворить нам єго понятя, придбає єго любов і погодить єго волю з нашою волею. Лиш тоді змаганя наші не будуть даремні, надіі певні, а демократія — ся жива будущина — обявить ся яко помазанник народа“... „Наука демократична — *каже наведена брошура дальше* — повинна в обявленю своім приняти форму, котрою би виразно показувала, що вона виплива є з минувшости народа, котрою би забезпечувала єго будущину, огортала все єго житє, запускала корінь у всі закамарки єго серця, відповідала єго характерови, усвячувала єго звичаі, була поблажливою навіть для єго пересудів і слабостей, — одним словом, щоби єму була гей-би родом откровенія, що вийшло не з одноі якоі або чужоі голови, але споконвіку лежало в души цілого народа, виросло і розвило ся з віри батьків. Інча мисль, в інчий спосіб представлена може вправді вплинути на поодиноких людей, може йіх до певноі міри піднести по над йіх звичайну сферу, але ніколи не піднесе всеі маси польськоі родини до висоти нинішніх потреб і дальшого покликаня Польщі. Не жалуймо ся на нарід, коли часом неприхильно принимав нашу науку; видко, що *ми затемнили правду неріднього формою.*“

„Волілиб ми — кінчить брошура — щоби найбільше уживаним язиком був язик діла. Житє з мужиком, поведенє відповідаюче демо кратичним основам, приклади домашніх і публичних чеснот, поратунок в єго домашніх злиднях — се мужик найскорше зрозуміє, се найскорше придбає єго любов і довірє і сполучить єго в демократичний кружок коло єго учителів, а найлекше дасть ся укрити перед оком ворогів... Але з найкрасше веденоі пропаганди не годен буде мужик скористати, доки тріває теперішнє положінє Польщі, не буде годен відзискати прав своіх в Польщі теперішній, підневоленій. Рішучим отже словом пропаганди для мужика є — саме повстанє. Нині мусимо ограничити ся лиш на такім приготованю мужика, щоби він зрозумів самостійне житє, щоби єго забажав, а тим самим щоби забажав повстаня. Таким способом властивою пропагандою буде доперва сама революція, а нинішня пропаганда буде лиш вступом, приготованєм до неі .. З сего випливає, що пропагандою між мужиками занимати ся можуть лиш люде місцеві. Се наказує безпеченство вчителів, безпеченство учеників і в кінці безпеченство самоі науки. Бо лиш місцеві люде можуть знати докладно нарід, можуть в-одно між ним жити, можуть навязувати і утримувати з ним відносини не звертаючи на себе уваги ані підозріня" (Heltman, op. cit. 70—72).

Значить, демократія польська була переконана, що без помочи мужика відбудованє Польщі неможливе, і далі, що без попереднього знесеня панщини мужик до сего відбудованя рук не приложить А однакож пропаганду між мужиками мала вести так, щоби переконати мужика, що знесенє панщини доти неможливе, доки він сам не зробить повстаня і не відбудує самостійноі Польщі. Самостійна Польща доперва упорядкує сю справу. Се була перша суперечність, в яку попала польська демократія з своіми власними поглядами, суперечність для єі остаточних цілей тим небезпечнійша, бо в самім корени підривала можливість приєднаня мужика. Без мужика не буде самостійноі Польщі, а без знесеня панщини не буде помочи мужика; а тимчасом знесенє панщини можливе доперва в Польщі самостійній. Ось до якого блудного колеса договорила ся польська історія! А з сего блудного колеса не було абсолютно ніякого виходу.

Тому-то значна частина демократіі польськоі була противною виявлюваню перед мужиками гадки про відбудованє Польщі, про державну самостійність, бо не мала надіі, щоби він зрозумів самостійність без знесеня панщини, щоби такоі самостійности забажав, а тим паче, щоби пірвав ся до повстаня за таку самостійність. Вона бояла ся, що пропаганда державноі самостійности Польщі тілько обаламутила би мужика, і замісць позискати єго для сеі справи зблизила би єго ще більше до інтересів цісарського уряду, в котрім він видів єдиного свого опікуна і лиш від него надіяв ся ухиленя свого пониженя і своєі нужди... Перекази і спомини, котрі становлять усе духове житє мужика, не викривають єму — казала вона — в польській минувшині нічого відрадного і щасливого, бо позістала в них лиш згадка про упокореня і визискуваня яких він зазнав від шляхти, в котрій видить давню Польщу; а

маючи вроджену відразу до шляхти, не вірить йій і боіть ся відбудованя Польщі (Bogdański, Pamiętnik, I. к, 16, 17).

Недавні факти в повній мірі потверджували правду сих слів. По невдалій експедиціі Залівського уряд австрійський взяв ся був остро і рішучо до очищеня Галичини від емігрантів польських, недобитків революційноі арміі польськоі з 1830—31 р., котрих в Галичині було тоді, по 1833 році, кільканацять тисяч (Весьоловський каже, що 12.000, гл. Pamiętnik, 7) – і котрі своім несупокійним, галасливим поведенем не тілько бунтували его підданих, але могли довести до непорозумінь з Россією. Через кілька літ відбувала ся по цілій Галичині формальна нагінка на емігрантів. Ціркулярні комісарі з військовими асістенціями обступали в ночи панські двори, робили по всіх хатах і закутках докладні ревізіі, арештували емігрантів і висилали під конвоєм з Галичини за границю. Отже на великий жаль польських патріотів дуже живу участь в тій нагінці на емігрантів брали також мужики і доносили урядам ціркулярним о сховках, в котрих вони укривали ся (Sala, op. cit. 46, 47). Початок до сего пішов, як повідає Богданський, з Чортківщини. Туди зйіхав був на приказ уряду гофрат Франц Краттер з Черновець з цілою громадою низших урядників, щоби перевести енергічно очищенє тих сторін від емігрантів. Підняли ся колотнечі з дідичами, нічні напади і увязненя. Мужики заохочені надгородою 10 злр. за кожде доставленє емігранта почали — після оповіданя Богданського — нападати на панські двори і на подорожних по гостинцях і всіх незнайомих доставляли Краттерови. Так д. 21. марта 1834, коли ціркулярний комісар Валентій Бартманський прийіхав до Личковець до Константина Заборовського в окрузі чортківськім з великим відділом військовим на ревізію, то емігрант Кароль Борковський, котрий у Заборовського переховував ся під іменем Ґерлича, втік зо двора над ріку за городом; але спостеріг его один мужик і доніс о тім комісарови, так що емігранта арештували. Другого емігранта Генриха Дмоховського зловили мужики на дорозі, збили его і привязаного до воза привезли до уряду окружного д. 3. мая 1833. Таких случаів було більше; а за кожде таке відставленє діставали мужики від Краттера надгороду. Вістки про се розійшли ся з чортківського округа від села до села, і від того часу мало де було яке місце, де би мужики в такий спосіб не переслідували емігрантів, а факт сей був для польських агітаторів тим більше болючий і небезпечний, що мужики лиш емігрантів і агітаторів називали Поляками, себе ж самих для відокремленя від них називали цісарськими, а початкова надгорода грошева переміняла ся пізнійше в безплатний розказ, котрий мужики послушно виконували (Bogdanski, Pamiętnik, k. 111)

Серед таких обставин і так виразноі антіпатіі мужиків до всего що польське пропаганда між мужиками думки про відбудованє Польщі, і то через самих же мужиків, хоть би на найбільше демократичних основах, була не тілько ділом зовсім безнадійним але й небезпечним, бо мужики замісць на голос проповідника прикладати рук до відбудованя Польші, накладали руки на самого проповідника і відставляли его до циркулу.

Але пропагандісти так глубоко були переконані о чаруючій силі демократичноі Польщі, що антіпатію йіх против емігрантів уважали лиш хвилевим непорозумінем, котре серед пропаганди, коли йім вияснені будуть ідеали і будущі порядки нової Польщі, само собою зникне і зробить місце щирій і навіть активній сімпатіі. Адже ж уже тепер і пропагандісти і мужики мали по крайній мірі одного спільного противника — шляхту, і по крайній мірі одну спільну ціль — знесене панщини; а коли так, то при щирій праці і добрій волі — надіялись вони — не дуже тяжко буде дійти до порозуміня також і в інчих справах.

То ж зараз в перших роках по невдалій експедиціі Залівського почалась сильна агітація між мужиками руськими і польськими. Молоді емігранти, котрі не хотіли вибирати ся з краю в далеку чужину на захід, укриваючи ся на всякий можливий спосіб між шляхтою і мужиками, озлоблені на шляхту, котроі не годні були перебоєм присилувати до принятя пропагованих з-разу між нею самою демократичних засад, — стративши надію на можливість партізантських експедицій против Россіі, звернули ся до мужиків, особливо в західній Галичині і в горах і підмавляли йіх до формального бунту против шляхти, показуючи йім в перспективі можливість позбути ся єі верховодства, а з ним також піддаства і панщини, хоть би і силою, і можливість присвоєня собі панських грунтів (Bogdański I, 93). „Запал, з яким особливо молодіж кинула ся до сеі пропаганди, був незвичайно великий. Як першою любвою до укоханоі дівчини, так роспалила ся вона сею першою любвою до мужика, — каже Весьоловський. Хто не поділяв єі гадок, чи то з неохоти, чи з холодноі розваги. був в єі очех ворогом того укоханого народа, ворогом батьківщини. Поставивши раз засаду, що Польща без порушеня мас повстати не може, — згодивши ся раз на те, що тим масам треба було запевнити поліпшенє биту з пожертвованем власного інтересу, — але що помимо того є чимало байдужних самолюбів, котрі для батьківщини не хотіли ані одноі днини панщини стратити, — молодіж ся підняла різкий голос против панщини і прівілеів і против тих, що вперто при них обставали. Треба себе поставити на місці молодих людей, фанатиків, — каже Весьоловський — котрі готові були послідню краплю крови віддати за той люд і за ту землю, а в своіх гуманних змаганях наткнули ся на студену байдужність, на самолюбний упір, щоб удержати ся при давніх прівілеях хоть би навіть під чужим панованем, — треба себе поставити на місці сих людей прогнаних, поневіряних, укриваючих ся по лісах як дикий звір, не маючих місця, де би голову приклонити, ані грудки землі на гріб для змучених костей — а не буде дивно, що ті люде в надмірній своїй болісти, з гірким жалем в серці і роспукою в души хотіли кинути ся в рамена того мужика, котрий ще тоді не відцурав ся був йіх, котрого серце здавало ся чисте і незіпсоване“ (Wiesiołowski, Pamiętnik 9. 10).

А однакож нарід холодно приняв сю горячу любов патріотичноі польськоі молодіжи, а хоть в тих роках, про котрі тепер говоримо (1834– 1840) і не наложив ще на неі своєі тяжкоі руки, то все ж таки вже й тепер горяча єі пропаганда не принесла йій пожаданого хісна. На всі горячі зазиви і на голошену свободу від панщини і підданства

мужик остав ся німий і студений, не покинув своєі недовірчивости і майже ніде не протягнув до апостолів свободи братньоі руки. Чому?

Відповідь на се питанє дасть нам сама фактична сторона пропаганди, котру й постараємо ся представити о скілько нам дотичні факти відомі, окремо для руськоі Галичини, а окремо для польськоі, бо спосіб пропаганди тут і там не зовсім був однаковий.

Між самбірською гімназіяльною молодіжю завязало ся 1836 р. за принукою польского еміґранта Бенедикта Собецкого і практиканта при кримінальнім суді Каспра Ценглевича тайне товариство, котре поставило собі за ціль відбудованє Польщі як вольноі републіки при помочи загального народнього повстаня. Щоби позискати нарід для повстаня, мали члени товариства поучувати єго о прислугуючих єму правах людських, поясняти єму тяжкий гнет, під яким він стогне і переконати єго, що щасливим він може бути лиш в републіці, бо лиш тоді буде вольним від усяких податків і від усякого інчого гнету, — а осягнути се все може лиш дорогою спільного повстаня. Товариство не мало жадноі осібноі назви, — члени називали ся братами. Воно скоро значно розросло ся, поділило ся на роти і одною з головних задач своіх уважало виробленє способних членів на проповідників демократичних ідей між ремісниками і мужиками. І справді, два з поміж членів товариства, Михайло Попель і Йосиф Берегульський роспочали були пропаганду між ремісниками і мужиками (Sala, op. cit. 66, 67), а студент Михайло Попель, Русин з роду, котрий спершу був головою товариства, написав навіть в цїли лекшого веденя пропаганди поему „Русин на празнику", з котроі можемо довідати ся, в який спосіб молоді польські конспіратори самбірські старали ся ширити своі переконаня між руськими мужиками. „З давніх давен, каже автор, жиє Русин в недолі і нещастю; з давніх давен гне шию перед панами, котрі єго в пута вбивають і в ярмо запрягають. Прогнівав ся за теє Бог; не дивить ся на людей як в перших віках Христа, не зсилає „дивні цуди", бо люде не варті того, не слухають давніх прав, один чигає на другого, один другим на карк став. А прецінь Бог нас учив, що всі люде єго діти, що всі рівні. Відки ж панок має мати тото право, щоби нас на панщину виганяти, нашу кров пити, нами як волами своі ниви орати а навіть продати нас, як схоче? Чи ж він на сей світ не приходить такий слабий і смертельний, чи ж не родить ся такий голий як і кождий з нас? А тимчасом він нами робить, гонить, всьо з нас бере і дре, потому всьо марнотравить, а ми бідні в біді все. Хіба ж він не має так як хлопи ніг і рук, щоби працювати, снопи жати, на хліб заробляти? А коли не годен робити, то нехай як жебрак на кулях прийде до хлопів с торбами, а хлоп єму дасть кусень хліба. Але най не вдирає, бо і на него прийде час. На загладу отже панам! А з другого боку німецькі урядники накладають на хлопів податки, беруть рекрутів і здирають хлопів ще гірше як пани. Най же пропадають і Німці! А прецінь давнійше було інакше. В „перших ще часах" жили рідні два братанки, єден Рус, а другий Лях, оба крепкі як дуби, і, як „читаємо з святих книг", любили ся як голуби, і за те йіх полюбив Бог; дав йім щастя і родину

як звізд на небі; дав йім землю як рай, увесь край на пів світа „від тих морів аж до морів“. Сам таки Бог познайомив наших дідів з правом, а нам внукам пальцем своім в серцях наших записав. Бо котрий же Русин не пізнав ще дитиною, що Поляк єму рідний брат, що весь той край, що зве ся Польщею, понад берегами Дністра, Німна і Висли, то наша спільна вітчизна, що Польща — наша рідна мати? Поляк наш брат, з ним нам жити, а хто би нас хотів розлучити, того „чвертуй і січй“... Отже всім вам треба знати. що Поляки і Русини жили все як два брати, все рівні. Але ось розбоі заграничних ворогів роспочали перші неспокоі. Тогди старці над людами, „що раз Русин, раз Поляк“, зібрали ся в раду, закликали збройних мужів і дали йім меч до рук, щоби ворогів відогнали. „Збройні мужі“ справили ся як слід, розбили ворогів і покриті славою вернули ся до дому. Але вернули ся вже іншими, ніж пішли на війну, бо не зложили меча в руки старців але силоміць єго задержали і за прикладом тих-же заграничних ворогів уже не хочуть робити самі на хліб, не хочуть знати ані праці ані трудів, лиш жити і гуляти хочуть, а маючи в руках меч і силу силують своіх братів, щоби на них все робили і своєю кровю йіх випасали. І від того часу „так Русини як і Ляхи затужили перший раз“ і почала ся неволя. Повстаньмо отже; доки будемо ждати? „Витнім Німців найіздників а щасливих діждем віків“, бо то Німці і йіх цар дали панам право панщини над нами. (Рукопис поеми є у дра Ів. Франка.)

Коли вже ціла поема не конче богата силою логіки, то конець еі — „витнім Німців а щасливих діждем віків,“ є цілковитою логічною несподіванкою, помимо того, що більшу половину поеми займає доказ, що найбільшим ворогом руського мужика є німецькі урядники. Але та нелогічність випливала вже з прінціпіального заложеня самоі демократичноі доктріни, для котроі агітація против панщини була лиш побічним ділом, лиш средством до ціли, а головною цілею було прогнанє Німців і відбудованє Польщі; сю власне головну ціль треба було за кожду ціну між мужиками, особливо руськими, зробити популярною. Звідси то і той незвичайно різкий тон против панщини і панів, бо сей тон мав серце мужицьке, що ненавиділо панщину всею силою своєі душі, настроіти прихильно для будущоі Польщі, в котрій панщини не буде, — мав переконати мужиків, що єдиним йіх приятелем є польська демократія.

Також в Перемишли завязав ся був 1838 р. кружок студентів, котрий поклав собі метою позискати мужиків для повстаня і підбунтувати йіх не лише против уряду, але також против тоі шляхти, котра не годила ся на демократичні засади.

В Білині великій, самбірського округа, де живе переважно ходачкова шляхта взивав посесор Адальберт Турнель 1837 р. при ріжних нагодах, щоби жителі села прилучили ся до революціі; читав йім декотрі зрозумілі для них місця з революційних брошур і доказував йім конечність безплатного знесеня панщини.

В Радаві мав латинський пробощ Гнат Зелінський 1837 р. на св. Валентія проповідь, в котрій описавши муки того святого почав говорити о муках і злиднях теперішніх часів, то б то о податках, рекрут-

чині і панщині, і лиш в надії на Бога і в тіснім сполученю своїх сил казав шукати ратунку від сего лиха. А в других проповідях говорив ще виразнійше взиваючи людей словами: „Скиньте ярмо, поломіть кайдани і підоймїть ся до свободи!“

При ревізії зробленій д. 5. дек. 1837 у діурніста галицької державної бухгальтерії у Львові Юліяна Горошкевича найдено у него між подвійним дном куфра цілий апарат літографічний На камяній плиті находив ся рисунок представляючий чотирех узброєних в коси галицьких мужиків, а під рисунком поміщений був руський вірш такого змісту: „Доля, яку мужикам злагодили цар і пани, є голод і неволя, бо мужик ціле своє жите в послідніх сил мусить кроваво працювати, а при тім все таки мусить голод терпіти. Тіло его покрите лахманами, коли тимчасом цар і пани одягають ся в золото, так як би один чоловік не був рівний другому. Але вже полетів огнистий орел хмарою до всіх народів, щоби їм оголосити, що огонь і смерть прийде на царя і панів. Лагодіть отже коси, — каже вірш дальше — бо конець неволї і час щастя і гаразду вже близький, де ви лиш на себе а не на ваших ворогів будете працювати.“ Сей вірш написав Горошкевич на замовлене емісарія польського Гната Кульчинського і злагодив уже був 72 літографованих відбитків, щоби їх ширити між мужиками. При дальших ревізіях найдено у него ще інчі подібні руські вірші, котрі Гнат Кульчинський розширював між мужиками (Sala, op. cit. 66—71).

Каспер Ценглевич, котрого вже знаємо як основателя тайного товариства в Самборі, був вправді швидко враз з членами того товариства арештований, але втік 1838 р. з поліційного арешту ві Львові і не принявши поданої ему способности до виїзду у Францію, але знаючи троха язик руський (Богданський зве его навіть Русином, коли тимчасом его біограф у Gaz. Narodowej 1886 ч. 227—233, і др. Франко мають его за Поляка) і взявши собі до помочи емігранта Петра Коткевича (прозваного також Ходкевичем), котрий після Богданського був також руським поетом людовим, пішов між руських мужиків і на власну руку роспочав між ними пропаганду, маючи на ціли вияснити їм гнет урядовий і познайомити їх з гадкою про знесене панщини і наділене мужикам власности грунтової. Щоби собі улекшити пропаганду між мужиками, наймив ся за челядника ковальського у одного коваля в Золочівщині, коли тимчасом Коткевич вів жите бурлацьке. Агітація їх обнимала округи золочівський і жовківський, але поголоска про них розійшла ся швидко від села до села і пропаганда їх не могла лишити ся довго тайною, хоть, як кажуть, мужики їх любили і укривали. Се однакож видаєть ся не конче правдивим, бо арештовано Ценглевича 30. дек. 1838 не у якого мужика, але в Деревлянах в пасіцї гр. Мартина Замойського, де він спав так міцно, що сплячого заковано. Після оповіданя Салї Ценглевич пробував цілими ночами і днями між мужиками в Деревлянах і в сусідніх селах; мужики его любили як приятеля народа. Донесеня, котрі на него приходили до губернії у Львові, представляли его талант агітаторський яко незвичайно великий, так що навіть розважнїйші мужики, пірвані его оповіданями, мали сказати, що его гадки про волю суть зовсім їх гадками. Але вплив сей не був

тривкий, бо знов інчі мужики виступали против его проповіди і казали, що цілковитої волі і рівности не буде ніколи, бо еі ніколи перед тим не було. При его арештованю найдено у него дуже зужитий екземляр „Інструкції для учителів руського народа“, написаної ним самим по руськи (Bogdański, I, 217—218; Sala, 70, 72).

Інструкція ся була часто уживана й іншими пропагандістами в руській Галичині. Дірекція поліції найшла еі у надзорця сторожі фінансової *Станіслава Цимборського, котрий еі одержав від свого* колишнього товариша шкільного Альойзія Доманського яко підручник при пропаганді між мужиками. Цимборський читав еі кільком інчим стражникам фінансовим (пограничним стрільцям), переписав еі і дав по екземплярови стрільцям Мараморошеви і Ґерґерови, щоби зробили з неі ужиток, коли прийдуть на границю. Стрілець Стоковський дістав еі безпосередно від Доманського.

При ревізії зробленій в іюлі 1839 у Генрика Губицького, сина властителя Накваші, найдено також сю Інструкцію, а крім того також Інструкцію для поученя вояків і відозву до приватних офіціялістів панських, котра йім закидувала нелюдське обходженє з мужиками і взивала йіх, щоби мужикам замісць батогів давали слова потіхи і поучували йіх о цілях революції. Губицький подав, що всі ті письма дістав від *емісарія Генрика Мочульського, котрий в ціли бунтованя* мужиків їздить по краю. Сам Губицький провадив також таку агітацію і намовив до неі також субєкта торговельного Ґустава Дінстля, *котрий знов з свого* боку позискав поборцю податкового Тимінського в Зимній-воді для пропаганди.

Село Зимна-вода підо Львовом було одним із головних огнищ революції. Там проживали у управителя маетностей Окульського крім наведеного Дінстля також емісар Адольф Пйотровський, Губицький, агітатор Сандецький, горальники Еліясевич і Тенчинський і відписували революційні письма, щоби йіх роздавати поміж політичних приятелів; тут Тимінський поучував мужиків при відбираню податків по мисли Інструкції для учителів руського народа.

В околицях Лопатина золочівського округа вів пропаганду між мужиками емісар Гнат Кульчинський, Поляк з Волиня і проповідував йім свободу і знесенє панщини. Для уряду він був найнебезпечнійший з поміж усіх пропагандістів між мужиками, бо о скільки мож судити зі *скупих відомостей про него, пропаганду свою ограничував на справи* економічні і суспільні і не доторкав ся політичного і національного боку революційноі пропаганди, через що очевидно тим скорше міг поміж мужиками найти прихильників. Хоча уряд мав в руках докладний опис его особи, кілька раз розсилав за ним гончі листи і війтам дав приказ его арештувати, не мож було через довший час его винайти. Факт сей навів уряд на підозрінє, що его науки почали приймати ся і пускати корінь між народом, що мужики уважали его за человіка, котрий з ними щиро тримає і тому не хотіли зраджувати его перед урядом. Доперва пізної осени 1839 року, 13. дек. придибав его на підставі тайного доносу при ревізії у Филипа Бжостовського, лісничого в Смар-

жеві, ціркулярний комісар Хомінський, але не встиг єго арештувати, бо Кульчинський са́ме в хвилі, коли комісар казав розбити колодку від комірки, де він укривав ся, застрілив ся спаливши перед тим усі свої папери (Sala, 72, 73; Bogdański, I, 219, 220).

В Станіславі відкрито при кінці 1839 року тайне „Товариство помочи“, заложене 1837 року, котре мало метою вести пропаганду між мужиками. Основателем єго був ученик гуманіорів Ян Ґудзяк. Покараний і вигнаний з пограничноі сторожі 1837 року за якусь грубшу провину субордінаційну він пойіхав насамперед до свого рідного села Поморян, де приняв до товариства домікального рахмістра Антона Крушельницького, бо видів у тамошнього домінікального актуарія рукописну статтю „Наука для народа“, котру той для Крушельницького мав відписати, думав отже, що Крушельницький буде добрим пропагатором для товариства. Ґудзяк звірив ся Крушельницькому с тим, що товариство се має у Львові уже 36 членів і поставило собі метою ширити між мужиками гадки статті „Наука для народа“. Оремих статутів „Товариство помочи“ не мало, а „Наука для народа“ написана була після Інструкціі для учителів руського народа і завзивала до оружя, щоби знести ріжниці станів і завести загальну свободу і рівність. Того самого року удав ся Ґудзяк до Станіслава буцім то, щоби дальше ходити до школи (він перед вступленєм до пограничноі сторожі був гімназіястом у Львові), записав ся до тамошньоі гімназіі до гуманіорів, але фактично занимав ся лишень ширенєм свого товариства, до котрого приняв кількох учеників гімназіяльних і фрейтра Порембальського з полку піхоти архикн. Стефана. Але се довело до єго арештованя, бо кількох з принятих учеників зробили донесенє свому префектови, а Порембальський свому авдіторови (Sala, 91, 92).

Очевидна річ, що се не всі факти пропаганди між мужиками. Вона вела ся по цілій Галичині і найбільша єі половина позістала невідомою, бо не попалась в руки уряду.

Але вже з сих фактів видно, що пропаганда між мужиками, хоть слабо зорганізована, всеж таки вела ся після одного пляну і взірця, старала ся провести між мужиків однакі думки, уживала до того однакових способів. Всюди, де власти арештували пропагандістів, находили у них або Ценглевичеву Інструкцію для учителів руського народа або відозви і рукописні статті писані на взорець сеі Інструкціі. Переписували єі в найбільшім числі екземплярів, і в маленьких зшитках, писаних дрібним письмом для улекшеня пересилки, роздавали пропагандістам, котрі то перебираючи ся за мужиків і наймаючи ся по селах за наймитів, то, як сам Ценглевич, наймаючи ся у сільських ремісників, за плугом або при інчій сільській роботі або з молотом у руках, відчитували мужикам вірші і Інструкцію Ценглевича або вивчивши єі на память устно проповідували йім нову науку свободи і рівности. Через те і вірші ті і Інструкція стають для нас важним історичним документом, хоч і не мають літературноі вартости, бо й не писав йіх автор для збогаченя літератури руськоі, а виключно лиш для політичноі пропаганди. А тим самим і особа самого Ценглевича стає особою цікавою для історика, бо головно єго ідеі і погляди на

мужицьку справу проводились пропагандістами і відбивали свою характеристичну печать на цілій мужицькій пропаганді в руській половині Галичини.

Я вже згадував, що докладно не мож знати, до якоі народности належав Ценглевич. Коли судити по єго імени і назвиску і по мові віршів та Інструкціі, то скорше він був Поляком ніж Русином, бо мова єго дуже рапава і нескладна і мусіла зраджувати перед руським мужиком чужого чоловіка. Але менча з тим; доста, що з переконань своіх був Поляком-демократом. Ще яко участник повстаня 1830—31 року, в котрій брав участь яко простий артілєрист, він мусів переняти ся пропагованими вже підчас повстаня демократичними гадками і всю невдачу польських патріотичних змагань видів в кастових прівілеях шляхти і єі упорі при задержаню тих прівілеів. А коли по невдачнім закінченю повстаня повернув до Кракова, де яко ніби россійський підданий був інтернований і відки втік перебравши ся за мужика, то невеличка пригода, котра з ним по єго втечі лучила ся в Галичині, певне не причинила ся до зменшеня єго антіпатіі против шляхти. В старій і подертій мужицькій свитині прийшов він пішки до одного двора в західній Галичині, де власне господарь і гості — господарь власне яко офіцир повернув був також з повстаня — весело забавляли ся. Змучений і голодний просив ся до своіх шляхетних земляків на нічліг і перекуску. Але ніхто єму не хотів повірити, що він недавній польський вояк-повстанець, аж панич-офіцир, викликаний з двора, змірявши свого товариша-мужика від ніг до голови і перек навши ся, що перед ним справді стоіть єго військовий товариш, позволив єму по довших дебатах переночувати — на стайни! Переночувавши він на другий день скоро світ вибрав ся з двора і поплентав ся далі пішки глядати для себе притулку (K a s p e r C i ę g l e w i c z, żywót prace i cierpienia Gazeta Narodowa 1886. Nr. 227—233). Очевидно, що сей дрібний сам по собі хоть доволі характеристичний факт не викликав в нім тоі глубокоі антіпатіі до шляхти, котру він уже з собою приніс із повстаня, але певне, що дізнавши на собі, яке велике роз'єднанє панувало між упрівілейованою верствою а народом, тим більше міг укріпити ся в переконаню, що єго суспільні погляди справедливі і вірні.

Тож коли незабавки опісля роспочала ся пропаганда польських демократичних ідей в Галичині, він приняв в ній дуже живу участь і був високо цінений в революційних польських кружках яко діяльний і спосібний чоловік (B o g d a ń s k i, Pamiętnik, I, 218). До пропаганди між руськими мужиками взяв ся він з ініціятиви і під впливом емісарія Кульчинського з котрим познайомив ся 1834 року в Ріпневі під Мілятином. Прочитавши кілька єго віршів польських сказав єму Кульчинський, що такі вірші лиш для капотників, але для пропаганди між народом непридатні. „Чому не пишете пісень для народа? У нас нарід руський, для котрого треба простоі руськоі поезіі, приступноі для простонароднього розуму“. А коли Ценглевич думаючи, що добре знає по руськи, приняв ся писати руські пісні, приохотив єго ще Кульчинський словами: „Сій як сівач насінє. Хоть воно в якім місці не

прийме ся, то зійде в інчих бороздах“ (Kasper Cieglewicz, як висше).

О скілько однакож мож судити по дійшовшим до нас відомостям, посів єго був доволі рідкий. Політичних єго поезій знаємо всього-навсього вісім: „Затужім“, „Рекрутка“, „Вандрівний“, „Молитва“, „Червон-Когут“, „Знайте біду вашу“, „Косарі“, „Далі братя в руки коси“, „Доки Німець псами їхав“. (Kasper Cięglewicz, як висше; др Іван Франко, Шевченко героєм польськоі революційноі легенди. Житє і Слово І, 393).

За те вже в тих кількох віршах зовсім ясно пробиває ся єго основний погляд на панщину і підневольне положенє мужицтва. „Не були то діла штуки і не для пестощів форми писав їх автор, — каже єго біограф — він радше кидав їх як революційні маніфести, як громи на утиски могучих, загріваючи до бунту против неволі політичноі і суспільноі. Поет не входив у жадні компроміси, не звертав чутливо уваги на жадні „властивости народові“, що чесно (!) понятим патріархалізмом лагодили (!) неволю і гнет люду; але малював зло яркими красками, пересадно, не лиш як зле але як дивовижне, огидливе і не бачив нічого крім брутальноі сили для зломаня кайдан насиля. Строгий сам для себе, він сю строгість прикладав також до цілоі суспільности; грізний в обходженю, він грізною рукою роздирав рани суспільні, щоби їх показати...“

„Ой роле ж бідна, кервавизно моя — говорить він устами панщиняного мужика — чому ти не моєю? Адже я за тебе роблю, за тебе плачу, а прецінь тя своєю не зву. Панський лан що день, тебе що тиждень гірким потом зливаю; увесь свій вік як віл за тебе в ярмо впрагаюсь. Мій прадід, дід і отець мучили ся за тебе і як воли робили; і я тягну як віл що 'но маю сил, але ані тя відробити, ані тя відкупити, хоть і подушне даю, і плачу́ що маю. Ой пане ж мій пане, коли ж того стане? Пусти нас з панщини, пусти нас на свободу! Тверде камінє на зимній ріни пітніє сльозами; тверді та студені скали проливають сльози, лиш тебе пане ніщо не зрушить, хоть ти такий чоловік як я, мав-єсь матір і ссав-єсь груди, та від нужди нашоі, від муки гіркоі твоі груди не змякнуть...“ А тут ще й рекрутчина, двацять-літня служба військова, майже цілковита розлука з родиною, матірю, сестрами! „Лиш ви Поляки, наші свояки, били ся с царями, щобисьмо віджили, щобисьмо стали ся вам братами; ви нас хотіли від царів та панів відбити; ви то хотіли панщину-здиранину згубити. А нині за вас, братів-соколів, ані одна сльоза жалю не потече!“ („Затужім!“)

„Коби бути зазулицев, то бим до вас братоньки летів від хатоньки до хатоньки; під віконцем сів бим на вербі, кував бим жалібно, виплакував бим ревно вашу нужду як день так ніч. Кобим був місяцем в ночи, то бим по тихонько ступав промінєм через віконце до ваших бідних хат; став бим вашу нужду в ухо крізь сон шептати, учив бим ваших дітей у снах, щоби вже в колисці заплакали над собою і над

вами. Кобим був сонцем яроньким, то бим вам промінєм тепленьким стріляв до серденька, перебив бим ся до него і там „плачем голубиним“ заводив бим, яи над мертвою матінкою заводить донька. Кобим був ваша тінь, тобим в слід за вами і перед вами ніс образ вашоі біди, такий кервавий як Христос роспятий, що на хресті мусів гірко за людей вмирати. Кобим був ваш ангел сторож, то бим „вам зливав розум“, лягаючим і встаючим співав бим вам голосами небес, що-сьте люде, не худоба, що-сьте сини божі, брати ангелів; кождоі днини і години казавбим вам, що-сьте „громи нещасть си знадили“ (вірш „Знайте біду вашу“)

Але авторови не о те лиш ішло́, щоби різкими красками показати мужикови тяжке і невідрадне єго положінє, котре зрештою мужик ліпше знав чим сам автор. Се була лиш дорога, котрою автор повести єго хотів до властивоі своєі цїли, до отвертого бунту. Тож до бунту закликав поет мужиків в пісні „Косарі“.

„Загорів світ — кличе автор — Миру! Миру! час „на чарняву ручу“! Застогнає дзвін посмертний царів і панів; задуднїють степи, гори від голоса вільности; скличемо в(!) небеса громи, меч і огонь на ворогів. Миру, встань, до щастя-сь взріс! Нехай вічно пропаде той, хто нам пута укував, хто нам працю і доробок аж до тіла рабував. Де невинних лялись сльози, ріки юхи потечуть; де бряжчали наші пута, забряжчуть списи і коси; ліс стали закриє свіг. Годі більше панувати! Далій миру! Ворог біс помертвіє з блиску кіс. Він в свободі з хлостов в руці тебе, миру, забував, бо-сь сам єго щастю дарував свою долю і вільність. Гурра миру! Голос щастя розібє синє небо, задуднїють гори і степи, пекло завиє страхом! Вільним будеш правом кіс! До кіс! до кіс! до кіс! (Noworocznik demokratyczny, Paryż 1843, стр. 298—304).

А однакож на сей величезний гармідер не тільки ані одна руська рука мужицька не вхопила за косу, але навіть пальцем не кивнула, — ба навіть з пісень сих ані одна не перейшла в уста народа, котрий про панщину мав своі питомі пісні, правда, не такі претенсіональні і фразисті, але за те з правдивим, природним реалізмом малюючі часи економічноі неволі і суспільноі поневірки, котру ніхто так глубоко не відчував як сам мужик. Не доросла шалена муза Цєнглевича до простоі мужицькоі пісні, ані тоном, ані змістом, ані глубиною мисли, про язик уже й не говорити; смішно навіть і подумати, щоби єго віршовані проклямаціі могли мати який небудь вплив на думки а тим більше на ділане мужика.

Але крім того вірші сі мали в собі один фальшивий голос, перед котрим руський мужик безусловно затикати мусів і уха своі і серце. Гарними словами єго не нагодуєш, а коли в тих словах єго серце відкриє очевидну неправду, то не знаю, чи є така сила в світі, щоби єго з місця рушила і за тим словом потягнула. А коли би навіть порушила, то хиба лишень против того самого, хто єму в очи кидає неправду. Від коли світ світом, не бачив і не чув руський мужик, щоби Поляки воювали з цісарями за те, щоби він, руський мужик віджив і від неволі

і панщини освободив ся, тож справедливо бояли ся розважнійші польські конспіратори, що така пропаганда тим кріпше звяже мужика з урядом...

Ще більше як поезії носила на собі єго Інструкція для учителів руського народа ту печать внутрішньої і очевидної неправди, а уложена сістематично і поясняючи з свого тісного національно-державного становиска відносини мужика до всіх суспільних і політичних верстов відкрила нам з всею можливою ясністю всі ті суперечности, котрі містили ся в програмі демократії польської спеціально в відношеню до мужика-Русина і котрі пропаганду єї між руськими мужиками засуджували безусловно на цілковиту невдачу.

Інструкція ся — ідучи за дуже правдоподібною догадкою д-ра Ів. Франка, котру потверджує Богданський (I, 318) і той дальший факт, що ані Саля ані Богданський не згадують нічого про яку небудь інчу агітаційну відозву подібного рода і такого релятівно великою обему, а дальше потверджує язик і основний склад думок пригадуючий поезії Ценглевича — містить ся в рукописи 2972 бібл. Оссолінських, в невеликій дрібного письма книжечці, і складає ся з 5 листів і обширного поясненя до них.

Позаяк она була не лишень головною інструкцією для агітаторів між руськими мужиками (іменно сих агітаторів мав автор на думці називаючи єі інструкцією для „учителів", а не учителів сільських шкіл, як думає Богданський), але, як вже сказано, містить в собі основні погляди польської демократії на відносини політично-суспільні і національні до мужика-Русина, про те конечно нам познайомити ся з нею близше. бо вона дасть нам змогу зрозуміти поступуванє польської пропаганди демократичної що до руського мужика також в пізнійших роках, особливо в 1848 році. (Більші уступи подаю дословно після тексту рукопису).

„Приятелі!" так роспочинає автор свою проповідь — „Бувем у миру, бачивем єго, якби „велколюда" слабою ниткою спутаного, а котри хтів бути вільним. Хтів бути накармьоним а нечув в собі сил до зірваня слабої нитки, котра го вязала. Бачивем того велколюда учуняного, алеж на єго очі закіняно чорну повлоку, щоби не бачив, де іти має, і що робити, на остаток як мимо заслони глянув і уздрів промінь сьвітла, так довго перед очима єго заслоняни, пішов на вандрівку. На сам перед здибав короля з чередою слуг єго, а не знаючи кто то був, запитав ся о дорогу. Король нарайів єму дорогу нежичливою єго волі, котра го вела до препасти, де темнота і неволя панує. Нарайів єму дорогу до підданьства і сказав єму тіі слова: Велколюде! єсли незробиш ся передомною малим як порох, єсли не погардиш великостею і силою своею і зійдеш з показаної тобі дороги, згинеш в крутих манівцях сьвіта. — Велколюд пішов за ним, а він ведучи єго через пекло, попутав ноги єго кайданами, звязав руки, втиснув на шию обруч і попровадив го там, де темнота панує, бо хтів єго упокорити альбо згубити, бо бояв ся, щоби велколюд чуючи силу свою не поломав пут і не забрав пановяня того, яке собі король той привлащив.

Нещасливе вдраджони велколюд смутно поступав за своім ворогом, але раз як той заснув, спробовав отрасти пута своі і втічи з неволі; аж ту скочат короля слути, а були то пани, і остерегли короля, що велколюд бурит (бунтує) ся, бо пізнав вже силу свою. На той крик збудив ся король і разом з слугами своіми ще міцнійше спутав велколюда і вкинув єго до темноі пивниці кажучи: вже не оглянеш ні ясного сьвітла ні дочекаєш вільности; стерегчи буду враз з панами, абись не зломав крат пивниці твей і не скинув пут твоіх. В глебокім льоху працювати будеш для панів і мене. Кармити ся будеш сльозами а робаки тілом твоім"..... Але найшов ся якийсь добрий чоловік, котрий ідучи коло „неволі велколюда" почув слова єго: „Як би поцтиві люде хтіли, мігбим вільним бути", і постановив шукати помочи для него (Лист І).

Пішов отже той добрий чоловік шукати поцтивих людей. Прийшов насамперед до панів, але коли йім росповів про неволю „велколюда", то пани „тішили ся з діла королівського" і сказали: „Міц королів є від Бога, король дає права, всьо людське єсть в короля мочі, а тая міц родит ся і в дітях єго, а кожди що ся ей противит, грішит против Богу і мусит бути карани. Король має право заглади і вскрешенія, а проте скоро велколюд, которого хочеш ратовати, пристане на ту правду, заприсягне і дотримає, то може бути вільним, а обіцяємо ся тогди за ним вставити ся до короля, а за теє одвдячуючи ся ціле житіє на нас праціовати буде"... Розповів се добрий чоловік „велколюдови", але сей не пристав „на таку віру" і сказав: „Чоловіче! Єсли хочеш вільжити муки моєй, шукай у кого гіншого помочі" (Лист II)

Пішов отже добрий чоловік до „ксьондзів". Але они сказали єму: ..„З начельником нашим папов римськім що гіншого урадилисьмо. Права (наука) Христа то давні діі, ми визнаємо нині права Костела, которі нам наказуют слухати короля, панів і папи римського.. Тіі платят нам і тим продалисьмо правду, а від них дісталисьмо фалш і добри бит. Не мож про те мир до нас волати, ми єму допомагати не хочемо, бо інакше... так як сам є нині неволени, уневолил би короля, панів і нас. Однакож єсли Велколюд, которого називаєте мир, зо щирею сповідею і скрухою зарічит ся раз на завше вандрівки до вільности, тоди вставим ся за ним до короля". І на се казав велколюд доброму чоловікови шукати де інде для него помочи (Лист III).

Пішов добрий чоловік до вояків, але і тут не дістав помочи, хоть грозив йім, що „Бог сотворитель наш тримає в небесах в поготовлю справедливи перін, котори герпта вашого збє і на порох спалит... а хвиля помсти не далека. Небо закрило ся хмарою, а в хмарі огонь ся жарит Вдарит перін а по ним перелетит огнистая лоза по сьвіті, рознесут вітри промінь, а буде то конец старого а початок нового сьвіта... Єсли не схочете кари з неба, ходіт за мною до вінзіня, де мир в кайданах кличе ратунку, занесім єму вільность, а будемо збавлені"... Але вояки хотіли єго убити і дуже мало було таких, котрі єму сказали, що він йіх переконав і посилали єго в сьвіт, щоби таких як они більше шукав (Лист IV).

Пішов отже добрий чоловік дальше. Змучений вандрівкою сів під розложистим деревом близько села, де часто переходили люде З поміж них приступив до него один і сказав: „Чоловіче! відки ідеш?.. Ходім до хати моєй, поділимо ся хлібом і гиншим покармом, на якій стане бідного хлопа, спічнеш у мене доки схочеш, а в вечер, як верну з праці, скажеш мені, що ся там діє на світі". „Розчулила мене" — оповідає добрий чоловік — „гостинність поцтивого чоловіка, стиснувем єго руку і ішовем за ним. Ішлисьмо до себе ніц не казавши, але серця наші мусіли ся розуміти. Охайна хотяй мала деревляна хата, стріхою покрита, низьким огороджена плотом, на обі сторони малая стоділка, єден уль пчіл, а кілька деревок були цілим богацтвом хлопа. Кілька моргів землі живило єго личну (!) родину. Війшовши до хати бачивем жінку поцтивого хлопа, як колисала малого синка, а старшіі діти бавлющі ся на середині хати, которі як мене уздріли, хутній поутікали і позастрашеним кричали голосом: „Пан іде, пан!" Повитавем господиню словом Христусовим, а она мя відповіла помішаним голосом. А коли запитавем ся єй, чи добре ся синок хован, зе сльозами в очах відрікла мині: „Ховаєтся дякувати Богу, але не для нас, тілько для короля або пана". — Ніколи би перін, що столітного дуба в дрозґі розібе, не зранив так серця мого, як тих кілька слів кобіти! Сльози мої змішавем з сльозами господарів і в тотій хвилі єдна думка займала душі наші, а господар одізвав ся до мене в тоті слова: „Чоловіче, хто будь ти є, не дивуй ся що не можемо утаіти жалю до людей, которих називают панів. Довга неволя, нужда і мука зробили дітей наших невірними і боязливими і роблят нас нещирими Родит ся чоловік, як створінє єдного Бога, аби уживав тих дарів, яких му сотворитель призначив. Для чогож ми нещасливіі хлопи родимо ся, аби працьовати для панів а не для себе і не для дітей наших? Часто напастовани і працьою струджани чоловік вертає до тихоі хати проклинающи Бога, що го створив на паству панів; а накармивши ся сльозами своіми той навет не може мати потіхи, аби для дітей своіх щось ліпшого ся надіваги"... Сказавем єму, що шукаю поцтивих людей, которі би мині допомогли увільнити з вінзіня желязними кайданами спутаного велколюда, котори називает ся мир; сказавем му, що дуже мало знайшовем хотящих і єсли хутко не датут му ратунку, згине невільни в мурах темниці. — Притєлі! вірте мині, що так як піранна зоря милим розвитає сьвітлом, так горіли лиця весьняка. Ті єго слова: „Чоловіче! которого щасте привело до нашоі хати, єсли правду мовиш і щире хочеш увільнити велколюда невільника, котрого і ми нещасливі ест діти, подай мині руку твою, я другу подам моім сусідом, а так зробит ся ланьцух, которим сьвіт ціли опашемо; алеж викинемо з того ланьцуха злоті і срібні клямри, іно сталь і желізо зістане Вертай ся до миру до батька нашого і потішай єго, що сини єго мур неволі скрушат, скрушат єго пута, а оддадут єму власть, яка ся єму з прав Божих належит". Сказавши то устиснув мене господар і показующи сина сплящого в колисці ті рік слова: „Скоро Велколюд вільним буде, то син мій, над которого народзанем більше плакавем, ніж з жития ся єго потішивем, і в тобі також уважати буде батька, бо буде власностею народу"!

Пішов отже добрий чоловік до „крат вінзіня“ і приніс потіху „уневоляному Велколюдови“. „Утішани хотів“ доброму чоловікови „подяковати, але не міг, бо король, пан і ксьондзи підслухівали“... (Лист V).

Хто ж був той добрий чоловік, що шукав „поцтивих людей“ і писав ті листи? і хто був той „уневоляний Мир-Велколюд“? А ось послухаймо, яку відповідь дає нам коментарій доданий до тих листів.

„Ото люде“ — каже автор — „листи тіі написав Лях, котори бачит неволю вашу, котори замисляв правду, справедливість і вільность всіх людей, і пять тих листів єсть в подобіє пять байок, а єсть то пять великих правд, которі я вам опишу, абисьте научали діти ваші, що перед йіх як вашими очима було би завсюди закрито. — Велколюд, о котором писано в листах, єсть мир Божій, єсть то нарід польський, котори довго і широко замешкав землю, підлеглую тепер тром царом: Московскому, нашому Австрияцкому і Прускому. Нарід той перед віки жив як одна родина в згоді і щастю під правами Божими, а хотяй як нині, ісповідав він свою (віру) трома обрядами (римско-католіцким, або як зовимо польській, грецко-католіцким або руским і уніяцким), завсіди вірив в едного Бога, був любленим від нього, бо шановав приказаня его которі кажут: люби близьнього своего як себе самого, не уважаюци на слова, которими чоловік визнає честь Бога... Так жили батьки наші перед віки, жили Русняки з Поляками як братя і не знали підданьства. Кожди чоловік жив по своей волі, а шановав всіх і од всіх був шановани, бо не був як товарина нічийов властейов і було щастє в цілим народі і сила. Як всі народи так і наш нарід польський як іно замешкав ту землю, жив громадами розкіняни по шерокім краю, не було королів, податків, чиншів, данин, бранок рекрутських, бо як коли неприятель війшов, так кожда родина, кожда громада бронила себе, а так всі родині, всі громади, всьой нарід ставав до оброни“.

Але схотіло ся людем, щоби йім ще ліпше було, і в тій надіі вибрали собі короля. Король зараз позаводив податки і інчі повинности, так що не лиш мав з чого жити, але і грошей мав до волі, а „з родини і приятелів королівських наробило ся шмат великих панів, которі миром, людьми працюющими погардили, а на очи велколюда чорну закинули повлоку, фалшивую научано науку, щоби мир не знав, де іти має і що робити“.

„Велика стала ся переміна, як нарід „наш“ зачав жити під королями, а претяж не було нігде землі так щасливоі, богатоі, як була Польска. Зо всіх краів сходили ся люде на осаду, з сусідних землі Німці і Москалі, а королі йіх як Турки і Татаре, которі часто для богацтва Польщу нападали, позаздростили і засмаковали в добрі нашім, зачали над тим працьовати, аби Польща дістала ся в йіх руки. Поколотили через ксьондзів помеже собою Руснаків з Поляками о віру; люде которі шановали права Божі і любили ся як братя, зачали жити в ненависти с собою; поколотили хлопів з панами, панів перекупили ордерами, грішми і царскою ласкою, а тогди огнем і мечем пришли забирати Польщу. На даремне поцтиві Ляхи проливали кров свою, которою хтіли викупити нас з неволі панськоі і царськоі — ошукани

мир не лучив ся, не ратував себе Ошукав цар нас попами, а е Ляхи хочать більшої для хлопів неволі і увірили намовом, думали, що кожди Лях ворогом єсть хлопа; правда, що шмат меже ними єсть люди недобрих, але є такі, що для вільности всіх людей віддали би житє своє, такі що в хлопах, в кождім чоловіку узнают брата свого; а не лучилисьмо ся з ними і впалисьмо в власть царів трох; а була то слаба нитка, котора вязала велколюда, а той Велколюд — мир наш — забув сили своєй, з которов побивав всіх неприятелів своіх, придивляв ся своєй згубі, яку спровадили великі пани, де тра було лучити ся зе справедливими Ляхами... Тогди допіро замешкало в нас нещастє: зачали цари уганяти мир і неволя панує, настали великі податки, ріжні данини, утяжливая панщина, бранки, погарджано хлопом як би не єднаковим зе всіми людьми твореньом єдного Бога.“

В такій неволі — каже автор далі — жив „наш“ нарід довго без перестанку, розірваний на три части. Аж ось в тій части, що була під Москалем, підняли ся Ляхи „котрі замилували вільність і справедливість“ і вигнали цара; десять місяців текла кров, „всюда гинув ворог як від зарази і близко вже була вічная згуба для нього а вічне щастє і вільність для всіх людей польськоі землі. Але на нещастє знайшли ся люде, а були то великі пани і єднорали, слуги короля, которі замордували вільність, впустили до Польщі царя, бо добре знали, же як Польща виграє, то не буде панщини, котора йім так запахла і гинших несправедливости, якіі роблят з хлопами. Упала Польща — і тіі що воювали, розійшли ся по цілой землі голосити кривду свою. Були они і у нас, приняв йіх наш цар, аби йіх більше на смерть зібрати, до чого єму дурні, отуманені люде з поміж нас помагали, вирікли ся прав божих, которі кажут: люби блізнього своєго як себе самого а будеш збавлени, а послухали цара, що каже: згуби блізнього брата своєго а дістанеш десять римскіх (аллюзія до згаданих повисше пригод у Чортківщині). О братя! страшни суд буде на таких на тамтім а може і на тим світі!..“

По незвичайно різкім уступі против уряду, котрий накладає тяжкі податки, бере рекрутів, і навіть за тютюн і сіль каже собі платити,— і повторивши ще раз те що говорив против панів і духовенства автор кінчить так: „Про те уважаймо добре і лучім ся.. надходит час, де ся скінчит нашая неволя. То вам кажу яко брат: єсть люде, которі замиловали правду і научают мир так довго туманени. Нині научают в тихості, слухайте йіх і вірте тому, кто тіі слова мої вам принесе; а не уважайте, якого він роду, як одіти, бо тилько поцтивість єден гонор чоловіка, а в роді нема ріжниці. Богатіі мало недолю нашу чуют — уважайте на слова і науку, яку вам давати будут тоті люде, єсть вони апостоли нашіі; майте відвагу, научайте дальше добрих знакомих наших, потішайте себе а стережіт ся видати панови, ксьондзови або цісарському слузі чоловіка, котори вам то читати буде, бо згубите щастє своє і діти своіх на віки Не тратіт надіі і не кажіт: „що можат люде ніц немающі зробити?“ тилько уважайте, Єсус як научав світ віри своєй, научав з двонасцітома апостолами, бідними людьми без зброй, не

ходив по палацах іно по бідних хатах. А був єму противни Імператор Риму, котори мав більше війська як нині всі цари, палив і дер паси з людей, которі визнавали віру християнську, а ніц не помогло, бо приймала ся в серцях всіх людей, навет і в войску єго. І тепер так буде. Противні цари вільности людзкої, оминаймо ж йіх для того тишком і проготовляймо ся душов і тілом.. Виставмо собі тилько царя на троні, а вколо него міністри, князі урядники і гиншіі слуги, за ними невірніі, которі запродали правду і шпігуни і некоторіі пани, слуги і приятелі царські, а до кола всіх ми братя, ми мир! ми люде угнетеніі! в приятелями, братами, апостолами нашими. Як бисьмо всі крикнули: до меча, до коси і до ножа! Як бисьмо ся всі стиснули до купи, щоби йім там було в середині? О братя! ми страшнійші як саме пекло; трясет ся цар перед *нашою силою, але ж тихо! — Ще раз упоминаю*, прийдут до вас люде, може і знакоміті ваші, будут вас научати і читати слова мої, вірте йім — научайте дальше знакомих, а коли вдарит година, станут всі, що воювали для вільности нашоі. — Крикнем: преч неволя царськая і панськая! і підемо за людьми, которі нам вказуют дорогу до щастя і вільности. Господе допомагай! Амінь.“ (*Рукопис бібл. Оссолінських N. 2972.*)

Читаючи сю Інструкцію кождий чоловік хоч троха обзнайомлений з реальними обставинами руського мужицького житя мусить себе по неволі спитати, яким чином могли пропагандісти польськоі демократичноі партіі надіяти ся, що погляди йіх приймуть ся у руського мужика, ба навіть загріють єго до бунту против уряду в інтересі відбудованя Польщі? Коли би не неоспоримий історичний факт, то тяжко би справді повірити, що найшов ся хтось такий, що міг зважити ся на подібного рода пропаганду.

Вже сам язик Інструкціі, такий неповоротливий і недоладний, показував, з яким грубим незнанєм діла брала ся польська пропаганда до роботи. Навіть найкрасша думка, найяснійша правда мусіла би в тій одежі скошлявіти, в яку автор Інструкціі прибрав свою справу. Тут покалічена бесіда тим більше різала в очи, що і гадки, котрі вона виявляла, були виплиром глубоко закоріненого морального нездоровля.

Яко представителька демократичних ідей польська революційна пропаганда *підносила високо* ідеі правди, народнього братерства, рівности і свободи, а перше слово, котре вона заговорила до мужика-Русина, було рішучим запереченєм усіх сих великих ідей. Вона єму о б і ц ю в а л а свободу від панщини в нововідбудованій Польщі, коли він сам собі єі вибоpe; і се, як знаємо, було першим прінціпіальним противорічєм пропаганди, котра відбудованє Польщі без попереднього знесеня панщини уважала неможливим, але неможливим уважала також знесенє панщини без попереднього відбудованя Польщі. Помимо того та свобода від панщини мала бути подарунком польськоі демократіі, бо пани би єі не дали ані уряд би єі не дав. За той же подарунок мав мужик-Русин уважати себе членом великого польського народа, мав зречи ся своєі руськоі народности, бо єго мати — Польща, а ріжнить ся він від інших Поляків лиш вірою. А се була друга глубока внутрішня супереч-

ність польськоі демократіі, що вона виписавши в своїй програмі яко основні засади братерство і свободу народів, рівночасно відмовляла мужикови Русинови тої народньоі свободи і окремішности конфіскуючи еі на користь народности польськоі. Виходило таким способом, що демократичне евангеліє польське в відношеню до народности руськоі ріжнило ся від історичноі сістеми феодальноі в Польщі хіба лиш тим, що на місце гегемонії одноі суспільноі верстви польськоі клало гегемонію цілого народа польського До тепер мужик-Русин був власністю лиш свого пана, а по відбудованю Польщі демократичноі его діти мали стати власністю цілого народа польського! Гарна перспектіва! І всі ті гаразди мали спасти на мужика-Русина не з тяжких рук якогось завоювателя; ні — він сам, своіми питомими руками, своєю питомою кровю мав до них доборoти ся. До тепер він стогнав у тяжкім, чужою фізичною перевагою накинутім на него ярмі; ненавидів і мав право ненавидіти те ярмо, бо воно було чуже, накинуте, і він піддаючись єму піддавав ся лиш з конечности, з мусу, бо був за слабий, щоби его скинути. Але від тепер мало бути зовсім інакше. Від тепер він, скинувши за дозволом польськоі демократичноі пропаганди своіми питомими силами з себе ярмо одного свого дотеперішнього пана, мав сам з власноі ініціативи, з власноі доброі волі запрягти себе в нове ярмо, в ярмо двацятьміліонноі, ним самим відбудованоі Польщі, і те нове ярмо мало бути его — свободою! Против сего нового ярма не мож було підносити рук, бо воно було би санкціоноване ним самим, було би виплывом его вольноі волі, першим свобідним актом вибившого ся на волю чоловіка. Вже тепер за невеличкий релятівно гріх против будущоі новоі Польщі — за відставлене польських емігрантів до циркулярних урядів, революційна пропагаганда грозила єму тяжкими карами не лиш на тамтім світі, але — може ще й на сім. А що ж доперва, як би мужик-Русин користаючи з ново-добутоі волі сказав ново-відбудованій Польщі: Я нарід вольний, і хочу сам бути господарем на своїй землі, — а ти Польще будуй ся здорова, але — на своїм! Ба, коли бо після фундаментальноі тези будівничих новоі демократичноі Польщі і та земля, котру мужик-Русин називав своєю, рідною, була — польською землею, та й сам мужик-Русин був мужиком — польським В що би в такім разі перемінив ся голос народнього братерства і свободи?

І як з першоі суперечности, так само і з сеі другоі для демократіі польськоі не було жадного виходу. Єі демократичне евангеліє не лиш не допускало застосованя національноі свободи до народности руськоі, але противно що до неі ломало зовсім сей головний свій принцип і з повною свідомістю закріплювало національне підневолене руськоі народности на користь будущоі Польщі. За обіцюване знесене економічноі панщини с тим більшою силою утриматись мала панщина національна і політична, бо як шляхта польська без економічноі панщини, так демократія польська без національно-політичноі панщини руського мужика не могла собі представити свобідноі Польщі.

Очевидна річ, що с такими внутрішніми суперечностями в своїй програмі демократична пропаганда польська не могла мати успіху між руськими мужиками, особливо коли спускаючи ся на свою догадку, що

між ними нема ясно виробленої національної свідомости, не скривала перед ними своїх остаточних цілей і з усею енергією взялась навертати їх до своєї програми. Але маси народні, хоть не мали такої національної свідомости, яку висшим верствам дає книжна освіта, мали про те дуже докладне, хоть може лиш інстінктове почутє своєї культурної і національної окремішности, котре іменно для того, що не було книжне лиш інстінктове, тим тяжше було викорінити або приглушити дзвінкими фразами. Руський мужик дуже докладно знав, що він Русин, не Поляк, і зачинати свою і без того майже до неможливости трудну пропаганду від впоюваня в него переконаня, що він Поляк, значило від разу збудити в нім сильне недовірє і підозрінє, що справа, до котрої єго пропаганда хотіла підкупити обіцюваним знесенєм панщини, несправедлива і нечиста, і що під покривкою пропагованої свободи нові „апостоли" лагодять єму лиш нову неволю може ще тяжшу від дотеперішньої. А не треба крім того забувати, що ті „апостоли свободи" були в переважній части панськими економами, лісьничими, поборцями податковими, стражниками фінансовими, паничами-дідичами, отже людьми, котрі уже самі по собі не посідали жадного довіря в народі і були єму ненависні. Бачивши як „економи-апостоли" вже тепер конфіскують єго душу для себе, мужик руський справедливо міг підозрівати, що вони пізнійше не занехали би так само сконфіскувати для себе також єго тіло, котре їм давало безплатну працю і можливість веденя гулящого житя і збитків.

Вже се одно вистарчало зовсім, щоби руського мужика відвернути від нового евангелія. Але революційна пропаганда збільшувала те недовірє і підозрінє ще тим, що попирала свою справу очевидними історичними неправдами. Інструкція старала ся вмовити в мужика, що за часів упавшої Польщі панщини не було, а настала вона вже по розділі єї між три великі держави, і що завів єї тодішній німецький уряд враз з податками і рекрутчиною, — отже як мужик Польщу відбудує, настануть знов ті самі щасливі часи, які були за колишньої Польщі! А тимчасом мужики тодішні дуже живо тямили ті щасливі часи колишньої Польщі, тямили або ще з власної памяти, або з безпосередніх переказів своїх батьків і знали як найдокладнійше, що іменно за часів колишньої Польщі панщина була, і була найтяжшою, бо нічим і ніким не ограниченою, — знали також, що іменно німецький уряд цісарський панщину ту і самоволю панів енергічно ограничив, що положенє мужиків облегчив і що один лиш той уряд боронить їх тепер від дальшої напасти і збільшеня тягарів. Ба — як сам Богданський признає — мужик сподівав ся навіть, що скорше чи пізнійше уряд зовсім знесе також саму панщину, і то на кождий спосіб за менчу ціну і з менчими з боку мужика офірами, ніж їх вимагала революційна пропаганда. Уряд не жадав від мужиків ані революції і проливу крови на відбудованє якої небудь держави, ані не жадав, щоби вони на річ Австрії зрікали ся своєї народньої окремішности і поробили ся Німцями або Поляками, а хоть не боронив єї против полонізаторських змагань, то все ж таки по крайній мірі не заперечував єї виразно і рішучо. Жадав він від мужиків лиш безусловної вірности і покори,

а се, хоть мало свої дуже шкідливі сторони, було для него, в єго тодішнім підневольнім положеню, безконечно менчою жертвою, ніж піднесенє отвертої революції для справи, котра вже тепер, коли ще дбати мусїла о ласку мужицьку, зовсім недвозначно проявляла свої забірчиві інстінкти, або ніж будованє держави для чужого народа, котрий вже тепер отверто лагодив єму в тій державі національну смерть, а економічну неволю доперва обіцював звести. А врештою, коли би руський мужик годен і хотів був тоді робити революцію, то очевидно був бу робив єї для себе і будував державу свою, а не чужу, тай то ще таку чужу, котру всею душею і всім серцем ненавидів.

Треба ще звернути увагу на третю суперечність, котра містила ся в демократичній програмі проголошеній мужикам в Інструкції. Маємо тут на гадці різке виступленє против духовенства. Очевидна річ, що демократична пропаганда виступаючи против кривд, які робучий нарід дізнавав від верховодячих верстов, мусїла доторкнути ся також положеня, яке займало духовенство в народі і піддати єго серіозній критиці. Але в такім разі треба було бути консеквентним, і критику ту звернути против духовенства цілого, всїх вір і конфессій, отже і против польського. Тимчасом офіціальні маніфести Товариства Демократичного польського у Франції лишили сю справу зовсім на боці, а в краєвих конспіраторських маніфестацій в Галичині лиш пропаганда між мужиками руськими доторкнула ся сеї справи і то в незвичайно різкий спосіб, як се видно з Інструкції. Ясно отже, що критика звернена була лиш против духовенства руського, що мусїла вона отже мати свої особливі причини, бо против польського попівства пропаганда не тільки не зверталась, але мала в нім найбільшу може поміч. І справді, — критика ся не була властиво критикою, але лиш політичною карою за те, що між руським духовенством, котре ще до недавна брало дуже живу участь в польских конспіраціях, зайшла під впливом Маркіянового кружка і перших початків народнього руського відродженя велика переміна, почала будити ся національна руська свідомість, а через те воно відвернуло ся від конспіраторських змагань польської демократії. Сих причин критики догадував ся вже тодішній уряд (Sala, 71), а догадку сю потвердив Богданський в своїм Памятнику (I, 218), кажучи, що саме тоді (1836—1838) розпочалась була між духовенством руським на ширшу скалю „агітація московська“; з тої отже причини научала Інструкція мужиків руських, щоби не вірили науці свого попа, котрий їх намовляє до ненависти против Поляків і против усіх без ріжниці панів.

Цїли своєї Інструкція не осягнула, лише в духовенстві руськім придбала собі нового ворога. Та за те показала, що пропаганда польська з легким серцем допускала ся неконсеквенций і суперечностів зі своїми основними прінціпами, коли думала, що ті прінціпи стоять на перешкоді єї остаточній цїли. Але чи ж можна було після сего бути певним, що ті прінціпи задержить польська демократія також тоді, коли єї остаточна ціль — відбудованє Польщі — буде осягнена, і що ся, така на перший погляд непримирила демократія, не відложить тих прінціпів в кут, коли вони будуть їй уже непотрібні, і приміром що до

фундаментальноі своі тези — знесеня панщини — не окаже ся уступчивою супроти шляхти?

Бо вже навіть тепер в сій справі оказувалось консеквентним одно лиш Товариство Демократичне польське у Франціі. Галицько-ж польська конспірація, особливо в руській половині Галичини, навіть в справі знесеня панщини оказувалась доволі хиткою і баламутною. Переполошена рішучою опозіцією шляхти, котра тут, в руській Галичині, на „завойованім“ террені, була майже єдиною і міродайною представителькою польськоі справи, вона передовсім відрікалась, хоть може не зовсім щиро, всякоі спілки з Товариством Демократичним у Франціі, заявляючи, що не годить ся на знесенє станів суспільних і змішанє їіх з масою народньою, але противно, в зреформованій шляхті видить велику запоруку будущини польського народа, що отже знесенє шляхотського стану уважає шкідливим, і більше прихилює ся до поглядів Zjednoczenia (Bogdański, Pamiętnik I, 31—38). Але і в справі знесеня панщини стала вона є часом дуже уступчивою. Вона, як вже попередно було сказано, хотіла передовсім переродити шляхту, переконати єі о конечности знесеня панщини як для неі самоі так і для польськоі справи. Так зреформована шляхта мала освободити мужика і наділити єго власністю грунтовою з власноі доброі волі і ініціатіви, щоби єі або уряд або рух революційний в тім з єі шкодою не випередив і щоби вона могла сама взяти на себе переведенє і кермованє справою відбудованя Польщі при помочи мужицтва, котрого природним провідником вона і дальше мала би бути. Мужиків же хотіла конспірація насамперед просвічувати в спосіб для них приступний а усуваючий всяку недовірчивість і завить до шляхти, годувати їіх проповідями о достоінстві чоловіка і єго важности в народі, — хотіла їіх переконувати, що знесенє панщини самі пани для них лагодять, і навчати їіх, що до того освободженя можуть дійти лише в згоді з панами і в щирім поступуваню з ними рука в руку ві всіх справах; і що лиш поступ в просвіті та привичка до тверезости і праці може їіх оборонити від роспусти і нужди по наділеню волі (Bogdański, I, 92, 93).

Коли зважимо, що переродженє шляхти з дотеперішньоі у зреформовану потребувало дуже довгих літ, а що більше часу забрати мусіла просвіта мужика і усуненє єго недовірчивости до шляхти то справа знесеня панщини після програми умірковавих польських конспіраторів на Руси може би ще й нині не була довершеним ділом..

Таке відложенє знесеня панщини аж до далекоі, близше навіть не відомоі будущини може би загалом цілу революційну пропаганду недуже було непокоіло Але діло в тім, що знесенє панщини було тісно звязане зі справою відбудованя Польщі, і після того чи само те відбудованє відкладалось пропагандою до дальшого або близшого часу, також і знесенє панщини або випливало на верх або відсувалось назад. Тим часом що до самого відбудованя гадки між пропагандою революційною були дуже поділені, і що до сеі справи вела ся посеред неі завзята боротьба, котра й була причиною тих безнастанних кріз, через котрі переходили тайні революційні товариства польські в Галичині від заведеня карбонарських льож в Галичині (1831—1833) аж до

„Sprzysiężenia demokratów polskich (1838—40). Коли конспірація в руській Галичині, сконцентрована у Львові, не тільки не лагодила ся до скорого повстаня, котре після невдачі Залівського здавалось йій неможливим, але відбудованя Польщі сподівала ся доперва по переродженю мужицтва а все те можливим було доперва в дуже далекій будущині, то значна часть конспіраторів в руській, а особливо в західній, польській части Галичини уважала те відбудоване можливим в короткім часі і всю діяльність пропаганди намагала ся звернути до як найскоршого прилагодженя повстаня, громадженя оружя, вербованя війська, і, само собою розуміє ся, до як найскоршого знесеня панщини.

Тим то не лише загніздила ся посеред революціонерів безпастанна колотнеча і внутрішній розклад, але й сама агітація за знесенєм панщини дістала ся виключно в руки горячійших елементів як в руській так і в польській половині Галичини В руській Галичині перейшла ся агітація в руки пропагандістів-провінціалів, котрі ділали зовсім на власну руку не оглядаючись ані крихітки на погляди революційних властей ві Львові. Через те сільські пропагандісти не лиш відобрали уміркованим можність впливу на мужика в тих тісних границях, в яких сі послідні хотіли тримати пропаганду мужицьку, так що переведені в сорокових роках слідства карні найменчого сліду йіх агітації між мужиками не виказали (Sala, 91), але й бороздили йім богато в йіх агітації серед шляхти, котра між революціонерами не робила ніякої ріжниці, в різкій антішляхотській агітації виділа ворожу руку львівських революційних властей, і через те навіть і чути нічого не хотіла о конечности реформ. хоч би й повільних; а умірковапих так само як і горячих сільських пропагандістів уважала за своїх ворогів, чигаючих на єі маєтки (Bogdański, I, 93).

В західній же Галичині навіть організація тайних товариств революційних дістала ся в руки горячійших елементів. Коли по горячих сварках і дебатах не мож було уміркованс крило революціонерів, репрезентоване через львівске тайне „Stowarzyszenie ludu polskiego“ і єго голову Фр. Смольку, погодити на спільну програму поступуваня з елементами горячими, репрезентованими головно через Станіслава Маліновського і єго прихильників, товариство се вислало Маліновського, щоби єго зі Львова позбути ся, ще 1837 року в західну Галичину в ціли зорганізованя тамошніх революційних сил. Але Маліновський забрав ся до сеі організації зовсім на свою руку. Він постановив засновати в західній Галичині зовсім нове від львівського „Stowarzyszenia ludu polskiego“ окреме товариство, котре своім складом, статутами і діланєм мало довести як найскорше до повстаня, коли мож, то вже в 1838 році. При помочи емісарія Леона Залеского удало ся єму вже 10. іюня 1837 року зібрати значне число емігрантів і інших палких молодих людей, між ними Стефана Мулковського. Фортуната Стадницького, Яцка Гудрайчика, Станіслава Мариновського в Павликовицях, бохеньського округа і урадити з ними засноване такого нового товариства, котре складаючи ся з як найбільшого числа членів, заняло би ся безпроволочним організованем повстаня и прилагодило би весь до такого повстаня потрібний матеріал. Шляхту мало товариство втягнути до повстаня від-

кликом до еі патріотичного обовязку, а маси народні обіцянкою соціальноі революції а передовсім знесеня панщини. А коли би ані одно ані друге не вистарчило, то присилувати належало всіх до участи в повстаню терроризмом, а мужиків крім того обіцянкою загорненя тих панських грунтів, котрих властителі оказались би непослушними. Редакцію статутів, кодексу карного (!) і маніфесту взяв на себе Маліновський і вже 3. сент. 1837 принято статут і кодекс на зборах в Домбрівці коло Щенановиць, а незабавки після того в Іержховці маніфест нового товариства, котре мало називати ся „Powszechna konfederacya narodu polskiego“ (Sala, 82, 83).

Але заким ще Маліновський годен був скінчити статут і кодекс карний, — оповідає Богданський — то вже нетерпливі члени уважали ся управненими і обовязанними до ділання по мисли і в дусі устноі умови в Павликорицях. Кинули ся отже насамперед — чого львівське „Stowarzyszenie ludu polskiego“ найбільше бояло ся, — між мужиків, щоби йіх позискати для своеі справи. А коли львівське Stowarzyszenie хотіло мужиків передовсім просвічувати і прилагоджувати звільна до супокійного принятя суспільноі реформи і на тій дорозі розвивати йіх національне почуте, то мазурські Конфедерати таку пропаганду рішучо відкидали, бо вона не вела до безпосереднього повстаня. Натомісць забажали безпроволочного побратаня пана з хлопом обіцюючи ему увільнене від панщини і зрівнане в панами і то зараз в хвилі спільного повстаня. А щоби ще скорше прихилити до себе мужиків, почали належні до Конфедарації шляхтичі і шляхтянки йіздити драбинястими возами замісць повозками і каретами, запрошувати мужиків до двора в гостину і садити йіх на кріслах і канапах, — почали ходити в гостину до мужицьких курних хат, частувати мужиків горівкою і іншими напитками, давати спільні сніданя і обіди, запомоги і т. д. Тимчасом мужики, не звиклі до такого обходженя панів з ними і не розуміючи причини такоі наглоі переміни, стали підозрівати в тім щось недоброго і догадувати ся яких ось тайних а для них шкідливих заходів панських.

Виразнійші ціхи підготовленя повстаня носили на собі агітації поодиноких членів нового товариства Так Феліціян Болехівський, посесор Рудок в округі бохенськім представляв тамошнім мужикам, що в силуваню до панщини лежить для них велика несправедливість і пониженє; що пани хочуть знести панщину, але німецький уряд на те не позволяє; щоби отже увільнити ся від панщини, повинні мужики іти рука в руку с панами против німецькому урядови... А ще 1836 р. сей самий Болехівський говорив двом мужикам Юркови і Павлови Кукови, яка то сумна річ, що вони мусять як худобина працювати в ярмі, що один має пів світа, а другий не має нічого; але вже стоіть 20.000 Поляків в поготовю, щоби край освободити, а тоді ніхто не буде робити панщини, але кождий буде лиш сам на себе працювати.

В Тшенсівці, тарнівського округа, був у дідича Йосифа Пясецкого, вівчар, котрий тамошнім мужикам росповідав нечувані до тепер річи про Польщу, про народність, про Німців, про австрійський уряд; а оповіданя сі перелітали від села до села як новина, ледви на віру заслу-

гуюча. Вівчарем сим був Станіслав Мариновський, укінчений правник віденьського університету, котрий переняввши ся ідеями Конфедерації найми ся за вівчаря, щоби яко мужик-наймит зійти ся як найтіснійше в мужиками і тим способом скорше позискати йіх для справи повстаня. Разом с перебраним також по мужицьки другим Конфедератом, Йосифом Лусаковським, ходив він також по дальших селах, і на весілях, відпустах та інших сільських празниках впливав з ним на мужиків в дусі Конфедерації.

В сандецьких горах агітував сильно Леон Залеский, а прийшов єму до помочи Ян Махович, молодий чоловік, котрий покинув філософічні студіі у Львові, щоби вернути ся в рідні своі сторони і агітувати між мужиками для справи повстаня. Знав він тамошній нарід дуже добре, бо сам був родовитим мужиком і може бути, що для того єму пропаганда ще найлінше удавала ся, хоть і єго заходи, по крайній мірі годі, не принесли такого пожитку, якого Конфедерати собі бажали. Після донесеня Валєнтина Войціка з Баранова і двох інших мужиків Махович взивав мужиків, щоби узброіли ся в коси і піки і разом з панами вигнали Німців з краю. В осени 1837 року питав ся мужиків зібраних на панщину, чи справедливо би було, як би батько, мавши сімох синів, передав своє добро лишень одному. Але на те один з мужиків відповів єму, *що певне було би се справедливо, коби лиш той один потрафив добре ґаздувати*.

В Щепановицях, бохенського округа, находило ся в роках 1836 і 1837 кількох еміґрантів, котрі прийшли сюди з Кракова. Еміґранти сі, а також Александер і Юліян Хшонстовські, сини властительки Марціанни Хшонстовськоі і вона сама с шістьома доньками взивали мужиків при кождій спосібности отверто, щоби прилучили ся до повстаня, котре незабавки наступить і увільнити має край від німецького ярма і від податків, відбудувати має Польщу, а опісля завести свободу і рівність між усіми людьми. А хоть мужик Мацей Стрихала, 66-літній старець, сказав рішучо свойій пані при одній такій спосібности перед кількома інчими мужиками, що єі словам не вірить, але вірно і кріпко вірить, в Бога і цісаря то помимо того агітація не устала, але перейшла навіть в формальну демонстрацію. В днях 3. і 10. сент. 1837 справила пані Хшонстовска своім мужикам в Щепановицях і в сусідній Домбрівці обжинки, на котрі зйіхала ся сусідня шляхта і важнійші члени Конфедерації: Маліновський, Мариновський, Стадницький, Мулковський, Залєский і Ян Щепановський. Зібраним громадно на забаву мужикам стали вони заповідати красшу будущину, волю, рівність, знесенє панщини і власність йіх грунтів, лиш аби держали ся своіх панів і помогли йім вигнати Німців з краю. Щоби не було жадноі ріжниці між двором а мужиками, поперебирали ся сини і доньки дідички по мужицьки, щоби спільно з народом забавляти ся в цілковитій рівности. На подвірю Щепановицького двора ішла через цілу ніч весела забава при спільній вечери, напоях і жартах а музика загрівала до танцю, котрий розпочала сама пані з найстаршим господарем з громади і танцювали всі в сумішку: парубки з паннами шляхтянками, а молоді паничі з дівками. Пісні против Німців, про Польщу, про волю, до чарки, про щасливо

закінчені жнива додавали ще більшоі охоти. Шапок не вільно було здіймати, бо всі були собі рівні; потому пани мішали шапки з мужиками, скидали свою панську одіж і вбирали ся в мужицьку. Не бракувало і напитків; а коли парубки собі підохотили, сказав один урльопник: коли дівки те що панни, а панни те що дівки, то мож паннів так само зачіпати як дівок; а притиснувши до себе панночку, с котрою саме тоді танцював, поцілював еі сердечно серед танцю. Се би нічого. Але показало ся зараз, що те братане з мужиками було зовсім поверховне і нещире і при найменчім з боку мужика практичнім переведеню так урочисто проголошеноі рівности і братерства вилазив на верх пан в цілій своїй суспільній ексклюзівности і етикальности. Бо панночка, хоть перебрана по мужицьки і ніби вже лиш дівка, на такий жарт парубоцький голосно закричала, а еі брат панич, хоть також перебраний по мужицьки і ніби вже те саме що простий парубок, прискочив до „рівного“ ему брата і ударив его в лице. Тоді урльопник закричав: „Таке то ваше братерство! Пождіть же, донесу я, що ви нас намовляете до зради против цісаря!“ Факт се дрібний, але вельми характеристичний.

Обжинки сі стали голосні на всю околицю; оповіданя про них пролітали від села до села; одні з них сміяли ся, другі переполошили ся, а ще інші сподівали ся від них якоісь ліпшоі будущини (!). А найважнійшим їх результатом було, що уряд звернув тепер пильну увагу на пропаганду між мужиками і на зближуване шляхти до мужиків і приняв строгі міри против конспіраторів. Бо урльопник справді додержав свого слова і о всім доніс тарнівському старості Брейнльови; швидко почались переслідуваня родини Хшонстовських і арештованя, котрі в короткім часі приняли величезні розміри.

Мужики польські загалом держались в цілій сій шумній пропаганді орігінальноі тактики. Вони — як самі опісля оповідали — хитали ся між урядом, котрий їх боронив від самоволі панськоі, а блискучими обіцянками панів, котрим прислухувались охотно хоть все таки недовірчиво. Хотіли удержати ся в рівновазі і не стратити користей ані з одного ані з другого боку; хотіли, щоби і пани і власти урядові знали, як на них впливають противні сторони і обом сторонам показати свою важність. Оповідали отже панам, що їм говорили цісарські урядники, як їм радили поступати з пропагандістами і з цілим революційним рухом; а з другого боку відкривали своі відносини з революціонерами окружним урядникам, котрі їх цікаво о все роспитували, оповідали їм, як їм пани говорять о будущім знесеню панщини, о переміпах, котрі мають в краю наступити, о будущій рівности шляхти з мужиками, о їх польській народности, о світлій минувшині Польщі, до котроі і вони належать і т. д., а при тім очевидно подавали і назви конспіраторів. С тих оповідань попав уряд на докладний слід цілоі Конфедераціі і розбив еі цілковито приарештувавши майже всіх еі членів. А позаяк богато членів Конфедераціі належало рівночасно також до інших революційних товариств, спеціально до львівських, то мало-по-малу дібрав ся уряд і до львівських конспірацій і приарештував в протягу 2—3 літ усіх головних предводителів цілоі

революційноі пропаганди і велике число єі по-менчих членів, так що з кінцем 1840 р. знищив революційну пропаганду цілковито, а тим самим знищив також пропаганду за знесенем панщини (Bogdański I, 214—210; Sala, 68, 69, 82—84). Вязниці кримінальні, а потому кріпости в Куфштейні і Шпільберґу заповнили ся політичними арештантами і аж до 1843 р. було в Галичині тихо.

Але помимо того справа знесеня панщини не затихла. Закінчилась лиш перша єі фаза. Пропаганда між мужиками і загалом доктріна демократичноі партіі польськоі містила в собі, як ми бачили, стілько неконсеквенцій і суперечностів, що і без урядовоі нагінки мусіла би була скінчити ся невдачею, бо не годна була потягнути за собою мужика ані польського ані тим менче руського. Хіба що би хто яко результат єі хотів уважати збільшене значно як раз в тих часах число процесів преґраваційних між мужиками а панами (Sala, 66). Але зовсім без значіня вона все ж таки не була, бо помимо всего вона перша ясно і рішучо поставила на порядок дневний справу знесеня панщини. Для мужика ся справа не була, правда, великою новиною. Він так тяжко стогнав у тім ярмі, що вже від давна виглядав освободженя від него і можливости хоть якого-такого людського житя. Але сам по собі він був немічний і не мав на стільки сили, щоби з власноі ініціативи видвигнути на перед і перевести справу свого освободженя. Єго бажанє волі проявлялось поки що лиш у глухій і німій ненависти до того накинутого на него ярма і до тоі суспільноі верстви, котра єго в тім ярмі тримала. Все ж таки і він цікаво хоть недовірчиво прислухував ся до тих чужих для него голосів, котрі почали голосити конечність єго освободженя. Ціни, котроі за те освободженє жадали, він заплатити не хотів і не міг; але кінець-кінців рад був, що справа єго, хоть в не-сімпатичній для него формі, починала випливати на верх, і тим дасть ся пояснити наведена у Салі звістка, що руський мужик до голосу таких агітаторів як Ценглевич і Кульчинський не відносив ся ворожо, о скілько той голос проповідував свободу від панщини, а не зачіпав національних або політичних справ; а польський мужик розказуючи урядникам про пропаганду революційну о знесеню панщини давав урядови пізнати, що та сторона пропаганди єму сімпатична і що той, хто на єго поміч хоче числити, мусить в тій справі щось рішучого зробити. Тай уряд сам мусів серіозно над нею застановити ся, бо держав ся в Галичині лиш о стілько, о скілько мужик єго піддержував, не міг отже ніяким способом допустити, щоб єго хто в сій справі випередив.

Але передовсім для шляхти справа панщини стала справою пекучою. Через свою різку оппозицію против демократичноі пропаганди вона, правда, причинила ся в значній мірі до невдачі демократіі польськоі, але за те з другого боку пропаганда та підкосила єі моральний авторітет а навіть в великій частині польськоі суспільности підірвала віру в правдивість єі патріотизму. Щоби хоть яко тако уратувати свою честь і своє дотеперішнє становиско неоспоримого керманича польського національного житя, вона мусіла старати ся о винайденє якогось виходу з прикрого положеня і доказати польській суспільности, що і вона

не є неприступна для ідеї гуманного поступу, не закаменіла в своїх кастових інтересах.

Вона справді підняла ся до переведеня сего доказу серед мертвої тишини, яка запанувала після першого погрому революційної пропаганди а дотичні еї змаганя становлять другу фазу в історії знесеня панщини в Галичині

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Михайло Петрович Драгоманов.

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклоріста і історика, найтверезійшого критика, перворядного публіціста, невтомимого борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духового житя. Та не тілько Русь-Україна, але і вся Словянщина стратила в нім одного з своїх чільних духових геройів, поступовий рух усеї Европи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентнійших і найталантливійших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найпильнійшого, найталантливійшого співробітника. З сімпатією, але заразом з строгим судом відносив ся він до нашого виданя, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив єго розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти память великого покійника, використати для народнього поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в єго писанях, — отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над єго могилою повинні умовкнути ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за житя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позітівного використаня єго богатої духової спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видаєть ся нам дуже важним ділом повне виданє єго творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданях, часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є людей на всій Руси-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі єго писаня, значить, мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про єго величезну і на всю Европу, ба й по за єї границі розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і єго друковані писаня, та котрої зібране нині дуже трудне, а опубліковане з причини легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

НАШ АЛЬБОМ.

Памяти М. Ф. Л.

Душа болить од поривання,
Німіють в туги почуття...
Яке порвало ся дихання!
Яке погасло знов життя!

Не стало друга в нас, не стало!
Зламалась сила ще одна
Хороша, щира — а їіх мало!
О доле, доле навісна!

Чого ненатло ти лютуєш?
І душу ясну як кришталь
Од нас береш, а не рабуєш
Того, кому й хвилини жаль?

1876.

До І. Білика.

Отсе переглядав колишніі листи́...
Яка безодня вже лягла між тим минулим!
Давно пак діялось? А серце сном нечулим
Мов павутиною успів час оплести!

І де та міць моя, надіі парубочі —
Розбуркати співочим словом край,
Скропить цілющою незрячим людям очі,
Навіяти сподіванку на рай!

Не має вже юнацьких марев в ширя,
Затемрілось душі моєі скло,
Підкралось повзучи на дно душі зневіря
І холодом надіі сповиль́о.

Деж ви тепер, товариші-панове?
Чи привитала доля вас в житті?
Чи гинете в снігах за слово но́ве,
Чи продали своі гадки святі?

Невже у вас припало серце гниллю
І не вража́ слеза бідот людськи́х?
Невже таки суспільному зусиллю
Не приспішить законів світових?

Невже усі сердешні наші муки
Погинуть так, не зрушать добрих слів
І над слезами страдників-батьків
Ще насміють ся знівечені внуки?...

1876. *М. П. С.*

На пастівнику.

Сховалось сонце за Ділом могучим.
Пожар вечірний запалав на небі
І згас. Стемніло. Оповите мглою
Дріма Підгірє. Лиш де-де в хатах
Ще світло блима. Літня ніч коротка,
То вчасно спати йдуть робучі люде,
Щоб завтра скоро світ вже бути в полі.

Ген за селом, під лісом на долині
З густоі мгли мов цвяшок золотий
Вирізуєсь миго́тане кроваве:
Се хлопці конюхи огонь кладуть.
Йіх на всю ніч післали коні пасти.
Попутавши скотину розложили
Огонь, бо майка *) тне.
                    Ось при огні
Сидять гуртом: хто в гуньці, в подігачці,
Хто в кожушанці, хто лиш грубий міх
Напяв на плечі.
                    — Побратиме Сеню,
Дай тютюну!

---

*) Рід дрібних і дуже кусливих комарів, що появляють ся в майі

— Чи бач, який прудкий!
Чи я тютюн саджу?
— Та не жартуй бо!
Тобі господарь нині скру́тець дав,
То уділи! Проклята майка тне,
А тютюновий дим — найліпший спосіб
На неї.
Сень видобува тютюн
І крає ножиком і ділить всім,
В кого не має. Вже така натура
У того Сеня: з разу воркне гривко,
А потім хоч сорочку з себе дасть.
Не даром при́дуркуватим зовуть
І піднімають всім селом на сміх.
Куди ж пак! Парубіка вже старий,
Вже по за трицять літ, і до роботи
Нема над него, і не пє, не тратить,
А ходить мов жебрак. Нераз єму
Трафляло ся пристайство — не хотів.
Волить тинятись в наймах, на чужих
Робити і чужій коритись волі.
„То вже у них так в роді" — говорили
В селі. „Отець єго мав поле й хату,
Та все пустив, роботу занедбав,
Лише по відпустах, святих місцях
Мов старець волочив ся. А прийшла
Недуга, старість, далі сліпота,
То не було де голови приткнути, —
Взяв ліру тай пішов просити хліба.
І сина на таке саме навчав:
Все лиш набожних співанок співає,
Все лиш балакає, що світ зіпсутий
І стра́шний суд надходить — що твій піп!"

Отак в селі балакали про Сеня,
Сміялись з него, хоч усі й любили,
Бо щирий був, для всякого ввічливий.
Та він байдуже, мов се й не про него,
Всі насміхи пускає мимо вуха,
Прихильности немов не добачає.
Хоч трицять літ від роду, він найрадше
З дітьми малими пристає, готов
І порохом пересипатись з ними.
Тай діти ж то над все любили слухать
Єго пісень і оповідань! Діти
Одні над ним не насміхались.
Ось
І нині купка їх зібралась — хлопці

Все підростки. На Сеня поглядають
Як на старшо́го; деякі й самі
Просились з кіньми на ніч, знаючи,
Що й Сень тут буде.
Закурили. Тихо.
Десь обіч в трощах деркає деркач.
Сова у лісі заскиглила — цур йій!
І більш не чуть нічого, тільки мірно
Дзеленькають залізним путом коні
Та хрупають траву росисту.
— Ну ко,
Скажіть хто байки! — обізвавсь несміло
Один і скоса позирнув на Сеня.

-- Е, кат там з нею! — другий відізвавсь.
Я за весь день охляв, не чую костей,
І очи вже злипають ся до сну.

— Ну, щож, то ти йди спати! Годі ж всім
Поснути. Знаєте, пора непевна.
Говорять, що з Сідого*) приятелі
Волочать ся по толоках. То треба
Вважати!
— Мій господар за грибами
Ходивши вчора, каже: бачив вовка.
То й остро наказав міні з лошат
І ока не спускать. Та де вони?

— Не бійсь, дурний! Як би, хрань Боже, вовк,
То коні би самі дали нам знати:
Зафоркали б і збились би до купи.
Ось слухай, рже твоя каштановата,
А он лоша йій обзиваєсь!
Справді
По всій долині розляглось ірва́нє
Мов тремольо важким, могучим смиком
Потягнене по струні металевій.
— Ну, байки! Сеню, ти на черзі нині!
— Якоі ж я вам байки розповім?
Тут, братя, йде таке на наші села,
Що швидко нам відхоче ся байок.
— Що, що таке?
— Війна, хиба не чули?
— Війна? Та з ким?
— Ну, звісно, з Маскалем.

*) Сідé, село в самбірськім пов., славне своіми конокрадами.

— Що, з Маскалем? О, то нещастє наше!
Маскаль твердий, не встоять наші хлопці
Супротив него.
— То то, братя, й є.
Наш конче хоче з Маскалем побитись,
Та видить сам, що сил за мало має.
От він казав усюди голосити,
Що від тепер не буде так як доси
До війська брати та перебирати,
А всіх загорне загалом: малих,
Що від землі лиш відросли, й дідів,
Що до землі вже хилять ся, сліпих,
Кривих, безногих і горбатих, навіть
Дівок.
— Ха, ха! То може й нашу Феську
Візьмуть?
— Го-го, тота на гранатира
Придасть ся.
— То не сміх, я то віддавна
Гадаю вже: чому беруть до війська
Лиш парубків? Чи то дівок не ма
Таких вдорових, рослих і відважних?
Чи дівка не такий же чоловік,
Як парубок?
— Та слухайте лишень,
Що стало ся в Урожі! Тиждень тому
Там війт під церквою цілій громаді
Читав той наказ, що почнуть усіх
До війська брати. Слухає народ,
Об поли бєсь руками. Аж нараз
Одна вдова як не заломить руки
Над головою, як не заголосить:
Я-яй! Я-яй! Так протяжно, так страшно,
Мов за покійником. Усі до неі,
Гадали, може зуб. Та де тобі!
Посиніла, у лобі очи кровю
Йій заплили, і руки все держить
Над головою закленуті, й стогне,
Голосить, що аж серце розриваєсь.
Що мир до неі, примовляють, тішать,
Води дають, хрестять і шепчуть — де там!
Не чує, ані бачить, не говорить,
Не йість, не пє, нiщо не розуміє,
Лиш яйкає від того дня і доси
Вже з цвинтару не трафила й до хати,
Пішла долів селом: Я-яй! Я яй!
А мир за нею, мов на похорони.
Три рази довкіль обійшла село.

Під ніч на силу завели еі
До хати, силою й нагодували.
Та не могла вона сидіти дома.
В ночи й пропала. І від того дня
По селах ходить. Вже еі в Лужку
І в Ступниці і в Мокрянах видали,
Була аж в Страшевичах і на Сприні.
Розхристана — говорять, чорна-чорна,
Лиш очи світять ся. І день і ніч
Блукає по́-полю, до хат не йде,
І все кричить, голосить, плаче й стогне.
— От покаяніе! Най Бог боронить!
— Я б бачить ся на місці вмер з страху,
Як би еі голосіне почув.
— Іди, дурний! Вона ж се не від злого!
Се найдобрійша жінка у селі
Була. Йій Бог так дав, щоб віщувала
Народови якесь велике горе
— Ой-ой! І щож то за такее горе
Вона віщуе?
                    — Чуеш, що війну!
Вже то як наш із Маскалем задре ся,
То тут не жди добра!
                              — А я гадаю,
Що то не те! Велика річ — війна!
Всіх не поріжуть. Маскалі-ж також
Не е вовки, а люде як і ми.
Небіжчик дід нераз о них бувало
Розказують, не можуть нахвалитись.
— І я гадаю, братя, що Маскаль би
Нам кривди не зробив. Господар мій —
На що розумний чоловік, а часто
Говорить: Господи, коли б вже раз
Маскаль прийшов! Таке вже всюди здирство
Пішло: Маскаль би все те скасував,
Зробив порядок, полекшу якусь
На бідний люд!
                    — Ой, певно, що би треба
Твердоі тут, московськоі руки!
Чи чули ви, пани ото заводять
Якісь там шарварки нові. То ніби
Говорять хлопам: штири дни до року
Повинен кождий нумер відробити
Коло гостинця. А то все брехня.
Йім не гостинець в голові. Плювати
Йім на гостинець! Як лиш люде вийдуть
На ті гостинці, то пани пішлють
Свою двірню з палками, нагайками,

І всіх на панський лан переженуть
І панщину завернуть: штири дни
Що тижня кождий мусить відробляти.
— Не може бути! Хто тобі казав?
— Плети, дурний, не може бути! Вже то
Я чув о тім від розумнійших трохи
Ніж я тай ти. Пани дістодьто навіть
Вже й цісаря підпали, й цісар йім
Усе то затвердив і підписав.
— Ой лишенько! Тепер то ми пропали!
— Воно то бач: пропали або ні.
Пани ще доси криють ся з тим дуже,
Не признають ся, щоб народ від разу
Не роздразнити, а найголовнійше:
Боять ся Маскаля.
Тут Сень вмішав ся
В розмову. Доси він сидів понурий
І звільна пакав люльку, похилившись,
Мов слухав голосів якихсь далеких.
І враз промовив: Е, яке там діло
За нами вноминатись Маскалеви?
Що ми єму, чи сват, чи брат який?
А мислите, що в него мало й свойіх
Панів і бідних?
— А про що ж би мала
Війна вести ся?
— Ні про що! Й війни
Ніякоі не буде!
— А по щож
До війська пруть старого і малого?
— Е, пруть! Ніхто ще того не видав.
От ми які вже парубки, а хто нас
До війська кликав? Може ще коли
І будуть брати, та хто зна, се може
Аж в той час буде, як народ на світі
Здрібніє так, що в нашій печи буде
Сім хлопа молотити.
— Мудрий ти
На бештефранти! А чомуж ота
Уріжська ходить та голосить? Ченьже
Се не добро віщує?
— То то й є,
Що нарід темний чує плач еі
І бачить сам, що се якийсь знак Божий,
Та не дошукує, що він значить,
А там собі сплїта химери всякі:
Війна і нанщина й бог зна ще що.
Гадаєте, що Бог о теє дбає,

Чи там сто люда забють, або двісті,
Чи хлоп о три дни більш робити буде?
Як раз Господь перед таким би ділом
Знаки такі нам посилав! Тай що то
Війна? Війни й заповідать не треба,
Вона вже є, ми родимось, живем
І мрем в війні. Хиба ж не чули пісні:
Нема добра тай не буде,
Була війна, тай ще буде,
Брат на брата ворогує,
Сестра сестрі смерть готує,
Син на батька ніж підносить,
Донька мамі смерти просить.
От де війна правдива, найстрашнійша,
Щоденна, люта! що там против неі
Всі війни з Турком, Німцем, Маскалем!

Замовкли всі й понурились. Так нагло
Звернув розмову Сень на другий бік.
І хоч нераз подібні вже слова
Вони від него чули, то про те
Тим дужше йіх ударили вони.
І не до сміху йім було, бо кождий
На собі сам йіх правди досвідив.
— Се правда! як вовки голодні в лісі,
Так мир хрещений сам з собою йість ся.
Одні хапають з перед других, рвуть,
І друть і кривдять От і мій господар,
Хоч і який богач, а злакомивсь
На мойіх пять кровавих римських: взяв
І відтягнув міні з заслуженими,
За те, що скочило теля в полонку
І затонуло.
— А що буків я
Приняв за ліс! Господар сам післав
Мене украсти з ліса конаниці,
А як зловив лісничий і подав
На штроф, прийшлось платити — він тоді
Давай мене періщити!
Й пішли
Нагадувать та розводити, що
У кождого від давна наболіло.
Лиш Сень мовчав, не жалувавсь ніколи.
А як скінчили другі, знов почав.

— Так бачите, яка се в нас війна
Ведесь! І що нам віщувать війну?
Таж війна сама та щось віщує.

— А що таке віщує?
— Страшний суд!
Слова ті Сень сказав глухим, таємним
Полушептом, аж другі мимоволі
Склонили голови. В тій хвили в лісі
Сова плачливо застогнала. Тихо
На хвилю стало, і нараз, немов
Десь з під землі протяжний і різкий
Пронмаючий роздав ся стогін людський:
Я-яй! Я-яй! Я-яй!...
— Дух божий з нами! — скрикнули від разу
Всі конюхи і почали хреститись.
— Я-яй! Я-яй! Я-яй! — лунало в дебрах
Так жалібно, так важко, що аж серце
Мороз проймав Сконало. Тихо стало.
Недвижні всі сиділи круг огню,
Тремтячи. Дух захопило у всіх,
Так що ніхто і слова не промовив.
Ба навіть коні наострили вуха
І стали мовчки.
Тілько Сень сидів
Спокійний, шепчучи молитву. Врешті
Промовив.
— От ви й чули віщуване.
Не бійтесь, се не є нечистий дух,
Се та уріжська жінка, що пішла
По божій волі Бог йій так казав
Плачом і криком грішному народу
Оголосити близький суд страшний.

– Ну, що се ти говориш, бій ся Бога,
Під ніч таке страхітє? Суд страшний!
Хібаж не чув, що перед страшним судом
Повинен ще на світ прийти Антихрист?
Ну, а про него клятого ще якось
Не чути доси.
— Не впевняй ся дуже! —
Сказав поважно, строго якось Сень. —
Глухий не чує навіть як гримить!
А я ось що скажу вам, що я чув.
Та ні, не я, мої татуньо чули.
Вони ось на Кальварії недавно
Були, там є чернець один старенький,
Що знає йіх вже більш як тридцять літ.
Так от вони у него й ночували
І він йім много повідав з книжок.
„Моліть ся — каже — люде! Близький час!
„Пять гір трави вже від великий спас.

„Як шесту буде допасати — ждіть,
„Тоді Антихрист родить ся на світ.
„А як на сему в пів гори дійде,
„Тоді на землю Ілія прийде.“

— Дух божий з нами! — скрикнули в трівозі
Всі конюхи. — Пять гір вже — кажеш — спас.
Щож се за гори, що за віл такий?

— Хиба ж не знаєте, що в книгах пишуть?
Далеко десь, на самім краю світа
Є віл такий: родив ся він в той день,
Коли Христа розпято. Має він
Сім гір Коли прийде на світ Антихрист,
Щоб всіх людей від Бога відвернути,
То против него появить ся з неба
Святий Ілля і буде бунтувати
Народ, щоби Антихриста цурав ся.
А той Антихрист буде цар всесильний.
Пішле своїх вояків і жандарів
Против пророка Бог йому допустить
Ілю зловити, він його на смерть
Засудить. Але знає він, проклятий,
Що як з Іллі одна краплина крови
На землю впаде — вся земля займе ся
Й згорить. От він на хитрощі візьме ся:
Пошле свойїх вояків і шандарів
На край землі, на тих сім гір і скаже
Вола отого взяти і зарізать
І з него шкуру зняти. Розпріструть
Вони ту шкуру і на ній почнуть
Пророка мучити і катувати.
Та поразить Господь нечисту силу.
Є десь такий комарик, що напив ся
Христовоі крови, як капала
З хреста. Отой комарик саме в хвили,
Як будуть мали різати вола,
Його в хребет укусить і в тім місці
Маленьку дірочку проколе в шкурі,
Таку, що оком і доглянуть годі.
Крізь ту то дірочку з крови пророка
Малесенька на землю крапля впаде,
І загорить ся вся земля від неі,
Спалить Антихриста й єго все царство,
Спалить усі гріхи й терпіня людські,
Очистить землю, як від ржі залізо.
Тоді Господь прийде на суд страшний.

Вже геть було за північ; Віз звернув
До долу дишльом; Косарі стояли
Посеред неба. Холодно. Огонь
Погас. Зітхаючи глубоко, мовчки
Ще раз обходять коней конюхи.
Спокійно скрізь. Глубоке, темне небо
Горить над ними тисячами звізд.
Дрімає ліс в тумані. Наче мрія
У сизій пітьмі клаптем чорним вдати
Лежить село.
                І хлопці полягали
Хто на соломі, що приніс з собою,
А хто й по просту на траві росистій,
Лиш міх товстий під себе простеливши.
Лиш Сень не лят. При вигаслім огнищі
Сидить він скулившись від холоду,
Недвижний, у якійсь глубокій думі.
„О Господи!“ — зітхне часом. — Не дай
Сліпому і глухому в світі жити
Щоб не заскочив неготових нас
Великий день, страшний день суду Твого!

І він здрігнув ся.
                — Господи помилуй!
Се смерть у очи заглядає! — шепнув
І знов почав молитись, ще щирійше,
Ще горячійше. Тихо сяють зорі
Немов манять до себе. Дух якийсь
Могучий і таємний пролітає
По над землею. Чує лет єго
Усяке серце добре та чутливе
Й трепочесь тужно, наче пташка в кліті.
Чого? Куди? За чим? Дарма питати.

1888.   **Ів. Франко.**

ІЗ УСТ НАРОДА.

В. Казки.

II. Про царя, що ходив красти.

Був оден цар на сьвіті і був дуже побожний. До него щось приходило і кликало: Царю, іди красти! Али цар ся збудив, гадав, що то ся єму снит. Але другоі ночи акуратни приходит знов під вікно і кличе: Ну, царю, йди красти, бо вмреш. Цар ся прибудив, рахує собі: Як я можу йти красти, коли я цар. Аж третоі ночи приходит і каже: Царю, як ни йдеш красти, то за три дни вмреш. В той час цар встає в ночи, збирає ся так, як цивільний, виходит на місто, находит єдного чоловіка. І каже йому: Що ти ту робиш? — Ой, — каже, — хочу, ци бим дещо ни здобув. — Той каже цар до того: Я бим так само рад, ци бим дещо ни здобув Але так вони йдут чириз місто, — в одным домі сьвітит ся. Той кажи цар до того:

— Ану, подивім ся, що там робят!

Тот цар став на цапки, тот став йому на плечі, дивит ся, що там є? І кажи:

— Я ни розумію, бо ту говорят по ньімецьки.

Тогди кажи цар:

— Стань ти цапки, а я на тéби стану.

В тім часьі цар чує, а там пан єден з свойов жóнов говорит, як би ми могли цáря стратити. Тогди каже она єму:

— Зладьім баль, запросьім цáря на гостину, зладимé єму отрóву і положимé перед нього чайку (склянку). І там будут ріжны пани, і кажи: він мусит поклонити до всьіх і випити. І в тьім часьі ми будемé на єго місци.

В тім часі цар тоє вчув і догадав ся, що то певни ангіл єго кликав. І ни казав тому нич, що там чув, тілько взяв, заміняв свою шапку і дав йому, і кáжи:

— Я чув, що в нашого цáря буде баль в тиждень. Али тями, жибись там був на тьім бали!

І розійшли ся. Акуратни третого дня приходит тот пан до того найясньійшого царя і просит єго на гостину (а то був царів міньі, стер). І цар такий був, що ни сторонив ся. Приходят там на той обід. акуратни він положив пирид того цáря золоту склянку з тим напойом І около паньство сидит коло царя, і той пан розчав просити, аби пан цар були такі ласкаві, поклонити до єго приятельів. Али цар зараз кажи:

— Мусиш тоту ми волю зробити, коли-сь ня побунтував (попросив з дому) і випити сам тото, що є в тій склянцьі.

В тьім часьі він ся щи спиречив і розчав казати: Я того ни зробю. — Али цар на нього притис так, що аж мусьів то зробити. З усьоі злости взяв, випив тоту склянку і від разу впав. В тьім часьі всьо паньство зуздріло ся (задивувало ся), що то ся стало, і ввідьіли, що то мала бути зрада над цьісаром. Акуратни цар в тиждень зарихтував собі баль на тоту втьіху і все ся дивив за тим своім камратом, що в ночи з ним ходив. Але на остатку прийшов тот самий в тьій шапцьі, що му цьісар дав. Тогди цьісар розчав казати, що то єго приятиль, і поставив го на того місце міністром.

(В Хітарі стрийського пов. від Олекси Прохвата в р. 1895 записав Вол. Гнатюк.)

Ся казка була в середніх віках вельми популярна в Европі і в старих поемах прикладувалась до Константина В. (старофранцузька поема Dit de l' empereur Coustantin), то до Карла Великого (старонімецька поема Carlmeinet). Докладнійшу бібліографію подам в одній з дальших книжок Ж. і Сл., тут тілько зазначу, що казка ся в тій формі, в якій єі передає старонімецька поема, послужила основою для моєі драми „Сон князя Святослава".

І. Фр.

12. Жених мрець.

Парубок з дівчинов любили ся. Покликают хлопців до войска, покликали і єго. Плачут они обоє, бо вже будут ся розставали. Хто на тоє питає! Що-ж плач поможе? Розказ — тра йти.

Ідут рекрути, тай і він збирає ся, а так гірко плаче, вже такій зпращив ся там з татом, там з мамов, з родинов, тай і з нев. Не можут розстати ся. Випровадила она єго аж за село, а там коло хреста кажут: Присягнім собі, ані я з енчов не оженю ся, ані ти за енчого не підеш. Тай присєгли си.

Може там рік, може два, я там добре не знаю, пишут з того краю де він був, письмо, що він умер. Так дівчині як ніж в серци вгараздив, аж дуріє. Журат сє тато тай мама, бо то була єдна, а таке богацтво, метки Зі сьвітів старости присилают, і богаті і файні, що-ж, коли такой не піде, плаче тай плаче. Кажут тато з мамов, родина радит: тра дати на волю, най вже робит що хоче. Така стала но тінь, побіліла, аж ніби постаріла ся. Йісти не годна, сон не бере ся, вийшла з хати, стала на воротьох — плаче. Дивит ся, іде жовняр, такий як він, такой пізнає що то він. Біжит протів него, врадувала ся дуже, тай каже:

— Та-ж писали, що ти вмер?

— То не правда, я не вмер, я і хату свою і ґаздівство маю. Знаєш що? Ходи зі мнов, будем разом жити.

— Е! а тато, мама, — не пустят.

— Е! що тато! я переднійший. Не тра йім казати тай вже.

— Лишись ти ту, чо' підеш?

— Мені ще не вільно.

— Добре, прийди коли єноді, піду з тобов. Возьму де що тай піду.

На другий день, гей би веселійши єі стало. Не було тата тай мами в дома, — накликала дівчат, прийдут, сьпівают, жиртуют, приймає она де чим, аж втвориють ся двері, входит жовнір. Она глипнула, що то він, ніц не каже. Сів си на лавці, сидит, а дівчата гадали си, що то який йде на урльоп, зазрів сьвітло, вступив ся загріти. Єдна дівчина взяла мітлу, хату замітає, сягнула по при него під лавку, спозирнула по нім, — взяв йі ляк, поглянула по дівчатах тай тихцем єдна по другі — гет повтікали, но она лишила ся.

— Ну, тепер ходи мнов!

— Нема тата тай мами, як хату лишити? Прийди завтра, допевне піду.

Пішов він. На завтра — так коло восьмойі години в вечір, старі спят, він приходит. Взяла она собі з скрині півсеток полотна, коралі, гроші, пішла до комори, знала де ключі, знала всі входи — звичінь плекана, всьо було вільно. Вже йдут. Питає єго: — А далеко до твойі хати?“

— Ньи, не далеко.

Йдут, йдут, она вже змогла ся.

— Ай, — каже, — я вже не годна йти, так мня ноги болят.

— Знаєш, я сє перекину в коня, борше будем.

— Та добре.

Перекинув сє в такого красного білого коня... Но она на него сіла, як той кінь пудне́, — так летит, так летит, но тілько мигає всьо перед очима, де які гори, то ліси, то води. Она за такі і не чула! Як той вітер біжит, не спочиває і не змучив ся. Все біжит та біжит. Спинив ся аж коло якогось гробу розваленого на цвинтару. „Злізай!“ — каже. Злізла. Він знов такий як буь. „То моя хата, лізь до неі.“ Аж тепер стало єі лячно. Що-ж би ту зробити?—Добре, я полізу, але перше лізь ти а я подам полотно“. Вліз він до гробу, она єму подала полотно тай в річи розвинуло ся. Він тєгне, а она все ся назад поступає, все з цвинтару, так тото полотно розвивала аж за цвинтар стало. А він все кличе: — Та чому вже не даєш?

Тогди вона як зачне втікати! Видит якесь село, — до того села! Коби як найборше, бо чує, він за нев гонит. Туй допаде єі — всьо пропало. До першоі хати ледви жива допала, бе до вікна — втворили. Питают, що за єдна, — єнча бесіда, ніц йіх не розуміє. Хоть чужі а добрі люде, взяли до хати. На рано пішла чутка по селу, що така а така дівчина звідкись прибігла, не знати що за єдна тай що. Дійшло тоє аж до капітана, бо в тім селі войско стояло. Прийшов капітан, він вмів по нашому бесідувати, випитав ся, звідки она, она всьо розповіла як то було, акурат правда, що такий а такий жовняр був і так ся називав, і правда що от недавно вмер. Видит капітан, що то зіправді цуд, бо де-ж би то годна аж до чужого краю забічи? Капітан письмо

зробив таке, що єйі громади аж до того краю і аж до того села відпровадили, звідки она була.

А там в дома такий плач, такий завід, скрізь питают по селах, ци не видів хто, де ся поділа, — не знати де тай що. Як прийшла з людьми, втішили ся, погостили і заплатили людьом. Питают, як то було? Розповіла і йім як було. — Біда буде, — кажут. Но, вечер прийшов, він є. Ніхто єго не видит, но она. Питає ся він єі:

— А казалась всьо правду?

— Ньи, нічо-м не казала.

— Але то не правда, казалась.

— Ньи, не казалам.

— Кажи правду, бо ти тата пітну.

— Жаль ми тата, але роби вже що хочеш, а такой не скажу, бом не казала.

На рано тай вже тато вмер.

По похороні в вечер — а він є, знов до нейі: „Скажи, чи-сь казала, бо ти маму пітну." Бойіт ся признати, бо йі голову вкрутит, душу загубит.

На рано вже мама вмерла. Поховала красно маму, приймила людий, там убожину, розійшли ся. Сама самісінька сидит, знов він приходит, не дає спокою: Скажи тай скажи, ци розповілась, бо і тебе пітну. Не поможе, вже єі не жити.

— Добре, допевне скажу ти правду, але аж за три дни.

На другий день скликала родину тай чужих і каже до них

— Мушу вмирати. Парубок той, щом го любила, той що в войску вмер, не дає мені спокою і не дасть, бо-м му присєгла. Правду кажу, будете виділи, що за три дни вмру.

Поділила маєтком, сказала, кілько мают дати за похорон, зпращила ся з всіма тай каже до них:

— Єдно вас прошу і то дуже вас прошу: файно мене ховайти, най буде богато челяди, най они остатний раз мені послужат. Але на лаві мене не кладіт, через поріг не несіт, дорогов не везіт, на цвинтару не ховайти. Покладете мене на серед хати на майстаті, викопаєти яму по під поріг і туди пересунити, понесети мене на вманьці, поховаєти в лісі.

Третього дня такой вмерла. Всьо як просила так зробили. Пуста хата, всі забрали ся, вже вечер, аж ту він приходит, сідає на лаву, сидит, чекає на ню, сам до себе каже: „Десь забавлєє ся, тра чекати, може надійде." Але вже скучило ся єму чекати, схопив ся з лави, такий лютий, такий злосний, так по хаті гонит, так літає: — Де она, де она може бути? всюдам вже шукав, знаю, що вмерла, всі-м гроби перевернув, всіх вмерлих рушив. Гадаю: ожила, але нема меже живими. Де она ся поділа?

Став на серед хати, питає лавки: „Лавко, хто лежав на тобі?"

Лавка відзиває ся: — Лежав хто? ґазда а потім ґаздиня.

— А дівчина ньи?

— Ньи.

Питає порога. Не несли кого через тебе?

Поріг відзиває ся: Несли.

— Кого?

— Ґазду і ґаздиню.

— А дівчину ньи?

— Ньи.

Вилитів на дорогу, питає: Дорого, не везли тобою вмерлого?

— Везли.

— Кого? — Ґазду і ґаздиню. — А дівчину ньи?

— Ньи.

Полетів на цвинтар, ще раз всі гроби перебурив, бо опирі так робят, але такой йі не знайшов. Тому она і ховати ся так казала, бо знала, що він буде йі шукати.

Богатого пана син, ще панич, любив полювати. Раз той панич зайшов далеко в ліси, що ще не бував, набив деяких пташків, час вертати би до дому. Надибав стежечку тай нев іде, іде. Дивит ся, така ладна квітка зацвила, такой така дуже ладна, такойі ще не видів. Зірвав, приніс до дому, хвалит ся нев, всім показує, бо-ж то дуже ладна. Не даст нікому. Вложит в склинку, занесе до свого покою, най єму буде файно День, два дни і більше є та квітка в него, не вяне, такой все ладна що цуд. Вернув він якось пізнійше за обідом до шафки, де єму все клали, як єго не було, дивит ся — нема. Такий розрух: хто обід зйів? Нема такого. Табо на другий день так само, ба і на третий. Гей, що то за диво? Льокай покій замкне, ключ сховає, обід хтось зйість. Гадає си панич: Ніхто но льокай такий премудрий. Чекай, дійду я. Закликав хлопака, що був при дворі, він го любив і вірив єму.

— Слухай хлопче! я сховаю ся під ліжко, а ти покій замкни, постав ключ де я все кладу і ніц нікому не кажи, і щоби ніхто не видів.

Хлопец так зробив. Всі гадали, що панич пішов на польованє. Знов як все приніс льокай обід, поставив в шафку, замкнув покій, поставив ключ на своє місце і спокій. Чекає панич під ліжком, що то з того буде, де єго ся обід діває. Аж ту щось стукнуло зі стола! Він дивит ся, а то така дуже ладна панна, тай до шафки, чисто всьой обід вийіла. Бере ся шафку замикати, а він з під ліжка, схопив єі, надивити ся не може, така ладна-ладна, тай то з тойі квітки — сесе також диво!

— Як то може бути?

— Я так нібим спала, ніби ми ся снит, що мене ховали десь в лісі, так ладно було, але я не вмерла, я вже жила, але душа моя

троха вже єнча, не така як тамта, але она та сама, но вже вчена і ніби панська стала. Мені всьо здає ся, що я так довго спала.

Бо то я не знаю ци то правда, але люде кажут, що чоловік ніколи не вмирає, но душа переходит зараз в єнче тіло. Вже то так мав Бог дати.

Каже той панич татови тай мамі, що буде ся з нев женив. — Добре, — кажут, — знайшов-єсь, най буде твоя. — Розписали по панах, щоби зїіздили ся, бо буде їіх сина весілє. Зїіхало на той день такого гостей, таких панів різних зі сьвітів, музика грає, пют, їідят. Пани то вміют забавлети ся.

Щось місяць цілий забавлели ся. По весілю може там в рік, в два, в три, я там вже не знаю, в кілько то було, пішов він собі на польоване, бо він такой як перше ходив, а она дома, сидит собі в покою, бавит маленьку дитину. Втворьиют ся двері, входит жовнір: одна нога куріча, а друга як вола. Она єго — кількі то літа, а зараз пізнала. Став, дивит ся, дивит завистно а так дуже щиро, вдивив ся на ню, тай питає:

— Щаслива-сь? то твоя дитина? Віддала-сь ся, за мнов ніц ти не жаль? А присяга?

Лячно стало їі, лячно, не знає що робити.

— Не бій ся, — каже до нейі. — Полюбила сь єнчого — люби си, віддавай ся! Щаслива-сь, та си будь! Но віддай мені мою присягу! Диви ся, який я нещасливий, спокою не маю, тілько то вже літ шукаю тебе. Меже живими не можу бути, а на тамтім сьвіті про присягу Бог суду не зробит, про то і опиром я став. Тепер я знов тобі спокою не дам, доки на тім місци, де-сьмо си присягли, присягу не вернеш.

— Добре, завтра буду на тім місци.

Він щез. Прийшов чоловік до дому, взяла она казати, так і так, всьо як було. Вже ся всі в дома довідали, але щож-би то зробити, як би то тую присягу віддати? бо шкода жінки. В тім селі був старенький священник. Просят єго на пораду. Розповіли всьо, каже він: — Добре, я пораджу.

На другий день зібрав процесію, де що, що до служби божоїі потреба, скоро сьвіт вибирают ся в дорогу, щоби на той час бути як єму обіцяла. Так вже коло восьмоїі години в вечер було, як там прийшли на тоє місце, де собі присєгли. Народу такого, кождий хотів видіти що з того буде і ци правда то всьо, що она говорит. Взяв сьвященник, оперезав єйі тим шнуром, що то до служби божоїі опрізує ся сьвященник, обмотав ще і до себе, накрив їі тим голову, що чашу ся накриває, чекают ци прийде. Аж ту він іде. Она видит, показує всім, коли ніхто більше не може видіти но она. Прийшов, віддав єйі перше присягу, а так она єму. Всіх як стояли, сьвященник поблагословив. Як ся тогди звіє завіхура, як пірве в гору єйі, аж ксьондза піднесло. Тілько на ні було сьвященних річий — ніц їі не зробив.

Від тойі пори був спокій. Они собі обоє щасливо жили, любили ся тай може ще жиют і до нині любят ся, але ми за них а они за нас не знают.

(В Циганах, борщівського пов. 8. нояб. 1894 від мужички Ганни Буяр записала Дарія Глібовицька.)

Ся казка — зліпок з кількох казочних тем. Поперед усего йде тема: жених-мрець (Біргерова Ленора), далі змінена троха тема: Красавиця приспана в лісі (La belle au bois dormant), а конець пригадує троха закінчене легенди про св. Василія і Евладія. Літературу двох перших тем подамо в одній із слідуючих книжок Ж. і Сл.

Ів. Фр.

Г. Новели і Фабліо.

13. Війт над пастухами.

Був такий пан, котрому вчепив ся на шию вуж. Той пан йіздив по докторах через чотири чи пять літ, і ніхто того вужа не міг єму здіймити. Йіде він раз полем і здибає хлопців, що пасли худобу на поли. Питає він йіх: чи нема ту де такого, щоби мені того вужа здіймив?

— Коло нас нема такого, — відповідают хлопці, — але ту є наш війт, котрий пішов за горбок вівці завертати, то може би він здіймив.

І той війт прийшов тай таки здіймив того вужа.

— Щож ти за то хочеш? — сказав пан.

— Нічого не хочу, — відповів хлопець тай пішов собі далі за вівціма.

Пан пойіхав до дому і нагадав собі, що одного разу був у трахтирни, ззів пять яєць тай забув заплатити. Прикро му ся зробило, взяв він тай йіде до того трахтирника, хоче єму заплатити за яйця. Але трахтирник увидів, що пан якийсь благий тай каже:

— Е, пане, не годні ви мені заплатити. За той час курка була би мені тих пять яєць висиділа, я був би мав пять курок, ті курки нанесли би були знов яєць, повисиджували би курята, ті знов були би зробили ся курками і так далі. То цілий маєток!

Що пан з ним змагав ся, ходив до судів — ніхто не міг йіх погодити. Далі той пан пригадав собі того війта над пастухами тай каже до трахтирника:

— Почекай, я ту приведу такого війта, що нас розсудит.

Пойіхав він і привіз того самого хлопця, що єму вужа здіймив.

— А деж ви, пане, так довго були? — питают судіі.

А той хлопець уже навчив пана, що має казати.

— Був-ем дома, — каже пан. — Казав єм горох варити, сіяти і скоро волочити, щоби шпаки не визбирали.

Усі погадали собі, що пан одурів.

— Ба та по що — кажут — варений горох сіяти? Таже він не вродит.

— А той пан трахтирник — обізвав ся війт — дав пану пять варених яєць і тепер каже, що з них була би курка висиділа курята. Чи то не на то само виходит, що варений горох сіяти?

І всі признали єму правду. Пан заплатив трахтирникови за яйця, що ся належало, а того війта взяв до себе.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав В. Маркевич.)

14. Як жид рогами торгував.

Був оден жид, котрий не міг з жадного гиндлю жити. Пішов він до міста, накупив собі рогів, наймив фіру тай повіз ті роги до міста продавати. Вийшов він на місто, стоіт, стоіт на торзі, а рогів ніхто не купує. Фірман каже:

— Я вже не маю чим коней годувати! Я звертаю віз, висипаю роги і йіду до дому. Як сказав так і зробив: звернув фіру, висипав роги тай пойіхав до дому. Жид лишив ся сам. Надходит уже вечір, жид зголоднів, трясе ся, бо йісти хоче, далі ляг на тих рогах спати.

Люде вже розходили ся з ярмарку. Йіхав якийсь пан у кариті, а злодій біг за фірою. З заду до фіри була прикована скринька з грішми. Злодій причіпив ся до фіри і відтер пильником скриньку від фіри. Поки він то зробив, пан прийіхав до дому, став з фірою на подвірю і уздрів того злодія, як утікав зо скринькою. Пан закричав і післав за ним своіх гайдуків у погоню. Злодій тікав що сили, прибіг до тоі купи рогів і запхав гроші в ті роги. Жид чув, що щось у рогах шпортає по ночи, але бояв ся, щоби й єго не вбили і сидів тихо. І злодій і погоня за ним побігли далі, а тогди жид устав, до рогів, а в рогах найшов скриньку. Взяв він єі і пішов геть у поле, там ляг у збіжє і переночував. Рано дивит ся до скриньки, а коло неі є чотири колодочки. Він ті колодочки розбив, дивит ся, а в скриньці повно грошей. Тогди він чим скорше побіг до дому і почав помаленьку тими грішми дорабляти ся, а за пару літ став богатим дідичем. Другі жиди дуже ся дивували, відки він так нараз забогатів, а він усе говорит йім:

— То я так рогами розторгував ся.

То оден жид чув тото тай каже:

— Чекай, стрібую й я рогами торгувати. Взяв він усі своі гроші, накупив рогів тай повіз до міста. Стоіт, стоіт на ярмарку, а на роги ніхто й не дивит ся. Так він там стояв цілий тиждень, а далі висипав ті роги до рова а сам пойіхав до дому.

(Записано ut supra 1891 р.)

15. Жидок і склянки.

Був оден бідний жидок і загадав собі гиндлювати. Десь він розкрутив десять золотих, пішов до фабрики і накупив склянок. Приніс

він йіх на ярмарок, розложив на стільци тай чекає на купців. Чекає чекає, а тимчасом так собі гадає:

— От як то я продам ті склянки, та зароблю, та куплю ще більше склянок, та зароблю. Склянку в фабриці куплю за ґрейцар, а ґоєви продам за десять. То так за·рік я назбираю тілько грошей, що куплю собі оренду. А на оренді я ще борше зароблю, і за другий рік буду вже поцесором. А тогди я накуплю собі коров, коней, куплю бричку і буду собі йіздити, а ноги оттак протягну!

Тай як протягнув ноги, як ударив столець, а столець перевернув ся, і всі склянки побили ся.

(Записано ut supra.)

16. Іван і жиди.

Прийшов Іван до коршми. А там єго добре знали — Дай-но, жидово́, горівки! — Дали Іванови горівки, перехилив тай каже: — Жиди, жиди, бодай ви не знали ні лиха ні біди!

— Іванки, кажи ще так, дамо ти горівки.

— Буду казав.

Дали Іванови горівки тай кажут: — Коби ти пішов до божниці, видів би-сь як там зійдут ся руський Бог з жидівським.

— А ви вже виділи?

— Ми, чуєш Іване, не виділи, но знаєм, що що ночи бют ся. А ти піди на цілу ніч тай нам розповіш, котрий Бог сильнійший.

Пішов Іван підпитий до божниці. Замкнули жиди на ключ, щоби видів Іван як Боги бють ся. Положив Іван фантину під голову тай заснув. Будит ся — вже жаріє. Пригадав собі, що жиди будут питали, тра що казати. Взяв якоїсь палюги, так по божници гонит! Побив вікна, поломав вівтар, книжки подер, сів тай сидит. Приходят жиди. А-я яй! Такого клопоту, такойі радости!

— Що то такого, Іване?

— Е, говоріт! я от добре щом живий. Як ся зачали Боги бити, дивіт ся, що поробили.

— Іване, котрий котрого переміг?

— От, най там буде при мені! На що вам знати.

— Скажи Іване, скажи, котрий Бог сильнійший?

— Ну та котрий? Наш руський.

Такий вчинили крик, такий вайкіт. Іван в сьміх.

— Чекай, Іване, дамо тобі тепер за то, що-сь нас здурив, і тілько шкоди маєм.

— Та робіт зо мнов, що хочети, но не давайти перогів з трома рогами, бо дуже будут мене в горло кололи, буду ся тяжко мучив.

— Навмисне таких зробимо, — кажут жиди. Наварили з трома рогами пирогів, повну миску дали Іванови. Так Іван йість, в річи стогне. Дивят ся жиди: жиє Іван. Знов до него берут ся.

— Робіт ми вже що хочети, но по склі мя не возіт!

Берут Івана, садят на віз, насипали різного скла, тягают Івана. Кричит він, а жиди тягают, патинки погубили, ноги покололи, — Іванови ніц.

— Злази! — кричат.

— Робіт вже що хочети, но гречьинков не куріт!

— Коли так, то лізь на вишку, будем тя курили.

Поліз Іван на вишку, приткав каглу тай дим на хату пішов, а Іван спит. Кашляют жиди, аж йіх очи болят. Тай кажут: — Що то нам, то єму гірко! Тра подивити ся!

Лізут, а він жиє.

— Чекай, колись такий, то тя втопимо!

Завязали Івана в мішок, закликали якогось теньґого жида, заплатили, несе Івана до води, не питає, за що тай за котре. Таскає Івана, а Іван все:

— Я не вмію ні читати ні писати, мене хотят за рабіна обібрати!

— Що, що ти кажеш, Іване? — каже жид.

— Та що, хотят мене за рабіна обібрати, а я не хочу.

— Та як? над водов?

— А ти що гадав? Над водов і тра тихо сидіти в мішку, а я! А ти як гадав? Тепер так рабіна вибирают. Знаєш що, — каже Іван, будь ти за рабіна!

— Вилізай Іване, а я в мішок влізу, най мене оберут.

Вліз жид до мішка Іван дсбре завязав, лишив на березі а сам пішов. Прийшли жиди, гадали що то Іван, трутили в воду. А Іван на якімісь селі став за фірмана в пана. Йіде він за якийсь час чвірков як птахи, вступив до тих жидів на попас. Пізнали го жиди зараз.

— Ай вай, Іване, а ти звідки взяв ся? тай такими ладними кіньма!

— З тамтого сьвіта! Що, не знаєти?

— А звідки взяв-ісь тійі коні?

— То мойі, я там такий пан!

— Чуєш, Іванки, а наші татуньо тай мамуня, що вони там робят? як йім там?

— Та що, каже Іван, — не такі лахутники, як ви. Пануют, повозами йіздят. А ярмарки які там, коби-сьти знали!

Жиди поцукуют.

— Чуєш, Іванки, потопи нас, коли там так добре.

— А я, вже і там за мнов! Не дурний.

Так жиди просят, щоби йіх потопив.

— Ну, ну, я вас потопю, но най вас збере ся більше, а тепер не маю часу.

(В Циганах борщівського пов. від селянки Василихи 14. апр. 1895 записала Дарія Глібовицька.)

Д. Міти і віруваня.

23. Чари і чарівниці.

1. Добре не знаю ци годен зробити. Але що зле годен, то довідно знаю. Що чари жінки знают, то доневне. Але то дуже тяжкий за тоє гріх.

— Кажите, є чари?

— Як не вірите, то послухайте-ж, що вам скажу. Перше буду казала як мені було, а там за єнче скажу. Мому Стефаневи може було місяць, може два. Приходит до нас молода жінка, такой разом-ісьмо шлюб брали. Прийшла тай каже: „Ану покажіт мені вашу дитину". Та я виймила з колиски дитину, она взяла на руки, побавила тай пішла. Приходит вечер, моя дитина так страх кричит. Цілу ніч не спимо ні я ні чоловік, носим, де що на сьвіті робимо, а оно аж ся минає. Так тиждень, так місяць, як день так ніч кричит. Кажу до чоловіка: „Роби що, бій ся Бога, бо мину ся! Дай яку раду, бо гет в сьвіт за очи піду." А мій Василь такой троха за мнов стойіт. Пішов він, приводит старого Роґозінського. Він так трохи знав радити. Подивив ся на дитину, вийшов з хати, такой нашойі стріхи вмикав, спалив, казав мені в тім скупати дитину. Якось заснуло. Тепер каже він: „Урвіт так де стріхи чужойі, де є дитина, то ще ліпше". Гадаю си: що, що ти кажеш? Я того не зробю, щоби там що́. Як кому збитки робити? Тай такой і гріх. Аж знов взяло кричати так як перше Рвемо свойі стріхи, не помагає. Каже чоловік: „Вимкни де стріхи в сусіди". Але де тоє ся взяло, де́ би я пішла. „Іди ти, як хочиш, бо то син, най іде тато. Але не йди там де є дитина! Ще правда ци ньи, на що кому зле робити? Іди до тойі хати де тих двоє старих жидів сидят. В них нема дітий, то не шкодит". Пішов, приніс тойі стріхи. Скупалам, мій Стефан заснув.

То було якось так на тижню. А в неділю по службі божій повиходили жінки на улицю, посідали на дуба під школов, тай і стара жидівка меже нами. Взяли си бесіду за різне. Жидівка каже: „То знаєти, коли-сь ту щось нам ся стало в ночи, ані руш заснути. Така вам нудь нас брала, що трохи не згинути прийшло ся. Як жиємо не сварилисьмо ся, а тогди трохи не бились-мо ся. Цілу ніч ходилисьмо і і сьвітили, так аж до раня." Я так почервоніла, так ми чогось встидно стало. Посиділам ще трохи, тай пішлам Василеви сказати, як то ми жидам сон відобрали. От що є чари то довідно знаю.

2. А знов мойі мама кажут — що ту на панских хатках було три дівки. На гульки они не ходили, Боже борони. Мама як квітки стерегла. Бідні правда були, але гідні. Найстарша, то такой така ладна була як лялька. Бувало іде дорогов ци вбрана ци ньи, то люди стают. Але де, малі діти не давали йі дороги перейти, біжут як за яким цудом. Досить, коли борщівські пани йіхали ся на ню дивити. Щось она собі раз зайшла з єднов дівчинов, такой на тих хатках в сусіцтві. Та зі злости, раз на улици вихопила ті дівчині з за коси барвінку. „Чекай! тепер віддаш ся, як той барвінок знайдеш". Слухайте-ж,

не приходило ся єйі вже так змарнувати? Сестри не такі ладні, повіддавали ся, а єйі ані суди Боже. Такой все ладна, та що з того, всі си хвалят, ніхто не бере. Аж тра було хату розвалити на ново, то не знайшли зсохлу жабу в вінку з барвінку в пецу заліплену? І що скажите? Дівка сорок літ мала, такой того самого місяця, як жабу найшли, віддала ся. То вам скаже не я, але ціле село, бо то не давні часи. Я вже була гарна, як она ся віддавала.

3. Або то: взяти в флящинку з під єдного берега води, а так з під другого берега ставу домішати, а най но би поставив в хаті, щоби ніхто не видів! Щоби ся як чоловік з жінков любили, розійдут ся — і не зійдут ся, пропало.

(Від селянки Катерини Демчук в р. 1895 в Циганах борщівського пов. записала Дарія Глібовицька.)

24. Що кому призначене, то єго не мине.

„Біда тепер з холєров". „Чому?" — „Бо хто заслабне, возьмуть до шпиталю і струють" — „Алеж так не можна, де би дохтір поважив ся труйіти людий. Такого можна заскаржити, хто би таке зробив, мав би він не малу кару." — „Та де скаржити ся? перед ким? Таж то вшитко від них виходить і вни всі ся за руки держать! Тепер як возьмуть, то юж живого не пустять. А давнійше, як хто захорів, то хтось умер, а кому не суджено умерати, вийшов; єдні до других ходили і нич ним не шкодило."

„Таке і зі мнов било. Отиць мій бив ґазда добрий, а стрик тіснійший. У вітця било тринадцять дівок. Всі годували ся; котра підросла, засватали люди, вийшли заповіди, а ту і смерть єйі. Всі вимерли, хиба ще штири лишили ся. Мати дуже розпадала ся, плакала, суятила ся; люди вітця всяко намавляли. Дехто і повідав: „Я як би таку жону мав, то бим йі в беріг друлив, або що з нев зробив". Отиць не бив такий, щоби собі таке брав до голови. Не єден сердить ся без насваруваня, як му дівка уродить ся, а отиць мовили: „Що ми Бог дав, то буду годовати".

„Пішли отиць до Голомуца з волами. Там перейшов йіх ворожильник, тай мовить: „Я ти повім, що ти хибує". Али отиць не любили вдавати ся в забабони. — „Не потребую" — повіли „що ми Бог дав, то маю". А він конче, почав ходити, тай лементовати, так они й пристали. — „Маєш тринадцять дітий, але тоти діти не від Бога, від Бога діти мішані, йийі так пороблено, що самі дівки." — „Коли так добре знаєш, то ще повідж, хто так поробив?" — „Твого брата жона" — відповів ворожильник — „твоя жона буде ще мати дітину; як тота баба умре, буде хлопиць, а сли ні, то дівка." Вернули отиць, тай зараз до брата пішли. „Брате, що я тобі завинив, ми на однім серци лежали, а твоя жона таке вчинила, що моя цілий свій вік плаче. Дам ти пару волів з стайні, лиш няй твоя жона так розробить, щоби бив хлопиць." Стрик порадив ся з стрийнов, а вна повіла: „Хоть би ми дав шість пар волів, хоть би ми дав ціле село, то я того не розробю, бо то зроблено до смерти." Пак Пан-Біг так дав, що она умерла, а я

уродив ся. Стрик ще більше стісвів, вшитко звело ся на нич, тай він пішов в Поділя.

„Сестра моя била в Поділю, по смерти вітця вернула і сіла на пляц. Я бив хоровитий і дилікатний, она мислила си, що я не буду годовати ся і вна присяде ввесь захід. Пішла десь аж за Самбір до славнойі ворожилі. Тота йі повіла: „Там є хлопиць, але не буде годовати ся, бо в 12 році буде на нього велика прикрість, а як з нейі вийде, то буде в пятьнатцятім році на нього друга прикрість. А як мине го і та друга прикрість, то буде три рази женити ся.“ Сестра вернула домів, тай розповіла матери, що чула. Мати ще більше розпадали ся наді мнов і ще більше уважали на мене. Закавували мені, щобим не лазив по деревах, не ходив по над беріг, щобим де смерти не пожив. Прийшов дванатцятий рік. Я заяв худобу пасти. Сів йим під кіля і шив крисаню (соломяний капелюх), а другі пастухи завертали іміня. І тогди, бодай йі земля чорнов била, висунула ся поганка з під кола і мене, як би невіста іглов шила, бадзнула в лице. Я зірвав ся, цілий ків розметав, кождий сніп розвязав, ничого не найшов і за хвилю без тямки упав. Домів привезли мене, як би не живого. Опух йим цілий і не бесідовав. Ходили десь, дали ми радц і я подужав Прийшов пятьнатцятий рік. Вже йімив ся я до гендлю, ходив на купецтво, вжем бив гідний. Било свято, чи неділя. Пішов я на село, тай зійшов ся з людьми. Торочили всячину, тай я з ними бесідовав. Та схотіло ся мені так страшенно спати, що, хоть і говорив з людьми, а не міг себе перемочи. Вертаю домів. Мати легли си в сіньох. Зганяю матір, би встали, бо я си ту ляжу. Мати веліли ми іти до хижі в постіль, але я упер ся і матір зігнав Мати встали, пішли до хижі, а я ліг на тото місце і уснув. І зараз снить ся мені, що прийшов до сіний старий дід з сивов бородов, з торбами і мовить до мене. „Хлопче встань, бо тя що ту вкусить!“ Я встав, пішов до хижі, на двір, роздивлюю ся по сіньох, нема никого, тай лягаю на тото саме місце. Ледва уснув йим, знов ня вкусила, пек би йі, в лице, в тото саме місце, що перед трьома роками. Лице і шию загнало, не било кого будити, бо я лежав без тямки. Давали ми ради і знов я вийшов з того. І друге сповнило ся, що ворожиля повідала, бо я вже маю трету жону.“

„Проповідають, що якийсь богач не мав довго дітий, аж в пізнійших літах уродив ся му хлопиць Пішов до ворожильника і питае ся, чи буде му хлопиць годовати ся. А той му повідат: „Твій син утопить ся в твойім колодязи.“ Але отиць не вірив йому: „То не може бити, він там не буде нич робити, не буде тамтуди ходити.“ А ворожильник обстае при свойім: „Йому так стойіть, що мусить в твойім колодязи втопити ся.“ Прийшов отиць, велів колодязь високо огородити, скіров накрити і замкнути. Як воду брали, відмикали колодязь і назад замикали. Раз в літі бавив ся хлопиць на оборі, а пак ліг собі на скірі спати і там застали його вже не живого.“

(Оповідав в грудни 1893 р. в Мшанци ґазда з Лопушанки Олехновоі, турецького пов., а приходив до своеі дівки, що тутки у ґазди служила. Того року веліли ставити холеричні шпиталі, а жиди пуджали людий, що дохторі трують хорих. От і видно, яка велика проваль межи інтеліґентними верствами, а мужицтвом. Записав Михайло Зубрицький)

25. Про хованців.

1. В селі Ґалівці, староміського пов., жие заможний ґазда. Називають его Благий, пише ся інакше. Є старий отець, і щось два сини. Раз якось вибирав ся старий і найстарший син в дорогу, тай вийшов на задні двері і мовить до своеі жони, що щось робила в горідци: „А не забудь напойіти го". А вна відповіла: „Коли я ся го бою." — „Не бій ся, не бій". А стояв за плотом сусідський парубок і всьо чув. Хованця поять з сліду. Упав дощ. Того самого дня ішов тот парубок дорогов і видить, що якась баба на дорові прикучнула. Приходить близше, а то Блага; надслухуе, і чуе як она припрошуе: „Пий любойко, пий!" Парубок без души як не пустить ся, аж ся за ним закурило.

2. Другий парубок служив у того ґазди. В зимі молотили в оба, а ту десь взяв ся на стайни кіт і мявкав. Він го зганяв, а далі замахнув ся на нього ціпом, а старий Благий мовить: „На що беш кота? Будеш видіти, що з того буде!" На другий день рано прийшов парубок до стайні давати худобі йісти, а худоба вся обернена задом до жолоба і за хвости попривязована. А Благий до парібка мовить: „А видиш! то кіт таке наробив".

(Записав Михайло Зубрицький 6. іюня 1889 від йімості Антоніни Стукачовоі в Ґалівці, староміського пов.)

3. То у богачьи то є свій вихованець. Він сидит на печи або на подьі, та его ґазда доглядае, а як му не дасть йісти так як він любит, то робит збитки. У одного ґазди був вихованець. Раз якось пойіхав ґазда в ґаздинею до міста, лишив дома наймичку, казав йій зварити кулешу, але наказував, аби не солила „Як звариш — каже — то заниси на під: в єдну мищину дай молоко, а в другу несолену кулешу." Дівка взяла тай так зробила, але забула ся тай посолила. Винесла вона на під тоту кулешу, та не встигла приперти дверей. А ту як не трісне еі по голові миска з тов кулешов, то вона аж упала без памяти. Бо то чорт не може знести соли.

(В Лисци станіславівського пов. від Гафіі Піндус в р. 1883 записав Порубальський.)

26. Про вовкулаків.

1. Якась зробила, не знати на кілько там літ, зятя вовком. На сьвятий вечір вскочив він до хати, сів на припічку в куті і наставив лабу, де бив сук вбитий. Виняли йому сук і він зробив ся чоловіком назад. За кару конала теща більше як пів року. Просила зятя, щоби йі простив, а він повідат: „Мене добре вовки йіли; як мині лехко било жити, так би тобі лехко било конати." Не сконала, аж доки зять не простив йі. Питали го ся люде за худобу, котре вовк мае право взяти. А він повідав, що ярчя, або яловя, котре мае бити вовкове, стае в керве.

2. Піп ходив вовкуном рисьом (що з попа, або пана), вихопив вікном дітину, тай поніс з собов. Рись зьвіря сорокате.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри, Марисі Гошівськоі в Кіндратові, турецького пов.)

27. Кривоприсяжця земля не приймає.

В Лосинци била служниця і богацький син зробив йі черево; кльав ся, що йі возьме, щоби го так земля не приняла. Коли умер, земля не приняла го раз і другий. то поставили трумну коло церкви. Курка знесла яйця в трумну. Якісь заставляли ся, що заберут з трумни яйця. Єден зайшов, а мертвий хап його за руку і питат ся: „Чого хочеш? Та мов йі, щоби ми відпустила, бо я за ню терплю“.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри, Марисі Гошівськоі в Кіндратові, турецького пов.)

28. Про упирів.

То јист чоловік, він на тім сьвіты жив, жи він по сьвіты ходив, шче за живота, він чужого жадав, він чужих опкривдував, де шчо в кого загльанув, то взьав — так на тамтім сьвіты јиго не пријмајут, то він јист опир, і хóди по тім сьвіты і дýси льуди.

— Коли-сь були такі льуди – типер ни ма таких, — замітив присутний ґазда Микола Кравіцкий. — Јист, відказав старший ґазда Гілько Беспалько, з прізвищем „Якимчук“.

— Кóли нас ни чути таких, — мовив Микола Кравіцкий.

— Того року в Йазлівцы був, але живиј.

— То вже уродить сьа такиј. Ја видьів у місьты: јіден у другоо батіг фкрав. Тоті хлопи јак јиго росплатали (розьдьагнули ныби јиго), то він мав на грудьах у ті јамцы... то він таке мав, таку бороду јак цап у ті јамцы на грудьах, — то јиму мона було взьати, закрутити за руку і на плечи закинути і так нести за ту бороду, таку мав... То вјинци льудиј дивило сьі на ту штуку, то казали, шо то упир родимиј! То јиго били, тоо хлопа — то ја видьів на ту прахтику. У Бродах, мои ји тому три роки. То котрому но тілько груди заросьтьать так теньґо, то то вже ни добриј чоловік. То тој во Намісник (господар в Берлині) — то јиму ті груди обросли так јак обльіпльані смолоју. Тој пибошчик Сафат то та-жи мав такі груди — то ненависниј чоловік був.

— Бо то кажут льуди: јак маји богацько волосьа на тылі, то богач буде, — додала Паранька Сторожук, жінка Миколи Кравіцкого.

— Наміспика јак нальакало коли сь тутка, то аж до Маjірковоjі хати залетьів. Ми стојали ф тој час — так місьаць сьвітив, оту коли Левковоjі хати (Гілько Беспалько).

(В Берлині бродського пов. записав Осип Розділький.)

29. Не годить ся мити ся в неділю.

Моја мама нибошка росказували все: хто сьі в недьільу вмији, то волос іде аж на десьату хату. То борони Боже в нидьільу вмити сьі! (Стара Гананьіниха).

Моја сестра раз јак хотьіла вмити сьа в нидьільу, то мама так копистковју била — кае: Ти ни мала-сь часу в вечир вмити сьа? (госп. Соколовський)

(В Берлині пов. бродського записав О. Роздольський)

30. Не годить ся пекти хліб у свято.

Бо то люде говорили в Мілягині на відпусті, що то одну жінку ухопили — най ся пріч каже! — от ті, що би йіх не згадувати. То було свято, не зна' чи руське чи польське. Доста, що взяла сьі жінка печи́ хліб. Запалила в печи рано, а всі пішли на службу божу. Замісила повне корито того хліба, тай 'но почала саджати до пеца, а ту вийіздят комином два паничі красно убрані тай кажут до неі:

— Ходи з нами!

Вона не хотіла, але ті як єі хапнули, то й на нинішний день.

(В Звенигороді бобрецького пов від селянина Гриця Ґулки в р. 1894 записав Порубальський)

Е. Оповіданя про історичні особи і події.

8. Про Довбуша.

1. Добоша ни́хто ни міг забити. Али онь к...а его ся визьвідала, чим би его забити. Він йі повів: Мене ни́чим ни забє ся, тылько пшеницев, що ся служба на ны правит. І кажи вони єму: А ще чим? — Треба ще шість куль осьвятити і тым пушку набити і аж тим мене ся забє. То она свому ґазды Шчифанові повіла і він пішов до циркви і попросив священника за пшеницю. Дав му. Взяв собі з дому тоті кулы, осьвятив, набив пушку і его стратив.

Була на троны царівна і Добош прийшов з тими́ хлопцями і взяли єйі. Як жи Добоша забив Шчифан, то ті хлопці пішли до Стрия на рино́к і йіх там восько царьово позабивало.

(В с. Хітарі стрийського пов. від Івана Хомінця записав В. Гнатюк.)

2. Він ји сподобав, уна була бідна, али він ји сподобав. То він ји поставив на-сам-перед хату сьльічну вимурував і столи ји сьльічні поробив, стальові замки до дверий, усьо ји так.. Јак він до неји ходив на вечирницьі, то він ји носив мед-вино, всьо, шчо вна забагла.. ји душа, і гроші, шо вна потрибувала на житьа. Але вона так з ним зајшла

в диспути: „Јак то — каже — жи таке војско всьо, а вас не може вбити?“ Жи с канонів стрільајут до него, то він ту кульу злапит у руку і кине, а јиго ни забји... Али він каже так до неји: „Мене би забив, али злотоју кулеју, і доніру дванајцьать служби-божів тре вітправити, дванајцьать парастасів, івангелів дванајцьать і дванајцьать раз воду усьватити, жи-б вона в воды лижала, — доніру та кульа јиго возьме. І ја мају дванајцьать волосів злотих ј у голові: јак-би хто јіх вистриг, то ја вже моци ни мају, вже ни буду ныц здужати..“ Али він так пријшов до неји в сьвато і каже: Піськај мины! — Вона јго взьала ськати, і тих дванајцьать волосів вистригла і сховала. І доніро вже Стефан тој Дзвінка взьав до себе те волосьи і про-то він уже мав міць јиго забити, і забив, — а вильав кульу злотују..

3. Добуш, то він був такиј розбојник најстаршиј від усьіх, жи пријіхав до міста, пани јіму ныц не зробили; војско давали, то він војска не бојав сьа; стрельали, то він кульу злапав у руку і на-зад кидав на војско, бив војско теју кулеју з руки... То він став на висок ј горі, на мильу прала дывка білизну на ріцы; то він јак пустив каміньом, то ту дывку вбив на мильу; і не могли ныц із ним зробити. Але вівчарі пасли вівцы, трох јіх, і брали на батіжок камінчики і на ту гору всьо собі пускали. І він пустив камінья з гори межи јіх вівцы і вбив три вівцы јім. А доніро ті хлопцы взьали знов камінцы на батішки. — А но — каже — пускајмо ми до него, ми јиго вбијмо! — Јіден пустив з батішка, — вибив воко јиму; пустив другиј, — вибив друге воко; третыј пустив у самиј лоб, і забили. Доніро там до громади дали знати ті вівчарі, шо то троји овец забитих, а хто забив — Добуш. — Али-ж ми з батогів камінцьами јиго вбили... — Ті не хтыли дати віри, ґосподарі, каже: „С канона він кульу злапав, то јиго не вбили, — а шо-б ви з батішків јиго забили-сте! то не може бути так!“ — І ті појіхали до суду і то замельдували в судьі, шо: такого і такого ту забили пастушки з батогів. — Ну, та ј суд — каже: Појідем переконати сьі — каже — чи то јист правда. Јак јого хлопцы ті вбили, то доніру велику дістанут надгороду за те... — Али-ж појіхали на ту гору, сеньдзьа і комісар, усьі појіхали, багацько, то пізнали јого, жи то він: то тим хлопцьам велику надгороду дали за то, жи војско стрильало на него, а не вбили, а малі хлопцы з батішків забили такого војиводу... То він мав у тіјі горі позлацані лішка, всьо, то вони забрали срібла, злота на три фірі, шо вони убивали і рабували, і тих дванајцьить забрали і потратили: і залізну фіґуру поставили на јого... јиго поховали таки на ті горі на цвинтарны, і з того злота вибили злоті льітери, шо тут Добуш лежит, великиј војивод був.

На мою замітку, що прецінь Добуш погиб з руки Дзвінки, відвітив оповідач: То то инший був тамтој Добуш, — він мав злоте волосьи, тој Добуша брат, кривиј.

4. Здибав бабу на доразы. — На тобі дві копіјки (чи три) купи цьвашків мины. — Та купила цьвашків тих з головками, —

він чикаји. Але вона јде з міста, јиму ті цьвашки даји. Він взьав, јіјі в пјати ті цьвашки вибив, і доціро вона пішла до дому вкована. Кажи: Ти дурна бабо, јак ја тобі дав пару ґрејцарів, то було собі випити і закусити, а за мене Бога просити, аби ја здоров був. Тепер будеш десьаті заказувати: јак тибі такиј пан даји гроші, не віддаваj назад! Ти бачиш, жи в мене злоті пітковн коло чобіт, то ја цьвашків ни потребују! — На том кінец... То то був штудер, гунцвот! То доціро був шельма! Бери і биj у живе тьіло ґвозьдзьі! А Пан-біг такиј допуст дав на него, жи з батішків забили...

(N. 2–4 в Берлині пов бродського від госп Микити Рицара з прозвищем Мазепа в сент. 1893 р. записав Осип Розділський.)

Є. Оповіданя про місцевости.

1. Смок коло Єрусалима.

До Єрусалиму йшли всякі віри на відпуст. Зробили так, ги теперь в зимі, же цісарь дає гроші на дорогу. Йдут і несут зброю, що йіх тягне. Прийшли на якусь поляну, а там великий зьвір, що тягне смоком. Трафили го в пупиць. Так заричав, що всіх заглушив. В нім найшли много людий. То било в турецькім краю, а зьвір тот називає ся Самсон, бо має велику силу.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри Марисі Гошівськоі в Кіндратові, турецького пов.)

2. Відки пішла назва Кийів?

Зібрала ся велика чи́рнява, село до села приставало і так ішли що раз далі. Аж прийшли д великому місту. З міста вийшли попи з коругвами і почали кланяти ся єдні другим. Люде зметали на єдну купу кийі і запалили. Купа горіла сорок днів і ночий і штири, тай від того назвали місто тото Кийів.

(Записав Михайло Зубрицький 1885 р. в Мшанци староміського пов. від вдови Теклі Швець.)

3. Диво в Лосинци.

Били бездітки в Лосинци (турецького пов.) та все вставали говорити про людий, обмавяли. — „Вставай старий! будеме про людий говорити" повідала она. Гусак зніс яйце мальоване, а пак вродила вна цапа. Рада в раду, що робити; віднесли в Брусну (місцевість понизше Лосинця над рікою Стрием) і верли в потік. Потому все приходило на пляц і верещало в ночи. Та пак голюкали люде і вно пропало.

(Записано як висше.)

4. Собака з Явори.

На ярмарку люде, як що продают, проклинают ся, лают, щоби борше продати. Дехто повідат: „Бодай йим си попів дома не застав! Бим си хату передже увидів, ніж піч!“ Якийсь продавав воли з ґанчо́м тай повідат: „Як би ти що хибовало, я з Явори (турецького пов.), Соболівського підданий, Іван Собака.“ Воли мали ґанч, чоловік увидів аж дома. Іде до Явори, до Соболівського і розповів, за чим прийшов, а тот його палицев. — „Ти не знаєш, що я людий держу, а не собак.“

(Записано як висше.)

5. Холера в Дрогобичі 1831 р. і жиди.

В Дрогобичи як перший раз була холера, то жиди дуже мерли. Шо ту робити, пішли вни до рабіна, радьит сьі. Не знаю, що там заплатили рабінови, досить, що той йіх нарадив. „Треба, каже, щоби вам ґой заказав носити жидів на окописко, то тогди слабість від жидів відстане, а перейде на ґойів“. Узьили жиди, найшли собі десь такого Іванка, що в них у грубах топив, дали єму йісти, пити, обіцяли 100 ринських і кажут:

— Нічого від тебе не хочемо, лиш абис собі став на окописку при вході, а як будут нести вмерлого жида, то ти крикни: Не несіт, не несіт, тут уже більше не треба!

Мій Іван йість, пє, а далі, над вечір, як уже мав іти на окописко, каже до жидів:

— Давайте гроші.

— Ні, Йвануню, ми тобі аж потому дамо.

— Ні, я не хочу потому. Як тепер зараз не дасьте, то я не піду

Що було робити? Погаркали жиди, тай дали Іванови гроші. Сховав він гроші добре тогди йде на окописко. Став собі в браму, не довго й чекав, несут якогось умерлого жида, а за ним ціла хмара жидови. А мій Іван як не крикне:

— Несьіт, несьіт! Тут місцьи досить, усьі сьі влізете!

Жиди в гвалт, та за Йваном. Були би го певне забили, як би не втік. То вже потому кришила йіх холера, кришила! Вже всюди люде перестали мерти на холеру, а в Дрогобичи жиди не мерли.

(В Дрогобичи від кравця Івана Гутовича записав 1872 р. Іван Франко. Порівнай фацеції N. 1.)

Ж. Анекдоти і фацеціі.

І. Про жидів.

1. То јак жиди дуже мерли в хольару, то најньали собі хлопа, Ивана, копати діл. Кае: „Ми тобі тілько а тілько грошеј, лиш јак ми принесем жида ховати, ти кричи: Не треба, не треба!“ Ну, добре. Иван гроші взьав, заніс до дому, понакупльав там жінці, дьітьом, чого греба, випив собі, тај иде на окописко. Аж ту жиди несут жида. А Иван уже вперед собі вибрав пльац, куди тьікати. Надносьат до хвіртки, а мíј Иван кричит: „Давај більше, давај більше!“ Жиди тамтого вмерлого покинули, та за ним, за ним, — але де јого! И гроші пропали, и так не було, јак жидам хотьіло сьа.

(Від Михайла Теслюка з Батятич жовківського пов. 1877 р. записав Ів. Франко.)

2. Прijшов жид подорожниј до ґазди. А то було на свьатиј вечір. Жид сидит собі на лаві, дивит сьа шчо варьат, печут, ладьат на вечеру. Прijшов вечір, посідали всьі за стіл, вечерьајут. Жид собі осібно в кутику, — дали ј јему дешчо јісти. Повечерьали, вже јдут спати, а жид повідаје:

— Слухајте, ґосподару! Все ладно, фајно у вас, подобало ми сьа, лиш одно ми дивно. Видьів јем, јак јесте всьо јіли, шчо було наварєно, лиш одного-м не видьів. Јак варили сушіньé, то з ним разом і кльаки варили сьа. А коли ви ті кльаки јіли, того-м не видьів.

(В Ракові, золочівського пов від Гринька Мартиньака 1886 р. записав Т. Терлецький.)

3. То раз хвалит сьі жид перед льудьми в коршмі:

— А то ми сьі міцно били с тим дурне Іван!

— А хто кого вібив?

— Ни, та ја Івана вібив. Він на мене льушньу то положит, то підојме, то положит, то підојме, а ја јего капельухóм, капельухом, капельухом.

(Від Фр. Батовського з Ценева пов. коломийського в р. 1880 записав Іван Франко.)

4. Јак жид зістав капральом і зицирује рекрута:

— Јак ја тобі сказьу: links kik! то аби ти воко стало, јак тој ґудзик!

(Записано ut supra.)

5. Один піяк, що вже пропив увесь свій маєток, приходит раз до коршми і просит арендаря, щоби єму поборгував горівки. Але жид видит, що нема єму на що боргувати, бо він нічого не має, то й не хотів дати єму горівки. Але той бідний хлописько бере ся на спосіб, каже:

— Та арендарю, дай же тоі горівки! Я тобі щось красне заспіваю!

Тай починає так:

Жид — пан, жид — пан,
А жидівка пані,
Жидинята — паненята,
А ми йіх піддані.

Жид почувши таку підхлібну пісню закликав его перед ляду і дав єму півкватирок горівки.

— Ану, Іване, заспівай іще!

Іван співає, а жид усе дає єму горівки. Далі коли Іван уже добре собі підпив, то заспівав з другого кінця:

Жид — пес, жид — пес,
А жидівка — сука,
Жидинята як песята,
Не велика штука.

Учувши такі слова жид гитрутив Івана з коршми.

(В Сапогові борщівського пов. записав Дмитро Шимчук)

6. Раз пойіхав був Іван до міста на ярмарок і забавляв там цілий тиждень. Коли повернув з ярмарку, вступив на другий день до коршми. Жид арендар питає его:

— А деж ви бували, Іване, що-м вас так довго не видів?

— На ярмарку.

— А щож ви там бачили?

— Худобу, збіже, панів, жидів, мужиків — звичайно, як на ярмарку.

— А котров дорогов повертали-сьте?

— От тов з міста на ліво.

— По при окописко?

— А так.

— А знаете, там мойі татуньо спочивают. Ой, праведний то був чоловік.

— Чи то не на йіх гробі ясність світила ся?

— Що ви мовите! Ясність світила ся? Та то може бути, бо вони були дуже праведні. Йіх гріб зараз при дорозі в правім розі.

— А так! Я власне там видів ясність. Дві свічки світили ся, а третя ляла ся. Так, так, то певно на йіх гробі.

Коли зійшло ся більше людей, жид просив Івана ще раз се оповісти, щоби всі чули, який то его отець був праведний, що навіть на его гробі ясність світила. Коли вже була повна коршма людей, жид ще раз просит Івана, щоби голосно перед всіми повторив, що бачив на гробі арендаревого тата. Іван каже:

— Та так було, як кажу. Була ясність — не знаю, чи від того, що був праведний, чи ні. Іду по при окописко і вдає ми ся, що на однім гробі дві свічки горять, а третя ллє ся. Я приступаю близше, щоби ся переконати, що то за ясність, а тото до мене: гав, гав! Дивлю ся, а то білий пес став на гробі робити свою потребу, тай витріщив очи, і вони блищать ся так, як дві свічки, а хвіст спустив, так як би третя свічка лляла ся.

Тогди всі люде в сміх.

(Записано ut supra).

8. Був сибі хлоп і мав стару матьір. Взьав він гарбуз і казав матері сидьіти на тім гарбузові, то висиди лоша. Пішов до коршми до жида і кае до него:

— Купи у мене, нибое, јајце! Моја мати сидит на нему і висиди тибі лоша, а маје сидьіти шість недьіль. Али шкода миньі — кае — меји матери, бо вона сьі миньі зісидить дуже на тім јајцьі. Ти маіеш своју матьір, купи у мени те јајце, і твоја мати досиди решти і будеш мати лоша.

А жид кае: — Альи, Јіван! шьо ти хочиш за те јајце?

— Дурниј жиде, дај миньі пјадесьат ринских, то ја тибі продам.

Дав жид пјадесьат ринских і взьав јајце те, посадив стару жидівку. Сидит стара на тім јајцьі. Али сидьіла вона мое з місьаць, сидьіла і другіј, нима лошати... Взьав жид те јајце і пішов до льіса с тим јајцем і каже: До дьітькової матери, кину јиго! Пјадесьат ринских нима, і лошати ни буди!

Взьав жид те јајце, јак бевхне до корча, а в тім корчі спав зајаць, — јак вирветь сьі зајаць с того корча, та ј пігнав. А жид кличе: — Цисьцьоу, цисьцьоу! ходи сьуда! мама возьде твоја ји!

Де, зајаць полетьів... Іде жид до дому і шо-но ни плачи. І каже: Шче жи-б була јіден день сидьіла, вже була-б лоша вильізла! Приходи до Јівана і кае: Альи, Јіван! шо ја сибі наробив! чем ја тебе не слухав! Добре ти миньі, Јіван, казав! Ја взьав те јајце, пісьов до льіс, јак ја те јајце кинув, а воно розбило сьі! Де, јак лоша вирвало сьі, то вже було зі шерстију, вже зі всьім. І-но ше јіден фіст ни мало. Јак литьіло, то но тілько так бес фостик, тој мальинькіј, шо ріс, блик! блик! і политьіло! Та ја јіго кликав: цисцьоу! цисцьоу! — і воно ни хтьіло завернути сьі! І вже пропало!...

В Берлині бродського пов. від господаря Миколи Кравіцького в марті 1894 р записав Осип Розділський

8. Ішов жид подорожниј і так зближаји сьі, зобачив парупків, шчо на поли косили гречку. Јак зобачив јіх, і так сьі вже бојіт, знаји добре, жи јиго будут зачіпати, такого бідного жида. Але подумав собі:

Вони мене конечне будут зачіпати. Јак то жид перебіглиј у својім тальмутьі, такім, јак би то католика вдурити, чим-би то підіјти јиго. Але подумав собі так: Ја јіх здуру, шо ја видьів багато вовків, і тим јіх збаламучу. — І приходит блиско них, а вони вже сьі дивјать на него, — в великім страху був. Він приіјшов, јак уже зближив сьі і каже: Помагај Бі' вам, парубочки! шо робите? гречки косите? Покиньте гречки косити, ходьіт зо мнојy вовки бити! — А де-ш тоті вовки? — А там при долиньі. — Багато тих вовків було? — Бі'-ме Бо, жи видьів-ім сорок! — А вони кажут: Гіј, ти дурниј жиде! де ти видьів сорок вовків! — Ні, нехај ни буди ни на мојім, ни на вашім, — видьів-им пјить. — Ну, јак-же вони вигльадали? — питајут сьі парупки. — Мали очки јак сьімјички, зуби јак шпильички, а фостик јак петрушечкі, і робільі від дьиркі до дьиркі: піпі! піпіпі! — Гиј, ти дурниј жиде! та то ни були вовки, то були миши! — Ни, шо ја видьів, то вам кажу.

У Львові від кравця Полікарпа Угорчака родом з Тисьмениц товмацького пов. в майі 1894 р записав О. Розділький

МАТЕРІАЛИ і УВАГИ
до історії австро-руського відродженя
1772-1848.

X. Агітаційна поема М. Попеля.

В Житю і Слові (III, 152) була вже згадка про сю поему. Дякуючи ввічливости д. Клима Кульчицького в Самборі ми одержали відпис тої поеми з автографу, котрий находить ся у автора, що живе тепер у Черхаві, селі самбірського пов. Автограф, по словам д. Кульчицького — старий і зотлілий, видобув автор, ще бувши бурмістром самбірським, із актів судових; він написаний очевидно перед арештованєм автора, т. є. перед 1838 роком. Уже тоді поема мусіла бути популярна в кружках польських конспіраторів, коли в початку 40-вих років була так широко звісна серед львівської молодіжі, як про се свідчить д. А. Стоковський. Крім „Русина на празнику“ д. Кульчицький надіслав нам відпис ще другої поеми М. Попеля, без напису, на польській мові, писаної у тюрмі. При нагоді познайомимо й з нею нашу публіку.

Ів. Франко.

Rusyn na praznyku

Z bratmy szczyro sia hostyty,
Tak Boh kazau z dawnych lit,
Z bratmy szczyro sia lubyty :
Na tim nebo, na tim świt.
A szcze Rusyn prawosławnyj
Nihdy toto ne skwernyu,
Szczo Boh każe i wik dawnyj,
Szczo did, pradid nasz robyu.
Oteż dali! wse w ich ślidy:
Najperw nebom sia skłonim,
Potim bratia i sosidy :
Na zdorowie wam tu wsim!
A de pryjaźń ufniść sije,
De braterskij hołos sam,
Kol' si serce rozihrije,
To ne znaje jazyk tam. —
Ej — ta mnoho, ta mnohońko
Pohadaty majem my,
Ale tycho, ta tychońko!
By ne wczuły worohy. --
Szcze tychońko pryjateli,
Chotia wnet już burknem im,
A tim czasom, bratia myli,
Na zdorowie powtorim!
Z dawen dawnych wo nedoli
I w neszczaściu Rusyn wse,
Z dawen dawnych wo newoli
Pered panom karku hne.
Pany w puta nas wbywajut
I wołoczut u swych nih,
Pany w jarma nas wprihajut —
I prohniwau wże si Bih:
I ne dywet tak na ludy,
Jak to w perszych Chrysta wik,
I ne zsyłat dywni cudy, —
Sam sy radyt czołowik.
Bo ne hidny ludy toho,
Ne słuchajut dawnych prau,
Jeden czyhat na druhoho,
Jeden druhym na kark stau
A Boh uczyu nas pred lity,—
Szcze doczytat, chto pyśmen, —
Że wsi ludy jeho dity,
A wsi riwni, jak jeden.

Widkiż panok maje maty
Toto prawo za sobou:
Na pańszczynu wyhaniaty,
Naszu pyty, naszu krow?
Jak wołamy wse woraty
Swoji nywy i swij łan?
Nas kol' schocze i prodaty,
Widki maje toto pan?
Czy win w toj świt ne prychodyt
Słabyj i smertelnyj wraz,
Czy win tu sia tak ne rodyt
Hołyj, jak i kożdyj z nas?
Ha! jemu dau na paperu
Mić nad namy żmija car!
Dali! bratia, szczeru wieru (?)
Wyhubyty do sto mar!
Tobi pane pidłe prawo
Nadau takij, jak ty zbij,
A w mom sercu tu kerwawo
Tu wid Boha napys mij;
Hnet rozłożym my ho tobi
I wtysnuwszy nowyj znak
Z kerwy twojej na twom hrobi
Prymociujem wiczno tak!
Z neho zejde szczastia nowe,
Z neho koneć nużdom wsiom.
Na zdorowie wam bratowe,
Na zahubu worohom!!
Ta win namy robyt, honyt
I wsio bere i wsio dre,
Potim toto pusto trwonyt
A my bidni — w bidi wse
Czy ne majesz ty, jak chłopy,
Czy ne majesz nih i ruk?
Praciuwaty, żaty snopy,
Zarobyty chliba sztuk?
A kol' słabi, kol' bez syły,
Pidli, jak i zarid wasz,
Twoi rodyczi tia spłodyły,
Kol' otiaty sy ne dasz —
To na kulach pid żebramy,
Tutka pryjdy tu z torbamy,
To ty kuseń chliba dam;
A ne zderaj, ne knuj zdradu,
Bo i tobi pryjde czas.
Dali! panom na zahładu!
Dali! pyjmo i szcze raz!
A to szcze ne dosyt' bidy,

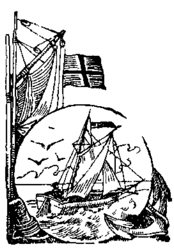
Zbyty lutych sia paniw, —
Szczo w dorozi nam, sosidy,
Szcze czereda sipakiw.
Już pan — choć swij; ależ z widky
I na jaku temnu put'
Nanosyły wsi nam didki
Tych proklatych Nimciw tut'?
Z koncie świta, deś z za horiw
Toj pohanyj czorta plid,
Deś z za lisiw, deś z nad moriw
Toj pluhawyj pekła rid.
I dywit sia, z tamtych storon,
Ne dobreszut de ni psy,
Ne dołetyt czornyj woron,
Ne dopijut kohuty —
Z tamtych storon w kraj nasz wpasty
Jakby stercznia, jakby dycz,
Morduwaty nas z napasty,
A nasz chlib jak icz, tak icz!
Wsiuda szpijut kol' murauli,
Wsiuda z nas podatky drut,
I hołodni kob' żurauli
Wsehda nasz dobytok żrut.
I szczo rik ich stado nowe
Tu wpadaje na nasz myr,
A nam dali, panońkowe,
Nam prychodyt już na hyr!
Widty panok nam hrumocze:
„A robyże, a wstawaj!"
Widtam Nimeć wse szwargocze:
„A dawajże! A wse daj!"
I ne moż ich nasytyty,
Chotia ssut nas wże wid lit,
I wse naszi syny, dity
Rekrutamy honiat w świt.
A chto nad lud wytih ruki,
O swobodi słowo rik,
Jeho berut deś na muki
I zatrujut myłyj wik.
Pek ty Nimcze! pek ty maro!
Czo ty choczesz w tim kraju?
I ty mowiu, ty psia paro:
Czo ty choczesz Nimcze tu?!
Ty prychodysz tu sia pasty
I wodyty nas za nis?
Ty prychodysz tu w nas krasty,
Ty i brat twij czornyj bis?
A złodiuho! a rozboju!

Użeś dosyt' u nas krau!
Czas, by Rusyn raz z toboju
Raz po ruskie pohadau!
I ruskimy ty hołosy
Z toho kraju wskazau szlak,
A za peśmo szczerbom kosy
Na twom chrepti wyryu znak.
Oj ty Nimcze z pekła rodom,
Choť' ty do nas tu nachlau,
Nachlau do nas lechkim chodom,—
Widty budesz drapcy hnau.
I szczasływyjś, sły w dorozi
Z hołowy ne zhubysz czub,
Lub ne drygnesz na powrozi
W horach naszych de na dub!
Bo kol' Rusyn szapku w bakier,
W ruci kosu już pidnis,
Tohdy drabe woś sy kwakier,
W myszu diru Nimcze liś,
A my dali, ridni swaty,
Z ruk kilichom do ruky:
Nej propadut czorta braty,
Ti nimećki sipaky!
Chtoż ne wydyt, jak hurmamy
Tych hołodnych Nimciw ćma
W naszi kraji jide psamy,
A tu pańswo, a tu ba!
Jak tam suszyt cud-Nimczysko
W derewienych patynkach,
Chodyt, koby opyrysko,
A tu w strojach, szczo aż strach!
I tu lize i prychodyt
I ne werne widty znou,
Tu nas zderat, za czub wodyt,
Tu mu żytie, tu mu chou.
I wsim tilko sam si ridyt,
Wsie zahartat, a wse win;
Nasza mołod' w kozach sidyt
Lub dwyhaje karabin.
No! no! — no! no! bisurmane
Rusyn terpyt douhij czas,
A jak terpeń mu ne stane,
To widpłatyt wsio naraz.
Wyder hroszi het hotowi,
Nawit cerkwy zrabowau,
A nam kwitkie paperowi
Na to misce w kraj nasz dau.
Ałe poczkaj psia hołoto!

Chot' nas wże zi skiry dresz,
Wzieujeś srebro i zołoto,
Kosy już nam ne woźmesz!
Dali bratia w sto hołosy!
Na pomirie Nimciom psom!
Nej nam żyjut naszi kosy!
Na pomirie worohom!
Nimeć dobre rozumije,
Że jak nese dauna wist'
Ludzka kryuda ne zahrije
I że za niu widpowist'.
Oteż chocze nas znimczyty,
Nasyłaje swij jazyk,
Aby Rusyn mih zabyty,
Chto mu czort je, a chto stryk.
Ale Rusyn w serciu nosyt
W serciu, duszy na wsej wik:
Koły koho w dim zaprosyt,
Hej a komu kosou w bik.
Bo to znajte, sosidońki,
Że to w perszych szcze czasach
Żyły ridni dwa bratońki
Jeden Rus, a druhyj Lach.
Oba krepki, koby duby,
Jak czytajem z światych knyh:
Lubyły sia kob' hołuby,
Za to ich polubyu Bih.
I w szczasływu im hodynu
Błahe słowo na nych rik,
Dau im szczastia i rodynu,
Jak na nebi zwist bez lik.
A w widczyznu zemlu żyznu,
Na piw świta wsioj toj kraj,
Wid tych moriw aż do moriw
Zemlu żyznu, koby raj.
I sam kołyś prawom tojem
Didiw naszych obeznau,
A nam wnukom palciom swojem
W serciach naszych napysau.
Bo kotryjże Rusyn hidnyj
Szcze dytynou ne piznau,
Że brat Polak, brat mu ridnyj,
Z kotrym żyty Bih kazau?
I że wspilna nam spustyzna,
Spilna własnist' podłuh prau
Taja myła nam witczyzna,
Kotru didom Bih nadau?
Ponad Dnistra berehamy,

Ponad Nimen toto wse,
Ponad Wysły nad wodamy,
Szczo sia razom Polska zwe.
Polska — nasza ridna maty,
Nasz to tylko, nasz to kraj,
Chtoby czużyj chtiw doptaty,
Toho siczy i rubaj.
Polak brat nasz, z nym nam żyty,
A chto czużyj, toho ćwicz,
Chtoby chtiw nas rozłuczyty,
Toho czwertuj, toho sicz!
Bo tak Bih sam z neba każe,
By brat brata boronyu:
Tremtysz? tremty! pidłyj wraże!
Szczoś nas tutkaj zaczepyw!
Ruskij narid iz jednoho
Z brata Rusa byt swij wziau,
Polskij z brata zaś druhoho
Z brata Lacha si poczau.
A Łetwaki i Słowaki,
Z poza horiw wid Beskid,
Ukrajińci i Wołyńci,
To wsioj jeden ruskij rid.
Otóż hidni Rusa syny,
Otóż wsim wam znaty tra,
Że Polaky i Rusyny
Żyły wse jak brati dwa.
A wse riwni, aż rozboji
Zahranycznych jakichś zgraj
Wszczały perszi nepokoji,
Znapastyły nam nasz kraj.
Tohdy starci nad ludamy,
Szczo raz Rusyn, raz Polak
Z syweńkymy hołowamy
Dały sobi jeden znak;
I raz w radu si zibrały,
Jak wyderty zbujam buk?
Zbrojnych mużiw zakłykały
I dały im mecz do ruk.
Toti piszły, pohromyły
Napasnykiw z rodom wsiom,
I tak sławow sia pokryły,
Tak wertajut znow do dom.
Ałe jenczi wże wertajut,
Bo rozkazom danym wstecz,
W ruki starciw ne składajut,
Ałe gwałtom derżut mecz.
I za zboja złym prykładom

Już ne robiat na swij chlib,
Piduszczeni pychy hadom
Ne pylnujut daunych skib.
Ałe mauszy mecz i syły,
Prymuszajut bratiw swych,
Aby na nych wse robyły,
Swojou kerwou pasły ich.
A ony ne chtiły znaty
Ani praci, ani trud,
Ino żyty i hulaty
I bidyty bidnyj lud.
I jak toty hajdamachy
Tak pid nohy wziały nas,
Tak Rusyny, jak i Lachy
Zatużyły perszyj raz.
Do swobody ślid wskazaty —
Powstańmysz! dopokiż żdaty!
Dokiż budem szcze czekaty!
Czas nam daunyj ne widdast'
Wiczne prawo naszych szczast', —
W kosach musym ho szukaty.
Wytnim Nimciw najizdnykiw,
A szczasływych diżdem wikiw.

Історія і релігія Жидів.

Стаття Моріса Верна. Переклад Л. У.

III. Від полону до зруйнованя Єрусалиму Тітом.

(588 до р. Х. — 70 по р. Х.)

Сі шість с половиною віків можуть бути поділені так: 1) халдейський час або вавилонський полон; 2) час перського панованя (538—330 ; 3) час грецького панованя (330—167); 4) час Маккавейїв-Асмонейїв або час повернутої незалежности (167—40 до р. Х.); 5) час римський в Іродами і безпосередньою владою Риму (40 до Р. Х. — 70 по Р. Х.). Від 588 до 167 р. політичних подій сливе зовсім нема; ізраельська країна, ставши простою провінцією великих держав, не мала історії в той час, коли не лічити дуже малого числа подій.

Час халдейський. Коли були забрані в Халдею всі значнійші люде, ковалі і теслі, і всі такі, що могли підтримати повстанський рух, то в країні був посажений управителем один Ізраеліт на імя Годолія. На лихо він був убитий бандою розбійників та фанатіків; Юдея і всі сторони, що складали колись ізраельські держави, впали в дуже нещасний стан. В порівнаню з долею зоставлених на рідній землі, доля вигнанців здаеть ся сливе зносною; виселені, цвіт усього люду, збирають ся, за дозволом переможців, у сливе незалежні громади, що відзначають ся працею, моральним житєм і надзвичайною вірністю ідеям і одправам національноі релігіі.

Час перський. Царь перський Кір, що зробив кінець вавилонській державі, взявши Вавилон 538 р., мав би то, кажуть, видати в 536 р. наказ, дозволяючий Жидам вернутись у свій край і відбудувати свій храм. Сей переказ непевний, але, здаеть ся, можна встановити, що коли запровадилось пановане перське, то Юдейці або Жиди, переселені в Вавилон, здобули можливість повернутись у рідну землю і що влада не боронила на ново згромадитись людям, що лишились у Палестині, як тілько перестала підозрівати повстанські заміри в сих пробах відродженя. Запевняють, ніби се відновлене Юдейства в Палестині сталось виключно заходом виселених, і через те сі події називають поворотом з полону; але певнійше, що позісталі на рідній землі Юдейці доложили всеі сили до сього діла, і може бути, що честь почину належить йім, тілько ми не знаемо подробиць справи. Все, що ми знаємо з біблійних книг Ездри та Неемії, се те, що певний Зоровавель, ніби то Давидового роду, подав ся в Єрусалим 536-го року в товаристві Йосії (Josue) і чималоі громади вигнанців. Зоровавель і Йосія, зострівши

зпочатку нехіть і ворогованє серед Жидів позісталих в Юдеі, взялись до відбудованя храма при досить лихих обставинах. Се діло, здаєть ся, не мало повноі вдачі, бо нам показано три чверті століття пізнійше, що положенє Єрусалиму та Юдеі було богато де в чому зовсім не корисне: мури були зруйновані, безпечність мешканців не запевнена зовсім, крайній нелад в моралі і религіі, богуслуженє правлене недбало.

Почувши такі сумні новини, два значні веселенці, Ездра і Неемія задумали зробити кінець такому станови річей, що міг привести до зневіря Жидів, прихильних до славних спогадів минулого (близько 460 – 470 до р. Х). Неемія, висший урядник при перському дворі, отримав надзвичайні полехкости, і се помогло єму довезти до путя відбудованє мурів. Ездра, що був книжником (scribe) чи богословом, взяв ся доглядати за добрим дотримуванєм скрізь так званого Мойсеєвого закону і за відновленєм богослуженя. Обидва старались вернути чистоту племени, забороняючи шлюби між Жидами і сусідніми племенами, Аммонітами, Моавітами і т. п. Крім того є спогад про окрему урочисту одправу для обнародованя закона. От усе, що ми знаємо про період ранійший Александрових завойовань.

А всеж таки яка ріжниця між Юдейством поновленим заходами Ездри та Неемії і спогадами про давні царства! Колись держава, запевне не дуже велика і сильна, але з певним значінєм у світі, царство незалежне, з усіми органами повного соціального житя; тепер Юдея зведена до Єрусалима і єго околиці, щось подібне до церкви або парафіі. Позбувшись клопоту коло оборони своєі землі а разом з тим і спокуси завойовань, ставши малою провінцією загубленою в безмірній державі, Юдея зробилась теократією, себ-то піддалась урядови священників, відданих цілком відправлюваню цілого ряду повинностів обрядових, релігійних та моральних. Навіть саме громадське житє, піддане вимогам богослуженя, хилить ся до того, щоб звузитись і знидіти. Жреці, маючі на своїй повинности богослуженє, книжники заняті розʼясненєм і виконуванєм закона, се були старшини признані новим Ізраелем. Так народилось і встановилось в кінець, коло 400 р. до р. Х, юдейство або релігія жидівська, дивна і єдина в світі мішанина вузькоі церковщини з високими поривами, всесвітнього напрямку з духом завзятого відокремленя; Ізраель став „людом Тори“.

Але те, що він згубив в однім напрямку, він надолужив у другому. Позбувшись усяких політичних бажань, Жиди поринули в релігійних розумованях, почали шукати поясненя своєі історичної минувшини в теологічних аксіомах, виведених зі своіх власних думок, опинились в непорівнаних умовах національноі байдужости, щоби скласти законодавчі, історичні і пророчі книжки Біблії. Сі умови склались в перські часи і зоставались за панованя грецького аж до переслідувань Антіоха Епіфана, що викликали повстанє Маккавейів. Запевне до перських часів треба віднести прикру подію зірваня з Самарянами, що здаєть ся була викликана вимогами єрусалимського духовенства; Самаряне не схотіли зректи ся спогадів Сіхемськоі святині.

Грецьке пановане було для Ізраеля, окрім всяких випадків, часом спокійним, вигідним для духовоі праці. Перейшовши без жадного струсу під нове пановане, в час згуби перськоі держави, Жиди вступили в стосунки з грецькою цівілізацією. Вони мусіли чимало піддатись єі впливови, а потім послугуватись грецькою мовою як способом до ширеня своіх думок. По смерти Александра, за Юдею, що лежала при границі Азіі та Африки, почали змагатись владарі сирійські з дінастіі Селевкідів, і владарі єгипетські з дінастіі Птолемейів. Врешті вона була прилучена до Сиріі, бо й по самій натурі вона скоріш туди належала. Вийшовши з трохи тісного круга, де він був доси замкнутий, Ізраель став посилати колоніі в Єгипет, Сирію і т. і., а потім всі ті виселені громади, поєднавшись з давнійшими поселенями, що заложили бранці, стали одним з найміцнійших елементів і мали великий вплив на розвиток грецько-східньоі цівілізаціі. Висше єрусалимське духовенство само, здаєть ся, з охотою приймало все те з грецьких звичайів, що не здавалось єму незгідним з традицією поставленою під єго сторожею. І от духовенство староі жидівськоі столиці принизило свою гідність до ганебних сперечок, купуючи золотом поміч сирійського уряду. Тоді сталась подія, що мала потім чималі наслідки. Сирійський царь Антіох Епіфан, уважаючи певне гелленізацію (погречене) не досить ще великою, поки вона залежала від повільноі еволюціі і доброі волі окремих людей, задумав силоміць знищити богослужене жидівське на користь грецькому політеізмови Які були властиве причини сего безумного замаху, що заставляє забігти думкою на девятнадцять віків на перед до скасованя Нантського едікту Людовіком XIV, — ми не можемо сказати. Ми знаємо тілько, що се зачепило громадське почуте Жидів і так єго вразило, що опір Жидів прихильних до предківськоі віри перейшов у страшне повстанє.

Правлінє асмонейський князів Коли розуміти слово історія в достотному і виключному значіню, то можна сказати, що ранійше Маккавейського повстаня нема „жидівськоі історіі“. Бо ж дійсна історія, так як ми єі розуміємо, має в собі два головні елементи: з одного боку оправу з фактів, з другого документи, по яким можна зложити житє громадське, політичне, розумове, релігійне й моральне. Отже с сих двох елементів у дотеперішній жидівській історіі ми мали тілько один, то перший, то другий, та завжді один вовсім переважував другого. Ми не вертаємось до мітичного періоду, в ньому ми так само не дошукаємось спогадів про бувальщину і знаня звичайів, як і вчені сучасники Віргілія не вдавались до Енеіди, щоб науково дослідити початок Риму. Що до періоду „давніх царств“, то ми могли скористати де з чого, але його так мало! Коли де були географічні кадри виразні, хронологічні міцні і оперті на сінхронізмах узятих із чужих жерел, то за те нам зоставалось невідомим усе, що обходить політичні встанови, звичайі, релігію, закони. Жидівська історія від 1100 до 588 р. се, правду кажучи, оправа без картини. До періоду другого храма або відбудуваня (5з8—167) ми маємо богато текстів законодавчого, літературного, філософського і релігійного характеру, але за те, дивним випадком, нам цілком бракує історичних звісток. Окрім біблійних книг

Ездри і Неемії та кількох вказівок на відносини Юдеі до Єгипту та Сиріі після завойовань Александра ми не маємо нічого. Як раз коли ми можемо зложити сістему мускулів, нервів, жил, що живлять організм, раптом нам бракує кістяка, так що ми на сей раз маємо картину без оправи. У-перше знаходимо ми конечні умови для історичного досліду при вступленю в час повернутоі незалежности, — тай то ще ми мусимо бути дуже обачними з тими документами, які у нас є. Врешті, так чи інакше, починаючи з сеі дати, є вже історія жидівська, як є грецька, римська і европейська пісьля упадку римськоі імперіі. Правда, з другого боку, ми не можемо більш важитись на те, щоб уложити картину жидівського житя в єго орігінальному стані, відрубному від інших, бо вже на ньому від часу Александрових завойовань відбилась грецька цівілізація і в ньому можна доглядіти мішанину національних традицій з чужими впливами.

Дякуючи книгам „другого канону“: Маккавейським, Йосифови Флавієви, світським жерелам, маючи дуже змішану літературу, де книги зведені в третій частині біблійного канону єднають ся з апокріфами та псевдепіграфами, ми можемо братись до студіі над Асмонейськими часами. В 167 р. священник на імя Мататія, в місті Модині на правім березі Єрусалиму, не схотів приносити жертв ідолам і вбив сирійського вояка, що примушував єго зламати віру. Зараз же він крикнув до зброі. На війні серед охочих вояків особливо відзначав ся син Мататіі на імя Юда, прозваний Маккавей. Невтомно і завзято боров ся він з Сирійцями, захопив єрусалимську гору, де був храм, очистив храм і відновив там національне богослужене; але не міг вигнати сирійського вартового війська, що займало властивий замок і сиділо там потім ще багато літ. Повстанський рух на щастє знайшов собі несподівану поміч в незгодах, що почались в царській родині в Сиріі. Таким способом Йонатан, брат і наслідник Юдин, підтримав одного с тих, що домагались трону, і за те був настановлений першим священником і управителем Юдеі. Симон, остатній син Мататіі, зміг врешті запевнити повну незалежність відновленоі Юдеі. Діло єго було підтримане єго сином Гірканом, що придбав собі певне становище в східньому світі, прилучивши до Юдеі з одного боку Самарію, з другого Ідумею. Тілько на лихо Жидам зовсім бракувало політичноі дотепности, вони не вміли робити конечних жертв, при помочи яких інші націі повертають на довго в свою користь щасливі обставини. Зробити сталим отриманий скуток, затримати те щастє, через яке вдало ся малій переслідуваній церкві жидівській перемінитись в державу політичну, немов якоюсь переміною декорацій, — на се завданє треба було направити всі громадські сили, які тілько були в стінах єрусалимських. При таких умовах урядови юдейському не було чого боятись Сиріі або римськоі влади, що була тоді в добрих відносинах з Юдеєю. Але кілька разів здіймали ся чвари, поміж царською родиною почала ся незгода. Теократична партія, що звикла, аби все корилось перед вимогами священників, не могла погодитись з умовами світського уряду, бо вже згубила й память про такий уряд. Інтриги та насильства, що покрили соромом родину Асмонейську, довели до того, що Помпей вмі-

шав ся до справ і зробив кінець сирійській незалежности. Після того, як він вступив у Єрусалим (63 р. до р. Х.), влада нащадків Юди Маккавея зосталась тілько по імени.

Римські часи. Ми наближаємось до дивного видовиська: влада переходить в руки дінастії, що в загалі може вважатись краєвою, про те суворі патріоти змагають ся проти неі завзято. Теократи не хтіли Асмонеів тому, що вважали їіх занадто погреченими; за те мусіли приняти Ірода, що був справжнім твором Римлян і запровадив римські звичаїі в Юдею. Сей Ірод, з роду Ідумеєць, але по вірі Жид, був сином Антіпатра, міністра Гіркана II. Він користуючись з лихоліття, що настало в Єрусалимі, випросив у Римлян титул „царя Юдейського" (40 до р. Х) і через три роки потім силою вдер ся в Єрусалим. Лютий і захланний на роскоші він надав Юдеі зверхню подобу блиску. Єго нащадки не вміли утримати становища. Юдея була прилучена до Сиріі як проста провінція римськоі імперіі і се довело єі до глибокого упадку. За прокуратора римського Понтія Пилата був розпятий на хресті в Єрусалимі галилейський пророк Ісус з Назарету. Внук Ірода Великого, Ірод Агріппа, дякуючи добрим відносинам з Римом, відновив на якийсь час трон свого діда (37 р. по р. Х.). Жиди навчені тяжким досвідом, здавалось, стали красше шанувати свій уряд. Але по смерти Ірода Агріппи вони хутко підпали під безпосередній уряд римських проконсулів. Правлінє їіх часто дуже тяжке, збільшило повстанський рух, що вже й так збирав ся в тій нещасній країні. Родина Іродів, що належала до Римлян по вихованю а до Жидів по вірі, мала принаймі те добро, що на допускала до звади між двома супротивними державами. Се був неначе шлюб для користи, де слід би було конечне терпіти невигоди для тих великих вигод, які тілько він міг дати; хоч бракувало серцю потіхи, та за те житє було широке й роскішне. За часів Ірода Великого південна Сирія була справді цвітучою країною; міста, дворці, шляхи, промисл, торг, велика повага народньоі віри; можна спитати себе з жалем, чи варто було теряти се певне добро для непевних, невиразних бажань. Однак повстанські рухи виявляють ся де далі все більше грізно; їіх заводить партія патріотів завзятців. В той час як багаті стани і навіть висше духовенство признавали ся до саддукейських поглядів і піддавались вимогам часу, партія фарисейська, котроі науку приймало менше вчене населенє, була повна ненависти до всього чужого і жила горячим житєм; найострійше настроєна партія була опанована апокаліптичними привидами і сподівалась що хвилини, що от-от розкриєть ся небо і прилинуть божі легіони на поміч „Мойсеєвому законови". Люде з безумними надіями ждали, що Бог сам вступить ся, аби вивести Жидів з їіх невисокого стану і дати їім ту славну владу, що колись віщували пророки.

Повстанський рух, викликаний через необачність або й свідоме насильство над народньою вірою римськоі влади, був такий міцний, що на якийсь час юдейська земля очистилась зовсім від чужинців, але вони знов силоміць вернулись. Нерон послав у Юдею найславутнійшого з своіх начальників, Веспасіана і при ньому его сина Тіта. Той зостав ся сам на чолі римського війська, коли Веспасіан дістав ся до

імператорства. Завоювавши околиці, він підступив до Єрусалиму і почав облогу. Єрусалим мав дуже міцне становище. Він займав неначе переспу між двома крутими ярами, тільки з північного боку був він слабкий, хоч і заслонений від нападів скількома мурами. Тіт захопив один по одному всі окопи не вважаючи на геройство оборонців. Річ дивна і разом злочинська, що домові чвари не переставали роздирати місто під час цілоі облоги. Після завзятоі боротьби піддались остатні захисти; огонь пожер храм і місто було зруйноване (70 р. по р. Х.). Так скінчилось самостійне житє юдейськоі нації. Всі історики склададають честь геройству, що виявилось в ті роки остатньоі боротьби.

Жиди розсипались по світі несучи вічний жаль по давно минулому; коли перемогло християнство, вони стали на сором самому тому християнству жертвою немилосердних переслідувань, що завдавались ніби то за муки Ісуса Назаретського, доки зріст думки про терпимість не привів до признаня йім громадських і політичних прав. На віщо ж самі вони так часто подавали приклад релігійноі нетерпимости, та й сама єі теорія взята Церквою з йіх власних святих книг?

На Юдейській землі ми відзначимо одно велике повстанє, що знялось за часу імператора Адріана; ним верховодив чоловік на імя Бар-Козіба; сучасні люде признавали єго за Мессію провіщаного пророками і називали єго Бар-Кокеба, син Зорі. Бунт був потоплений в річках крови і Єрусалим, названий Aelia Capitolina, став чисто римським містом. Дуже ваговита обставина є та, що починаючи з пановання Александра, пішло живе ширенє жидівських ідей по всьому греко-східньому світі і навіть по землях латинськоі мови, і йшло воно з вільних колоній; так був пробитий шлях для християнських ідей, і навіть жидівські громади, оселені в землях грецькоі мови, студіювали Біблію в перекладі Семидесяти, зробленому в Єгипті за два віки до християнськоі ери.

Ми подамо на закінченє того, що відносить ся до історіі Жидів, скілька хронологічних вказівок до остатньоі частини сеі історіі: Птоломей бере Єрусалим (320 до р. Х.); Антігон забирає Палестину та Фенікію (314); Птоломей одбирає Палестину (301); Антіох Великий займає Палестину (218); його побивають в Рафіі і він залишає завойоване (217); Палестина під владою Антіоха (202), вертаєть ся до Єгипту (199), забрана Антіохом після бою при Панеасі (198); віддана в посаг Птоломеєви V. (193), вертаєть ся до Сиріі (біля 176); Антіох Епіфан руйнує Єрусалим (169); богослуженє скасовано (167); храм одібраний Юдою Маккавеєм і богослуженє відновлено (163); смерть Юди Маккавея (161); Йонатан мирить ся з Сирією (149); він стає старшим священником (152); убитий у Птолемаіді (143); Сімон стає князем Жидівським при праві спадщини (141); отримує від Антіоха Сідета право вибивати монету (140), убитий (135); Іван Гіркан, старший священник і князь жидівський (135—106); Арістобул (106—105); Александр Янней (105—78); Александра (78—69); Гіркан II (69—40); Ірод Великий (40—4 до р. Х.); Архелай (4 до р. Х. — 6 по р. Х.); Ірод-Агріппа I. (41—44 по р. Х.); завойованє і зруйнованє Єрусалиму Тітом (70); повстанє Бар-Кокеби (132—135).

IV. Віра до полону.

Давня історія Жидів відома нам тільки в дуже неточній формі, яку йій дали жидівські історики часів відбудованя (V—III вв. до р. Х.), що приладжували факти так, як того вимагала мораль, для навчаня. Так само являєть ся перед нами і давня жидівська віра в біблійних книжках не в справжній барві, а спотворена, або може краще, — змінена згідно з поглядами обрядового однобожія, що переважало в часи перського і грецького пановавя. Така ж сама омана погляду, яку ми завважили в історії, виявляєть ся, і може ще виразнійше, в релігійних справах; ідеальний релігійний стрій держави, про який марили єрусалимські богословські школи, одкинутий на пятнадцять віків назад, від віку Александра і єго наслідників аж до мітичних часів Мойсея, не говорячи вже про властиві часи патріархальні. Не тілько стрій богослуженя, що витворив ся заходом Ездри, Неемії і тих що провадили далі йіх діло, переставлено в іншу дату, але й увесь розвиток віри і законів, здобуток довгих віків поривань і шукань, являєть ся на зорі людського роду так немов з нього йде початок всього дальшого житя. *Замісць показати терпливу працю малого племени з сімйі* ф е н і к і й с ь к о-с и р і й с ь к о-а р а б с ь к о і (вираз точнійший ніж слово С е м і т и), що жило в стародавні часи в горах південноі Сиріі (сторона Ханаан) і досягло значіня тілько ціною довгоі боротьби, про яку тілько луна дійшла до нас починаючи з 1100 року, замісць того жидівські письмовці одкрили раптом завісу і показали чудову декорацію, — декорацію варту того великого майстра, що був єі творцем; як театральна штука „легенда початку“ відносить ся до темних змагань малого народу, що виборював собі житє, так відносить ся гарний і вворядкований лад релігійний, виложений у біблійних книжках, до первісних форм богослуженя. Але тут більше ніж де нам бракує матеріалу, щоб визначити ріжні стани, які перебувала релігійна еволюція. Ми маємо перед очима надзвичайно значний твір, виров довгих і високих міркувань; але нам тяжко відгадати, яким ходом дійшов він до такого бездоганного стану.

Тепер один погляд на історію релігійноі критики буде корисний для ясного розуміня нашоі справи. Ми стрічаємось з початку з рішучим і цілковитим потверджене́м церквою всего написаного в Біблії, але ся рішучість є тілько відгук претенсій сінагоги: що Біблія є сама найвисша правда, одкрита людям спокон віку йіх творцем. Не сміючи вдарити од разу на такі запевненя, критичний розум однак зрозумів з самого початку, що назвою таємниці, одкритоі надприроднім способом, прикриваєть ся незручно безсилє дати докази. Тоді вхопились за загальне положенє, що ніби Ізраеліти і всі семітські народи мали природжений нахил до однобожія; ніби Ізраель і споріднені єму народи розуміли божество не яко єрархію або збір природніх сил без назви, а як найвисшу і єдину владу, що з далека, з гори панує над світом, своім твором. Ренан належить до таких учених, що найдотепнійше розвивали сю думку, котра, літ з пятьдесять тому назад була дуже при-

нята по ріжних сторонах. Пізнійше він сам щиро признавав, що се дуже штучна догадка і що єі одкрито зрекли ся вчені голандські й німецькі, однак він не вважав конечним залишити єі і подав єі ще раз, на останку в своїй Історіі Ізраеля, з деякими відскоками та змінами, що здатні скорійш згубити єі, ніж виратувати. Він виконав чимало дотепних варіацій на тему чистоі всесвітньоі релігіі, віри патріархів, спотвореноі пізнійше Мойсеєм, котрий би то надав тій вірі вузко відокремлений характер, зробивши Бога всесвітнього — Богом племени ізраельського, і принизив тим віру звівши єі з простору, що відділяє небо від землі, до самолюбних інтересів малоі політичноі громадки. Після того настало один по одному скілька пророків і вони намагались зробити Мойсеєву віру ліберальною і спірітуалістичною згідно з думками патріархів. Таке відновленє давньоі гіпотези являєть ся нам в таких обставинах, що скоріш може викликати цікавість ніж противенство, бо сам Ренан признає, що у нього нема жерела, по якому можна б сягнути разнійше IX-го віку до р. Х Обидві тези про „первісне откровеніє“ або натуральний монотеізм тепер вже виключені з критичних розвідок.

Коло 1000-го року до р. Х. Ізраеліти, здаеть ся нам, були близько споріднені мовою та запевне і звичаями та встановами громадськими і релігійними з Фенікійцями, Ханаанцями, Аммонітами, Моавітами, і, запевне, з Едомітами; вони складають всі вкупі гурт еврейсько-фенікійський, що мабуть оселив ся з давніх давен в південній Сиріі і тримав ся купи аж до перших часів христіянськоі ери, не вважаючи на наплив стількох чужих елементів. Гурт еврейсько-фенікійський, стріваючись на полудні і на полудньо-сході з Арабами, а на півночі і північно-сході з Сирійцями, складає вкупі з ними родину сирійсько-еврейсько-арабську (західні Семіти). Отже всі відомости, які дійшли до нас про давні релігіі Фенікіі, Сиріі, Ханаану, Едомітів, Арабів, показують нам сі народи політеістами (многобожцями); що найменше сі народи признавали два головні божества: пару — чоловіка і жінку Ваала і Астарту. Сі головні здобутки потверджені студіями над релігією ассіро-вавилонською, при помочі документів, що дають нам змогу відійти в далеко давнійші часи, а ся релігія теж семітська. При таких умовах і по аналогіі, що приходила сама собою, повстала гадка, що Ізраеліти починали теж з політеізму більш або менш матеріалістичного, потім почались проби знайти докази на се в біблійних книгах; деякі пробували зложити з порізнених натяків, розсипаних в тих книгах, справжню мітологію, обожанє світел небесних або природи, иншi знов шукали анімізму близького до політеізму, другі — просто дуалізму. Що до нас, то ми дуже рішучо противились таким поглядам не через те, щоб вони не здавались нам ймовірними і можливими по тільки що вказаній аналогіі, а через те, що вони переходили далеко зміст текстів, фальшиво йіх толкуючи або вважаючи йіх давнійшими ніж вони справді є, на користь утримуваній тезі, що шукає в них відомостів про ту давнину, що властиво недосяжна для нас. Запевне, ми маємо всі причини думати, що релігійна еволюція Ізраеля діялась при умовах відповідних релігійній еволюціі у споріднених йому наро-

дів гурту семітського і що початком єі був теж політеізм більш чи менш матеріалістичний. Але аби прослідити з певною можливістю доброго результату шлях, яким ся первісна религія дійшла до біблійної религіі, для сього нам треба б текстів безспорно автентичних з добре провіреною датою. Власне сього у нас нема, поки Палестинські написи не кажуть нам нічого про давні богослуженя на ізраельській землі. Мине немало часу, поки можна буде з правом установити корисне порівнанє між тим що відомо з религіі Жидів, а святими одправами споріднених з ними народів; гіпотеза, хоч і яка ймовірна, не може замінити достотного доказу або стати на місце єго.

Що до нас, то ми навіть в історичних річах не вважаємо можливим відійти далі як до 1100 р. Х. до і що до часу давніх царств, то ось що ми знаходимо. За браком „монотеізму" (однобожія) ми встановлюємо „монолатрію виключну" (служенє одному богови з признаванєм інших). Се служенє відправляєть ся перед божеством, що зветь ся Ягве (Ягу, Яг) і вважаєть ся оборонцем Ізраеля. Значінє сеі назви нам незрозуміле і про походжінє єі роблено всякі дивовижні гіпотези, але вона являєть ся вже як частина деяких імен Саулової і Давидової родини поруч з іменами Ваал (пан), Малек (царь) і Ель (бог), що ми вважаємо назвами родовими і почесними наданими Ягве. Божество означалось теж назвами Адон, Адонаі (владарь) і часто теж уживаним словом Елогім (бог); многа форма (pluralis) сього слова неслушно була ставлена яко доказ політеізму. Ягве поклонялись по ріжних численних святинях не однаковоі поваги; то були більш чи менш роскішні будови по великих містах, убогі захисти з каміня або намети з грубих тканин або шкур по селах. Повага духовенства належного до сього богослуженя залежала, як і слід, від поваги святинь. В ріжних святинях Ягве було певне число річей, завжді однакових: вівтарь призначений для подарків, жертв крівавих або зложених з перших овочів земних; камінні стовпи або колонни, де запевне були написи про закладини святині, про яке явленє або знак божий, задля яких повстала святиня; деревяна щогла або стовбур з дерева без віток, званий а ш е р а, — значінє сього слова невідоме не вважаючи на численні гіпотези; великі дерева для захисту від сонця; врешті огорожа. Кожна з сих святинь займала більш або менш велике місце, частійше на горі або на сугорбі не далеко від осередка міста або на вмисне для того висипаній могилі; звідси запевне і назва таких місць богослуженя „б а м о т", високости, високі місця. Але ми досі не звернули уваги на те, що власне було найбільш поважаною річею в святині, принаймі в головних місцях богослуженя: маленька будівля з каменя, або наметець із шкур позшиваних до купи, де стояв сімвол або постать божа. Ми напевне знаємо, що в Дані і в Бетелі (Віфілі) покланялись Ягве в постаті вола вилитого з золота; се названо досить недоладно „золотим телям"; в Єрусалимі йому покланялись в постаті змія. Часто є спогад про статуі пророчі, звані е ф о д а м и; священник питав їх, коли треба було знати, чи божество благословляє чи ні певний поход або діло. Оракул на питанє священника, здаєть ся, мав відповідати: так

чи ні; сей „вирок святий“ спогадуєть ся в пригодах Саула і Давида. Є також річ і про скрині та скриньки, де, можна думати, ховав ся який дорогий камінь надзвичайно великий, сімвол прихильного божества, ознака якоі небудь божоі прикмети, сили, влади, прозірливости, мудрости і т. і. Подібна скринька оздобляла святиню в Сіло; єі понесли на війну і там єі захопили Філістинці. Пізнійше, через дуже одважну і надто спірітуалістичну переміну поглядів, в скриньку, що займала почесне місце в єрусалимському храмі, положили камяні дощечки (скрижалі), де були написані десять заповідів, найвисший вираз божоі волі. З головних міст богослуженя давнього періоду згадують ся Сіло, Сіхем, Бетель, Дан, Хеврон, Вірсавія, Гаваон, Галгала, Міцпа; пізнійше закладини сих міст надавали Авраамови, Ісаакови або Якову; Давидови надавали першу думку про єрусалимський храм, а Соломонови єго збудоване; отже сей храм уважав ся не таким давнім, як тільки що названі святині. Нікому не спадало на думку, що ніби то Бог національний хоче приймати хвалу і жертви тільки в самому єрусалимському храмі; се вже аж після вавилонського полону єрусалимське духовенство задумало обявити безперечним виключне право, що в дійсности вийшло з обставин Богато святинь було в звичаі в часи до полону, і ті біблійні письмовці, що ганять сей звичай і кажуть, ніби на високих місцях служили не Ягве, а богам чужих народів, впали в дивну помилку під впливом нових установ, що стали вже звичайними для них. Всі оті святині були, кожна в визначену пору, місцем збору околичноі людности; часом до головних із них люде ходили на прощу і збирались туди з цілоі країни. В час великих рокових свят, коли приносились жертви, там робились церковні бенкети, де веселощі не були заборонені. Найбільш відомим святом в давні часи, здаєть ся, було свято збору винограду або курінів (наметів, шатрів), що означало кінець польових робот. Тоді водили святі танки і свято справлялось бучно і весело.

Тут ми звели до купи, дякуючи деяким уривчастим відомостям, невичеркнутим при остатній редакціі книг біблейських, все що ми знаємо про еврейську релігію в віки до вавилонського полону; є се монолатрія трохи закрашена матеріалізмом, але з неі мав вийти монотеізм значно спірітуалістичний. Ягве є народній ізраельський бог; він сприяє свому народови і боронить єго від чужинців-сусідів. Певне, що Ізраеліти не перечили істнованю богів чужих народів; як що вони й служили виключно Ягве, то ніщо не доказує, аби вони вже в ті часи вважали єго Богом, творцем неба і землі, владарем долі всіх народів. Знов же можна спитати себе, до якоі міри могли чужі богослуженя впливати на еврейську народню віру в віки ранійші полону? Відомо, що жидівські богослови в перейманю Ізраелем ідолопоклонства від сусідніх народів шукали причини єго руіни, полону й вигнаня, так ніби се все було карою завданою ревнивим Богом, розгніваним по правді за свої покинуті вівтарі. Наша думка про се ось яка: вплив, який могли мати приклади і спогади місцевого богослуженя, недослідний для нас через цілковитий брак доказів; релігія фенікійська, здаєть ся, була не на довго заведена в Самаріі і Єрусалимі за фенікійських княгинь, але народнє богослужене не було зачеплено. Теж саме було

й з божницями, де колонії аммонітська, едомітська та моавітська в Єрусалимі служили своїм національним богам. Тілько в VII ст. до р. Х. бачимо, що запровадив ся звичай „проводженя через огонь“, але той Молех, в чию честь робилось те проводженє, був, здаєть ся нам, скорійш якийсь злий дух, ніж аммонійський бог Молох. Все що говорить ся про служенє небесним світлам, треба віднести до пізнійших часів, після полону. Що до ворожбитства, то воно певне у всі часи було поміж людом, але звістки, які дійшли до нас про него, належать теж до часів відбудованя.

V. Релігійні встанови жидівські.

Після пів столітя якогось перериву в релігійному житю настав новий тіп єго — юдейство. З гусениці вийшов метелик. Найперше вражає нас, що вся діяльність, весь інтерес збирають ся коло єдиного місця, єрусалимського храма, і цілий народ управляєть ся і тримаєть ся єдиним „Мойсеєвим законом“. На місце безлічі святинь розсипаних скрізь настало єдине місце для служби божої і жертв На великій террасі, займаючій значний правильний чотирокутник, що здіймаєть ся понад Кедронською долиною в східній частині Єрусалиму і тягнеть ся від півночі на полудень, стояла будова з дверима на схід; се була та святиня, куди новий Ізраель скликáв ся в певні стало визначені часи. Храм, що, як казали, був збудований за Соломона, зник; однак він може вважатись за взразок храма, а ті росповіді, які дійшли до нас про нього, скоріш виражають сподіваний ідеал аніж спогад минулого. У привиді, поставленому під іменем Єзекіїла, являєть ся такий самий тіп святині, і се показує, що вона відповідала бажаням відновителів жидівських. Храм той був, або мусів би бути простокутником в 30 метрів завдовшки, 10 завширки і 10 заввишки. Спереду, на схід, стояв портик, вежа або пілон в 60 метрів заввишки. Святиня ділилась на двоє запоною; в задній половині, що звалась дебір, завдовшки і завширшки 10 метрів, мала стояти свята скриня, де ховали ся скрижалі закона; в передній половині, що звалась гекал, — 20 м завдовшки і 10 завширшки, — містив ся стіл з хлібом для приносів („предложенія“), раз-у-раз переміняним і свічник на сім свічок. Обидві сі хати були цвяховані золотом і оздоблені різьбою, штучно вирізаними квітками, овочами і херувімами; сі херувіми були люде або звірі, мішаної вдачі (hybrides) постаті, котрі буцім то тримають божий престол. Вони мали крила і чотири голови: людську, львину, волову і орлину; се були знаки (сімволи) божих прикмет (аттрібутів); дивлячись на них з боку, в профіль, видно було тілько львину, і людську голови; ноги у херувімів були з воловими копитами, а руки людські. В Соломоновім храмі стояли б то ще й дві мідяні колонни штучної роботи; невідомо чи були вони і в відбудованому храмі. На чільному місці в храмі був поставлений головний вівтарь і величезний мідяний бассейн, що служив для обмивань (очищень) і тримав ся на дванацяти постатях волів. Менші бассейни, дотепно поставлені на колесах, служили для ріжних потреб у храмі. Огорожа оточала двір з оселями і складами. За разом

були зроблені дві великі переміни: перша, що була встановлена єдність святині замісць численних місцевих святинь, як то було в звичаю в давні часи; друга, що скасовано матеріальні образи божества, і той хто ввійшов би в дебір, у „святая святих“, не знайшов би там ніякого образа Ягве, тілько скриню золотом цвяховану, оточену сторожею з херувімів — образи тих, що в небі тримають престол божоі величности, а в скрині сховані скрижалі з заповілями.

Окрім жертв і дарів, що приносились що дня в єрусалимському храмі по заведеному порядку служби божоі і входили в повинности набожних людей треба одрізняти ще окремо встановлені свята: субота, що святкувалась що тижня; новомісячне свято, що припадало на молодику; потім четверо великих рокових свят: 1) Свято Паски (Песах, властиво перехід) або свято некваšеного хліба (без дріжджів), — воно уважалось святом спогаду про вихід із Єгипту; 2) свято Тижнів або Жнив, що тепер зветь ся у нас Зелені Свята; 3) свято Наметів або Курінів, що припадало на осінь; 4) врешті святочна, надто урочиста одправа — день Спокутуваня, йом Кіппурім. Уесь нарід скликав ся до Єрусалиму на великі рокові свята Паски, Тижнів і Наметів, або мусів принаймі бути заступлений мущинами з кождоі родини. Расін доповняючи біблію не помилив ся, кажучи, що „священників для жертв не доставало“, і справді Иосиф Флавій та інші росказують, що натовп людей в Єрусалимі був часами страшенний, і що коли б навіть кожний хотів слухати вимог закону первісно встановленого для Єрусалиму і єго околиці, то через тісноту не міг би, хоч і при найліпшому бажаню. Що ж казати про дивні вимоги духовенства, аби над кожною жінкою відправлялись очищаючі церемоніі після всіх натуральних актів єі організму? В сьому як і скрізь теорія доходила до нісенітниці і вимагала нестерпимих, неможливо тяжких звичайів.

Ми не будемо розводитись тут над подробицями приношеня жертв, що були надзвичайно складні, але мусимо відзначити поважне становище, яке зайняли єрусалимські духовні. Від властивих священників або жерців одрізняв ся ще нижший стан прислужників, званих Левітами; жерці і Левіти в купі мали претенсію складати осібну касту, і при помочі дивноі вигадки пробували виправдати свій забаг, здумавши племя Левііне, що ніби то був якийсь Леві син Якова от як Юда, Веніямін та Иосиф (Єфрем-Манассія); родина, що займала найвисші церковні уряди, заявляла крім того, що вона походить від Аарона, Мойсеєвого брата. Нема чого й казати, що се не має ніякоі історичноі основи, а єсть тілько доказом безмірноі пихи духовноі старшини. Все духовенство ділилось на касти, служба відправлялась дуже педантично; трудно повірити, до яких дрібниць доходили приписи для ріжних способів приношеня жертв, а недотримуванє йіх наражало на великі кари жреців та й самого Ізраеля. Храмовий етікет, коли б приймати його серіозно, був би постійним гнетом для релігійного почутя. Правду кажучи, набожність і щире поклоненє стоять немов оддалік, і при читаню книг Виходу, Левіт і Чисел, де встановлені права і повинности

храма, нас обгортає прикре почутє, немов зі свіжого повітря вступаєш в тюремну задуху. Так завжді одбиваєть ся матеріалізм і формалізм релігійний; Ізраель Закона — се темниця.

На щастє релігійне житє знаходило собі ще й інший вихід, власне „пророцтво“. Серед розміреного богословства і дрібного матеріалізму єрусалимського духовенства „пророки“ являють ся мов середньовікові проповідницькі братства. Се елемент незалежний, йому доступні потреби душі і пориви совісти. Богословська традиція, що тілько недавно стратила вплив на новітню Европу, бачила в пророках тілько віщунів надприродніх прояв, що обявляли людям будущий прихід Мессії і відгадували навіть умови, при яких він мав появитись. Ся теза, неможлива до утриманя, була покинута, і критичні школи в Німеччині та Голандії виставили думки основані на глибокому досліді текстів, та все ж тих думок не можна приймити без чималих змін. По новітній критиці пророки складали певне згромадженє (корпорацію), що повстало ще в часи займаня Палестини Жидами; члени єго посвячували себе обороні великих моральних і релігійних ідей, що проймали віру ізраельського народу. Навчаючи про громадські повинности, правду, милосердє, поміч скривдженим, пророки були немов оборонцями громадськими (трібунами публичними). *Як се сталось? В наслідок головноі доктріни, що вони* визнавали, по якій народ ізраельський мав бути щасливим під умовою цілковитоі покірности божим наказам. Пророк звертаєть ся більш до цілоі націі ніж до якоі окремоі людини; поза злочинствами людини йому ввижають ся погибель або ратунок народу. На місце віщунів, несвідомих речників божоі мови, критика новітніх шкіл поставила гурт людей, пройнятих високим почутєм, борців проти лицемірства, обрядовства і кривди, людей з глибокими моральними переконанями. Сі погляди треба уважно провірити раніш ніж прийняти їх без ваганя. Перш усього те, що можна назвати „пророчою темою“, є виплив думок людей, що жили після полону; тілько учені часів відбудованя могли виробити філософський історичний погляд, що єсть власне основою пророчоі проповіді і складаєть ся з трьох таких тісно сполучених між собою положень: 1) Ізраель запанував над Ханааном через божу ласку; 2) Ізраель був вигнаний з Ханаану за своі злочинства; 3) Ізраель вертаєть ся в Ханаан, показавши щире каяттє. Отож ся тріологія і єсть грунтом пророчоі проповіді, а з сього виходить, що пророцтво не належить до часів ранійших від полону, але що воно як раз пристає до часів після полону (V—III вв. до р Х.). Тілько, — і се власне збило з дороги критику, — пророки біблійні, при помочи часто надуживаного способу у жидівських письмовців, поставлені в інші дати, аби їх проповідь набрала більшоі поваги показуючись під маскою осторог, вимовлених давніми людьми і потверджених подіями. Новітня критика зробила помилку не тілько тим, що боронила давність пророчих збірок, — се кидало непевне світло на поводінє таких людей як Єремія, що знеохочують оборонців і сливе зраджують свою краіну, — але й тим, що ставила пророка в противність жерцеви, немов сперечників межи собою, тим часом як вони були, не вважаючи на деякі конечні суперечки, двома

формами релігійного духа ізраельського, з одного боку чутливого і одважного, з другого дрібного і боязкого.

Поєднанє сього подвійного напрямку ми бачимо в книзі Второзаконія: там ідея божества виражена з надзвичайним спірітуалізмом, мова там пророчиста і ніжна, безмірно чула скрізь де боронить ся справ чужинця, *сироти і вдови, але раптом вона переходить в якийсь* богословський нестям, боронить єдність святині, пропсвідує варварські, бридкі, образливі способи для знищеня єресів. Коли що можна назвати справжнім самоцвітом юдейської віри, то се Десять Заповідів, хоч і там дух відокромленя пробиваєть ся в спогаді про вихід з Єгипту, і попівська дрібність в установі суботи. При всіх отих уймаючих прикметах, — де ми можемо вказати в давньому Сході, в Греції чи в Римі, релігію, що виражалась би в десяти пунктах, при тім же щоб більшість сих пунктів були скорійш соціальні, ніж навіяні чисто релігійним інтересом? Пробувано шукати в телерішньому тексті „десяти Заповідів“ первісного твору, що походить з часів початку Ізраеля, але якогось скутку можна було досягти тілько пошматувавши самим самовільним способом сей надзвичайний документ.

Національний бог давнього Ізраеля став ся „Богом, що створив небо і землю“ і він не піддаєть ся ніякому матеріальному представленю, бо просторінь, що ділить творця від его створіня, занадто велика. Одно кидає на нього тінь, в *погляду* новітньої філософії, що розуміє тілько Бога однаково прихильного до всіх народів, се власне та гордовита претенсія Ізраеля, ніби то він єсть народом вибраним з поміж усіх Духовний універсалізм десяти Заповідів і книги Второзаконія робить все таки між Ізраелем а іншими народами ріжницю, вражаючу наші новітні ідеї про вільність совісти; пута відокромленя і виключности все зостають ся Під горою Сінаєм (або Хорівом) зроблена умова, що сприяє жидівській нації на шкоду іншим. Відносини Бога до ріжних націй не однакові; є між ними упрівілейовані, і ми не можемо без протесту терпіти таку нерівність обходженя. Запевне Ізраель охочо відчиняє всім людям двері єрусалимського храма; він допускає всіх до найвисшої правди і бажав би уділити єї всім іншим народам? Думка про релігійну пропаганду пробиваєть ся часто в біблійних книгах; часом вона виражена з проймаючою, високою красномовністю. Ізраель одкриває свої обійми людям з родини Сіма, всім, хто обявляєть ся від Яфета, і кличе йіх визнавати вкупі з ним правдивого Бога. Тут основа тієї „мессіянської надії“, що мала таке велике значінє незадовго до християнства.

Приємно було уявляти собі велику революцію, що має встановити по всій землі укінчений лад і нерухомі закони. З початку ворожі Ізраелю народи, заздрі на єго добробит, даний йому Богом в надгороду за єго щире каяттє в минулих гріхах, мають сполучитись і зробити останній напад на Єрусалим. Але Бог при помочи Помазанника або Мессії, сина Давидового і голови воскресшого народу, має знищити ворогів. Праведні мають воскреснути. аби заживати втіх нового житя, а лихі мають бути засуджені на довгу муку. На врочистому суді, що має бути

остатнім, Страшним судом, Бог завдасть тяжкі кари неприятелям свого народа, але розкаянних помилує. Ізраель, оточений громадою привернутих до правоі віри народів, буде вічно світлом і славою світа. Прівілейі Сінайськоі умови будуть розширені на всіх людей. Змагаючись з установленем мессіянськоі ідеі, вироблялись думки про посмертне житє. До III ст. до р. Х. Жиди признавали тілько одну форму продовженя земного житя в темному підземному місці, в пеклі чи в царстві тіней (Шеоль). В II. ст. до р. Х. виявляєть ся і дуже хутко стае популярною ідея про воскресенє мертвих, з обіцянками вічного житя для добрих і безконечноі кари для злих. Віра в ангелів і злих духів прийняла укінчену форму і була освячена навіть обрядами, так напр. злий дух Азазель спогадуєть ся при великому святі Спокутуваня. Ворожбитство, не вважаючи на обрядові перешкоди і спірітуалізм пророчих писань, було, здаєть ся, дуже розширене межи людом Є ще одна обставина, що надала осібний характер жидам в новійші часи і разом з тим найбільше придала йім живучости національноі. Се установа сінагог, де читаєть ся Біблія з поясненями і з супроводом співів. Так відновились, в очищеній формі, місцеві богослуженя, ще було згинули через виключне панованє єрусалимського храма; вони відновились позбувшись звичаю матеріальних жертв і стали на місце храма після зруйнованя єго Римлянами. Пізнійше з сінагог вийшло чимало христіянських церко́в.

СЕЛО КІНДРАТІВ (турецького пов.)

II. Будинки.

Ґазда ставить один або два і три будинки, як чия спроможність. Хата все обернена вікнами до полудня. Коли стоіть осібно, то при ній є комора, а по середині сіни; стайні і стодола стоять на боці, найчастійше з півночи. Коли будинок під одною стріхою, то порядок звичайно такий: комора, сіни, хата, стаєнка або й дві, стодола і стайня, а з півночи по за стіною до задних дверей сінешних прибудовують половник, де складують сіно, солому, околоти, китиці (сніпки на пошо́в стріхи), а деколи ґосподарські прилади. Хати будують з різаного дерева, а в давнійших будинках можна бачити дуже широкі дерева, яких тепер вже не стрітиш. Стріха соломяна, коли довго стоіть, поростае мхом, а на нім від півночи виростає хопта. При дверех до сіней „защапка“ деревяна і замок деревяний. Защапка є деревяна ручка, що вистає з дверей на дворі; коли нею обернути, западає в середині дощечка, при-

кріплена до ручки, в пагу, вироблену в стовпку, прибитім з середини до одвіря. Інша защапка потискає ся в дверех в долину, а через те наднимає ся дощечка за дверми з паги. Деревяний замок має такий склад: дощечка деревяна прикріплена до стіни і одвіря переходить через стовпок, де западає висше описана дощечка „защапка“. Вона пересуває ся, а в горі є на ній карби. Над дощечкою проверчена в стіні на скрізь діра. В дірку вкладують з надвору деревяний ключ. Се деревяний держак, на однім кінци вироблений розщеп, в який вставляє ся деревяна, вузька дощечка, або зелізна штабка, притверджена цьвяхом, але подає ся. Таким ключем замикають двері. Вкладують єго в дірку, дощечка запре о карб і засуває засувку за двері. Задні сінешні двері засувають з середини, то і не треба ключа. Коли двері до комори суть з надвору, засувають їх великою деревяною засувою з сіней; але найбільше ведуть двері до комори з сіней і їх замикають на колодку, або таким замком, як при передних дверех сінешних. В сінех стоїть драбина на під, жорна, а при хатних дверех лавка на підкладі, де ставляють коновці з водою, — се „прилавок“.

Ввійшовши до хати, увидимо в куті від півночи піч, перед нею лава замащена глиною, що зове ся припічок, а за нею друга, се запічок, а де *оба сходять ся при розі печи на хату*, там уставлена на верха камінна плита, то „сьвітич“, бо на нім світять вечером і рано буковими скіпами. Світять з рана, коли ще в печи не затопили, що аж тогди наступає, як починає розвиднювати ся, хиба що треба борше ладити обід, і вечером, коли вже в печи витопили. За моєї тямки світили що овечим лоєм в глиняних каганцях. Ще не було звичаю світити камфіною в лямпах. Під припічком є драбинка з дверцятами, се царок (в Мшанци поташ*) на кури. Під запічок всипують бульбу на зиму і заставляють дошками. Там є також трохи моркви. Отвір в печи до полудня є зараз коло дверей (в Мшанци противно), про те босій ґаздини зле стояти при печи і варити. Коли в новій хаті убивають піч, кладуть деревяні колоди, відтак набивають глину і колоди поволи випалюють, а коли все вигорить, є готовий отвір, лиш дещо ще поправить ся і поліпить ся. По боках отвору в челюсти дають камінні плити. Хати курні за рядом. Був в Підбужи начальник бецирку Білинський, що дбав досить про порядок в підчинених селах зладив добрі дороги. Він наказав, щоби всі, що ставлять нові будинки, виводили комин над стріху. Є в Кіндратові з сего часу хата курна, а по над стріху виведений комин Прийшли інші часи, Білинський забрав ся з Підбужа і ґазда викинув комин з хати. І не дивно! Коли хата дуже велика, не огріє ся добре при комині. Стіни в зимі мокрі, а по углах мече ся гриб.

За запічком аж до стіни стоїть на високих кониках широка постіль. Зараз при конику на хату при запічку стоїть впущений в землю стовп. В нім вбита в горі клюка, а напротив в стіні також клюка; на них вішають на ходильцях колиску. Вона висить над по-

---

*) В Нагуєвичах, дрог. пов. „пóтак“. І. Фр.

стелею в ногах. Через те можна дитину в колисці заколисати з постелі, з припічка, або і з печи. До колиски привязують мотузок. Від стовпа краєм по над постіль до стіни, що напротив дверей, іде жердка. На ню вішають всяку огартку, як сіраки, опончі, кожухи, верети, міхи і т. і. Поліжницю заслонюють плахтою, коли прийдуть куми з церкви на гостину і переписують. В полудневій стіні є два вікна, рідко на завісах, найбільше прибивають з середини з долу і в горі очапи дерево приладжене на отвори віконні, дві дощечки випажені і в них вставляють вікно, через те можна єго відсувати і засувати. Дуже рідко є третє вікно в стіні напротив дверей і то лиш тогди, коли хата і комора стоять осібно.

Близько коло стіни, що напротив дверей, стоїть стіл (сьтів). Се дві двоцалеві, яворові дошки разом склеєні. Під столом підсто́линя, подібне до скрині на високих ногах. В столі переховують всякі дрібниці, кладуть там також хліб, а деколи і молоко в горцях. На однім кінци стола від постелі стоїть одно або і два корита, деколи порожні, а часом з мукою, решето і гусяче крило. На столі сіють муку і крупи. По за стіл вздовж цілоі стіни аж по за постіль в головах іде одна лава (лавиця), а по під вікна друга і обі сходять ся за столом в углі. Під постелею ладять на зиму коєць (царок), т. є. заставляють до того приладженою драбиною з дверцятами отверте місце під постелею і там заганяють ягнята і козлята, а по за постіль уставляють при стіні драбинку, за котру вкладають сіно або отаву. Коло дверей в північній стіні стоїть піч, а по другім боці при стіні, що в ній двері, прибивають полиці, де складують горці, миски, фляшки, сіль, або стоять дві шафи одна на другій, а по під полудневу стіну за полиці або шафи заходить лавиця. Недалеко шаф або полиць в горі під повалою при полудневій стіні прикріплена дошка, на котрій стоять великі горці, а в літі висушують бундзи, „грудки“. Трохи нижше до стіни прибитий „валижник“, де затикають лижки На лавици коло полиць стоять коновці з водою. Під лавицею коло полиць є невелика яма „калі́нниця“, а в ній сива глина, розпущена водою, і тим замащують челюсти печи по витопленю, а відтак затикають єі „за́ткальницею“, „копанею“. Межи шафою або полицями, а одвірком впущений луковато загнений лісковий грубий прут „облук“ і там ставлять в кут коцюбу, ожіг, лопату на хліб, і лопар (букова лопатка до завиваня (загортаня) огню під стовп печи). Облук держить те все, щоби не падало на хату. По під повалу при північній стіні і по над лавицю, по при стіну, що при ній стіл стоїть, ідуть „гряди“, по два бальки, в стіни впущені і куті перехрещені. На них складують сирі поліна, щоби висхли, скіпи, бундзи, лен. І ще декуди по над піч аж до того місця, де виходить поломінь, ставлять менші гряди, також на дерево або і садовину, і над отвором печи прикріплені до повали. Через середину хати від дверей іде по під повалу ґраґар різьблений, а під ним трохи нижше жердка, на котру вішають мокрі хусцянки (онучки) „зьмітки“ (проходжені або мокрі ходаки), мокрі верети, міхи, шматя, особливо пастухи, або і ґазда, як де в поли намокнуть ся добре або по снігах бридуть. Тая жердка потрібна також при уставленю кросен. Коли суть малі телята, то межи

столом а постілю уставляють мостини: на лавицю ставлять драбину і прикріплюють єі до стіни, а на міст ставлять телята. В повалі недалеко ґраґаря від печи зладжене вікно (отвір) з накривкою, щоби дим або і пара виходили на під.

В зимі спить на печи челядь; коли хто хорий, лізе на піч і коби лиш добре вигрів ся, а зараз полівить. Постіль для молодого подружя. Отець спить на припічку, у декого старший чоловік на столі, але рідко. Мати в запічку, часом з молодшою дитиною або внуком, а то і на печи.

Коли в печи затоплять, отець іде в свята і неділі на піч досипляти. В літі сплять по лавицях, на земли на соломі, в сінех на скринях і на земли, на стайнях на сіні, на оборогах, а дехто і в коморі. На печи стоять деколи горці, миски, на ній сушать головки льну, сир (бриндзю) в фасках, щоби „виправив ся" (викис), сушать на лісах садовину, а також бавлять ся діти.

Повала і стіни від повали в долину суть чорні від диму. На них осідає чорна, аж полискуюча поволока. Як засягає припічок, запічок і по над піч замащують стіни сивою глиною аж доти, доки сягає дим в хаті, коли затопить ся. Дальше по за поданим місцем стіни миють горячою водою і труть мягким каменем. Наоколо рівно іде стінами лінія, до котроі сягає „горóм" зачаджене місце. По шпарах, по під глину і по під хрещики, що намащують з тіста зробленого свяченою водою на щедрий вечер, пересиджують блощиці, правдива язва людей. Йіх випарюють кипячою водою, заливаючи всі шпари сикавкою. Стіни миють перед Великодними святами в страстний тиждень.

Двері до хати суть або в стіні від сходу сонця, або від заходу. Про те на се треба все тямити, хто хоче з розкладом сільськоі хати близше познайомити ся. Полуднева і північна стіна мають все однак розклад.

Збіжє зсипують до великих скринь, при котрих є замки деревяні, зовуть йіх „сусіками" і ставлять в коморі, в сінех і на поді. Шматє лежить в коморі в скринках, висить на жердках, полотно лежить на полицях. Чим більше заставлена комора, тим більший доказ заможности ґазди. Про те і кождий веде своі милійших гостий, особливо в родини, до комори, щоби показати своі „статки". А при обзоринах перший обовязок оглянути комору, щоби знати, на яке давати дитину. Давнійшими часами бували припадки, що злодіі підкопували ся під поміст, надіймали єго і закрадали ся до комори. Недобру славу по собі лишив в Кіндратові Федьо Смерека з Ясінки і єго донька Маруня. Що лиш заздрів Смерека, а подобало ся єму, мусіло єго бути. Маруня лазила по половниках і подах зі свічкою, через що одного ґазду і запалила. Як були голодні літа, лазила всюди і крала, що могла. Також оповідають собі, що цигани зайшовши на ніч до ґазди, просили єго, щоби йіх переночував. Заглянувши через віно в повалі на бантах сало, вилазили в ночи на під, забирали сало і утікали.

В Кіндратові майже у кождого ґазди є коло дому також сад. Найбільше дичок, але суть і щепи. Суть яблінки, груші, сливи, черешні,

а також пожички, котрі називають позюмками. Сади огороджені, але про те малі діти в літі і осени залазять до них, коли нікого нема дома і оббивають овочі. Коло хат видно також верби, явори, трепети (осики), березы, тополі, а на цвинтари липи. По лісах смереки, ялиці і яловець, а по над потоки вільха. Кори вільховоі уживали до мочення сироі шкіри з шерстю. Таку шкіру вже покраяну купували на ходаки. Вимочивши єі в корі з вільхи посипували приском (попелом, в котрім був ще потрохи жаріючий вуголь) і лопарем зсували шерсть. Такі ходаки ладили для челяди, дітваків; ґазда купував для себе виправлену шкіру.

Опис хати подав я так, як затямив своє рідне домівство. У других ґаздів могло бути дещо троха інакше в хаті, але загально була мала ріжниця. Так було на добрім заході, у біднійших не одного не ставало, скупійша обстанова, менше будинків, одним словом, — менше всего.

III. Стрій і огартка.

Чоловіки і парібки підтинають волосє рівно до пів чола, а від чола до уший склесисто. З заду підтинають рівно через пів потилиці. Волосє розчісують лиш в неділю і свято намастивши пристарілим маслом. Під більші свята миють голови в лузі В великі свята, як Рівдво, Великдень, гріх чесати ся; чешуть ся вечером перед тими святами. Малих хлопців стрижуть однак не всі. Бороди голять бритвою зладженою зі „скіска“ (в'ужитоі коси). У кого нема бритви, іде до другого голити ся. Вуси притинають рівно з губою. Дівки розчісують волосє на голові з переду на дві половини, сплітують в одну косу і пущають долі плечима; сплітують також в дві коси і укладають на голові над потилицею прикріплюючи кінці межи волосєм, декопи обвивають обі коси на около голови в виді обруча. З переду пущають на чоло гривку. Невісти („жóни“) обмотують волосє на около деревяного обруча, обложеного полотном, на те накладують чепець і завязують голову хусткою, зложивши єі в два трикутники, на округло, а кінці хустки обвівши на около голови завязують в узлик. За ухами вистають з під хустки два звойі волося На щодень носять всі сорочки з домашного полотна. Щоби застегнути ся, „защіпкати ся“, купують шпінки, або міняють за хусцянки у жида; декотрі мають великі шпінки зладжені такі в селі. Заопасують ся вузьким ременем, старші мають і широкий, складаний ремінь щось з двома спряжками, в него можна і гроші сховати. Широкий ремінь носять найбільше по верхній огартці. Портки з домашного полотна носять на гачкури. Жінки носять вибиванки, димки з домашного полотна. Малює йіх жид маляр з Дрогобича, Турього або Старогоміста. Шляхтянки носили на щодень мальованки, куповані по крамах. Се темно фіолетова матерія з дрібними білими крапками. На свята ладять спідниці з фалдами з ріжноцвітних, ясних матерій. Також сорочки ладять на свято з тонкого „картанового“ полотна. Інакшу огартку носила шляхта, а інакшу хлопи. На голові носили соломяні капелюхи „крисані“. Криси рівно поставлені середноі величини, замісць стяжки давали на около чорний ременець з на цаль широкий. Крисані зипні-

тали за волами пастухи з житноі соломи на чотири і вісім стебел. Плетінка („крайка“) на чотири буває зубчаста (плетена в зубці), на вісім гладка („семерівка“). Воли пасли в царині, де і жито сіяли. Пастух ішов в чиє будь жито, коли пристигло, стинав стебло з гори по перше колінце, колосє відтинав, звязував і клав на пеньок, сли який був, або де інде на видне місце, щоби властитель забрав собі. Виплетену крайку звивав, як паперову стяжку в урядах телеґрафічних, а коли вже виплів, починав шити. Крисані носили в будні дни в літі. Носять також повстяні капелюхи, куповані по крамах. Капелюх був на неділю, свята або в дорогу. В зимі носили невеликі баранкові шапки, а від свята великі кучми на завісах. Хлопи ладили собі шапки з домашного, чорного сукна, цілком округлі і невеликі, загинали в гору, як би криси і обшивали йіх червоним „сукнятьом“. Тепер не носять великих кучм на завісах. Загортали шляхтичі опончі, рідко чемерки, а всі кожухи. Опончі ладили з сукна з мішанини чорноі і білоі вовни, в заду по боках по три фалди, а сема в середині, ковпір загинаний, на грудех понизше ковніра два завернені клапці, на рукавах закоти. Защіплюють опончу на петлиці, зроблені з білого шнурка, або ґузики також з вовняного білого шнурка. Ціла опонча була облямована білим шнурком. Тепер всі носять опончі з чорного сукна на шість фалд на стані, з кутасами з червоних шнурків по полах і фалдах.

Крій чемерки трохи інакший. Ладять єі з чорного сукна на три фалди, пришивають барилки і петлиці, куповані в крамі, або і ґузики. Дехто бере під опончу або чемерку камізельку підшиту домашнім полотном. Кожухи ладять дома з овечих шкір власного хову. Приходять кушнірі з Старого Міста, мочать шкіри в великій ванні, відтак мнуть, крутять, виправляють і шиють кожухи. Защапки ладять зі шкіри; на переді і з заду прикрашують шкіри нашиваючи різноцвітні шнурки. Хлопи носили давнійше білі сіраки на дві фалди, відтак чорні також на дві фалди, а тепер всі вже носять однаку огартку. При роботі носять також лейбик, „куртю“, с. є короткий сірак, що пристає до тіла і фалд не має. В зимі носять холошні з домашного, білого або чорного сукна, а дехто і сині, військові штани. Обувають ходаки, а рідко, в свята і неділі – чоботи. Може кількох ґаздів має чоботи. Ходаки шиють з купованоі щкіри, сироі або виправленоі. Волоки ладять з вовни, устрічники з шнурка. Волоки привязують до вирізаного ремінця і обмотують довкола ноги, в зимі кладуть ще в ходак і межи хусцянки солому. Закорявілі хусцянки перуть. Рукавиці ладять дома з вовни на оден палець і на цілу руку. „Жони“ і дівки носять „півки“ (запаски) з домашнього полотна, від свята з купного. Крайки дома робили і купували, тепер загалом купують Шляхтянки в свята обували чоботи, а в літі „чіжми“ (черевики), і загартали заможнійші в літі „кафтяня“ з чорного купного сукна, в зимі футро з лисів, інші опончі і кожухи. Ідучи до церкви намітують на голову другу, різноцвітну хустку. Хлопки обвивали голову зложеною в кількоро хусткою білою так, що видно було верхом зелену сітку чіпця, носили такі сіраки як йіх чоловіки, або загортали кожухи і взували по найбільше ходаки. Тепер

всі майже цілком однаково загортають ся, хлопи переймили стрій шляхтичів. Панчохи роблять з білоі вовни, а декотра дає собі якій жидівці виробити з бавовни.

Коли пастух жене худобу або вівці пасти, як зимно або дощ, загартає сірак а по верха бере міх. Міх зашпилює на грудех протичкою з смерічки. Виломить тонку галузку, зіструже кору, тонший конець застрить і тим зашпилює на собі міх. Як тепло, не бере сірака.

IV. Харч.

В Кіндратові сіють овес простий, гривач (косач), сколоздрю (біле зерно) т. є ячмінь звичайний і голомшю; менше ярого жита (озимого майже не сіяли), дуже мало яроі пшениці і то хиба заможнійші. Садять бульби, управляють лен і колопні, родить ся біб і тичний горох; а з огородини бураки, бруков, капуста, морков, пастернак, петрушка, редьков, ріпа, чіснок („чясник"), цибуля, мак і салата. Лобода росте дико по грядках, помежи бульби, на мягкім поли.

Овес, ячмінь, жито і пшеницю мелють на муку дома „в жорніх", також роблять вівсянні і ячмінні крупи, а також в млині. Хліб печуть з вівсяноі муки на борзі з неквашеного тіста; такий хліб зовуть ощипками, палинятами. Коли таке тісто на борзі зароблене кине ґаздиня на приск, воно по трохи плипалить ся і зове ся углянчя́. Ощипків печуть найбільше. Квашений хліб печуть з вівсяноі, ячмінноі, а деколи і з житноі муки. Жито мали нечисте, помішане з кукольом, то і хліб був чорний, гливястий і найчастійше невипечений. В горах загалом не вміють ґаздиві печи доброго хліба мабуть тому, що найчастійше печуть ощипки. Пекли також книші, завиваючи в квашене і неквашене тісто бульбу з сиром, сир, або недойіджену капусту. З вівсяноі муки варять чир, деколи і з житноі, киселицю, галушки, гамбиць, пироги і паленички, також крупи з вівса і ячменю. Чир ладять так: наставляють в кітля́ (горнець) води, і коли закипить, всипують муки, колотять колотівкою і варять, відтак дають на миску і розпущають водою, а в „порзні" дні молоком, деколи на пів з водою, в пості нераз молоком з маку а ще частійше з сімени, розтерши мак або сімя в „макортеті". Ся страва майже що день є на столі. На киселицю квасять грубо змелену вівсяну муку в діжи вечером; рано відділює і вибирає ґаздиня ости з течи, і варить єі в горци. Киселиця є густійша і рідша, смак єі винний. Ийдять єі в пісні дні з хлібом, горохом, бобом або фасолею. Галушки се книдлі з вівсяноі муки, але не так великі, йідять пісні з ви́варом. Гамбиць ладить ся так, що ґаздиня намече в воду в горня крупноі муки; коли закипить, замішує лижкою і вибирає на миску густу замішку, деколи заправляють єі олієм. Вівсяні крупи йідять на воді, з молоком, з маковим або сіменним молоком. З вівсяних круп роблять голубці завиваючи кашу в листя з крижавок (т. е. головок капусти укквашених в цілости). З ячменю бють в ступі логазу. Пироги ладять з вівсяноі і житноі муки, а в тісто дають бульбу, капусту, овечий або коровячий сир. До бульби або капусти додають сира. Пироги йідять

в порзні дні і в свята омащені сметаною „верхниною“, маслом або розтопленим сиром овечим. Кождий бере пиріг в руку і мачає в омасту. Паленички, се тонкі, округлі варені плящки з житної муки, що ладять в великім пості і мачають в олію. Олій бють в олійници в великім пості зі льну і сімени. З сіменних макухів варять вурду і йідять; макухи дають коровам до січки, а також свиням. Бульби варять що день, або печуть; хиба, що у кого на яри і переднівку не стане. Приладжують колочену і мяцкану (друцкану) або й цілу, йідять з борщом, росолянкою (борщем із капустяного квасу), капустою, молоком, омащену сиром овечим, або і пісну з хлібом та солею. Капусту підбивають мукою, *омащують маслом, салом і сиром, або і пісну дають, деколи* заправляють олієм, особливо на яри і йідять з хлібом або бульбою. Квас з бочки, де стойіть капуста, варять і зовуть єго росолянкою, борщ ладять з бураків; деколи ладять квасковату страву з квасного молока. Бураки січуть на дрібно і заправляють маслом.

В осени і зимі, а деколи і на яри варять морков, сушений пастернак, сушену ріпу, сушені грушки і яблока; сушать і сливки, та вже рідше; чіснок і цибулю йідять в пісні дні і заправляють ними страви. Варять деколи „яєшницю“ з покраяною солониною або маслом. Лободу збирають в літі і заправляють маслом або сметаною. Салату кладуть в дірковату миску „лохавю“, парять кипячою водою і додавши горячої *перестоялої жентиці йідять саму. Молоко солодке йідять* з хлібом, з чиром, йідять і кисле. Кисле молоко зливають до діжки через довший час і таке молоко називають квасним. Йідять єго в літі з хлібом, бульбою, або пють для охолоди. Молоко передержують в шафі або в столі, де від тепла і задухи гіркне; з такого молока масло не смачне і гірке. Сметану „верхнину“ збирають з кілька днів в один горнець, а відтак огрівають в печи і лижкою роблять масло.

Хто має вівці, дає йіх на яри на ціле літо на салаш і дістає від штуки пів полумацька (два горці), а від кози полумацьок сира (бриндзі) за ціле літо. В лісі збирають правдиві гриби білі, варять, смажать, також сушать; збирають також гливи, що ростуть на старім порохнавім буці, голубінки, козарі, підпеньки, рижки, і на трійло на мухи приносять муримухи В городі мають „приріз“ (зрізованець, трібульку), йідять з хлібом і уживають до заправи. Хто йде в дорогу, бере в торбу або бисаги (міх з розпором на середині) через плечі хліб, яйця, грудку (бундзу) або сир (бриндзю). Ріжуть телята, в зимі вівці, кози, перед Різдвом свині, а на празник, весіля або комашню заріже дехто і рогату штуку. Стинають деколи і кури. Вивар з мяса зове ся юшка, росолом або росолянкою зовуть квас з капусти. Коли не стане в літі свого хліба, купували в Дрогобичи жито, ґенґерицю (кукурузу), фасолю, огірки, про що вже була бесіда.

Обідають рано то вчаснійше; то пізнійше, се залежить від того, чи вже обробили ся дома, або чи мають іти вчасно в поле до роботи. З полудня коло 2—3 години полуднують а пізним вечером вечеряють. На обід ставить ґаздиня на стіл три страви, на полуденок дві, деколи і три, на вечерю одну або дві. Твердо постять великий піст, Пилипо-

вець, Маковійчик, в Петрівку дехто порзнить ся в вівторок. четвер, суботу і неділю. На піст всю посудину випарюють; гріх йісти з такої миски, де стояло молоко, так само і лижки добре вимивають, бо як би де трошки лишило ся на ній молока, то би спорзнив ся. Діти з маленьку приучують постити, хиба що декотра мати улюбленій дитині десь крадьком дасть молока або сметани. Як би хто увидів, то було би богато поговору. Ломити піст — се найбільший гріх, такий грішник певно піде до пекла на саме дно. Цікаво би було дійти, звідки зайшов до нашого народа такий дивний погляд? Чи се вплив церкви, чи ще останки з дохристіянських часів?

V. Хліборобська праця.

1. Сінокоси. Село Кіндратів заставлене з північного сходу і полудневого заходу скарбовими лісами, що колись належали до камери, а тепер до чеського дуки Лібіка. Хлопська власність земельна обнимає щось в 330 моргів, а ліси над 2000. В них мають люде богато сіножатий, не рідко долинки по над потоками.

На північнім сході по при границю села Кропивника іде по при ліс від півночи на полудне подовгастий шмат сіножатий, де кождий громадянин має свою кісницю. З села треба йти спорий кусник лісом а відтак виходить ся на кісниці. Ціла ся просторонь зове ся Меживіжя. На около села лежить орне поле, а також місцями луки. Де в лісі більше води і рівнійше, там ліпша трава; де висше положене, там гірша, тверша, груба а коротка, еі зовуть „псячкою“. Декуди переділює кісниці потік, а декуди купка дерев, „перелісок“. По декотрих кісницях, що близше д селу, видно боровци; тепер по лісах цілком не орють, бо далеко. Деякі кісниці і на милю віддалені від села. Кожда відрубна цілість має свою назву, як Сука, над Застави, Багна, Ясениця, Уске, Підявірська, Фунтів, Ростічки і т. д. і належить до кількох громадян. Сінокоси починають ся зараз „по Петріх“ і тягнуть ся звичайно до першої Матки. Рано бере ґазда в торбу молоток, бабку, хтось люльку, на плечі косу, граблі і вили. Як є більше челяди, то всі йдуть, хто вже косить. Пастух жене воли, ба тепер на мотузі веде, бо як би розпустив, а увидів би се лісний, „притикант“, або „обелеґер“, зараз плати кару і не випросиш ся. Косарі косять цілий тиждень траву і сушать, домів вертають аж в суботу вечером, а коли випаде в тижни свято, то переднього дня. Воли пасуть по корчах, що суть на сіножатях, на кісницях, як загребуть сіно, а також пущають в ліс. Давнійше пасли свобідно, ніхто йім нічого не мовив, але тепер вистерігають ся: як надійде якій притикант, а побачить его хто, згинає палець, кладе в рот і свище, се і є осторога для всіх, що поблизько косять, а воли йіх зайшли за той час в ліс. Так подають собі немилу вість що раз далі. Пастухи збирають ягоди (суниці), малини і яфини. На яфини ладять „ковуб“. Вирізує кусник кори з дерева, згинає в двоє, а оба крайі стулює заложивши дві протички з галузки смереки. Ґаздиня ладить що день дома обід, полуденок, вечерю і несе сама, або служниця, або

і обід рано в гори там, де косять траву. Страви вливає в малі коновята і затикає йіх деревяним кружком підложивши під него кусник полотна. Всі коновята складає в бисаги (широкий а не довгий міх з розпором на середині) і перевішує через плечі, а горнята завявує в одну або дві хустки і несе в руках. Хліб кладе також в бисаги. Заки вийде з поживою, ґазда вже спорий кусник скосив. По обіді, коли сонце пригріє, розпущають сиру траву, сушать і коли сіно вже сухе, складують під обороги, коли є, а ні то кидають в стіг (стіжок) звожуючи копиці волами. Копицю обсилюють по при землю мотузом, з заду завязують его і вкладують яличкову галузу, щоби мотуз не виховз ся. Мотуз присилюють до ярма і так притягають ід стогови або оборогови. Мокре сіно сушать часом на зубанях. Є се смерековий кіл вбитий в землю, але обрубаний так, що на нім полишали ся „зубці“, т. є. сучки 8-10 цалів за довжки. Де має стояти стіг, вбивають в землю високу жердку і на около укладають сіно. Коли завершать, накривають стіг смерековим лубом, прорізавши в середині діру, щоби зайшов на жердку, а по верх того дають кізлиня. Спрятавши сіно на одній кісници ідуть на другу, відтак на третю, аж доки не скосять всего. На ніч розкладують огонь під великою ялицею; коли погідно, лягають на голу землю так, що огонь в ногах, і прикривають ся сіраками. Воли припинають коло себе Вбивають в землю клюки і до них присилюють воловід. На отвертім поли не сплять, а все близько дерева край ліса. Деколи одні до других приходять ночувати, особливо такий, що не має челяди і сам косить. Огонь горить цілу ніч. Звичайно ставлять колибу коло ялиці край ліса. Так і бесідують як кого шлють за чим близько ліса, до перших дерев: „Іди в край“. На колибу забивають дві сохи в землю близько того місця, де під деревом має горіти огонь. На них кладуть по одній грубій жердці, зовуть йіх „сенеторі“; другим кінцем вони лежать на земли. Сенеторі проверчують, в дірки закладують півперек тонкі ціпки, так що видно як би драбинку, а все накривають лубом, що вперід здерли з смереки в лісі де трохи подальше. Перед сохами під деревом розкладують огонь і сплять під колибою. Огонь все горить, хоть би і тепло було, бо полошить звіря. Коли падає дощ, а є близько оборіг з сіном, то ночують під ним. Лучає ся нераз і така зливна ніч, що треба аж до рана перестояти під ялицею, коли нема колиби. Давнійше вміли цікавійші ґазди побільшити свої кісниці в дуже простий спосіб. Одного року підчарив (обрубав наоколо топором) найближші дерева в лісі На другий рік дерева вже усхли. Стяв сухе дерево і підчас сінокосів спалив, а коли пеньки за кілька літ попідгнивали, виважував йіх і спалив і кісниця побільшила ся. Тепер мабуть так не роблять і під ялицями край ліса огню не кладуть, бо твердше панського добра пильнують.

Описана робота коло сіна дуже тяжка, однак найтяжша праця припадає ґаздини. Ґазда вийде в верх в понеділок рано, а в суботу вечером вертає домів. „В версіх“ робить одностайну роботу, а ґаздиня встає дома досвіта, видойіть корови і вишле йіх з пастухом в поле; зладить обід, та обійде цілий захід. Забирає страви на плечі на цілий

день і несе в гори, де дорога дуже утяжлива, бо по більшій части все треба іти в гору по стрімких убочах і горбках. Коли косарі і пастух від волів зїдять обід, помагає гребсти і сушити сіно. Відтак вертає домів, дойїть корови на полудне, ба ще нераз мусить йім зладити якоі трави чи хопти до дійла, приладити все потрібне до зварення харчу на другий день, на пр. бульби накопати, зерно змолоти в жорнів на хліб, на чир та пироги, лад дома зробити. Ідучи до косарів лишає малі діти, коли суть, на божу опіку; а сли малоі дитини нема на кого лишити, напоює єі відваром з маківок і лишає в колисці замкнувши хату, поки не верне ся. Сей напиток дуже шкідливий для дитини, бо затуманює і здержує правильний розвій орґанізму.

Зложене в обороги або стоги сіно зістає аж до зими на своім місци. В зимі після потреби звозять сіно домів і складують в половники, загати, на стайні, а рідко в оборіг. В літі нема де скласти тай возом дуже тяжко зайіхати з верхів, а до того по сінокосах треба зерно косити, звозити домів, відтак ладити дрова, тай і зима надтягне. Коли задля снігових заметів годі дібратись де до сіна, то йде більше людий, що мають на тім місци сіно, і промітують сніг лопатами. По сіно вийїжджають досвіта і нераз вертають пізним вечером. Сіном тим кормлять вівці і кози. Коний мало держали; сли був кінь, кормили єго шуваром, що мають по млаках таки в селі; воли кормлять солодким сіном, соломою, тринєм, січкою, а телята, ягнята і кізлята отавою. Коли б Кіндратівце не мали в лісах тих кісниць, то би не могли овець держати.

2. **Годівля овець і кіз.** Одно з більших занять ґазди в Кіндратові є годівля овець і кіз. З них має досить хісна: справу поля, молоко, а особливо сир (бриндзю), а з вівці ще вовну на сіраки, холошні, крайки і шкіри на кожухи. Під ярь продасть деяку штуку, а в зимі заріже на мясо і спорзнить ся, лойом світили в каганцях. Шкіри з кіз продають. В зимі кождий ґазда годує вівці і кози дома, а на літо дає на салаш. Овець більше держать, як кіз. Кози для того годують, що дають майже два рази стілько молока, як вівці. На день, два перед Юрьом зганяють салаш. Умовляює ся звичайно пять, шість, сім, рідко вісім ґаздів, що будуть зганяти салаш, будуть ватагами. Коли час зганяти, дають ватаги своі вівці, беруть від других ґаздів, що до спілки не належать, а давнійше брали з чужих сіл; тепер не беруть, бо нема де пасти і своіх, від коли ліси заперли. Салаш має і 200 штук овець, трохи баранів, кіз і цапів. Ярка, се така вівця, що друге літо пасе; ватуля — коза, що друге літо іде на пашу. Таких спілок бувало більше в селі, колись дві, деколи і три. „Спінники“ (спільники) умовляють ся, на якім поли поставлять кошару; ставлять на поли одного або двох з них, або на цілком чужім, і то звичайно на такім, що вже заросло невеликими смерічками і ялівцями. Коли якесь поле загноєне, перевозять кошару в друге місце. На поле вивозять ліси. Ліса — се великі ворота. В два стовпки заправляють лати, а в лати заплітають на півперек довгі, вузкі а тонкі дранки (драниці, тинянки, дощечки). Лісу ставлять коло ліси, а де обі сходять ся, вбивають в землю по колови з середини і з надвору і на коли накладують

ужовку (витку). Кошара має вид простокутного чотирокутника. В середину оплоту дають перегороду також з ліс і воріт; вона потрібна при доєню. Вівці і кози ночують або через полудне стоять в одній перегороді. Коли час дойіти, винимають в куті в перегороді дві або три дранки і отвір той зове ся „струнка“. При струнці сідає старший пастух на стільчик, а коли є, то і ватаг, ставить перед себе дійницю і дойіть вівці і кози, а менший пастух приганяє д струнці загалом кожду штуку. Той, що дойіть, уставлює козу чи вівцю в струнці, а по видоєню пущає в другу перегороду. Недійну штуку таки наганяє через струнку. Таким чином при доєню перейде кожда штука через руки ватага чи пастуха Такий оплiт з ліс зове ся кошара. Що дві доби переставлюють кошару на свіже місце самі спінники по порядку, коли випаде то і в свята і неділю. Коло кошари є ще колиба, приставлена на середині з надвору до ліси. Під колибою стелять трохи соломи, а в ногах розкладують на цілу ніч огонь. Тут пробувають пастухи через полудне, і в ночи сплять. Підчас холоду і зимна гріють ся пастухи при огни, і вовк огню унимає ся. Для більшоі обезпеки обкладують кошару з надвору зрубаними смерічками таки з галузєм, бо вовк в ночи і дранку виломить, а деколи вовки і лісу виважать. Переполошені вівці збивають ся в купу, бігають по кошарі, а деколи і в лісу всі разом ударять. Нераз може вівця по під лісу висунути ногу, а коли позатягають смерічки, то безпечнійше.

Деколи будували також комарник коло кошари. Є се невеликий будинок, переділений стіною на дві части і накритий дошками, ошварами. В першій комірці є ватра на земли, тут спить ватаг. Се буває старший чоловік, який бездомний сирота. Єго наймали спінники на ватага. Давали єму четверо рубатя, 3 або 3 гульд. і по скрутцю, тай кождий в свій день харч. Він дойів вівці з пастухом, кляґав молоко (кляґ давали спінники), відгрівав в го́рцях при ватрі, виливав сир в мішки, щоби жентиця стекла́, а в другій комірці складував грудки (бундзи) на проприбивані до стіни полиці. Комарник ставляли і наймали ватага лиш тогди, коли кошара стояла далеко від села. Хто мав брати сир, ішов до комарника і бив в мацьку чи полумацьок грудки, поки не вибрав всего, що єму від єго худоби належало ся.

Заки ґазда віддасть вівці на салаш, назначує кожду штуку, натинаючи ножицями в ріжний спосіб уха кождій штуці; кіз не значили, бо йіх лекше розпізнати по ріжних закрутах рогів і ріжнородній масти. Салаш зганяють такі ґазди, що мають много челяди без згляду на заможність. Зігнавши вівці до кошари зачинають пасти по очеріди. Як всяка очерідь починає ся з долу села в гору, так і тутки. Ґазда спінник, що найнизше сидить, починає перший виганяти вівці з кошари. Кождий на свій день дає двох пастухів: одного старшого, що вміє вівці дойіти, а другий може бути і десятилітній хлопак або дівча. Кождий зі спільників бере в свій день подій до себе, а коли є комарник, то вже ватаг ходить коло молока. Подій бере „полуднишний“, вечірній і „ранішний“. Хто в полудне виніс йісти вівчарям, несе молоко домів. Так само вечером, а рано віддають вчорашні пастухи вівці другим, що виходять від другого ґазди, і беруть ранішнє молоко з со-

бою домів. Молоко носять в бодни. Є се бочівка, фаска, заднена з обох боків, досить широка, але не висока. В горішнім дні є два отвори заткані кілками обвитими платком. В середині горішного дна є заправлений облук. В него закладують кривулю з клюкою і несуть на плечох домів. Вигнена кривуля лежить на плечох, клюка на кінци зачіплює за облук, так бодня о плечі опирає ся, а другий конець кривулі придержує ся рукою. Вівчарі другого ґазди женуть рано вівці на пашу і той ґазда бере також три слідуючі подойї до себе. В такий спосіб пасуть вівці ціле літо. Коли рано виганяють вівці з кошари, старший пастух перепускає кожду штуку через струнку в лісі на двір і рахує збірними числівниками, а менший по кождій десятці дає карб на лісковім пруті ножом, нігтьом або і зубами, а також деколи вугльом на дранці. Так доходять що дня, чи всі вівці і кози є в кошарі. Сіль дають спільники. Кошару все ставлять в толоці, бо там мало орють, хиба де близше села. Як хто має справлене поле в толоці, на пр. другий рік погній, то обгороджує вóриньом, щоби худоба не нищила засіву.

Вівці і кози пасли давнійше по лісах і ніхто сего не зборонював, доки громаді не відділили 35 моргів сервітутового еквіваленту. До полудня угійшли з ними пастухи нераз і зо дві милі. Вівці не люблять на однім місци довго забавляти ся, але ідуть і пасуть. Старший пастух іде на переді, менший з заду підганяє і рівняє вівці. А для кози правдива роскіш дістати ся в ліс. По пропастях і ямах спинають ся глядаючи солодких листочків по корчах і зрубах. Коли через яму або потік звалила ся колода, то хоть би не знати як було глубоко в споді, вони всі ідуть через ню на другий бік. Або прийде через ріку йти, то кози все на лавку. З полудня вже так далеко не йшли пастухи з вівцями. Деколи по полудни розділювали ялівник і дійні штуки і пасли осібно. Тепер далеко гірше громаді, бо вівці в ліс не йдуть, а на голій і затовченій толоці вівця не попасе і менше молока дає.

Коли нема комарника коло кошари, молоко забирають домів і кляґають, т. є дають кляґу. Жолудок з зарізаного теляти солять і висушують і то зовуть риндзя. З риндзі беруть з середини кляґ, додають до молока, яке ставлять в тепле місце, щоби огрівало ся і перейшло на сир. Риндзю ладили собі ватаги, діставали у других ґаздів або у жидів. Коли закляґане молоко перейшло в сир, виливають его в стіжковатий мішок і вішають на клинци вбитім в стіну, а жентиця стікає в підставлене начинє. Коли витекла жентиця, кладуть грудку (бундз) на дошку на гряди або полицю, щоби висхла. Жентицю варять і йідять з хлібом, з густоі буде ще сир на пироги, а в пісні дні, особливо в Петрівку і Маковійчик, зливають рідку до невеликоі бочівки на пізнійше і мають з неі домашній оцет. Висушені грудки крають, солять і бють в полумацьок. За вівцю дістає кождий з салашу полумацьок (2 горці), а за козу мацю (4 горці) сира. Кождий спільник має дати рівну пайку сира за припадаюче на него число овець тим, що подавали свою худобу на салаш. Коли видасть, то вже собі збирає. А збере більше як має власних овець, его щасте, а менше, его страта. Коли є ватаг в комарнику, там всі сир вибирають, а покаже ся звижка, ділять ся нею спільники. Коли є сім спільників, то вже велика недогода тому,

на кого випаде пасти вівці в неділю. Кождий спільник дуже того не любить, але годі; коли его очерідь перший раз випаде на неділю, то вже треба цілий рік в той день пасти. Хто держить салаш, має богато роботи. Особливо в літі пастухів треба богато. Одного до коров, другого до волів, двох бодай раз в тижни до салашу. Коли скрутно, припрошують худобу до другого пастуха, так само і воли, а коні пасли за очерідь. Ґазда купував коня волочити, все інше робив волами, деякі меншими биками, котрі волочили По яри досить коней спродували, а що лишило ся, пасли разом на толоці. Кождий випускав коня на село, а на кого прийшла очерідь, давав пастуха і той гнав коні пасти на цілий день.

Лучає ся так, що спільники не все держать вівці в одній кошарі. Деколи на шість спільників буде й три кошари, до кождоі по два. Хто хоче сам собі справити кусник поля, або два спільники сусідують о межу полем з ялівцями, після умови ставлять собі осібно кошару і на свій день заганяють до неі вівці. Вівчар іде нераз з „пищавкою“, „ґайдою“ за вівцями. Вівчарі давнійше трубіли при кошарі в трумбету, щоби звірів відполошити, тепер се запехали. Коли поле заросле ялівцями, смерічками і яличками, вичищують его вівчарі через полудне, або і той, хто кошару переставляє. Коли вирвані і викопані або стяті ялівці і смерічки висхнуть, спалюють йіх при кошарі, або таки на полі. Пізно в осени розбирають кождий свойі вівці, а ліси привозять домів на драбинястім возі або лишають таки на поли.

На другий рік всі спільники орють справлене поле і сіють яре жито, бо озимини до недавна ніхто не сіяв. Таке жито або на другий рік овес зове ся „спіннота“. Коли жито пристигне, разом жнуть, кождий дає женця, складують в кіля, в „остриви́“ жито і коли висхне, ділять ся снопами по рівному. Так орють три роки. На другий рік сіють ліпший овес, косач або сколоздрю, а на третій звичайний овес. Кождий дає за-рівно насіня. На четверту сійбу приходить поле до давного властителя, котрий має той зиск, що єму поле вичистили, а коли держав вівці, то через три роки брав свою пайку.

Заможнійший ґазда мав і по 30 овець і кільканадцять кіз. Під весну, коли вже почало виходити сіно, пущали вівці і кози в ліс, де вони все найшли щось поживити ся. Вівці западають часто на мотилицю і головокрутку (крутець). Такі слабости нераз дуже много овець нищать. Вівці хорі на закрут голови забирали цигани, різали і йіли; тую слабість у овець уважають поганою, то такого мяса не годить ся йісти. При кінци зими, коли вівці і кози котять ся, забирають ягнята і кізлята до хати в царок, а вівці і кози зістають в стайни. Щоби поплекати ягнята та кізлята, випускають вівці і кози на обору, а ягнята і кізлята з хати. Счинить ся незвичайний блекіт на оборі і біганина. Ягня глядає матери на оборі і все найде, до чужоі не піде. На яри і в початком літа пасуть ягнята і кізлята малі пять- або шістьлітні дітваки, що до іншоі роботи не придатні. При такім ґаздівстві, де більше всякоі худоби держать, з'ужитковує ся всяка сила, хоть би і як мала і дрібна; ніхто не сміє дармувати, а мусить „працовати“. Пасти ягнята

велика роскіш для малого дітвака. Не потребує само дома сидіти, в „торбенку“ або за пазуху дасть мати палиня́, часом і житного хліба, деколи сира або яйце. Діти доглядаючи ягнят радо забавляють ся з собою. Такий дрібний бобик добре умучить ся через день завертаючи ягнята та збиткуючи з другими дітваками. А який щасливий, коли вечером прийде домів! Няй собі заганяє его товар хто хоче до стайні, зверг з себе „міщя“ і лягає чим борше спати, не питає і про вечерю. В половині літа виганяють ягнята на салаш.

3. Пасіки. Часом по довгім запусті, або де і на громадськім пасовиску, виростуть ялівці і смерічки, рідше ялички, що мають по десять і більше літ. Коли в тім боці, де є таке заросле поле, випаде толока, зрубує по яри ґазда ялівці і укладує одно дерево коло другого і лишає, щоби висхло. В осени, коли погода, а ще до того вітер тягне, підпалює суха́ря і се зове ся палити пасіки. На другий рік на яри сіє жито, а що на поли повно пеньків, не оре, а скопує поле мотикою. В свій час жито вижинають, а поля через кілька літ не уживають. Коли воно не громадське, то виважують по кількох літах перегнилі пеньки і спалюють на поли; вивирають де треба корінє і так вичистивши поле орють і сіють овес. Ся робота зове ся „добувати поле“. Таке поле якийсь час добре родить. Загально тепер богато поля, що єго давнійше задля тісних років були занедбали, то кошарами, то пасіками вичищують. В горах в давнім самбірськім окрузі може і нема села, з відки би не вийшли були люде в 1850-тих роках в часі великого голоду в Поділя. А коли зародила бульба тай зерна було більше, богато людей вертало домів. Колись тішили ся на Поділю, як побачили, що гірняк до них іде, а тепер як прийде, боком дивлять ся і бесідують: „А чому Бойку дома не сидиш? Нам і самим тісно!“

Михайло Зубрицький.

ШАГ-НАМЕ́ або ІРАНСЬКА КНИГА ЦАРІВ

Абуль Касима Фірдовсія Туського.

V. Зоггак *).

I. Зоггакового царювання було тисяча год (Вулл., в. 1—42, стор. 34).

Як сів Зоггак на володарськім троні,
То царював аж тисячу годів.
Йому корив ся геть усенький світ,
І справа так стояла дуже довго.
Звичаї добрії попропадали,
Все забісоване роскинулось по світі:
Упала честь, пішли у гору чари,
Сховалась правда, висунулась погань,
На все лихеє вільні руки дівам,
Про добру річ казалось тільки нишком.
В Джемшідовій господі нашукали
Двох па́ннів, що трусились мов верба.
Вони були Джемшіду рідні сестри **),
Вони були вінець всьому́ жіноцтву.
Одна с панянок звалась Шегриназа,
А друга — хорошуля Ерневаза
Йіх потягли в Зоггакові палати
На очі змієлицьому ***) царю.

*) Хоч Фірдовсій нічогісінько не каже про те, щоб Зоггак був якимсь свояком Кеюмерсові, то перські історики (див. „Моджмель от теваріх") таки неодмінно хтять того і складають особливу генеалогію, з якоі виходить, що Зоггак належить до тієі самоі дінастіі.

**) В Молевім виданні стоіть: „дочки", а в Вуллерсовім і в других — „сестри". Що до йіх імен, то „Шегриназа" можна переложити: „втіха го́родові", а „Ерневаза" — „любочка".

***) В Авесті (Yaçna IX) говорить ся, що Дегака — то змій с трьома головами, с трьома ротами, з шістьма очима, дуже сильний; він чинить лихо всьому живому; сотворив цього чорта Anra Mainyu (Агриман), щоб він губив усе живеє В Бундегеші кажеть ся трохи інакше: що змій Дегака (Dahâka) з матері походив од Агримана. Що ж до Фірдовсія, то ми вже бачили, що він виводить Зоггака од людини та ще й побожноі (Мердаса), робить з нього жертву Агримановоі спокуси і каже, що в нього тільки на плечах були гадюки, а сам він — людина. Та іноді Фірдовсій забува про це і підхиляючись другій, старіщій традиціі зве Зоггака „змієвидим" (Еждегафеш), як отут; іноді (див V, 5 в промові коваля Каве) він наріка його „Еждега-

Він взяв та виховав йіх не гаразд:
Навчив йіх відьмувати-чаклувати.
Що вечора двох молодих хлопят
Чи з простих, чи з лицарського нащадку
Привóдив кухар до царськóго дому
І готував з них ліку для Зоггака.
Забивши йіх, він добував з них мозок
Тай змієві робив іс того страву.
Жили тоді два щирі парубки
З царськóго роду, добрі, чесні люде,
Один на ймення Ірмаіл побожний,
А другий — прозірливий Ґермаіл.
Якóсь-то здибались вони обоє
І розбалакались про се, про те:
Про те, що цар царює не по правді,
Про те, як гидко він себе харчує.
І зговорив один: „Нам треба буде
Самим піти в царськії кýхарі
Та аж тоді роскидувать думками,
Яким-би чином запобігти лиху.
Десь певне з двох людей, що завше гинуть,
Одного можна буде вратувать".
Пішли, навчили ся кухарювати,
Навчились готувати до ладу.
Нарешті цім розумним парням радість,
Бо стали за царевих кухарів.
І от пора людськую кров пролити,
Із тіла вийняти солодку душу *).
Царські вартівники, народогубці,
Поволокли якихсь двох парубків,
Хутчій пригнали йіх до куховарів
І кинули обличчям об долівку.
Аж серце заболіло куховарів,
Аж очі счервоніли йім з гніву!
Споглянув цей на того, той на цього,
Жахаючись, що цар — такий насильник.
С тих двох одного довелось упорать,
Бо щó ж було інакше йім робити?!
А вже ж замісто другого парнюги
Вони взяли, забили барана,
Добули з нього мозок і змішали
Із мозком бідолашноі людини.
Отак вони спасали другу душу

пейкяр", себ то „с постатю змііною"; а іноді (V, 6, боротьба с Ферідуном) він його зве і просто „Еждега", себ то „змій". В отаких неконсеквенціях не важко почути відгомін давніщих, первісних переказів.

*) І в Гомера душа або серце (ἦταρ) нераз зветь ся „солодким".

І наказали: „Переховуйсь добре!
Гляди, у людне місто не ходи,
Живи тепер по пустках та по горах!“ —
Вони дали гадюці на потраву
Замісць із хлопця — мозку з барана.
І тим-от способом вони щадили
Що місяця трицятеро людей.
Як набірало ся таких дві сотні,
Дак кухарі йім нищечком давали
Декільки козенят та овечат
Тай оселяли люд той по пустелях.
Теперішніі Курди — йіх нащадки,
Що жити в городáх не полюбляють,
Що вік вікують по свойіх шатрах,
Що в серці зовсім не боять ся Бога.
А норови в лукавого Зоггака
Ставали вже такі, що от було він
Причепить ся до ратника якогось
Тай візьме — вбє: „Злигавсь ти“, каже, „с чортом“...
Назнае знатну дівку-хорошулю,
Серпанком оповиту, непорочну,
Тай тягне силоміць собі на службу...
Не мав він царських звичок, права, віри.

2. Як Зоггакові приснив ся Ферідун (в. 43—113).

Ще сорок год йому зосталось віку,
Коли, диви, щó Бог йому наслав!
У глупу північ у царськúх палатах
Зоггак спав міцно поруч Ерневази.
І бачить він, немов з царськóго замку
Як стій з'явилось трое вояків.
Два — старші, а в середині молодший,
На зріст він — кипарис, на вид — царенко:
Царівським поясом підперезав ся,
Ступа по-царськи; булаву ж він мае
С коровячою головою на кінці...
Як стій він кинувсь бити ся з Зоггаком
І булавою в голову довбнув,
Тай зараз витязенько обкрутив
Зоггака з голови до ніг ремінням,
Скрутив і руки — аж правцем стояли —
А вже ж і шию заклепав в колодку.
Наруга це... й болить... пече... ой, муки ж!
А він царю сипнув на тімя пилу
І взяв, попер до Демавенд-гори,
Гукаючи на люд, щоб проступились...

Ой, скорчив ся неправедний Зоггак,
Немов печінка в ляку передерлась.
Прокинув ся й з усії моці скрикнув,
Аж захитавсь його стосохий*) дім.
Схопило ся жіноцтво сонцелице,
Учувши, як їх славний пан згукнув.
І зговорила Ерневаза: „Царю!
Що скоілось?!... Кажи! на мене звір ся!...
То був гарненько спав ти в себе в ліжку,
Дак щó ж тобі приснилось?!... Що счинилось?!..
Сім поясів землі — твої підручні**),
Твоя сторожа — люде й діви й звірі,
Твоє велике царство — цілий світ
Од місяця до китовоі спини***), —
Чого ж, чого ж ти так цибнув із ліжка??
Скажи нам, пане цілоі землі!“
Рече красуням воєвода-цар:
„Ні! про таку дивницю тра мовчати.
Бо вчуєте — не стане в вашім серці
Надії, щоб зоставсь я ще живий.“
Рече царю-державцю Ерневаза:
„Як нам, то мусиш ти сказать усе,
Бо може ж ми дамо тобі пораду:
Не має лиха, щоб було без гою“.
Йім воєвода викрив таємницю:
Що снилось, геть усе переказав.
Одмовила царю вродлива жінка:
„Не занедбай цього! Питай поради!
В твій трон застромляно печатку щастя,
Твоєю долею весь світ зоріє,
Під перстенем своім весь світ держиш ти,
Звірів, пташню, людей, чортів і перій, —
Так отже склич ти звідусіль розумних,
Поскликуй звіздочотів ще ж і магів****),

---

*) Сохами звуть ся в нас колонни або стовпи, що піддержують стелю, пор. Зубрицький, Село Кіндратів (Жите і Слово IV, ст. 22).)

**) Перси так само як і Індійці переділяли землю на сім поясів або частин (кешверів) відповідно до сімох планет Див. Жите і Слово III, 420.

***) І наш народ вірить, що земля стоіть на трьох китах або по просту „великих рибах“, гл. Чубинскій, Труды I, 37—38, та Ястребовъ, Матерьялы по Этнографіи Новороссіи. Одесса 1894, ст. 8. У Руданського згадуеть ся тільки про одну рибу, — диви його „Байки світовіі в співах“, пісня I, розд. 7. У Ястребова, op. cit. ст 8 є варіант теж про одну кит-рибу

****) У Фірдовсія стоіть тут і далі не „маг“, а „мовбед“, тільки ж той другий термін мало знайомий нашій громаді. „Мовбед“ значить „жрець“, „мудрець“, „маг“. Колись навіть думали, що й етімологічно обидва терміни рідні, що „мовбед“ = „мог-бед“ („начальник магів“); та як на правду, то

Перекажи ти магам все до слова,
Довідуй ся, випитуй щиру правду.
Довідай ся: та хто́ ж він, ворог твій?
Чи він з людей? чи може з дівів? з перій?
Пізнаєш це — ладнайсь до оборони
Замісць лякать ся догадок сліпих".
Сподобалась царю-поганцю рада,
Яку подав той срібний кипарис.
Мов воронові крила ніч чорніла, —
Як стій мигнуло світло с по-за гір:
Це ж на блакітную небесну баню
Пустило сонце яхонтовий промінь*).
Цар-воєвода де коли чував
Про мудрих, мовних серцевідів-магів,
Він йіх до себе кличе звідусюди,
Щоб росказать йім свій страшенний сон.
Як скликав, то зібрав усіх до гурту,
Пита про те, чи́м лихові зарадить,
Говоре: „Виясніть-но швидче правду!
Утихомирте душу ви мою!
Коли міні доводить ся померти?
Кому я ли́шу трон, вінець і пояс?...
Або ви скажете міні всю правду,
Або не животіть вам більш на світі!"
Посмагли магам губи, змокли щоки,
Один до другого мовляли от як:
„Коли ми виявим йому, що́ буде, —
Розібєм душу, а душа ж — то скарб.
Коли ж ізнов він правди не почує,
То ми самі розлучим ся з душею" **).
Три дні таким-о побутом минули,
Ніхто не зважив ся промовить слово.
З четвертим днем цар дуже угнівив ся
На магів, на отих віщовників.
„Я — каже — перевішаю усіх вас,
Або ви скажете міні всю правду".
Всі маги низько голову схилили;
Пошматувалось серце йім на двоє;
Залялись очі не сльозами, кровю...
Та був один між тими мудрецями,

„мовбед" = „начальник хати", по-зендськи „nmano-paiti" (nmana — хата, paiti — начальник), по-пеглевійськи: „manpat", по-парс.: „môbad"

*) Яхонт — дорогоцінний камінь є того самого розбору, що й рубін, тільки він жовтий, а рубін червоний; вишневий яхонт зветь ся аметістом, синій — сафіром.

**) В орігіналі: Доведеть ся нам умити руки од душі.

Зьавéць душі, великий правдолюб,
Розумний, невсипущий, — звавсь Зірéк *).
Він переважив геть усіх тих магів.
Стиснув він серце **), всякий страх одкинув
І отаке промовив до Зоггака:
„Гей — каже — не питай ся, гордий царю!***)
Ніхто ще не родив ся, щоб не вмерти.
Було й до тебе вже царів богато,
Вони пишались на преславних тронах,
Спізнали й лиха й радощів чимало,
А як минув їх вік — вони померли.
Хоч би ти був залізная твердиня,
Час ****) був би перетер тебе і знищив...
Знай: буде хтось, що забере твій трон
І підітне твою високу долю.
Він буде зватись Ферідун на ймення.
Він стане для землі священним небом *****).
Іще ж той воєвода не вродив ся,
Іще нема чого тобі жахать ся.
На світ він прийде од значноі неньки,
Ростиме — мов родюча деревина,
Змужніє — зібє головою місяць,
Пíде шукать престол, вінець і пояс.
На зріст він буде наче кипарис,
І буде в нього булава із криці,
Де маківка — коровячая морда.
Тебе він придовбешить булавою,
Скує й поволочé з палат у гори“.
І запитавсь Зоггак, нечиста віра:
„Завіщо ж він вязатиме мене?!
Чого б він мав на мене лютувати?!“
Рече хоробрий маг: „Аби ти знав,
Без приключки ніхто не ворогує:
Од рук твоіх йому загине батько,
Дак буде він ненавидіть тебе.
А друге: буде гарная корова,
Що вигодує того молодця;

---

*) „Зірек“ — дотепний, хитрий.

**) В „Слові о полку Ігореві“ читаемо: „Иже истягну умъ крѣпостію своєю и поостри сердца своего мужьствомъ“.

***) В орігіналі: Винорожни голову од вітру.

****) В орігіналі стоіть не просто „час“ („земан“), а „сипигр“, себто „небесна сфера“, або „коливорот небесноі сфери“.

*****) Може ці слова треба розуміти тільки так, що Ферідун дасть землі щастя, а може Фірдовсій натякає й на те, що осьмий знак Зодіяка ознаменовано імям Ферідуновим.

Ти вбєш коровицю, а він для пімсти
Ізробить булаву-коровоглавку“. —
Почув Зоггак тай зашуміло в вухах:
Хитнувсь, звалив ся с трону тай умлів.
Великий маг лякаючи ся лиха
Мерщій пішов собі од трону геть.
Прочнувсь, опамятав ся вінценосець,
Упять зійшов на свій царський престол
І заходив ся потайки й прилюдно
Шукать по світі, де́ той Ферідун.
Не йів, не спав, не знав собі спочи вку,
І білий день для нього почорнів.

3. Ферідун народив ся (вв. 114 – 158).

Від коли змієлиций залякав ся,
Минув уже над ним чималий час.
На світ родив ся Ферідун блаженний,
Щоб дати світові інакший лад *).
Тимчасом по землі блукала чутка,
Що цар напитує по всіх усюдах
Абтінового сина Ферідуна **).
Аж тісно стало на землі Абтіну, —
Тікав, ховав ся, аж обридло жити,
Та левові дістався таки нарешті:
Декільки нечестивцевих дозорців
Якось таки надибали бідаху,
Схопили й притягли мов леопарда.
Зоггак не гаючись його убив.
Була ж розумна мама в Ферідуна,
Що звала ся на ймення Феранека:
Оздоба світу, гарна деревина,
Що овощі на ній — царська́я слава ***).
Вона кохала сина наче душу.
Як спало на Абтіна безголовє,
Немилий став йій світ. Вона плачуща

---

*) Випускаю вірші 116—124, бо їх очевидячки інтерпольовано пізніш. Те само думає й Рюккерт.

**) Деякі перекази звуть Ферідунового батька не Абтіном, а Атфіялом, і кажуть, що це був син Гомаюнів, унук Джемшідів. („Моджмель от-теваріх“).

***) Натяк на ймення Феранечине: „фер“ значить „слава“. „Моджмель от-теваріх“ говорить, що Феранека або Феріренґа була дочка Тегура, царя на острові Беслі, що на Китайськім (Мачінськім) морі.

Хутчій побігла до одного лугу,
Де чула, що була корова гарна,
Славетная корова Бермая́*),
Що волосінь у неі аж блищала.
Пригналась Феранека, заридала
Перед хозяіном отого лугу,
Люнули сльози йій дощем на груди.
„Візьми — проха — отсеє немовлятко,
Ховай його у себе через время,
Прийми його од матері мов батько
І молоком годуй од Бермайі.
Замісць платні візьми од мене душу:
Оддам життя — тобі щоб догодити“. —
Господар гаю, де була корова,
Одрік пречистій Феранеці от-як:
„Я за невольника дитині стану,
Що загадаєш - геть усе зроблю.“
Дала йому свою дитину мати
І росказала все, що тра робити.
Три роки передержував хлопя
Розумний чоловік і дбав як батько,
А молоко давав од Бермайі.
Зоггак не кинув заходів своіх,
А всенький світ балакав про корову.
Одного дня біжить до лугу мати
І каже — повіда доглядачеві:
„Послав міні Господь розумну гадку.
Як напутив Він, так я і зроблю;
Інакшого вже способу не має:
Моя душа й дитина — це ж одно**).
Втечу я з чарівницькоі землі,
Втечу, піду з синком до Гіндустану:
Сама візьму тай скриюсь серед люду,
Його ж оддам на гору на Ельборз“.
Взяла свою хорошую дитину
І понесла, а серце плаче кровю.
Жив на Ельборз-г рі один спасенник,
Що зрік ся світовоі порожнечі.
„Свята душе! — сказала Феранека —
Я — бідолашна жінка із Ірана.
Хороший хлопчик — се моя дитина.
Він буде голова всьому народу,
Зібе Зоггаку з голови корону,

*) Дуже частий варіант „Пормая“ І одно й друге назвище можна переложити: „з багатим вимям“, „повногруда“ і т. п.

**) В орігіналі: „моя солодка душа“.

Шпурне на діл його царівський пояс.
Дак треба, щоб ти взявсь його глядіти
Та аж трусивсь над ним як рідний батько“.
Взяв дід хлопя. Тай не було ніколи.
Щоб він на нього холодом дихнув.
А вже ж тим часом перечув Зоггак
За луг і за корову Бермаю.
Мов пяний слон подавсь туди він лютий
І Бермаю-коровицю забив.
Увесь товар, який він там завбачив,
Він повбивав, нічого не покинув.
Колишню Ферідунову домівку
Трусив він дуже, та знайшов не гурт.
Нарешті підпаливши цар оселю
Геть розвалив йійі високі стіни.

4. Ферідун питаєть ся в матері, якого він роду.

(Вулл. вв. 159—193)*).

Шіснацять год над Ферідуном збігло,—
То він з Ельборз-гори спустив ся в діл.
Пішов до матері, прийшов, питає:
„Скажи ж міні, матусю: хто́ мій батько?
Якого роду я? чиє насіння?
Спитають люде, — що́ йім одкажу?“
Одповідає Феранека: „Добре.
Скажу я все, чого бажаєш, хлопче.
Аби ти знав, дак жив колись в Ірані
Один людець, імя йому — Абтін.
Царське насіння, сміливий, розумний,
А вже ж нікого він не зобиждав.
Він був од пня героя Тегмуреса
І всенький родовід свій знав на память **),

---

*) Тут перський текст має чимало інтерполяцій, тай порядок віршів не однаковий в усіх виданнях. Я мусів виробити свою окрему редакцію, поклавши за підвалину видание тегеранське.

**) Я вже згадав був трохи висше, що перські перекази роблять Абтіна внуком Джемшідовим. Очевидячки не можна шукати дійсної історичної підкладки в усіх оціх генеалогіях найстарійших іранських царів: це все певне легенда. Маком (Malcolm, History of Persia) був, правда, спробував завбачити в Фірдовсієвих героях справжні історичні особи, та щось тая проба „не тее“, принаймні для найперших царів. На мою думку треба до „Шаг-наме“ підступати с тією самою теорією, яку Нібур приклав до історії римськоі, себ то, що в одній якійсь особі, в одній якійсь пригоді народ воплощає цілий період свого довгого історичного життя.

Тобі — був батько, а міні дружина;
Я сонця тільки й бачила, що в ньому.
Пророкував Зоггаку звіздочот,
Що буде смерть йому од Ферідуна:
То чарівник Зоггак учувши цеє
Зачав шукать тебе по всім Ірані.
Ми мусіли ховать тебе од нього
І утікать з йідного місця в друге.
Твій батько, ще ж і не стара людина,
Поклав за тебе, синку, свій живот.
С плечей Зоггакових ростуть два гади,
Що не дають Іранові вже й дихать;
То мозок з голови твого татуся
Пішов отим зміюкам на обід.
Нарешті нашукала я гайок,
Нікому не відомий, непрохідний,
А там коровка — свіжа як весна,
На прочуд гарна, хоч малюй картину.
Йийі хазяін підобгавши ноги
Сидів біля порога мов би цар.
Йому я оддала тебе ховати;
Він з рук тебе ніколи не спускав.
А з молока тіі корови пави
Ти зріс немов могутній крокоділ.
Та ба! про гай і про корову тую
Як стій наспіла звістка до царя.
Я швидче винесла тебе звідтіль,
Втікла з Ірану, з батківщини, з дому.
Прибіг Зоггак, господаря згубив,
Забив твою німу ласкаву мамку,
З оселі збив аж по під сонце порох:
Звалив усе й підвалини скопав“.
      Вразив ся син, у вухах зашуміло,
Він закипів од маминоі мови,
На серці — жаль, у голові — ненависть,
На лоб з гніву понабігали зморшки.
„Гей, мамо! — каже, — молодий левчук
Не пробуючи сил не стане левом:
На витязя, що чарами воює,
Піду я сміло з шаблею в руці.
Піду, пречистий Бог мене вестиме,
Зоггаків двір на куряву розвію“.
      Сказала мати: „Нерозумна думка,
Бо цілий світ подужать ти не зможеш.
В Зоггака — трон, вінець. Він світодержець,
Йому на поготові ціле військо.
Він схоче, — дак із кожноі країни
Войовників прилине сотня тисяч.

На світ дитячим оком не диви ся.
Чи мир, чи розмир — є на все свій звичай.
Затямлюй, синку, те, що радить ненька,
Бо все що інче — вітер, вітер, вітер“.

5. Що було в Зоггака с ковалем Каве́ (в. 194—293).

В ночі і в день імення „Ферідун“
Не сходило Зоггакові з губів.
То був високий, а тепер зігнув ся,
З нудьги-турботи серце змордувалось.
Одного дня Зоггак усадовив ся
На троні зроблянім з кісток слонових
І заквічавсь вінцем із бірюзи́ *).
З усіх сторін запрошує він магів,
Нехай йому царівство забезпечать.
І каже такечки: „Пречесні люде!
Тямущіі, йменитіі мовбеди!
У мене єсть якийсь потайний ворог, —
Тямущі люде віщують се ясно.
Один преславний маг мині сказав,
Що з нього ще хлопчина невеличкий:
Нехай собі дрібний, нехай маленький,
А ворога не треба мать за дурня.
Оце ж я наберу ще більше війська,
І не з самих людей, а й з дівів, з перій,
Та треба ще й од вас мині підмоги,
Бо далі вже й терпець мині урвавсь.
Спишіть такую грамоту: Наш цар
Не сіє інчого насіння, як на добре,
Не мовить слів опроче як правдивих,
Ніколи не бажа зламати право!“
Лякаючись царя, усі вельможі
Згодили ся на те, чого він хтів:
Дали нечистому змиюці підпис,
Старіі й молодіі, геть усі.
Аж гульк! учув ся на подвірьі галас,
Гукає хтось: „Прошу суда́ й росправи!“
Прикликали позовника до трону,
Посадовили серед гурту панства.
І цар, ні в сіх ні в тих, рече до нього:
„Ну, роскажи нам, хто тебе покривдив!“
Схопив ся той за голову і крикнув:
„Я, царю, звусь Каве.. Шукаю правди...

*) нім Türkis, польск turkus

Прибіг прохать суда́.. Ой, аж засапавсь...
Я плачу... серце стогне.. через тебе!
Од тебе я зазнав великі кривди,
Ти здавна б'єш ножем мене у серце
Як що мене занапащать не хтів ти,
То нащо б тра хапать мою дитину?
Було синів у мене вісімнацять,
Тепер один однісінький зостав ся.
Покинь міні одинчика того́,
А то по вік пектиметь ся печінка!...
Гей, царю! чим я винен?!.. Ну, скажи бо!...
Коли не винен, то караєш за що?..
Ой, славний пане! ти на мене зглянь ся,
Не завдавай міні даремне жалю!
Літа мене скривили й похилили
Я жив-тужив, а жив, бо мав надію.
Тепер ізнов дітей уже не буде,
А що ж до світа вяже, як не діти?!...
Насильство — й те повинно знати міру,
Повинно мати й приключку якусь.
А есть же в тебе приключка на те,
Щоб мій старечий вік занапастити?!...
Я — бідний, тихий ковальчук. Та цар
На голову міні вже сипле жару.
Ти — цар, і хоч скидаєш ся на змія,
А мусиш розсудить мене по правді.
Порахувать ся ти зо мною мусиш
Тай так, щоб здивував ся цілий світ.
Хіба що с твого суду ми побачим,
Що черга справді падала на мене,
Що справді тра було твоїм зміюкам
Забрать синів од мене чисто всіх!“
Цар-воєвода переслухав, глянув,
Тай аж здумів ся на такую мову.
Взяли синка, вернули ковалеві:
Шукали упіймать його на ласку.
А далі цар удав ся до Каве,
Щоб він тожсамо грамоту завірив.
Як прочитав Каве оту заяву,
То рантом обернув ся до старецтва.
„Ге! — крикнув він, — чортячії підніжки!
Ви викинули з серця божий страх!
Усі попривертались ви до пекла,
Схилили серце до сієї мови!...
Не підпишу я грамоти такоі,
Зовсім мині байдуже до царя!“
Гукнув і тремтячи зірвав ся з місця,
Подер заяву, потоптав ногами,

А там — пустив синка поперед себе
Тай геть с палат, гукаючи народ
Тоді вдали ся до царя вельможі:
„Гей, славний пане цілоі землі!
Холодний вітер не посміє з неба
Дихнуть на тебе в день побою-січі.
Чому ж того нахабного Каве
Ти вшанував немов якого друга?
Що грамоту про тебе ми списали,
То він подер, наказу не послухавсь.
Він вийшов звідси лютий і сердитий:
Здаєть ся, накладає с Ферідуном.
Ми гіршого не бачили нічого, —
Аж остовпіли з отакого дива.“
На йіх питання цар одмовив бистро:
„Послухайте, яка дивниця склалась!
Як прилинув Каве сюди в надвору
Та як учув я той кричущий голос,
То мов залізная стіна зросла
Між *мною* та *між ним* у ціх *палатах*.
Схопив ся він за голову руками —
То в мене.. диво!... аж розбилось серце.
Що далі буде, я того не знаю:
Кругів небесних ще ніхто не взнав“
Як одійшов Каве з царськоі хати,
До нього позбігав ся весь базар
Каве галасував і ґвалтував,
Гукав усіх людей шукати правди.
Шкуратяний хвартух, що ковалі
На ноги напинають проти іскор,
Каве узяв тай почепив на спіс
І зараз бучу збив по всім базарі.
С тим прапором він рушивсь і гукав:
„Гей, люде добрі! Хто шанує Бога,
Хто серцем хилить ся до Ферідуна,
Хто кидає поганого Зоггака,
Ходім, ходім мерщій до Ферідуна
Спочить під тінню величі його!
Скажімо, що наш цар — то Агриман,
Творцеві-Богові заклятий ворог.
Отсей пікчемний шкуратóк — то спосіб
Роспізнавать друзів од ворогів.“
Пішов Каве шукати витязенька,
Дорогою зібрав чимале військо,
Розвідав, де царенко пробуває, —
Попростували всі гуртом туди.
Ще з далека, зобачивши оселю
Нового пана, всі аж загули.

*

Побачив витязь на списў фартух той
Тай обернув його на добрий знак:
Узяв, обшив румійською *) парчею,
Дав спід із золота, лице — з алмазів;
Додавши й других ще окрас чимало,
Нарік той стяг: **Кавеяні-дорофш** **).
Таким-о чином збігло трохи часу.
Ніхто не знав, що має бути далі.
А Ферідун надів царськўю шапку,
Ходив до неньки, брав благословення.
Ладнав ся він скоріш іти в дорогу,
Та не хотів, щоб теє знали всі.
Були ж у нього славні два брати,
Обидва парні старшії за нього,
Що перший прозивав ся Кеяпушем,
А другий був веселий Пормає.
То Ферідун од них не потаів ся:
„Верну — говоре — наш престол і силу.
Та от, приводьте ковалів тямущих,
Нехай скують важкую булаву.“
Ще не сказав, — брати уже й схопились,
Погнались до ковальського базару;
Які там ковалі були найкращі,
Поприбігали всі до Ферідуна.
Узяв він циркуля тай на пісочку
Нацирклював зразок на булавў,
Такий зразок: щоб на кінці дубини
Стреміла буйволяча голова.
Майстри взялись негайно до роботи,
Скували булаву мов сонце ясну.
Вона царю припала до вподоби,
Подарував він ковалям одежу
Із золота та срібла, а до того
Щасливую обіцянку дав їім,

---

*) Румом зветь ся Мала Азія. Очевидячки в Фірдовсія ми бачимо анахронізм, бо імя „Рум“, себто „Рим“ (Roma), прикладено до Малоі Азіі вже дуже пізно, за часів Східньоі Римськоі імперіі.

**) „Кавеяні дорофш“ (або „дирефш“, бо й так вимовляють) означа- „Кавеєва блискавка“, „Кавеів блискучий прапор“. Се був національний перський стяг аж до прикінчания Сасанідськоі держави. Спершу це був невеликий шматок, та по троху його збільшувано, бо поодинокі царі хтіли кожен додати туди якісь дорогі каміні. 636-го року по Христі, як одбулось славнозвісне Кадесійське побоіще Персів з Арабами, Кавеяні-дорофш був завдовжки 22 стопи, а завширшки 15. Персів тоді побито і прапор захоплено. Арабські воеводи присудили пошматувати його і помішати з інчою здобиччю. Диви Price, Muhammedan History I, 1[?]6, та „Гефт кользум“, the seven seas. A dictionary and grammar of the persian language (Lucknow 1822) IV, 126.

Що, каже: „Як я дзмія поборю вже,
То вам одмию голови од пилу:
По всій землі поставлю правий суд,
Згадаю всім за праведного Бога.“

6. Ферідун іде воювать ся з Зоггаком (в. 294—356).

Піднявши голову аж по-під сонце,
Підперезав ся Ферідун тугенько:
Підперезав ся пімститись за батька
І вирядивсь походом на Зоггака.
Велике військо схóдилось до нього,
Його престол піднóсив ся до хмари.
Пихате слонівйє та буйволлє
Везло попереду харчі для війська.
Брати тримались поруч Ферідуна
Немов почот, немов молодші хлопці.
Він линув швидко-прудко наче вітер,
На думці гнів та в серці справедливість;
Він проминав село тай за селом,
Нарешті йіх арабські коничéньки
Приносять йіх в одно такеє місце,
Де проживали щирі боголюби.
Під праведним селом спинив ся витязь
Івліз с коня тай став на опочивок,
А до селян заслав своє вітання.
Як звечоріло, то до Ферідуна
Прийшов ізвідти приятель якийсь;
Високий сам, волосся аж до пят,
І пахне мошусом*); з лиця — мов гурі**).

---

*) На сході дуже полюбляють мошус, амбру, алой і другі сильні пахощі. Кремер у своій знаменитій „Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen“ (Wien 1877, t. II., p, 207 ff.) каже, що на його думку любов до пахощів указує на сильно розвиту тонину нервів. Іще за довго перед Ісламом до Персіі приходили що року з Южноі Арабіі (через Центральну) цілі каравани пахощів та кадила Пророк Мохаммед не тільки не був ворог перфумам, ба ще й казав, що над жіноцтво і пахощі він любить саму-но молитву. В старих арабських віршах (напр, у „Моаллаках“ та в „Хемасі“) найзнатнійші люде малюють ся нам з мошусезапаєшим волоссям, а жіноцтво й поготів. Один з арабських поетів каже про красавицю: „З йійі рукавів дише чистий мошус, амбра та алой“. У перських поетів (напр, у Гафіза, що його незабаром надрукую нашою мовою) вихвалянне мошусові трапляєть ся немало в кожній поезіі Мошусом не тільки перфумують себе, ба навіть кадять або кадили по покоях Омаядський халіф Єзід II як вітав одного гостя, то звелів прислужникам принести килим, де посідали він і гість, а перед кожним з них постановили чашу з мошусом. Халіф Гішам (теж із Омайядів) при такім самім випадку звелів постановити перед диваном, де він сидів, золоте блюдо з мошусом та рожевою водою. Мошусом мастять або мастили собі не тільки голову, а й бороду. Очевидячки так роскидатись мошусом могли тільки багатирі, бо він дорогий. Котрі біднійші, то ті вживали трошки дешевших пахощів, а вже ж зовсім бідні дівчата та жінки носили на шиі намисто зробляне з разочків посушених фініків (дактилів), аби щось раз-у-раз пахло коло них; той звичай іще й тепер задержав ся в Єгипті.

**) Тут у Фірдовсія анахронізм. Кажучи про стародавній Іран, не

А то прийшов до нього янгол*) з раю,
Щоб виявить йому добро і лихо;
Прийшов до Ферідуна мов би пері
І нишком научив, я́к чарувати, —
Щоб цар знав ключ до того, що закрите,
Щоб слово знав, я́к викрить те, що скрите.
Цар зрозумів, що се йому од Бога,
Що се не Агриманова мерзота.
Із радощів аж щоки зрумя́нились:
Він ба́чив молодим себе і царство
Тимчасом кухарі дали вечерю
На чи́стій скатерті, звичайно, царській!
На́йів ся він, напив ся, швидче вклав ся,
Бо голова важніла, хтів він спати.
Брати́, що бачили були у нього
Підмогу божу й невсипущу долю,
Тэпер ускочили (бо звісно — заздрість!)
І стали брату готувать загибіль.
На самім версі ближньоі гори
Підно́силась високая скала,
А Ферідун в долині попід нею
Заснув собі солодким, тихим сном.
Була вже глупа північ, як брати
Тихцем од війська вилізли на гору
І вирили скалу с твердого ґрунту. —
Лихеє діло не здалось тяжким.
Як підкопали скелю, то й попхнули,
Щоб бухнула на голову цареві. —
Та з волі Божоі па гуркіт-гомін
Прокинув ся заснувший Ферідун.
Він проказав промову чарівную, —
І камінь мов на місці прикипів**).

варто було б згадувати за гурій, яких вигадала фантазія Мохаммедова. Правда, дехто міні зможе завважити: „А хіба ж у Авесті не говорить ся про гурани бигишт?!“ На те я одвітю, що сю видумку про Авесту пустили англійські перекладачі та інтерпретатори Корана, а Авеста про них не знае, не відае (див. R. Dozy, Essai sur l' histoire de l'Islamisme. Leyde 1878). Що то за дивовижні дівчата з райських гурій, див. у В. Смирнова в його „Очеркѣ исторіи турецкой литературы“ (Всеобщ. ист. лит. — Корша-Кирпичникова т. IV) та в мойому „Очеркѣ исторіи суфизма до третьяго вѣка гижры“ (Москва 1895, відбитка з IV випуску „Трудовъ Вост. Коммиссіи Моск. Имп. Археол. Общ.“).

*) В первописі стоїть: „якийсь серуш“. Що таке „серуш“, див. висше, Ж. і Сл. III. 418.

**) Славнозвісний вірменський літописець Мусій Хоренський (рос. переклад Н. Эмина, вид. 1-е, ст 72) переказуе в своїй літописі перське оповідання про Зоггака (Аждагака), яке він чув з народніх уст. Дак отаку пробу вбити Ферідуна він приписуе не братам, а Зоггакові, і не на поході, а вже

Не кажучи про те братам нічого
Цар Ферідун знов рушив у дорогу.
Коваль Каве пішов поперед війська,
Надії повний, лютий на Зоггака.
Він повівав Кавеяні-дорофшем,
Тим благородним, володарним стягом.
Попрямували до ріки Арвенда
(Бо так по-пеглевійськи звав ся Тигр).
На Тигровому березі, в Багдаді,
Визвольник-цар пристав на опочинок;
Іс Тигрового берега, з Багдада.
До побережноі сторожі дав він вість,
Що, мов, „пришліть човни́ та кораблі,
Мерщій на той бік нас поперевозьте!“
Не дав човнів орудар перевозу
І навіть не прийшов до Ферідуна,
А попросту звелів переказати:
„Міні мій цар потай прислав наказ,
Щоб я човнів не видавав нікому,
Хіба тому, у кого буде лист
С печаткою од перстіня царсько́го.“
Учувши теє Ферідун угнівавсь,
Та не злякавсь того глибу річного.
Він миттю гарно взяв, підперезав ся,
Сів на коня, що серцем був як лев;
С того гніву та бойовоі хіті
Він на коні-вродливці кинувсь в вир.
Слідком за князем всі товариші
Підперезались і тожсамо в воду
На тих конях чудових, вітроногих
Вони пливли, аж по сідло в воді
С того розгону, серед хвиль бурхливих
Затуманились голови юнацькі.
Та витязі стреміли в серед виру
Немов зірки, що світять серед ночі.
Як стали війники на суходолі,
Вони пішли на Бейт оль-Мокеддес.
Те місце так зовуть тепер Араби,
А пеглевійська назва: Ґонґ Дижгухт;
Арабське слово значить „Чистий дім“ *).
А там були Зоггакові палати!

по поході Більше див про це далі в увагах до 9-го розділу сеі глави. **Певна річ, що се можуть собі бути два осібні епізоди; тільки ж як на мою думку, то міні здаеть ся, що тут поплутав дещо Фірдовсій**

*) „Мокеддес“ по-арабськи „святий“; тільки ж по перськи і „чистий“ і „святий“ буде однаково „пак“.

Як проминули пустку, — близько й город:
Ще миля *) ходу — тай на місці будуть.
Поглянув Ферідун наперед себе,
Побачив город з височенним замком.
На ньому башта вища од Кейвана **);
Сказав би: хоче вкрасти з неба зорі;
Блищить неначе Моштері на небі ***),
А ціле місто гарне, тихе, любе.
Цар зміркував, що ту́т сидить гадюка,
Та зваживши, що се твердиня й велич,
Він так сказав прихильникам своїм:
„Як що із пороху, з земноі тліні,
Мій ворог зміг зложить таку твердиню,
То я боюсь, що він у долі любчик,
Що з долею він нишком побратав ся.
Та все волю я швидче йти на бій,
Ніж маю бідкатись і гаять час“ —
Се кажучи юнак стиснув рукою
Важкую булаву́ й погнав коня.
Злинув він наче полумя, тай разом
Він виріс перед вартою у брамі.
Як замахнувсь тяжкою булавою,
То вартові як стій усі каснулись.
Отак-о вийіхав Ферідун у замок
І помоливсь Тому́, хто світ создав.

А. Кримський.

*) Так я перекладаю слово „міль“. Ця міра буде 1/3 фарсахи або парасанга. Слово арабське і значить воно: 1) паличка, 2) стовп, 3) стовп при дорозі. Л. Мсерянц зближав до сього слова ассирійське „пілі“ („Объ асс. словѣ „пили“. Москва 1894)

**) Кейван — арабська і в загалі семітська назва для планети Сатурна.

***) Моштері — планета Юпітер.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного житя.)

Часть друга.

IV.

— Ну, що вам, єгомосць? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, Бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже нераз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Мусіли-сте, панотченку, вчора трошка за міцну гербату випити... Рому троха за много доллятп, правда?... А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А Господи, і так ударити ся! Аджеж ви могли зовсім забити ся! о! Певно головою о кант гримнули ся. Я вже післала по цирулика до Зворини, от-от тілько єго не видно. Хоч я думаю, що єго й не треба. Ну, як же себе чуєте? Ослаблені троха? Деж пак! Стілько крови витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові як риба!

Вона говорила живо, богато, перескакуючи з предмету на предмет, немов старала ся заговорити о. Нестора, не дати єму прийти до слова. При тім вона обертала ся прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика і несподівана радість розворушила єї так дуже. Та на о. Нестора ота єї балаканка зробила зовсім противне вражінє. Побачивши паню Олімпію він замовк. Горячковий блиск єго очей почав гаснути, горячковий румянець щез зі старечого лиця і воно зробило ся опять бліде, аж зеленковате, мов у трупа. Він почав трясти ся всім тілом і по хвили знесилений склонив ся головою, так що Гапка мусіла положити єго на подушку. Простягнена на колдрі єго костиста рука стягала ся судорожно, далі почала кидати ся, а лице почало виражати намаганє сказати щось. Та сили не стало і він тілько зашевелив посинілими, безкровними губами.

— Най вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Єго се мучить. Єму не можна говорити, — полушептом сказала йій Гапка.

— Як то, не можна говорити? — троха немов обрушила ся пані. — Адже перед хвилею говорив з тобою.

— Се так... кілька слів...

— Що ж він тобі мовив?

В тій хвили о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидати ся на ліжку, рука его так швидко стискала ся судорожними рухами, що Гапка не могла на се питане відповісти.

— Бачуть ясна пані! Єму знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішучо садівник.

— Але що ви міні плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані -- Слабий, конаючий — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дни встане до ноги. Адже я его знаю. У него такі напади вже пару раз були. Власне его треба розрушати, розговорити Отче Нестор! Ану, кріпіть ся! Підведіть голову! Скажіть, як себе чуєте?

І вона підійшовши до ліжка взяла его за руку. О. Нестор ще раз застогнав, потім звільна замкнув очи, посинів і зробив ся мов неживий.

— Пані, ви его добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіть ся! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютити ся на таку безцеремонність сего мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, его рука так сильно похолоднїла і зробилась мов деревяна, що вона мимоволі відступила на бік. Та про те вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що вперед було, — говорила пані немов сама до себе, але так, щоби чув садівник. — У него напади *тої слабости*. А перед нападом він ходить мов сам не свій, любить ховати свої річи по всіх кутах. Потому хоч его ріж, не тямить що з ним було. Адже раз реверенду з себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали — годі було найти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!...

От так говорячи пані Олімпія обернула ся йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив еї питанєм:

— Чи ясна пані справді післали по цирулика до Зворини?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючи ся до него плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєте ся в сю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І не ждучи відповіди пані увійшла до кухні і луснула за собою дверми.

-- Чи так? То добре, — промовив садівник і почухавши ся в потилицю пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про его слабість і камізельку Але се ему не вдало ся. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло его в души як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та не бачучи в них нічого особливого вернув ся опять до своєі будки. Знов пробував сидіти тихо і не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити его. Вкінці він надумавши щось встав,

перехрестив ся і взявши палочку в руки пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на ріці, по при фільварок а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого місточка Зворини, де находив ся постерунок жандармеріі, низший суд і цирулик замісць лікаря.

О які два кілометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що вертали з місточка.

— Де ви пропадаете, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тілько тепер поглянув на него близше.

— Господи! А вам що такого? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанєм Маланки, розповів єму свою пригоду. За порадою Гердера він скоро світ був з Маланкою у шандарів, був у цирулика, а далі доніс о всім до суду. Що буде то буде, а кривди своеі дитини він не подарує.

— А у нас у дворі ще гірша комедія, Деменюку! — перебив єго садівник. — Панотця побито.

— Що? Панотця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бив ся, і Маланка перестала хлипати, але побліділа з переляку, слухаючи оповіданя садівника. Нараз стало ся щось таке, чого садівник ніколи в світі не надіяв ся. Дослухавши оповіданя Деменюк заломав руки, закленув йіх над головою і ревнув мов припечений шиною:

— Ой-ой ой! Головонько моя! Я всему винен! Я окаянний! Ой бийте мене! Ой катуйте мене, бо се моя вина!

І не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він що духу пустив ся бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далі Маланка кинула ся бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці дивлячи ся в слід за ними та пробуючи в свойій голові розчовпати се запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь йіх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не моі воробці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І натиснувши капелюх на чоло він, увесь обливаючи ся потом, прискореним ходом поспішав до Зворини.

V.

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятоі години рано розбігла ся блискавкою по селі. Ніхто не вмів докладно сказати, від кого еі чув уперве, бо хто тілько здибав ся з другим, то показувало ся, що оба вже знали, що в дворі щось стало ся. Одні казали, що рабунок, другі, що крадіж, треті, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили і потім заночували. Говорено о розбійниках, що в ночи напали на двір шукаючи грошей, то о якихось жидах, то врешті о циганах, котрих банда два дни тому переходила через село, а не діставши в дворі нічого мала грозити пані страшною пімстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміє ся, кожда з ріжними відмінами — до війтихи з тим, щоб вона розповіла все свому чоловікови. Війт з разу не хотів вірити, але коли жінки почали божити ся, що чули се від людей, що о тім ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сірак, перевісив поверх него торбу з урядовою бляхою і взявши палицю в руку пішов до двора. Поки йшов дорогою, до него з кождого вигона підходили цікаві чоловіки і жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та теє... в дворі, кажуть, щось там теє...

— Сеє не теє! — відповідав сердито війт. — Я нічогісінько не знаю. А ви відки чули?

— Та говорять. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто міні перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі як би в дзвін ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть зо мною до двора, переконаємо ся.

— Правда є! Се найрозумнійша річ. Пек-іму, та чень же люде не зновили.

Від війта до двора було не близько і по дорозі юрба все росла та росла Серед неі особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту і котрий від тоді мов навіжений бігав по селі, розносячи вість про те, що в дворі стало ся щось страшного, та все додаючи, що ось перед хвилею чув се від сего або того сусіда, власне від такого, котрому він сам перед хвилею сказав.

— Ну, люде, — сказав війт, коли вже були близько двора, — так як ми тут є, чень усі не підемо до двора.

— Чому ні! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішучо відмовив війт. — Ануж то все не правда? Ануж там нічого не стало ся? Готова нас пані заскаржити до суду, що еі двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацукали ся троха, тим більше, що всі якось почували в души, що властиво ніхто не знає, чи і яке там склало ся нещастє

— Найліпше так буде, – мовив далі війт. — Ви тут задержіть ся, а я з трьома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде, – загомоніли люде.

Вибравши трьох господарів війт на йіх переді посунув ід двореви. Доходячи до брами він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою, а в кінці перехрестивши ся отворив фіртку і війшов до середини. Був се чоловік старший, котрий тямив ще покійного графа і панщину і по старій памяти ніколи не любив мати діла з двором. Нові, констітуційні відносини зовсім не затерли у мужиків старих, панщизняних згадок, а розділ села на громаду і обшар відчужив йіх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаімних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дотклившійших, що діяли ся ніби то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворови не приносили ніякоі видимоі користи.

Ледво отворивши фіртку і зробивши крок до середини, в вузкий вигонець, що провадив на панське подвіре, пан начальник цофнув ся напруго, немов побачив щось страшне перед собою і хотів в-задгузь вернути ся на вулицю. Він стукнув ся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив фірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав той, зупиняючи ся також.

— Агі! — промовив неохітно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обрабували, обікрали. Адіть, пані онде на подвірю — здоровісінька! Ще й з паничем!

– Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що забійства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще би варто розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я яко начальник не маю права мішати ся до того, що робить ся на обшарі, хіба що би пані дідичка сама мене завізвала. А вже як би були єі обікрали або обрабували, то не бійте ся, вона була б доси наробила гвалту не тілько на все село, але на весь повіт. Ходімо геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати єго ті господарі, що війшли остатні, — якось то не яло ся так прийти і не сказавши нічого втікати. Ще пани подумають, що йіх боімо ся.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив війт. — Міні урядово не випадає, а вам можна

— Ну, нам! Чому нам? Ви у нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагали ся мужики Всі були цікаві дізнати ся, що властиво стало ся в дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котроі не любили за єі великопанську гордість та невмолиму

напастливість зглядом мужиків особливо тоді, коли по еі боці була хоч тінь управненя.

І хто знає, як довго ще вони були би змагали ся, коли б не Адась перший побачив йіх та наблизив ся до них з подвіря, де доси занятий був якоюсь живою розмовою з матірю.

— Чого вам треба, люде? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на йіх поклін.

Мужики стояли кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважував ся перший промовити. Вкінці промовив таки війт.

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що в дворі щось не теє...

— Що не теє?

— Та щось стало ся.

— Що таке мало в дворі стати ся?

— Або я знаю, що? Гомонять люде, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі, що рабунок, треті, що забійство. То ми прийшли...

— Чи ви, люде, подуріли, чи що вам таке стало ся? — скрикнув. Адась, запаленівши цілим лицем. — Ніякоі крадіжі ані рабунку тут не було! Нічого тут не стало ся такого, до чого би ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І не чекаючи на відповідь панич відвернув ся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоби йти назад на вулицю. Прочі господарі також були видимо збиті з пантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвили крізь підхилену фіртку просунула ся руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє пяницьке лице до начальника, він промовив до него ніби шептом, але так голосно, що слова єго почули не тілько господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам говорю, що тут стало ся щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений війт. — Говори, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діє ся з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось стало ся. Ходімо до него подивити ся.

— Се що іншого, — промовив війт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав в лютости, та про те удавав, що не чув нічого і захотів грати раз розпочату роль як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він опять грізно, обертаючи ся до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив війт уже смілійше. — Ми до ясного панства нічочо, борони Господи!

— Ну, а чогож тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустили ся йти, але не в фіртку, а вигоником на панське подвіре.

— А куди ви сюди йдете? — блїднучи на лиці спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивити ся, — мовив війт кланяючи ся єму з лукавою чемністю.

— Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє то блідне, мінить ся на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кіпить в єго нутрі, війт почав догадувати ся, що тут таки мусіло стати ся щось негоже, а при тім щось таке, що пани раді би закрити перед їїх мужицькими очима. Ще перед хвилею такий несмілий і нерішучий він виступав тепер далеко смілійше, певний себе, чуючи ся на твердім, правнім грунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про него. Панич не міг тепер відправити їїх, не міг зборонити їім бачити ся зі своім панотцем, а через него війт і прочі господарі надіялись таки довідати ся, що властиво стало ся в дворі сеі ночи. Та Адась не думав так легко подати ся.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він троха лагіднійше.

— А то чому? — запитав війт троха острійше, бачучи, що „*ясний панич*“ *спускає з тону.*

— Єгомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не від нині. Єгомость в таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти троха пізнійше! — знов гнівно фукав ся пан Адась. Та люде вже не слухали єго. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючи ся паничеви та про те й не думаючи цофати ся в зад. Адась аж тряс ся з лютости; здавалось, що ще хвиля, а він готов кинути ся на тих упертих мужиків з ніхтями і зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що сим людям! Пхають ся мов свині, до єгомостя тай до єгомостя. Хтось їім наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випроступавшись і показуючи на знак своєі урядовоі поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що з єгомостем стало ся щось недобре. До него ми маємо право і ви не смієте нам зборонити з ними бачити ся. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тимчасом фіртка отворила ся знов. Люде зібрані на вулици чуючи, що щось довго балакають їх післанці з паничем і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим входити в вигонець і громадити ся довкола війта. Купка вже була досить поважна і робила ся щораз більша. Назва „свині“, котру кинув панич селянам, обурила всіх до глубини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голоснійше. Ті що були в заду, промовляли сміливійше.

— Що? Ми свині? А дивіть на него! Смаркач один! Коли ми свині, то ти певно за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до панотця! Не зважайте на сего молокосуса! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвірє. Та в тій хвили пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Алеж Адасю! — мовила вона заломуючи руки і хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте єму! Він дуже згризений — там такі неприємности... Господи, а тут у нас також! Єгомость нам троха заслабли. В ночи у них був напад — знаєте, у них часом *тота слабість* трафляє ся. Вчора при гостях троха міцнійшої гербати з румом випили, тай на тобі! А в ночи кидаючи ся бідний випав з ліжка і і вдарив ся в голову. Але то нічого. Тепер уже єму ліпше. Рано була горячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійте ся, я вам ручу, що єму нічого не буде, але пару день треба его лишити в спокою. Тож прошу вас, ідіть тепер до дому. Адась пойде нині до Львова і для всякої обезпеки спровадить доктора. А тимчасом будьте певні, що єму у мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я доси его не кривдила і тепер певно не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Єї слова від разу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них доси ніколи не чув, щоби о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілепсії, але в сій хвили ніхто над сим не застановляв ся, а пані говорила се з виразом такої певности і натуральности, що нікому якось і в голову не приходило сумнівати ся о правдивости єї слів.

І вже всі обернули ся, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цінічним усміхом моргнув до неї мов би хотів сказати: „Славно мама говорить!“ — коли в тім з офіцини, де жив о. Нестор, роздали ся голосні крики, роздираюче риданє, жіноче „заводженє“ мов по покійнику. Ті жалібні, голосні крики прошибли всіх мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопила ся за голову, Адась стрепенув ся і обкрутив ся на місці, немов би наступив на гадюку босою ногою, а всі селяне мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи ухами щось нове, нечуване та страшне.

— А се що? — промовив війт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люде.

— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія і Адась стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало вже спиняти людей, котрі то відвертаючи ся, то кидаючи на них гнівні, а то бачилось, і згірдні погляди, в німій мовчанці лавою повалили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід розлягав ся з офіцини чим раз дужше, голоснійше, жалібнійше. З далека можна було розріжнити два голоси: мужеський грубий і троха прихриплий і тонкий та дзвінкий дівочий. То ридали над зомлілим панотцем Деменюк і єго дочка Маланка.

VI.

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се йій не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцім то тут нічого не стало ся. А головно єі переляжала нагла присутність Деменюка, котрого голос зараз пізнала. Сей чоловік був з о. Нестором ще вчора пізно в ночи, вийшов від него так, що вона єго не бачила. Чи він тілько вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що небудь більше про події сеі ночи і що власне знає? Вона даремне ломала собі голову над сими питанями, котрі піднимали в єі серці цілу бурю трівоги і ніяк не хотіли прояснити ся. Сам на сам з ним вона може була б відважила ся взяти на розпити старого, вивідати у него все, добити ся повноі певности, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неі настроєних людях — ні за що в світі! Вона не видержала б і одного єго погляду, не здобулась би на те, щоб завдати єму найзвичайнійше питане.

Не менше, коли ще не більше переляжав ся, збентежив ся, зовсім змішав ся Адась, почувши з офіцини голос Маланки. Отся дівчина, в котрій ще вчора він бачив гарну „пташку", з котрою можна приємно побавити ся, щоб єі опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для него якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? він сам не міг зміркувати. Аджеж нічого між ними не стало ся, вона нічого не могла єму закинути, а те, що зробила для него, зробила з доброі волі, без силуваня. А все таки єі жалібні ридання та стогнаня сверлили его душу як страшні докори, проймали єго невимовним страхом. Сей панич, такий ще гордий і фудульний перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам на сам з матірю, зробив ся таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що на потемки зайде в темний кут і боіть ся сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки его трясли ся, в души все завмерло крім одного, чисто звірячого інстінкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишу ся! — промовив він розмяклим, майже плаксивим голосом.

— Не бій ся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи єго за руку. — Кріпи ся! Не подавай ся!

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіянських людей... Серед того окруженя... Здурію, мамо, здурію!...

— Бог є тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держати ся обоє разом. Мусимо не подавати ся, мусимо бороти ся! Памятай, що в противнім разі грозить нам загибіль!

— Не можу! Не можу! — повторяв мов помішаний Адась, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу геть відси! Мушу троха віддихнути свобідно, покріпити ся...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку і їдь до Львова.

— До Львова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов силуючись що хвилі захопити троха повітря в груди, як чоловік, котрого щось дусить у горлі.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачити ся.

— Що? Що мама мовить? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неі очи.

— Мусиш, синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут стало ся, піддержанє зносин з сімєю твоєі нареченоі є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли близше про се подумаєш. А Еміль казав мінї вчора, що вони, дочка і мати, нинї або завтра мають бути у Львові.

— Але ж мамо! — з виразом глубокого болю скрикнув Адась, — я не зможу тепер, після сего, що стало ся, показатись йій на очи! Не зможу слова сказати до неі!

— Ну, що ти, сину! Хіба би сама тебе не хотіла пустити. Але се неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свобідно, говори зовсім свобідно, немов би нічого й не стало ся. Можеш мимоходом сказати при Мількови, що піп, котрого він бачив у нас, троха щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сего дуже богато залежить.

Голос єі, інтонація, жести, розвага і рішучість — усе те підбадьорило троха знемощілого панича. Ота стара женщина, зівяла, посивіла та похилена віком, виростала в єго очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не йій о него, але єму о неі можна оперти ся, чув, що засоби єі душевноі сили ще такі значні, що вистарчать для них обоіх.

— Добре, мамочко, постараю ся зробити все! — мовив він, цілуючи єі в руку. — Нехай тілько троха передихну свіжим повітрєм! Нехай троха розірву ся, вспокою ся!

— Розірви ся! Вспокій ся! Але не забувай ані на хвилю, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котроі треба розумно і всесторонно приготовити ся. Треба собі забезпечити всі входи і виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — з подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тілько спокій — промовила простодушно пані Олімпія. — Представ собі, сеі ночи я спала як убита. Мої нерви мов рукою відняв — спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Їдь же зараз до Львова, і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, сли можна — нині, а найдалі завтра вертай до дому.

— До дому? — опять сквасив ся панич.

— Конечно! Конечно! — опять рішучо промовила пані. — І то вертай не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась.

— А гроші у тебе є?

— Є. Думаю, що сих буде досить.

— Гляди ж! Не надто шастай ся! Будь оглядний і осторожний і вертай — коли можна то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я тимчасом буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мами і направив ся до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відізвав ся зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адась! Ходи но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні і запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адась опять наблизив ся до матери.

— Слухай синку, — мовила вона, нахиляючись до него. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз як прийідеш до Львова, пошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у него грошей на вексель. Обіцяй який хоче процент і позич хоч з тисячу гульденів.

— А то на що?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоби хоч вексель був підписаний, навіть ще ліпше — кілька векслів, два або три, хоч би й на дрібнійші суми. І добре би було, щоб ти говорив не з одним жидом, а з кількома, щоб між ними вість пішла, що торецький панич того а того дня зичив гроші.

— Ну, се для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечне потрібно. Чуєш, синку, конечне!

*

— Ну, щож, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я можу зробити.

Бричка була готова.

-- Ну, так до побаченя, мамочко!— промовив Адась і поцілувавши еі в руку скочив на козли і вхопивши лівою рукою ремінніі, віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі і коні рушили з місця. Гадина тимчасом побіг відчинити браму.

-- Дивна жінка ота моя мама! — міркував Адась чвалаючи гостинцем до Львова. — Я голову трачу, весь мов розбитий, мов у міх вавязаний, а вона тілько тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною виложила О, така жінка не швидко вложить оруже! З нею побороти ся не всякому під силу буде!

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани і вузкі мужицькі ниви пестрою рікою плили по обох боках гостинця; по над ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні Далеко-далеко на краю видокруга виднів ся львівський Високий замок з кінцем люблинськоі Уніі, білим мов сніг у сонці. Повітре було тихе, тепле, прозірчасте. З поблизьких лук доходив вапах свіжо скошеноі трави Декуди широкі лани конюшини дихали медовими пахощами. Гостинцем тягли ся тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози запряжені маленькими миршавими коненятами. Десь не десь попадали ся пішоходи, що йшли стежкою по за ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляціі. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого поки що видно було тілько шпилі найвисших веж. Адась перегонював йіх усіх. З цигаром у зубах, з батогом застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні тілько цмокаючи, пролітав поуз ліниних брик та хлопських возів мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать на здогін зависні погляди та несповнимі мріі. „От кому щасливо живесь на світі!“ думають запилені та потомлені пішоходи. Не знають, бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім не блискуче ядро, що на души у того блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке йім певно і в сні не снить ся. Не знають, що до того далекого, таємничого города гонять єго такі фуріі, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом. Та куди йім се знати! В йіх душі сіра, щоденна жура гуде мов чмелі, що в землі гніздять ся; за тим упертим гудінєм куди йім чути гудінє кусливих шершенів, що гніздять ся на високих дубах?

Ів. Франко.

Про рукописи Руданського,

про йіх відносини між собою та про поетові листи.

(З додатком двох листів Руданського до его брата.)

Чимало Украінців, а надто котрі старші, згадують про Руданського, що мовляв з нього був дуже талановитий поет, найпершого розбору. Так кажуть ті люде, що ще самі знали покійника та читали рукописні збірки его творів, що він засилав до Киіва. Тільки ж молодші Украінці частенько не розуміють, чому це старші такечки вихваляють поета, чому звуть его незвичайно видатним, чому нарешті звуть его найкращим після Шевченка Не розуміють молодші такоі похвали Руданському через те, що не дуже то можуть познайомити ся з его творами. З невеличкого збірничка „Співомовок“, виданого в Киіві Оленою Пчілкою, важко зрозуміти всю вагу автора; а ті вірші, які надрукував др. Франко в „Зорі“ 1886 р., знаходять ся в закордонній часописі, що тоді не дуже була розширена на Вкраіні, тай осібноі відбитки з них не було, опроче ж йіх там і не гурт: усего 56. Під конець 80-х років Галичане зачали друкувати в „Ватрі“ та в календарях „Просвіти“ історичні поеми Руданського; та поеми ті — це ж мабуть чи не найслабші поетові писаня, вони швидче можуть діскредітувати автора в очах публіки, ніж підняти. Аж 1893-го року д. Комар заходив ся видавати в „Зорі“ багацько співомовок Руданського, і ото таким способом наші сучасники за 25 год по смерти Руданського починають довідувати ся, чим він обдарував Украіну.

Нема чого й казати: ті вірші, що повидавав, видає і ще видаватиме д. Комар, дуже гарні; прочитавши йіх, тепер не важко зложити ціну авторови. Але треба признати ся, що й після Комаровоі публікаціі Руданський ще далеко не весь виявить ся громаді, бо в нього есть іще багато других творів, а поміж ними щира перлина — поема „Світові байки в співах“ (народня біблія). Рукописи всіх неопублікованих творів Руданського, які вважали ся досі загубленими, тепер лежать у мене: міні йіх передав шан. проф Павло Гн. Житецький. Я отсе ладнаю ся видати йіх у світ божий.

Згадані рукописи дуже цікаві. Йіх е ціла коллекція: тут і чернетки Руданського (хоч може термін „чернетки“ буде тут не точний), тут і его власноручні чистовики, тут і чужоручні копіі, тут і листи. Оглядаючи все те та вважаючи на ті звістки, які подав про другі рукописи др. Франко („Зоря“ 1886, ст. 195) та д. Комар („Зоря“ 1893 ст. 8), я зовсім легко бачу, коли Руданський що писав, коли і скільки разів упорядковував і переписував своі твори, звідкіля пішли які копіі, — одно слово: як стосують ся один до одного всі ті рукописи, що знаходять ся в мене, в Комара та в когось із Галичан.

Зачав Руданський складати українські вірші в Камянець-Подільській семінарії 1851-то року, певне в маі: найперший сей твір („Два трупи") він скінчив 1. юня. Писав під виразним впливом Шевченковим. Другий по черзі твір, поемка „Вечерниці", датуєть ся 23-м январем 1852-го року. Далі дещо писало ся 1853-го року, а вже ж починаючи з 1854 року Руданський пише таки багатенько, тай мова єго кращає (бо 1853-го р. він ще міг вживати таких форм, як „з Оленой молодой"). Не буду я тепер розводити ся, що, коли і де писав тоді молодик, бо хронологію та всякі критичні уваги і виводи я подаватиму тоді, як буду видавати самі твори: поки-що можу оголосити лиш те, що 1859-го року студент Руданський захтів посписувати до купи всі свої віршуваня, які доти він вісім чи девять літ переховував мабуть (підчеркную, що „мабуть") на клаптиках паперу або в малесеньких вошитах. Впоравши 1860-го року всю роботу, він ті клаптики очевидячки знищив як річ непотрібну, а камісць того він мав собі три товсті зошити книжнового формату в малу вісімку, в окладинках із синього паперу. Два перші томи переписані ще 1859-го року в літі Руданський оправив у палятурки, а третього чомусь ні (низше я скажу свій здогад, чому ні). Да в отсі три томи він посписував свої твори, не йдучи за змістом, а по просту хронологічним роспорядком, під-ряд; коло кожної пьеси він поставив дату (рік, місяць і день), а часто ще й город або село, де тоді був, як складав вірш. Висше я назвав ті три томи „чернетками", раз тому, що на них Руданський потім поробив чимало виправок, замазувань і т. і., а в друге ось чому: чи не може бути, що моя гіпотеза про істнуванє висше згаданих первісних „клаптиків" неправдива? чи не може бути, що отсі три томи не є пізнійша копія зроблена 1859 і 1860 го року, а таки первісний орігінал, де кожну сторінку пописано саме тоді, коли вказує дата? Проти цього питаня можна одректи, що в первих двох томах (а мабуть в третім, тільки я єго не бачив) скрізь одноковісінький папір і одноковісінька рука, а вже ж за десять годів (1851—60) і папір і характер письма мусіли б чим раз обмінювати ся. А в тім, всі мої міркуваня — тільки гіпотеза, не аксіома; правду відає тільки Аллах, а лист Руданського, що друкуєть ся низше, ніби-то натякає на те, що в мене в руках таки справжні чернетки-первописки.

Що ж є в отих трьох томах, які я вважаю за найпершу редакцію давнійше написаних творів, а дехто може вважати за найперший орігінал? В первім томі — твори з 1851, 1852, 1853, 1854, 1855 і 1856-го року. В другім томі — твори за 1857-й рік („Соловея-царя" не має ані в тексті, ані в оглаві), далі за 1858-й і за 1859-й рік до 10-го юля. Третій том, що про його згадує д. Франко („Зоря" 1886, ст. 195), містить твори за рік 1859-й (з 26-го сентября) та за 1860 й (до 3-го ноября). Перші два томи — у мене, третій — десь у Галичині (у д. Франка). Всі вони звуть ся: „Спивомовкы козака Винка Руданського". Далі на 1-м томі стоїть: „Книжка перша. Зъ 1851 року до 1857", на 2-м: „Кныжка друга 1857, 1858, 1859". А на третім томі, як видно з Франкового опису, не зазначено, що то має бути „кныжка третя", а єсть тільки от що: „1859—1860. Петропиль". Звідси, з других

Франкових звісток, з листів Руданського та ще з того, що сей том не заведено в палятурки, я догадуюсь, що як задумав Руданський уже другу редакцію своім творам (про неі див. низше), то третій том першоі редакціі ще не був переписаний начисто; а вжеж із листу, який подаєть ся низше, можна догадувать ся, що перші два томи готові були ще в юлі 1859-го року.

Сю найпершу редакцію творів я вважаю за найціннійшу, бо за нею ми можемо вислідкувати хронологічно, ступінь за ступнем, розвиток поетичного талану в Руданського; тай задля житєпису поетового ся редакція має теж незвичайну вагу ; і найповнійша вона. Тільки ж сам автор не думав або йому одрадили видавати своі твори в світ хронологічним порядком. В кінці 2-го тому першоі редакціі ми бачимо додаток: „Заголовкы І. и ІІ. кн.“, себ то покажчик змісту для обох томів, щоб лекше було переписати рукопис задля видання друком. Той покажчик — сістематичний; твори, що йдуть в обох книжках мішма, в покажчику поділено вже на рубрики: „Пісні“, „Байки“ і т. д. Для характеристики національних поглядів Руданського цікаво завважити, що прикладки на Поляків він заніс в рубрику: „Приказки на чужих“, а прикладки на Великорусів у рубрику: „Приказки на своіх“. Є в нього в сій другій рубриці підрядні рубрики ; одна з них зветь ся: „На самих себе“, — ото вже, значить ся, на Украінців... Дак от, держачись сего сістематичного покажчика, Руданський з юля до сентября 1859-го року переписує свою першу редакцію вже новітнім порядком тай називає єі „Ныва. Козака Винка Руданського.“ На заголовку стоіть іще зазначка: „Кывъ 1860.“ На мою думку се не має значити, що Руданський переписав „Ныву“ в Киіві і 1860-го року, а по просту він єі хтів видавати в Киіві тай сподівав ся, що вона вийде в світ отого 1860 го року. В сій редакціі (звім єі: „друга“) мало того, що всі пьеси розпорядковано не хронологічно: повикидувано всі дати, піде не зазначено не тільки місяця й дня, ба навіть року. Де ж тепер той рукопис? Один шматок з ціеі другоі редакціі знаходить ся в мене. Він зветь ся: „ІІ. Байкы.“ Чиясь пізнійша рука і інакшим чорнилом перенумерувала тут сторінки; мій шматок починаєть ся ст. 16-ою. Решта рукопису, себ то поділи „І. Писни“ та „ІІІ. Прыказкы“ — лежить у д Комара. Те, що він зве своім „другим зшитком“, то то й єсть шматок із другоі редакціі.

Та в д. Комара знаходить ся ще один власноручний рукопис творів Руданського і названий ним „Зшиток перший“ (Зоря 1893, ст. 8). Се — шмат з великого рукопису, де покажчик показує, що там були ось які пьеси: І. Пісні, всіх 15, датовані 1854 – 1858; ІІ. Байки і приказки, всіх 57, всі з датами 1857—1858 р.; ІІІ. Небилиці, всіх 6, 1851—1854 р ; IV. Лірникові думи, 1856 (без прозаічного додатку); V. Цар Соловей, 1857 р. Датовано скрізь тільки рік, а місяця та дня — ні. Що ж то за рукопис? Звісно, не маючи єго перед очима, важко вгадати гаразд. що воно таке. Та я думаю, що то — третя редакція, пізнійша од другоі: адже ж покажчик свідчить, що тут була й новинка, якоі нема в першій і другій редакціі,

— поема „Цар-Соловей“. Знов же й текст надрукований од. д. Комара в „Зорі“ показує, що сю редакцію Руданський зладив пізнійш од першої (хронологічної, трьохтомової), бо от напр. в першій редакції стояло: „Хмельницького байка“ (заголовок), потім Руданський замазав закінчене „ого“ та поставив — зверху „ый“, а замазавши „байка“ поставив „з Ляхами“. Отже в Комарівському рукопису од разу стоїть виправлений заголовок. А що друга редакція молодша од першої тільки на два місяці, то й вона, значить, старша од „першого зшитку“ Комарового.

Я вже згадав, що в Комара „перший зшиток“ не цілий: не стає „Небилиць“, „Лірникових дум“ та „Царя-Соловея“. Але через лад сумувати про втерю нам нема чого, бо і „Небилиці“, і „Лірникові думи“ переховали ся в 1-й і 2-й редакції під рубрикою „Байки“. Ніде нема ніякісінької чутки тільки про поему „Цар-Соловей“, а велика шкода, бо Ніщинський казав, що то дуже гарна річ.

Подивімось тепер, що надруковано і що готуєть ся до друку з творів Руданського, вложених 1851—60 року, тай візьмім за основу перву редакцію (хронологічну, трьохромову), бо в ній є такі вірші (дуже гарні, додам), які Руданський з недогляду або з цензурних умов не переписав у рукопис 2-ої і 3-ої редакції. Отже 3-й том першої редакції (той, що є у д. Франка і містить твори 1859—1860 р.) вже оголошено трохи чи не весь. Шкода тільки, чому теперішній галицький хозяін того тому барить ся надрукувати переклад „Слова о Полку Ігореві“. Далі тіі вірші, що писали ся 1857—1859-го року, містять ся в 2-м томі першої редакції. Здебільша все те видрукує д. Комар в рукопису 2-ої і 3-ої ред.; кажу: „здебільша“, бо вже бачу, що деякі приказки знаходять ся виключно в першій редакції, а більше ніде. Отже про решту того 2-го тому та про весь перший (твори в 1851—1856 р.) потурбую ся вже я.

Відомо, що з творів Руданського робили ся (численні, здаєть ся) списки другими людьми і блукали скрізь по Україні. Декотрі з чужих списків є і в мене. Є в мене один список другого поділу 2-ої редакції („Байки світовії“) зроблений після 1883-го року; він очевидячки призначав ся задля цензури. Та ще ж є в мене той самий малесенький списочок 1869-го року з печаткою Стрільчевського, що д. Франко опублікував у „Зорі“ 1886-го року. Франко описує його в тім самім рочнику „Зорі“ на стор. 195-й і думає, ніби се власна рука Руданського. Се помилка, той списочок зовсім чужий, — Франко не призвичаєний розбірати российсьі характери письма; опроче там трапляють ся грубі помилки, неможливі для автора, і йіх нема в справжнім орігіналі Руданського. Датовано тую збірочку: „С. Петербургъ. 5. марта 1869 года“. Руданський сказав би: „Петропіль“, а не „Петербургъ“. Далі: 1869-го року він був у Ялті. Др. Франко думає, що в написі помилка — замісць 1859-го року; але і сю думку перекидає правопись збірничка: Руданський почав писати „і“ тільки з 1861-го року, а доти ставив „и“. Тим часом в збірничку стоїть сістематично „і“ та „ы“, напр., „цілыть“.

Роблячи в літку цього 1895 р. археологічні екскурсіі по Київщині з порученя одного московського вченого товариства, я між інчими паперами придбав багацько т. зв. „альбомів“ з віршами. Котрі альбоми писали ся за шістьдесятих років, то там часто трапляють ся вірші Руданського, але без підпису автора. Найчастійше трапляеть ся приказка: „Вареники.“ Для студій над Руданським такі альбоми можуть мати вагу, але для критики тексту — ні.

1862-го року Руданський написав: „Чумакъ. Українській дивоспівъ на штирохъ місцяхъ. Зложивъ Степанъ Руданьській. Ялта. 1862 року. Мца Сент.“ (NB. Зміна в правописі. Це значить ся, вплив „Основи“, де він співробітникував). 1871-го року в маі та апрілі він тую оперетту сильно переробив і всякі одміни списав на осібному зошиті. Обидва власноручні авторові рукописи — в мене. Про „Чумака“ досі не було й чутки ніде.

В 60-х роках Руданський працював найбільше над перекладами з грецькоі та латинськоі мови. Надруковано: а) Іліяди пісня перва („Правда“, рочник V, N. 2—3), збірка третя (ibid. р. VIII. NN. 1, 2, 7), збірка пята (ibid. р. IX, NN. 1—3), збірка шеста, вірші 120—235 (ibid. р. VIII, N. 14), збірка сема, осьма, девята (ibid., рочн. X, NN. 1, 2, 10, 11, 16—18); б) Енеяиди пісня перва, вв. 657—756, в „Правді“, рочн. VII, N. 5 (Диви бібліографічний спис, що д. Франко подав у „Зорі“ 1886 р, ст. 95—96). Що Руданський був переложив більше, про се свідчить Василь Лукич („Зоря“ 1886, ст. 136), що бачив 12 пісень Іліяди і д. Мандичевський, якому здаеть ся, що він бачив у В. Барвінського Іліяду переложену геть усю („Зоря“ 1886, ст. 120). Де ж манускріпти? Чи в когось із Львовян, чи справді в Киіві, як каже д. Мандичевський? („Зоря“ 1886, ст. 120). У мене є власноручний Руданського список другоі пісні Іліяди, тай то не весь, і (здаеть ся, теж власноручний) уривочок з первоі пісні. Як відомо, друга пісня ще не була друкована. (В середині рукопису лежить картка, а на ній рукою Драгоманова написано гексаметричний переклад уривка з Одіссеі, дуже гарний, зроблений 16. ноября 1866 р.)

1869-го р. Руданський був переложив „Війну жаб з мишами“. Де орігінал, не звісно.*) Ом. Огоновський („Зоря“ 1887, ст. 321) запевнює, ніби він у Ніщинського, і покликаеть ся на лист Руданського до Ковальова („Зоря“ 1886, ст. 96). Тільки ж той лист не дає права на такий здогад; опроче за 25 год після того, як писав ся лист, багато води уплило; тай д. Комар, що нераз балакав з д. Ніщинським про Руданського, нічогісінько не згадуе про істнуване рукопису „Війна жаб з мишами“.

В усякім разі, хоч дечого з творів Руданського не стае, то таки є надія, що вже не довго нам чекати до повного виданя. Горе тільки, що поемі „Цар-Соловей“ — дак мабуть уже амінь.

---

*) Я бачив его 1886 р. у д. Трегубова в Киіві; він же був ласкав зладити для мене копію того рукопису, котру я й передав д. Лукичеви для опублікованя. І. Ф.

Поміж тими паперами, які міні доручив П. Гн. Житецький, є два документи, що кидають вельми важне світло на житє Руданського. Ми досі дуже мало знали про поета. Те, що подав у „Зорі“ 1886-го року Одессит (ст. 78 і д. ст. 94 і д.), долучивши три листи Руданського до Ковальова, — от і все, що ми знаємо, бо з дрібненької заміточки Бориса Познанського („Зоря“ 1885, ст. 135) довідатись можна не гурт. А вже ж можна було б дещо роспитати у тих Руданських, що й досі есть на Поділлю*) та в д. Синицького в Київі. Ті два документи, за які я згадував, то два листи Руданського до його брата Григорія. Про того брата нам відомо тільки те, що пише поет в листі до Ковальова з Ялти 1870 р. 24 юля. От як аттестує його він там: „Щирий Добродію, Віктор Василєвич! Отсе перед Вами стоїть братуха мій старший Григорий Васильєвич; живе він у Каменці-Подольськім, служить у Д. Як. Колба сина, та у єго через добрих людей ласки не має. Зразу був у єго Виницьким бухгалтером, а тепер зійшов на простого писаря при канцелярії Колбасина, і тепер у єго і служба дарма пропадає, *та і гроший біг-ма. Прийізжав він до мене за порадою у сім* ділі, но я лучшоі поради не міг єму дати, як тільки пойіхати до Вас в Одессу і попитать ся, чи нема хоч у Вас у Тимченка в Одессі якого-нибудь штатного місця для єго. Чоловік — мій брат — не академік, но щоти і порядки акцизвіі знає, до діла не лінивий, пить не *любив і не любить і пише не без товку; одна єго біда, що він на* словах не говіркий і тим не в шанобі у товариства і у начальства“.

Один з тих листів Степана до Грицька, писаний на звичайнім почтовім папері, з усіх чотирьох боків, дуже дрібно. Його дуже подерто, — мабуть багацько блукав по руках. Папір зажовкнув, скрізь плями од вохкости. Другий лист дуже вицвів, та папір переховав ся красше. Я подаю листи достоту так, як вони написані, не чіпаючи ані мови, ані ортографіі, ані пинктуаціі.

11. юля 1895. **А. Кримський.**

Два листи Ст. В. Руданського.

I.

Петропиль, 1859, VII. 5.

Коханый Грышо мылый мій брате!

Лыстъ Твій видъ 28. марта и пъять карбованцивъ я видибравъ на страстни недили; — не повирышь, якъ ты мене потишывъ передъ

---

*) Де саме вони на Поділлю, я не знаю. Та я думаю, що рідне село *поетове — Хомутинці Винницького повіту.*

святамы: за тіи грошы я хочъ трохи[1]) пидновився на весну, пры наймній пидновывъ старый жупанъ[2]) та шараварі, вставывшы нови червоніи пасмужкы, та щей и на свята зостався карбованець у кешени. Спасыби тоби братику за твою щырисгь и выбачай мени, що я такъ довго не пысавъ до тебе; бо я тутъ мало що й вынёнъ.

Спершу экзамены, а потимъ праця, щобъ скилькы небудь поправыты свою долю затрымала мене ажъ до сего часу: экзамены пройшовъ[3]) ничого и перехожу въ четвертый курсъ, а робота ище тилько на половыни, ище треба цилый мисяць посыдиты, щоб що небудь пустыты у свитъ, не то щобъ для славы, а хочъ для кешени[4]), бо бида такы бидою, а два рокы ще[5]) треба пожыты въ поганимъ петрополи[6])

Въ кинци мая видибравъ я видъ батькивъ 15-ть карбованцивъ и дорешты опорадывся справывъ соби нови штаны за 9 карб. и чоботы за 3½ а решту проивъ, не вмираты жъ съ голоду. Але скажу тоби братику, гирко мени прыйшлося тыхъ 15 карбованцивъ; — зъ ными разомъ я видибравъ видъ батька такый лыстъ, що й самъ бувъ нерадый. Выпысую тоби де котри мистя; отъ воны:

„Мнѣ обидно, что ты писалъ не самъ, а чрезъ другихъ просишь денегъ, какъ будто считая для себя унизительнымъ просить объ этомъ самъ, — еще горше обидно то, что ты пишешь къ Александру[7]) письмо на мое имя и его просишь за деньги...

„Письма твои писанныя грубо[8]) ничуть не располагаютъ меня въ твою пользу, а только приносятъ боль сердцу и заставляютъ жалѣть, что я употребилъ все мое воспитаніе[9]) для того только, что бъ видѣть тебя неблагодарнымъ...

---

[1]) Не можна розібрати, чи „трохи“, чи „трохы“, та начеб то перве. *А. К.*

[2]) Очевидячки треба розуміти уніформу военно-медичну. — *А. К.*

[3]) — одбув, sc. я. — *А. К*

[4]) Ясно, що поет говорить тутечки про свої „Співомовки“, але про котру редакцію? Насамперед можна сміливо сказати, що мова тут іде не про нове творінє, а про переписку, бо з 29-го юня до 7-го юля Руданський нічого нового не зложив, тимчасом листа цього він пише 5 юля серед розгару праці; потім він дещо написав нове 7—10 юля і того ж таки 10 юля зладив „Преслівля“ до тих творів, що містять ся в перших двох томах „первої редакції“, і вже не писав нічого нового аж до сентября. Відсіля виходить, що отсім листом він натякає на „другу“ (по мойій термінології) редакцію, себ то тую, яка шматками переховуеть ся в д. Комара („другий шматок“ його) і в мене. Наведене місце з листу дехто може взять на доказ того, що „перша редакція“ — то таки справжня чернетка, пописана починаючи з 1851 року. Що ж до моеі гадки, то я еі висловив висше. — *А. К.*

[5]) Курс в Военно Медичній академії — пять год. — *А. К.*

[6]) Тут починаеть ся друга сторінка; „петрополи“ писано малою буквою. — *А. К.*

[7]) Здаеть ся, що се мова про брата стриечного, Олександра Андріевича Руданського. — *А. К.*

[8]) Себ то по вкраінському. *А. К.*

[9]) Батько хоче сим сказати: „кошти на виховане“ В загалі треба зав-

„Вспомоществованіе тебя въ продолженіи трехъ лѣтъ въ Петербургѣ было причиною того, что я затягнулся по шею за васъ въ долги.. и за все это я недобрый отецъ? Богъ свидѣтель, я не проклинаю тебя за твою чорную неблагодарность, а дѣлюсь съ тобою и симъ послѣднимъ кускомъ хлѣба [10]).

„Если захочешь написать письмо, то пиши или почтительно не по малороссійскому, або лучше ничего не пиши!" и проч.

Бильше ничого не треба! тут зачеплено и збыто зъ болотомъ все, що було для мене дорогого: мою покирныcть называють пыхою, мою правду — цьвикою, мою жалисть — здырствомъ, мою вдяку — чорною невдякою... мало того воны личатъ мене годнымъ проклину и заказують мени говорыты зъ ными моею ридною мовою. И ныхай бы вже я идень чытавъ таку ганьбу, а то ии и въ Махнывци [11]) прочыталы чужіи. Що будешь робыты зъ такымы батькамы? Правда я пысавъ пысьмо до Олександра черезъ батькови рукы [12]) и до батька не пысавъ, але я передъ тымъ пысавъ до него [13]), а винъ замовчавъ, а якежъ я маю право пытаты старшого, чому винъ не отвичае, або другымъ запытомъ перерывати его думу? — Я пысавъ до брата, щобъ винъ попросывъ для мене грошій у тата, а самого тата не просывъ — але чыжъ маю я право просыты чого небудь у батькивъ, колы я вже якъ годылось добри дытыни подякувавъ имъ своимъ торишнымъ письмомъ и за силь и за хлибъ и за выховання? — Своимы лыстамы я ему никгды не цьвикавъ, а в лыстахъ до братив, колы часамы що и сказавъ на батька, то правда а що правда то не грихъ. Остатныхъ [14]) грошій я

важити, що отсей россійський лист писано дуже важкою, пентюховатою мовою, яку звуть в Россії „семінарщиною" Тим дивнійше бачити, що він таки пнеть ся говорити нею, а од української, рідної, аж одхрещуеть ся. — *А. К.*

[10]) Починаеть ся третя сторінка. — *А. К.*

[11]) Махнівка — невеличке містечко в Бердичівському повіті Київської губернії, на границі Подільської. Єсть і другі місця (села), що теж звуть ся Махнівками, та я думаю, що Руданський каже не про яку, як про сю саму. Батько його, здаеть ся, жив у маленькому селі Хомутинцях Винницького повіту Подільської губернії (принаймні в паперах поетових е записи, що таке або таке оповідане він чув, бувши ще хлопцем, у Хомутинцях), дак ота Махнівка близесенько туди — *А. К.*

[12]) В Хомутинцях, можна сказати на певне, почти тоді не було, тай у Махнівці теж мабуть ні Треба гадати, що листи і Махнівчанам і Хомутинчанам приходили в Винницю, а що од В. до Хом. (40 верств) близше, ніж до Махн. то Хомутинецький батюшка їздячи до Винниці міг забирати з почти й ті листи, котрі були до Махнівського батюшки (себ то о. Андрія Руданського) тай потім передавати йому (з Хомутинців до Махнівки буде верстов із трицять). Зрештою Махнівка лежить не дуже далеко й од повітового міста Бердичева (20 верстов), де почта неодмінно е. Тільки ж коли одкинути мою догадку про Винницю, то не можна зрозуміти чому б мав Степан писати до Олександра „через батькові руки" — *А. К.*

[13]) Після: „але" спершу було написане та потім замазане: „чыжъ маю я право пытаты старшыхъ, чому вид.." — *А. К.*

[14]) Попереду було: „Лышныхъ", а не „Остатныхъ" то потім замазано.

въ [15]) циле жытя свое у батькивъ не забыравъ: за то що воны пожалувалы мене два (а не тры якъ батько пыше) рокы въ петрополи [16]), я ихъ пожалувавъ два рокы въ каменци [17]), просыдивши два рокы на бурсацькимъ хлиби; а то що батько заплатывъ за прогоны [18]), винъ положывъ бы и такъ на мою выправу [19]). Зрештою я не думаю, щобы у доброго [20]) батька бувъ тилько иденъ холодный розликъ зъ своимы дитьмы безъ жадного вчутя; добрый батько любыть и выводыть дитей черезъ то що воны его диты его кровь, его будуче жытя, а за вчутямъ дитей не обстае, бо знае, що воно залежыть не видъ него, а видъ тыхъ чые воно. Той небатько хто выпомынае [21]) дытыни всю свою трату на него и опомынается вдякы, — то скупый пожычныкъ допомынается довгу! Таты! таты! мы ваши диты а не довжныкы, мы за всигды маемо васъ за батькивъ а не пожычныкивъ — защожъ вы звете насъ невдячными?!

Заказують мени мою ридню мову, — заказуе батько; але в мене бувъ прадидъ и прапрадидъ — воны мени незакаатлы; неслухае батько мои мовы — за то мене и по смерти, може, послухають штырнадьцять мильйонивъ моихъ идномовцивъ. Батько може нелюбыть свои мовы черезъ то, що нею говорать [22]) у насъ мужыкы, — а нибы то въ москивщыни не говорать мужыкы по московськiй? Да и чымъ мы лучче видъ мужыка? вси мы ривни и у Бога и у натуры.

Оттаке-то брате! А що жъ тамъ дiется съ тобою? напышы хоть килька сливъ. Якъ можна, брате, прышлы мени пять карбованцивъ до Спаса, бо на той мисяць не буде вже дей позычыты. Зрештою, колы въ тебе нема — то ничого робыты буде й такъ, — а в Сентябри може що съ Кыива до(б)уду [23]). Будь здоровъ!

Твiй братъ Степанъ Руданьс(ькiй).

---

[15]) Починаеть ся четверта сторінка. — *А. К.*

[16]) Знов „петрополи" написано малою буквою, бо тоді була мода, щоб писати власні імена не великою буквою. У Пушкіна в виданю Анненкова скрізь стоїть „горацій" і т. і. — *А. К.*

[17]) В Камянці-Подільськім. Не важко звідси вгадати, що Степан був стіпендіатом. З рукописів єго видко, що він і на літо не їздив до дому. — *А. К.*

[18]) Себ то гроші за дорогу до Петербурга. — *А. К.*

[19]) Звідси видко, де ховало ся джерело всіх нелагод у сімйї Руданських. Батько бажав, щоб Степан зостав ся попом на єго парафії, а Степан того не хтів, так само як і єго старший брат Гриць. — *А. К.*

[20]) „доброго" переправлено з „нашого". — *А. К.*

[21]) Не можна розібрати гаразд, чи стоїть тут „выпомынае", чи „воспомынае". — *А. К.*

[22]) Цікаво, що в Руданського глагольні закінченя теперішнього часу „т" і „ть" раз-у-раз чергують ся. — *А. К.*

[23]) За рукопис „Нови" (або „другої редакції"). — *А. К.*

II.

Голубе мій сызый
Соколе мій ясный
Братіку мій рідный
Грыгорку!

Памятаешь якъ ты прощався зо мною [1]) — нехай тобі помагае Господь на всякимъ місці де ступнемъ ступышь и де въ речамы повернесся. Спасыбі тобі, братіку! Знаешь тую проклятую жыдівськую бухчу? [2]) мы іі здыбалы за Балтою підъ першымъ горбомъ — тамъ вона на сыдухахъ сыділа [3]) и лехе [4]) іі знае колы и якъ вона до Адесы доіхала, а мы съ паномъ купцемъ (подякуй ему братіку там то хороші́й и розумный чоловікъ) такъ мы съ паномъ купцемъ ще въ суботу до обіда булы въ Адесі. Тилько то [5]) біда моя шо я не попавъ підъ пароходъ и мусів тыждень пересыдіты въ Адесі. Правда небагато я там своіх грошей стратывъ и добріі люды поілы и годувалы а все жъ такы стратывъ два карбованці и за ныхъ потому прыйжлося одбуваты. Въ четвергъ сівъ я на пароходъ „Аргонавтъ" и за тры карбованці цілі суткы купався на палубі въ морськіі воді, покы насъ не прыбыло до Севастополя, бо мы черезъ буру збылыся зъ дорогы тай до Евпаторіі не попалы. Въ пятныцю въ Севасто(по)лі обсушывся, а въ суботу поіхавъ до Симферополя. Въ неділю явывся Врачебніі Управі и выслухавъ першу начальничу похвальбу шо мені грошій не дадуть бо я, мовлялы воны, просрочывъ [6]). У Оберъ-провіантмейстера прыйнялы мене добре; тамъ я обідавъ, тамъ я и вечеромъ погостывъ [7]) и шуткуючи спомянувъ и за тебе [8]). Мені сказалы що можна тілько тобі треба увольнытысь [9]) и поступыты до него на службу въ канцелярію хочь на півроку, або на рікъ, ідно для того шобъ тобі зізнаты тіі діла, а друге

---

[1]) Ось ізнов нова житеписна дата: поет йіхавши з Петербурга на службу в Ялту, був заїздив до своїх. Се було 1861-го року. — *А. К.*

[2]) Якось міні не в тямку, що то воно за „бухча". Мабуть це іронічна назва для труськоі жидівськоі балагули, що раз-у-раз „бухчать", себ то бухае. — *А. К.*

[3]) Значить ся, або загрузла, або коні пристали Сидухою зветь ся дрібна перекупка (Höckerin), що цілий день сидить на базарі коло свого стола та чекае на покупців. — *А. К.*

[4]) лихе. — *А. К.*

[5]) Починаеть ся другий бік листа. — *А. К.*

[6]) Може бути я не помилю ся, коли звідси догадаю ся, що Руданський прийіхав на посаду більше-менче 25. октября. — *А. К.*

[7]) Починаеть ся третя сторінка. — *А. К.*

[8]) Себ то чи не знайдеть ся задля него посада в Криму Та певне, що с того нічого не вийшло; брат мабуть зостав ся в Винниці (диви лист Р-ого до Ковальова, „Зоря" 1886, ст. 97). — *А. К.*

[9]) одставку взяти. — *А К*

для того, щобъ тымъ часомъ для тебе очыстыты місце смотрытеля магазыну. Але пожды трохы; весною хочь не вінъ то вона прыйдуть въ ялту на воды (морськії) я тогді поговорю з нымъ якъ годыться, а тымъ часомъ літомъ [10]) може я зібъю якую копійчыну шобъ хочь тебе на рікъ прохарчуваты — тогді и возьмемся за тее діло а теперь потерпы! Эхъ Грыцю Грыцю! давъ [11]) Богъ, щобъ хочь ты жывъ не далечко одъ мене все бъ мені якось одрадніше було. Въ вівторокъ выіхавъ я изъ Симферополя, але на половыні дорогы заночувавъ, бо въ мене не стало грошій, а безъ грошей вражіи [12]) поштари не хотілы везты. Спасыбі іднову подорожньому татарынові що заложывъ за мене два карбованці тай допхавъ якось до Ялты. И отъ уже два місяці як я въ Ялті на нове господарство [13]) міняю, купую, позычаю — хочу хочь трошкы прилагодытыся та на місті статы, а то вже надоіло до бісового батька снуватыся по-світі изъ кутка въ кутокъ и прыстановыська не маты.

Будь здоровъ съ празныкамы та зъ новымъ рокомъ.

Твій братъ Степанъ. Ялта 21. дек.[14])

[10]) Бо в літку прийіздить до Ялти багацько слабих людей купати ся в морі, то лікареві добра практика. — *А. К.*

[11]) Очевидячки треба додати „бы“. — *А К.*

[12]) Починаеть ся четверра сторінка. — *А. К.*

[13]) Додайте: „прибув“, „прийіхав“ то що. — *А К.*

[14]) Нема сумніву, що лист писав ся 1861 р. — *А К*

Літературні стремлїня галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

IX.

Задача, котру історичні обставини таким способом накинули шляхті, була загалом взявши дуже тяжка, а для неі тим тяжша, бо вимагала не лиш великоі енергіі, званя діла і зрозуміня духа часу, але і великоі саможертви. Не мож сказати, щоби шляхта не була енергічною, — противно, що за часів Йосифа II, а тим більше по єго смерти вона розвинула була кипучу, горячкову діяльність іменно в справах економічних, дотикаючих єі відносин до мужиків. Що ж з того, коли ся діяльність, як і всі єі сімпатіі і стремлїня звернені були в сторону як раз діяметрально противну тим стремлїням новійших часів, котрі намагали до освобдженя мужицтва з під економічного і суспільного підневоленя. Характеристичною цїхою сеі діяльности, котра становить єі прінціпіальну ріжницю від економічноі діяльности народів цівілізованих, було стремлїнє не наперед, до освободженя мужиків, до наділеня їіх економічними і суспільними правами, але назад, до можливо найбільшого їіх підневоленя. Головним єі змаганєм було вернути ся до тих порядків, які панували за благословенних для неі часів колишньоі Польщі, і переважно з тоі суперечности, яка заходила між єі стремлїнями а реформаторськими змаганями кінця XVIII. віку, вийшла та культурна неподвижність Галичини в першій половині XIX. віку, котра так різко відріжняє Галичину від сусідніх країв, а тим більше від західньоі Европи. „Слова: sta sol ne moveare — каже автор брошури „Listy galicyjskie, Supraśl 1843“ — стали ся, здаєть ся, програмою Галичини від часу єі окупаціі; то ж осталась вона вірною цїй новій (?) девізі з цїлою резігнацією і послухом підневольного чоловіка! Не для Галичини зробила цівілізація від 70 літ такі великі поступи, не для неі появили ся чудові винайденя в науках природничих; не для неі всюди інде зревідовано і упорядковано права, заведено в них гармонію і приладжено до нинішніх вимогів освіти і часу; не для неі промисл і торговля стали де інде, мож сказати, условинами житя найсильнїйших держав; не для неі в кінці усміхаюча ся з кождим роком живійше надія всіляких реформ будить загальні змаганя людського знаня і заохочує до зелізноі витревалости! На всі ті чудові прояви дивити ся мусить Галичина закаменілими, бездушними очима! Перемінила ся вона подекуди в европейський Китай, котрого державною задачею від кількох тисяч років є і була цілковита неподвижність в справах політичних, моральних і матеріяльних.“ Цітовано в брошурцї „(Obecny stan Galicyi. 1843 стор. 8—9.)

Але несправедливо було би всю вину за такий стан Галичини складати на уряд австрійський, як сего хоче автор брошури. Особливо за те, що не для Галичини „всюди інде зревідовано і упорядковано права, заведено в них гармонію і приладжено до нинішніх вимогів освіти і часу“, не мож винувати уряд, котрий спеціально за часів Йосифа був власне представителем вимогів освіти і часу і старав ся зревідувати і упорядкувати права, коли противно шляхта була завзятим ворогом урядових реформаторських змагань. Тай несправедливо автор називає девізу: „sta sol ne moveare“ для Галичини новою, бо вона єі знала ще за часів колишньоі Польщі, і як раз реакційні стремліня шляхти причинили ся в значній мірі до того, що вона, по короткім ослабленю підчас оживляючого панованя Йосифа II. вернула ся до Галичини в повній свойій силі.

Бо навіть зелізна енергія Йосифа II. не годна була викресати з Галичини животворящого вогню, котрий би завмерле житє єі огрів і випровадив в т р и в к и й рух; та й ту іскорку житя, котра по нім була лишила ся, пануюча верства старала ся всіми силами придушити і справді придушила, так що в порівнаню з шляхтою навіть реакційний уряд австрійський першоі половини XIX. віку видає ся поступовим, бо хоть своіми декретами придворними ставав часом в обороні підневолених мас народніх. Як мурашки, коли йім хто розрушить йіх муравлисько, так пануюча верства заметушила ся була по Йосифових реформах, щоби, скільки мож, вернути назад status quo ante і змаганя єі в тім відношеню становлять іменно весь зміст єі економічноі діяльности.

За часів колишньоі Польщі дідич був самодержавним властителем всеі землі в селі і самодержавним паном свойіх мужиків. Уся земля була панська, — не лиш та, котру дідич мав в своім безпосереднім ужитку, але й та, котра була в руках мужиків. Ніхто не смів мішати ся в єго відносини до мужиків; ніхто не смів ограничувати єго майже безграничноі власти над ними і над йіх землею; державноі власти і контролі над єго поступуванєм не було. Він робив, що хотів; міг, коли єму сподобало ся, відібрати мужикови землю і прилучити до двірськоі, а єго прогнати; міг, коли схотів, загосподарований мужицький грунт проміняти на який небудь двірський неужиток, і на тім неужитку посадити мужика; міг мужицький грунт поділити між кількох мужиків.

Реформи Йосифові у всіх сих відносинах наложили на дідичів великі ограниченя. Із самодержавного сільського царька вони зробили звичайного австрійського підданого, підлеглого ц. к. окружному старості і єго ляндсдраґонам, а натомісць піднесли правне і економічне положенє мужика. Перевели вони передовсім різкий поділ землі на домінікальну (панську) і рустікальну (мужицьку), постановляючи, що ґрунти, котрі в дни 1. ноября 1786 находили ся в посіданю мужиків, мають на завсігди остати ся мужицькими (декрет придв. канц. з 2. апр. 1787 і §. 11 патенту з 10. февр. 1789) і що дідичеви не вільно тих ґрунтів мужикови відбирати або йіх без дозволу мужика і без відомости окружного староства на інчі міняти. Те саме постановляв §. 6. па-

тенту з 26. мая 1789, заказуючи дідичам забирати рустікальні грунти на свій ужиток, і приказуючи, що грунти ті завсігди мусять находити ся в посіданю мужиків, до котрих дотації вони належать.

Отже по смерти Йосифа, коли енергія центрального уряду в обо роні мужицтва значно ослабла, вся діяльність галицькоі шляхти обернула ся на те, щоби ті постанови помершого реформатора знівечити. Зараз за часів Леопольда і в перших роках панованя Франца I. почала шляхта загортати силоміць хлопські грунти і допускати ся на мужиках всіляких безправств, так що декрет придворний з 28. юня 1798 ч. 2132, покликаний в губерніальнім розпорядженю з 20. юля 1798 ч. 20541 мусів пригадувати припис забороняючий втягати мужицькі грунти обложені рустікальним податком в посілість домінікальну. Припис сей пригадував тодішній центральний уряд не з якоісь особливоі прихильности для мужиків, але для того, що від втягненого в домінікальну посілість мужицького грунту тратив рустікальний податок. Але таке пригадуванє не помагало нічого; уряд занятий був війною з Францією, а шляхта не бояла ся паніряних громів, не попертих фізичною силою, і робила далі своє, збільшаючи без перестанку свої домінікальні посілости відібраними від мужиків грунтами. Три рази ще уряд пригадував ся шляхті в ріжних часах з дотичними своіми постановами, а іменно: декретами придворними з 16. нояб. 1804 ч. 16231, з 18. окт. 1811 ч. 14969 і декретом губерніальним з 25. сент. 1827 ч. 64744, приказуючи окружним старостам боронити стан мужицького посіданя против безправних претенсій дідичів і дбати про те, щоби опорожнені з якоі небудь причини мужицькі грунти надавано лиш мужикам, бо на грунтах тих лежить не тілько обовязок уплати податків, але також обовязок військовоі служби; але ті часті пригадуваня свідчать лиш о безсильности тодішнього уряду супротив шляхти і о успішній боротьбі шляхти з урядом, з єго декретами і з мужиками. Очевидно, в сій важній справі шляхта потрафила поставити на своім.

Не інакше діяло ся з заказом заміни мужицьких грунтів за панські і з заказом діленя мужицьких грунтів.

Декрет придворний з 2. апр. 1787 постановив був, що дідичам не вільно міняти своіх грунтів на мужицькі, а то під карою подвійноі вартости, хіба по переведенім попередно через окружне староство доходженю і по сконстатованю, що мужик, котрого грунт мав ітй до заміни, на ню по своій добрій волі згодив ся. Але видко, що декрет сей не богато помагав, бо дальший декрет придворний з 1. авг. 1805 ч. 15194 (губ. розп. з 22. нояб. 1805 ч. 48023) на́-ново заказує заміну домінікальних грунтів за мужицькі, коли більшість громади на те не згодить ся, — і майже слово до слова те саме пригадує губерніальний декрет з 3. юля 1825 ч. 37611, з чого видно, що через цілий той час домінії навіть против волі більшости громадян міняли після свого уподобаня панські грунти за мужицькі, і міняли очевидно гірші грунти, неужитки за ліпші, через мужиків загосподаровані.

Заказ діленя мужицьких грунтів повторював уряд ще за часів Йосифа чотири рази, декретом придворним з 14. апр. 1785 ч. 739, патентом з 16. юня 1786 §. 41, патентом о мужицькім праві наслідя з 10.

мая 1787 §. 3. і губерніальним розпорядженєм з 3. юля 1788 ч 14921. Коли вже за 10 літ Йосифового панованя треба було заказ сей кілька раз поновляти, то щож доперва пізнійше, коли шляхта сміливо підняла голову а уряд став за слабий і за мало енергічний, щоби своім декретам забезпечити фактичне переведенє! І ось цілий ряд декретів придворних і губерніальних свідчить документально о великих побідах неперебираючих в средствах доміній над урядовими приказами і мужиками і о тій запопадливости, з якою шляхта вміла ходити коло оборони своіх економічних прівілеів. Губерніальне розпорядженє з 2. апр. 1802 ч. 10645 констатує, що доміниі часто не оглядають ся на §. 41 патенту з 16. юня 1786 заказуючого діленє мужицьких грунтів, що поділивши грунт, на котрім сидів один мужик, між кількох господарів, кяжуть кождому з них відроблювати таку саму панщину, яка перше належала ся з цілого грунту. Декрет придворний з 6. дек. 1804 (губ. розп. з 4. янв. 1805 ч. 52771 ex 1804) жалує ся знов, що доміниі цілі грунти мужицькі ділять на пів- і чвертьгрунтові господарства, ба навіть чверть-грунтові ділять на ще дрібнійші посілости і приказує звертати пильну увагу на таке поступуванє доміній. — Декрети губерніальні з 25. юля 1806 ч. 29147 і з 9. окт. 1812 ч. 35897 пригадують на ново постанови законні против поділу мужицьких грунтів і приказують окружним староствам, щоби з більшою увагою як до тепер дбали про виконанє з приписів закона, щоби кождий припадок такого противозаконного діланя остро карали і правний стан річи, який перед поділом істнував, назад привертали. — Те саме повтаряє декрет придворний з 2. дек. 1813 ч. 17712 (губ. розп. з 24. дек. 1813 ч. 46660), додаючи, що против такого діленя грунтів тим острійше належить виступати, бо дотація галицьких мужиків в грунтах є така мала, що цілий мужик (ціле господарство мужицьке) має найбільше 20 кірців засіву або $13^1/_3$ моргів поля. – Тим більше отже дивувати мусять постанови інчих декретів а іменно декрет губерніальний з 14. нояб. 1806 ч. 46526, письмо окружне з 24. марта 1809 ч. 9552. IV. і декрет придворний з 20. дек. 1820 ч 37400 (губ. розп. з 26. янв. 1821 ч 3552) позволяючі помимо такоі малоі дотаціі на діленє грунтів, коли грунт мужицький окаже ся такий великий, що господар очевидно не годен єго обробити. Бо хоть декрети сі додавали, що поділ такий відбувати ся має без примусу і не після самоволі доміній, а під загрозою неважности лиш при іртервенціі окружного староства, то застереженя сі не варті були навіть того паперу, на котрім були писані. Шляхта показала ся тут дужшою як урядові декрети і застереженя. Збільшаючи з одного боку обшир своіх посілостей, котрі вже без того були такі великі, що навіть нелюдське і безцеремонне визискуванє даремноі панщинноі праці не вистарчало на йіх належите загосподарованє, безперестанним загортанєм мужицьких грунтів, а не знаючи інчоі сістеми господарськоі, як лиш оперту на тій панщині, вона всіма силами і всілякими штучками перла до того, щоби помимо патенту з 1786 установившого maximum панщини і спосіб єі відроблюваня збільшити число даремних робучих рук без ніяких уступок з свого боку. Вона в тій ціли вміла знаменито використати невідрадне положенє мужика посадженого

на батьківськім грунті і обовязаного сплатити своіх братів і сестер, а немаючого на сплату потрібних грошей. Найлекший ратунок для него в такім разі був: поділити батьківський грунт між усіх наслідників. Але закон на поділ не позволяв, і опираючись на тім законі міг на него і дідич не позволити, і лиш тоді мяк і годив ся на него, коли всі інтересовані наслідники обовязували ся відроблювати від припадаючоі на них пайки таку саму панщину, яку йіх батько відроблював з цілого грунту. Дідичеви таке множенє панщини приносило очевидну користь, бо в кождім селі рік в рік кілька господарств через наслідсво переходили в інші руки. А що мужик відробляючи приміром з чверти грунту таку саму панщину, яку єго батько з цілого, мусів економічно руйнувати себе і ніколи не годен був загосподарювати ся по людськи, про те єму було байдуже. Де ж і такий поділ грунтів єму не вистарчав, там не було нічого лекшого, як задобрити окружне староство або окружного комісаря і під позором, що господарство за велике і один господар не годен єго обробити, розпаювати грунт між кількох господарів і таким способом збільшити собі число обовязаних до панщини рук. Не дармо ж губерніальні і придворні декрети жалують ся, що окружні староства за мало дбають про строгe виконанє дотичних постанов закона!

Але діяльність шляхти мала на цїли не лиш одно розширенє домінікальноі посілости коштом посілости мужицькоі і збільшенє укороченоі патентом з р. 1786 панщини. Вона ціле реформаторське законодавство Йосифа, цілу сістему і духа тих реформ уважала безправним ґвалтом над своіми самодержавними прівілеями, отже й против цілоі сістеми звернена була єі реакційна діяльність. Кожду постанову законну, котра в той чи в інчий спосіб старала ся хоть троха улекшити мужикови єго долю і зменчити тягар, накинений на него самоволею панською за колишньоі Польщі, уважала шляхта вопіющою кривдою для себе, безправним нарушенєм єі споконвічних прав; найвисшим отже єі ідеалом було привернєнє тих вольностів шляхотських, яких вона перше уживала. Писаного закона вона не годна була в цілости знівечити, бо законодавча власть була в руках самодержавноі корони; за те с тим більшою енергією взялась вона коли вже не до правного то бодай до фактичного зруйнованя ненависного йій законодавства.

Дуже докладний образ сих єі змагань і результатів, яких вона добила ся своєю кипучою і енергічною діяльністю за яких 10—12 літ по смерти Йосифа, дає нам наведене вже повисше губерніальне розпорядженє з 2. янв. 1802 ч. 10645. Обємисте се розпорядженє містить в собі цілу коллекцію всіх тих безправностів і насильств, яких шляхта допускала ся на безпомічних мужиках, щоби повернути назад часи „золотоі вольности“. „Як з одного боку — каже губернія львівська — боронити належить доміниі у всіх йіх інвентаріальних і законних правах, так з другого боку належить боронити бідного і безпомічного мужика від самоволі, гнету і всіляких кривд; єго скарги і жалоби мусять бути скоро і докладно розсліджені, і коли вони справедливі, то мусить він дістати відшкодованє і належну забезпеку на будуще. Мужикам мусить бути вноєне переконанє, що вони живуть під справедливим

і лагідним урядом і заживають так само як і другі жителі краю тоі горожанськоі свободи і опіки, котра йім дає безпечність особи, власности і ужиток добра придбаного йіх пильністю та заохочує йіх до дальшоі пильности і запопадливости. Тимчасом численні жалоби і переведені на йіх подставі доходженя показали, що декотрі домініі, йіх урядники і державці допускають ся всіляких здирств, покривджень і гнету під всілякими, хитро придуманими і рафінованими притоками; що уживають всіляких способів і штучок, щоби мужикам перешкодити у внесеню скарг, щоби йіх відстрашити від доходженя своєі кривди в окружнім старостві і в висших урядах, а коли вони помимо того жадають відшкодованя за понесені кривди, пригрожують йім дальшими здирствами і кривдами; що в кінці декотрі окружні староства то зволікають з доходженями на скарги мужиків, то йіх лиш сяк-так переводять, не признають мужикам належного відшкодованя, або ударемнюють відшкодоване хитро виманевими або силуваними загодами.

І так: 1) „Майже при кождій зміні в особі дідича, що в Галичині дуже часто буває, списують ся нові інвентарі грунтові, при чім дуже часто вписують до них нові або підвисшені панщинні повинности. На підставі таких нових інвентарів уважають себе опісля дідичі управненими жадати тих нових або підвисшених повинностів. Коли ж мужики почипають вносити скарги, закриває ся дідич тим, що новосписаний інвентар був йім прочитаний, що вони его підписали, отже потвердили, що в кінці окружне староство его корамізувало, отже узнало важним. Тимчасом мужики покликують ся на старі інвентарі грунтові і на попереднє довголітнє відроблюване менчоі панщини — а індівідуальні підписи на новім інвентарі або заперечують, або заявляють, що йіх при відчитаню і поясненю нового інвентаря несподівано заскочено, що йіх до підпису присилувано, що вони змісту і наслідків списаня нового інвентаря добре не зрозуміли і не знали, що з йіх підпису вийде збільшене панщини“. Пригадує отже губерніальне розпоряджене окружним староствам - хоть очевидно надаремне — виразний *припис патенту з 5 янв. 1781, що панщинні повинности оцінювати належить після старих грунтових інвентарів і списаних по ним спеціальних фассій, бо чого дідич не фассіонував, того не має права від мужиків жадати*, — і наказує старостам, щоби при предложеню таких нових інвентарів доходженя своі не ограничували на те, чи в них нема скасованих повинностів (так званих prohibita generalia), але щоби переконували ся докладно, чи нема в них яких нових, в старих інвентарях не вписаних або підвисшених повинностів ..

2) Часто заключали домініі з мужиками загоди або інчі договори на нові, підвисшені або переміненні повинности, на сплату в грошех, відробок і т. д., при чім зі скарг і жалоб мужиків показувало ся, що йіх до таких загод силувано всілякими хитрими штучками, грізьбами або побоями, що йіх що до змісту умови в блуд впроваджено або вони еі не зрозуміли, що вони не знали і не розважили добре наслідків загоди. Пригадує отже губерніальне розпоряджене староствам циркулярне письмо з 10. сент. 1789 ч. 21363, після котрого всі умови заключені між домініями і мужиками найменче на три роки потребують

до важности затверджения староства і наказує йім при предложеню таких контрактів добре розслідити не лише, чи згода наступила за доброю волею і розвагою громади, але також чи мужики приймаючи на себе нові повинности не підкопують своєі екзістенціі, чи зможуть себе виживити і чи йіх тягарі не збільшили ся по над міру відповідаючу йіх грунтови і зарібкови.

3) „Довголітній досвід показав — каже далі губерніальне розпоряджене — що дідичі тримають мужиків на панщині по над законно приписані години; ділять цілі дні панщини на кілька день; перемінюють по кілька раз на тиждень тяглу панщину на ручну або на відворот; накладають на панщині роботу на міру (т з. замісць казати цілий день в законно приписаних годинах орати, жати або снопи возити, кажуть виорати певне число моргів, вижати або звезти певне число кіп, через що робучий день протягає ся дуже значно); тяглу панщину, коли єі не потребують, кажуть собі сплачувати грішми; жадають подвійного числа ручноі панщини від тяглого мужика, котрого худоба згибла через заразу, (через що він, коли був обовязаний тяглом відбувати 3 дни панщини, мусів єі руками відбувати через 6 день); кажуть таким мужикам відраблати панщину, котрі після патенту від неі вільні; заповідають панщину за пізно; виганяють цілі родини тоі самоі дияни на панщину; за панщину невідроблену кажуть собі по над міру оплачувати або по над міру надроблювати; ділять, переносять або призбирують винну панщину в спосіб для мужика прикрий і недозволений (приміром панщину з зими призбирують і переносять на слідуючу весну або літо. і кажуть разом призбирану і нову панщину відрабляти); висилають в дорогу в невідповідний або законно недозволений час; не платять приписаних патентом належитостей за т. зв. далекі підводи і післанців; силують мужиків по над законно приписану панщину до безплатноі служби при польованях, до посилок, нічних варт, до оброблюваня на користь доміній опорожнених мужицьких грунтів (пусток) до сушеня мочарів, до городженя плотів на панських грунтах, до спусканя панських ставів; а в кінці силують мужиків до робіт заказаних (prohibita generalia)".

Звертаючи отже увагу окружних урядів на всі ті безправности і ґвалти, приказує губерніальне розпоряджене держати ся ясних і виразних приписів патенту з 10. юля 1786 і після сего патенту рішати жалоби і скарги мужиків.

4) Помимо заказу придворного декрету з 16. сент. 1800 ч. 2611, оголошеного губерніальним розпорядженем з 12. янв 1801 ч. 16797 віднаймали дідичі панщину, призначену до оброблення власного йіх господарсвва, інчим дідичам або приватним особам

5) Патент з. 9. авг. позволяв дідичам тих мужиків, котрі обовязані були лиш до одно-або дводневоі панщини, потягати до панщини через 3 дни, але лиш в часах сінокосів і жнив, і лиш за заплатою після місцевих цін, а не після інвентаріальних, значно низших від місцевих Тимчасом дідичі, опираючись на постанові патенту з 1. сент. 1781, після котроі мужик обовязаний був до безусловного послуху свому панови, хоть би навіть розказ панський кривдив его, потягали му-

жиків до панщини навіть по над 3 дни, і не лише в часі сінокосів і жнив, але коли йім схотіло ся, і або зовсім нічого йім не платили, або дуже мало; дні не спожитковані в часі жнив і сінокосів переносили на інчий час або казали собі за них платити. Наведене губерніальне розпоряджене пригадує отже окружним староствам припис § 42, патенту з 16. юня 1786, після котрого дідич не сміє мужика против єго волі силувати по над єго панщинні повинности до інчих робіт, навіть за заплатою, і приказує староствам в разі скарги строго тримати ся сего припису. Приказ сей однакож нічого не помагав, бо губерніальні розпорядженя з 25. янв. 1805 ч. 2608, з 19. апр. 1817 ч. 16933, з 26. юля 1822 ч. 38981 (декрет придв. з 8. юля 1821), і декрет придворний з 16. апр. 1835 ч. 8156 мусіли єго наново пригадувати.

6) Пригадуючи дальше наведений уже попередно заказ діленя мужицьких грунтів губерніальне розпоряджене наводить, що при доходженях над скаргами мужиків уряд з невдоволенєм спостеріг, що богато доміній усі двірські господарські роботи, спекуляції і потреби хотіли би заспокоїти лиш панщиною і силуваною службою, що бідному мужикови ограничують кожду спосібність до зарібку ручною або тяглою роботою, що єго без перестанку мучать силуваними службами і роботами, перешкаджають єму в оброблєню єго власного господарства і через те єго і без того нужденьє і безпомічне положенє ще більше погіршають, — що в кінці уживають всяких можливих штучок, щоби панщину побільшити. І так:

7) Конфіскують мужицьку худобу обо господарські знаряди прихоплені на панських грунтах, пасовисках і лісах і замісць жадати належного після закона відшкодованя за мниму шкоду, накладають на мужика тілько нових днів панщини, кілько йім схоче ся.

8) Запомог в збіжу або в інчих предметах, до котрих дідичі після закона (окружного письма з 21. февр 1788 і 22. юня 1789 і патенту з 19. апр. 1790) обовязані, уживають вони до покривдженя мужиків, бо замісць казати собі звертати йіх грішми або збіжєм побільшують в самовільний і надмірний спосіб панщину.

9) Довги за борґовані напитки кажуть в утяжливий спосіб відробляти панщиною. І тут наведене губерніальне розпоряджене приказує держати ся строго окружного письма з 30. авг. 1788, після котрого напиткір на борг давати не вільно, а шинкарів, котрі мужикам забирають в застав господарські знаряди або худобу, карати належить подвійною квотою кредитованої суми і зворотом заставу і заказує приневолювати мужиків до відроблюваня кредитованої суми панщиною.

„Коли так з одного боку в богато місцевостях практикують ся численні кривди і утиск мужиків через силуванє до неналежних даний і робіт, — каже губерніальне розпоряджене — то з другого боку не менче численні бувають скарги мужиків, що дідичі, йіх урядники і державці бють йіх при панщині і при всяких інчих оказіях. Пригадуючи отже патент з 1. сент. 1781, інструкцію з 12. февр. 1787, патент з 15. нояб. 1787 і окружні письма з 12. юля 1787, з 3. юля 1788 і з 11. марта 1793 ч. 686 , приказує губерніальне розпоряджене відповідно до сих постанов кождого дідича або єго урядника, котрий би без дозволу

окружного староства карав мужика буками, карати карою грошевою відповідаючою числу ударів, а в разі тяжшого покаліченя поступати після § 119 кріміназьного кодексу. Не потреба чей додавати, що як в сій, так і в усіх інчих обговорених справах се губеріальне розпорядженє не принесло утисненим мужикам ніякої справдішньої помочи, а доказують се: окружне письмо з 3. окт. 1805 ч. 40954, губерніальне розпорядженє з 5. дек. 1818 ч. 64499, декрет придворної канцеляріі з 10. дек. 1818 ч. 27791, губерніальний декрет з 10. марта 1821 ч. 12236, декрет придворний з 8. февр. 1828 ч. 2912 і губерніальний декрет з 23. дек. 1841 ч. 82290, котрі постанови против тілесних кар наново пригадують і в-одно домагають ся їх строгого виконаня. При тім з губерніального декрету з 23. дек. 1841 довідуємо ся о цікавім факті, що домініі опираючи ся на неяснім декреті придворнім з 20 нояб. 1781 уважали себе в праві за заплатою кари 1 гульдена від. валюти (40 кр. в. к.) від одного бука окладати своїх мужиків буками, коли і кілько їм хотіло ся! Губерніальний декрет і покликаний в нім декрет придворний з 11. нояб. 1841 ч. 33844 з великим невдоволенем констатує се дике поступуванє домівій, але зарадити сему варварському звичаєви не було в силі, як загалом ціле паніряне законодавство австрійське першої половини XIX. віку було безсильне перед бутною самоволею домінїй, і може хіба лишень послужити яко свідоцтво, що уряд австрійський хоть на папері старав ся облекшити долю мужиків і відстрашити дідичів стяганєм кар грошевих від надмірного збиткованя над мужиками,— і хоть сам був прихильником як найсильнїйшої реакції в політичних і економічних справах, то в відношеню до мужиків був без порівнаня більш гуманний і чоловіколюбний як шляхта. Причина сеі безсильности уряду лежала по части в сурепечности і неясности єго законів. Бо всі наведені повисше розпорядженя і декрети заказували дідичам бити мужиків лише при провинах виплаваючих з підданства і панщини. А при тяжких поліційних провинах, в котрих дідич виступав не яко дідич але яко перша судова інстанція, був він зовсім управнений карати мужиків карами аж до 10 буків без попереднього дозволу окружного староства. Очевидно, що таке подвійне становиско дідича давало легку спосібність до надужитя власти і що він як найобширнійше використував се своє становиско підкладаючи під понятє тяжкої поліційної провини такі провини, котрі або зовсім не були провинами або випливали з підданства і панщини, заспокоюючи в такий спосіб чутє мести або ненависти до мужика, котрий смів уважати себе за такого самого чоловіка як єго пан. Се чутє ненависти доводило іменно до того, що дідичі, такі скупі і падкі на гроші, не жалували часто навіть кількацяти гульденів кари, коли їм прийшла фантазія висічи свого мужика різками або випражити єго буками.

Очевидна річ, що надуживаючи в такий спосіб своєі законної власти або тиснучи мужика всілякими способами, з котрих повисше гугуберніальним декретом з 3 апр. 1802 ч. 10645 урядово сконстатовані становлять лиш малу частину, і маючи повну свідомість безправности свого поступуваня, домініі старали ся всілякими способами недопустити мужика до прислугуючого єму після закона права скарги і зажаленя

у висших властей против панськоі сваволі. Тож губерніальне розпоряджене з 2. апр. 1802 обговорює в 10 – 20 уступах всі ті перешкоди, які домінії ставили мужикам, коли вони хотіли скаржити ся на йіх безправности. І тут зрештою саме, оперте на смішній бюрократичній формалістиці австрійське законодавство тодішніх часів в значній мірі улекшувало домініям йіх змаганя. Як відомо мужик, котрий уважав себе яким діланем домінії покривдженим, обовязаний був після патенту з 1. сент. 1781 скаржити ся на дідича насамперед самому таки дідичеви, і доперва коли домінія на таку его скаргу перевела розправу і видала рішене, з котрого мужик був невдоволений, міг він від него відкликати ся до окружного староства. Отже наведене губ. розпоряджене з 2. апр. 1802 констатує на підставі численних переведених доходжень, що домінії зголошуючим ся зі скаргами на них до них же самих мужикам всякими можливими способами докучали, то удаючи. що хочуть справу по доброму залагодити, то відстрашуючи йіх грізьбами а навіть побоями від дальшого доходженя скарги, то виганяючи йіх по просту з домініальноі канцеляріі. Коли ж мужик прогнаний або навіть побатий ішов прямо до окружного уряду зі скаргою на таке поведене пана, то окружний уряд не вглядаючи близше в справу відсилав его назад до домінії! Ба, окружні уряди ішли в своїй податливости домініям ще дальше. Істнував строгий закон против покутних писарів. Отже окружний уряд діставши „суплїку“ на письмі против дідича, коли з прихильности для него не хотів доходити справи, не доходив чи скарга слушна чи ні, але висліджував передовсім автора супліки і кваліфікуючи его без близшого розсліду яко покутного писаря арештував его і строго карав. Губ. розпоряджене справедливо каже, що таке поступуване має на цїли заперти мужикови, котрий прецінь має право дати свою скаргу списати кому хоче, дорогу до окружного уряду і до висших властей.

Але домінії мали ще радикальнійший спосіб, щоби відстрашити мужиків від скарг. Коли мужики або громади, уважаючи себе покривдженими через дідича, сходили ся супокійно на нараду, щоби умовити ся що до внесеня якоі просьби або жалоби до самоі домінії або до висших властей або щоби з ким свідомим справи порадити ся що до провадженя своеі справи, то домінії уважали такі сходини яко бунт, яко збіговиско в карній цїли, яко підмову до непослуху і кваліфікуючи се яко кримінальну провину та по поверховнім переслуханю в домінії арештували йіх або значну часть цїлоі громади і відставляли цїлими масами до кріміналу, де йіх очевидно довше перетримували, хоть звичайно зараз по першім переслуханю пускали на волю.

Тож уряд видав в цітованім розпорядженю дуже строгі приписи і постанови окружним староствам, щоби мужиків в сім може найважнійшім йіх праві боронили і не давали йіх хоть в сій чисто формальній справі покривдити. Центральному урядови очевидно найбільше ходило о те, щоби не запираючи мужикам уже зовсім дороги до себе, збудити і утримати в них переконане, що він один стереже йіх правди і боронить йіх від цїлковитого запропащеня через панську самоволю, і для того і в сій як і в попередніх справах він видавав ще й пізнійше

численні розпорядженя, щоби через окружні уряди утримати мужиків в цілости в йіх праві вношеня скарг до висших властей (губ. розпорядженє з 10. дек. 1802 ч. 32863, з 23. дек. 1803 ч. 35160, з 20. юля 1804 ч. 17882, з 14. юня 1805 ч. 23721, з 27. сент. 1805 ч. 40249, з 10. авг. 1810 ч. 25839, з 15. апр. 1814 ч. 12307). Але вже само часте повторюванє сих розпоряджень свідчить виразно о тім, що прикази урядові не додержувались і що і в сій справі дідичі, коли не у всіх то по крайній мірі в частих випадках при чім раз більшій податливости окружних урядів уміли поставити на своїм і право скарги зробити для мужиків в значній мірі іллюзоричним *).

А не треба забувати, що наведене губ. розпорядженє, котре нам подало такий докладний образ ретроградноі діяльности галицькоі шляхти, носить дату 1802 року — отже походить ще з часів, коли в австрійській а особливо в галицькій бюрократіі ще доволі живі били Йосифові традиціі і прихильність до єго суспільно-політичних поглядів, і коли крім того незавершена війна з Францією склонному до реакціі центральному урядови не позволяла широко розправити крила і казала оглядати ся на задні колеса, — коли отже чи то з суспільно-економічноі сімпатіі для працюючих і підневолених мас, чи з осторожности політичноі оборона мужицьких інтересів входила ще яко тако в політичну програму центрального уряду. Коли отже тоді оборона мужика виходила так слабко, що шляхта за яких 12 літ по смерти Йосифа потрафила відзискати в значній мірі назад завойований від неі мужицький терен, то щож говорити о тих часах, коли війни покінчили ся і Віденьський конгрес запечатавши на довгий час революційний період дав центральному урядови можність приложити в практиці свою сістему застою і неподвижности політичноі, а галицькій шляхті дав можність використати єі для своіх інтересів. Не з разу очевидно се стало ся, не з разу! Се би було противило ся фундаментальній засаді уряду, котра не допускала наглих перемін і скоків. Противно, з початку, зараз по Віденськім конгресі все ще немов би йшло по давньому, і навіть немов би здавало ся, що безнастанне пригадуванє урядових приписів і законів таки конець кінцем щось троха помогло. Аж пізнійше виступив уряд отверто зі своіми реакційними стремлінями і став йіх переводити також і в справах мужицьких, о скілько се мож було без нарушеня букви закона. „По заключеню Віденьського мира“—каже автор рукописноі статті „O Reformach, jakie w Galicyi w stosunkach poddańczych przeprowadzone zostały“ — „немов ліскою чарівничою порушені почали висувати ся численні процеси, бо треба було по воєнних невдачах допомогти підданим; вимагала того політика, щоби нарід сільський забув пролиту в чужій справі кров своіх синів; треба було, щоби мужик прийшов

---

*) Про се все диви ся: I. L. Klunker, Die gesetzliche Unterthans-Verfassung in Galizien. Lemberg 18'5. II. стор. 35—323. а також Moritz Drdacki, Ritter von Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens. Wien 1838

як найскорше до утраченого в далеких підводах тягла; треба було допомогти єму до відшкодованя за оплачувані в минувших роках високі податки і подати єму можність оплачуваня проєктованого висшого податку. Безперестанні комісії, множене протоколів, затверджуване за мужиками найнеслушнійше занятих ними грунтів (!), накладане кар в подвійній вартости справдішніх або мнимих провин по стороні дідичів і інтабуляція тих кар на йіх маєтностях були в тих часах на порядку дневнім діяльної і завистної бюрократії. Там і сям (!) придибані надужитя, яких декотрі дідичі справді против підданих допускали ся — бо де право, там і можливість надужитя — повинні були в самім зароді бути усунені, до чого приписи ex officio обовязували низші власти, але мова тут о масах виточених справ, в котрих не мож було добачити найменчого надужитя (?). Не позабуто і о просвіті сільського народа; накази закладаня і вивінуваня сільських шкілок по над сили громад, познайомлюване громад з умілістю натяганя того або інчого припису, щоби найдивачнійші претенсії довести до пожаданого кінця, було головним предметом занятя тодішньої бюрократії; доводило се до признаня особливих заслуг, коли котрий урядник годен був похвалити ся залагодженем великого числа так зв. преграваційних справ на користь мужиків. Також цісарь Франц відвідав 1817 року Галичину, а надавши шляхті нібн констітуційні свободи тісно привязані до власности домінікальної, забрав є собою тисячі скарг майже всіх галицьких мужицьких громад, підмовлених до того через розісланих по краю в тій ціли покутних писарів. Агітація в краю вела ся на великі розміри, але не довго тішила ся бюрократія можністю розділюваня ласк після своєї вподоби. Революція в Неаполі надала політиці інчий напрям; зїізди монархів вплинули своіми наслідками на тодішнє поступуване бюрократії. Слова, котрі цісарь Франц на конгресі в Любляні сказав до професорів: „Не потребую вчених але вірних підданих“, то знов „totus mundus stultisat“ відбили ся о уха бюрократії; забула вона о сільських школах і навіть винуватила дідича, коли він на серіо (?) забирав ся до вибудуваня недавно під строгими карами наказаної шкілки. Маса обосторонніх зажалень накопичених до р. 1821 в самім кабінеті цісаря дала товчок до виданя інструкції з д 18. юня 1821 (див. Клюнкер § 610 т. II, ст. 221, хибно зацітовано, бо інструкція ся чи губ. розпорядження з д. 27. авг. 1821 с. 44450, Клюнкер § 628 т. II, ст. 256) в котрій цісарь досить енергічними словами зганив самовладне і нерозважне поступуване низших урядів адміністраційних особливо окружних комісарів, приказуючи йім строго шанувати власність дідичів. Незабавки (1823) перейіздив цісарь Франц другий раз Галичину, щоби зїіхати ся з цісарем Александром в Чернівцях, а хоть і тепер ще громади вносили тисячі скарг, то вже цісарь не був глухим на скарги також дідичів на самовільне поступуване бюрократії в рішеню справ підданських, котре не уставало навіть по виданю повисшої інструкції. Не одна громада обаламучена декретами низших інстанцій запавшими в приязнім для неі дусі переходила тепер через тяжкі проби: докучливі екзекуції військові, нелюдські кари тілесні, коли приходило ся силувати єі до виконуваня повинностів двірських після пізнійших, в противнім дусі виданих декретів висших інстанцій...

Дідичі відновлювали тоді незвичайно богато справ закінчених вже в найвисших інстанціях і нерідко виходило так, що діставали залагоджене справи зовсім противне попередньому рішеню. Діяло ся се в тих часах, коли мужики в Шлезії підбурені такими жалобами, тілько силою оружя могли через тодішнього комісаря Оломуцького, кн. Льобковіца, бути доведені до послуху. В тих рухах хлопських хотіли добачити стоваришеня на лад карбонарів під назвою „картофлярів“. Не бракувало і в Галичині таких крівавих екзекуцій, і такий стан річей трівав аж до придавленя революціі в Царстві польськім 1831 р. Незабавки вийшов патент цісаря Франца оголошуючий емігрантам галицьким до Польщі, котрі пішли були туди, щоби нести поміч своім братам, безусловну амнестію, а в надгороду за спокійне поведене підчас сусідньоі війни опустив уряд залеглости податкові, котрих призбирала ся була дуже значна сума. Був то час, коли уряд шляхті галицькій почивав догоджувати; ішло се з гори і мусіло відбити ся на бюрократіі, котра тепер навіть любила забарити ся в патріотизм; сам губернатор Галичини князь Льобковіц показував ся в одежі польській, і так навіть дав портретувати ся. Емігрантам з Царства польського дозволено проживати в Галичині, а членам знатнійших родин надавано галицький індігенат“. (Збірник аллегатів до рукопису 2945 бібл. Оссолінських. Часть I. No XV. Розправа третя) Се признане польського шляхтича потверджує також і Саля. „Коли 1825 р. князь Льобковіц став губернатором Галичини і, маючи для польськоі шляхти дуже великі сімпатіі, в доходженю і рішаню мужицьких скарг на надмірний гнет панщини і загортане мужицьких грунтів не бачив і не признавав так як барон Гауер і барон Кріг особливоі заслуги, коли львівська губернія своі рішеня в другій інстанціі проволікала, нераз найяснійшу справу ще докладнійше казала пояснювати, і в тій ціли трудні і обемисті доходженя звертала нераз для доповненя і нового рішеня в першій інстанціі, то проволікане скарг мужицьких ввійшло в урядах в сталий звичай.“ (S a l a, op. cit. 9.)

Як бачимо, енергія шляхти не пропала марно. Вона осягнула все, що в даних обставинах мож було осягнути. Не оглядаючи ся на паперяні грозьби слабосилого і занятого великою війною уряду, котрому врештою всі поступові гадки про піднесене підневолених мас чим дальше тим більше ставали антіпатичними, вона крок за кроком з незвичайним упором і витревалістю підкопувала ся під фундаменти розпочатих Йосифом суспільно-економічних реформ, поки йіх майже зовсім не підірвала. Загортаючи з одного боку чим раз більше мужицькоі землі під своє безпосереднє володінє і збільшуючи через те своі і без того над міру великі посілости домінікальні, намагала ся вона з другого боку всілякими хитрими заходами і штучками, про котрі ми згадували після урядових жерел, придбати собі потрібне число безплатних робучих рук, котрих вимагав збільшаючий ся екстензівно розмір великоі продукціі, і, як знаемо, се йій знаменито удавало ся. Придавивши в такий спосіб мужицтво зменшенем его земельноі посілости і значним збільшенем его тягарів вона вміла постарати ся також о те, щоби голоси протестів мужицьких як найрідше доходили до висших властей, а коли

нераз годі було сему перешкодити, то по крайній мірі, щоби ті протести прогомоніли без сліду. Збільшила вона отже не лиш економічне, але і моральне підневолене мужицтва, і коли врешті і сам уряд почав йій ітй під лад і єі змаганям уділив не лише свою моральну санкцію, але і матеріальну поміч в формі крівавих військових екзекуцій, вона могла з великим внутрішнім вдоволенєм поглянути на свою кільканацятилітню невсипущу працю. Вона ві всіх для неі основних справах осталась побідителькою. Як раз в часах революціі 1830—31 р. вона могла похвалити ся, що тихо і без галасу завершила свою довголітню революцію і коли не ві всім, то бодай в найголовнійшій для неі справі потрафила відтворити de facto давню Польщу з перед 1772 р. Галицьке мужицтво по 60 роках австрійськоі реформаторськоі діяльности знайшло ся за єі заходами в тім самім положеню, в якім було саме перед першим поділом Польщі!

Правда, побіда ся не зовсім була певна і не на міцних стояла ногах, бо основувала ся не на переміні законів, котрі оставались ненарушені і незмінені, але головно лише на великій податливости уряду, котрий ішов під лад змаганям шляхти, сподіваючи ся справедливо, що шляхта, розуміючи дуже добре незаконність свого поступуваня і знаючи, що уряд в кождій хвилі може змінити свою податливість і обернути против неі вістрє писаного закона, буде ітй під лад урядовій сістемі неподвижности і застою в найважнійших для него справах, державно-політичних, що вона вложить ся супокійно в рамки австрійського державного житя і зрече ся всяких аспірацій, котрі би виходили по за ті рамки.

Побіда отже не тілько була непевна, але й дістала ся йій зовсім не за дармо. Адже ж було б ще красше, коли би шляхта повернувши status quo ante в відносинах економічних до мужика, могла була закріпити свою побіду через повернене status quo ante також в справах політичних і державно-правних і через відбудоване шляхотськоі самодержавности вернути „клейнотам шляхотським“ йіх давній блиск і силу. Але так далеко шляхта не сміла сягати. В сій справі уряд не знав і не допускав жадноі податливости, і галицька шляхта задоволена своєю побідою над мужиками успокоіла ся на тій побіді. Вона зрештою тим більше могла успокоіти ся, бо тодішній уряд, хоть не допускав змагань до відбудованя Польщі, все ж таки, вірний своїй сістемі неясности і двозначности, і не заявляв категорично, що на него абсолютно не позволить; противно допускав підчас революціі 1830—31 р. розширюване поголосок, що евентуально, при певних обставинах, згодив ся би на реставрацію Польщі, очевидно строго-консервативноі, і може навіть відступив би йій Галичину. Очевидно, що коли поголоски такі справді розпускались за-відома уряду, то лише в тій цїли, щоби до решти зацитькати в галицькій шляхті які небудь нерозважні самостійні пориви і привчити єі поволи, щоби і в сій справі ініціятіву полишила урядови.

Прихильне становиско галицького уряду, особливо губернатора кн. Льобковіца, для революціі варшавськоі (під єго очима збирались

гроші на повстанє, узброювались і експедіювались цілі відділи військові до конгресовоі Польщі) справді будило у шляхти переконанє, що конець кінцем може і в сій справі уряд покаже ся de facto прихильнійшим як de jure, і побіда й тут остане ся по єі стороні. Тож славила вона всюди умірковане і поблажливість австрійського уряду і обсипувала урядові власти заявами довіря і вдячности, яких вони до тепер від неі ще ніколи не зазнавали (Sala, op cit. 22). Особливо коли губернатором Галичини став архикнязь Фердінард д' Есте, то „добродушна шляхта, привикши видіти в австрійськім уряді як найкрасші наміри і сподіваючись якоісь полекші, коли член пануючоі дінастіі сам переконає ся о положеню краю, масами горнула ся до него. Були і такі, хоть йіх було мало, котрі справді привязані до австрійського уряду убігали ся хоть би о одно слівце, о один погляд, о один усміх сеі достойноі особи“ (Obecny stan Galicyi, 1843, стр. 34, 35).

Не довго однакож довело ся галицькій шляхті тішити ся своіми побідами і проживати в сумерках невиговорених і недодуманих мрій про поворот колишніх часів золотоі шляхотськоі самодержавности. З посеред власного таки народа видвигнула ся несподівано для неі та сила, котра з безпощадною жорстокістю розбила єі мріі, котра єі довголітні заходи коло підневоленя мужицтва називала найбільшим нещастєм для рідного народа, а єі побіди над мужиками, осягнені при ласкавій податливости уряду, рівнала зі зрадою народньою, і котра під відбудованєм Польщі розуміла не поворот і відбудованє варварських суспільних порядків Польщі з перед 1772 року, але цілковите перетворене польськоі суспільности на нових зовсім народоправних основах, в котрій не тілько для підневоленя мужика, але і для шляхти яко такоі, яко окремоі суспільноі верстви, не було місця. Спосіб, в який та сила — польська демократична партія — взяла ся була до ширеня і переводженя своіх поглядів у польській суспільности і навіть у руськім народі, ми старали ся прослідити в попередній главі. Заскочена палкою пропагандою шляхта замісць споживати супокійно овочі своєі довголітньоі праці побачила ся несподівано в положеню оскарженого, приневоленого перед питомим своім народом боронити своєі репутаціі і здобутих на мужиках економічних користів. Нетаєна ненависть і злоба, з якою вона віднесла ся до свого нового і небезпечного ворога, не богато тут могла йій помогти, а противно, була навіть гей би новим доказом єі тяжкоі народньоі провини і кастового егоізму, а то тим більше, що сей ворог, хоть був незвичайно пристрасний і завзятий, опирав ся також на серіозних аргументах, котрим не мож було відмовити певноі раціі, і нічого не жадав для своіх приватних інтересів а все лише для цілого народа, і в імени цілого народа виступав і промовляв.

Тож одна лиш ненависть, одна лиш негація тут не вистарчала; на серіозні аргументи треба було конче відповісти серіозними аргументами; на позітівну програму — позітівною програмою.

До проголошеня такоі позітівноі програми приневолювала шляхту ще й друга важка обставина. Як сказано, уряд доти толерував незаконне

в грунті річи поступуванє шляхти і навіть в послідніх роках, коли рекційна сістема на добре розгніздила ся була в Австріі, помагав йій в єі заходах щедрою рукою, доки те незаконне поступуванє звернене було лише против мужиків. Коли ж збудилось у него підозрінє, що шляхта своі заходи хоче звертати також до справ політичних, коли на бік демократичноі пропаганди почала прихилюватись також горстка, хоть дуже невеличка, шляхтичів, то уряд зараз же змінив своє поведенє, і замісць ласкавоі поблажливости і навіть помочи виволік против неі цілий, давно вже архівним порохом присипаний арсенал виданих в обороні мужиків патентів і декретів і звернув єго против непокірливоі і вічно несупокійноі шляхти. „Не один дідич дав ся увести пропаганді демократичній, свідомо або несвідомо вмішаний був у тайні заговори", — жалує ся наведений повисше явтор розправи „O reformach jakie w Galicyi w stosunkach poddańczych zaprowadzone zostały" — наступив період видаленя еміграціі польськоі, частих арештів шляхти і декотрих дідичів, а того вже було досить, щоби дотеперішню сістему в поступуваню в справах підданчих змінити на користь мужиків; раз посіяне еміграцією зерно берегла партія демократична всілякими стежками з Парижа і підпирала тим самим змаганя *австрійськоі бюрократіі; процеси почали відновлювати ся, а справи* вже остаточно порішені на́-ново почали виходити на столики бюрократіі; піддані отягали ся з відроблюванєм незаперечуваноі доси панщини, з віддаванєм данин, а вже не так легко уділювано урядові екзекуціі на візванє дідичів. Коли мужики домагали ся надзвичайних запомог, бюрократія радо йіх попирала; дідичі зовсім не годні були доходити загварантованого йім права до доходу з повинностей підданьчих, а придавлені чим раз більшими тягарами, яких відносини підданьчі в Австріі вимагали, приходили до чим раз сильнійшого переконаня, що такий стан річей довго остояти ся не може".

Так то міцна на перший погляд економічна позиція галицькоі шляхти була загрожена з двох противних боків; приходилось боронити ся на два фронти і уложити власне таку позітівну програму, котра би могла оборонити шляхту від обох противників. Задача зовсім не легка, а навіть неможлива, бо вимагала пропорціонального узгляднення і погодженя тих супротивних становиск, на котрих стояли оба єі противники, а крім того вимагала, як вже згадано, великоі саможертви, да котроі шляхта зовсім була неспосібна.

Програма єі мусіла не лиш виказати несправедливість піднесених против неі через демократичну пропаганду оскаржень і представити єі не яко ворога і тірана, але яко приятеля мужика, що для єго гаразду готов навіть привести великі жертви, але мусіла забезпечити шляхту против довільности в поступуваню уряду, котрий раз єі гладив, а раз карав, забезпечити йій законне признанє єі недавніх здобутків, котре би такій самоволі уряду раз на завсігди положило конець. Бо лишити ся тих здобутків вона не гадала і рішучо при них стояла.

Розвиток економічних обставин пер усіми силами, навіть в такім забутім краю як Галичина, до раціональноі господарки, котра би на заспокоєнє збільшаючих ся з кождою дниною потреб достарчити могла

відповідніх средств; а тимчасом шляхта не мала ані на стілько енергії ані знаня, щоби зірвати з перестарілим способом продукції опертоі на підневольних рабах, і вся квінтесенція єі економічноі мудрости основувала ся все ще на даремній праці раба-мужика і не на поглублену, а на розширеню господарства. Вона не могла і не вміла собі в інчий спосіб порадити, як лиш в той, що загортала, де лиш мож було, мужицьку землю і збільшувала панщину, і тепер, коли на таку єі роботу і загалом на цілу сістему плянтаторськоі господарки посипав ся град завзятоі критики, не знала також інчоі ради, як лиш ту, щоби коли вже далі не вести дотеперішніх практик, то по крайній мірі забезпечити собі тривкий ужиток того, що на тім поли до тепер здобула.

І ось хоть не стало у неі розуму і широкого погляду на стілько, щоби посеред такого трудного положеня протерти собі нову дорогу до дальшого житя, то таки стало на стілько енергіі, щоби взяти ся до погодженя тих супротивних стремлінь, котрі підняли ся против єі економічних прівілеїв і загрожували єі суспільній позиції, а спосіб, в який вона старала ся се зробити, показує наглядно, що задача, котру на ню наложили історичні обставини, була йій зовсім не під силу, і що вона перецінювала себе думаючи, що зможе утримати при житю той суспільно-економічний порядок, котрий на єі таки очех без можности ратунку конав, і рівночасно заспокоіти ті жаданя, які ставляв до неі дух часу, або конкретно сказавши, витворена новочасними стремлінями польська демократична партія.

Зараз перший голос, котрий в сій справі обізвав ся з поміж шляхти, показує наглядно неспосібність єі до полагодженя такого важного і трудного діла. Був се голос графа Казиміра Красіцкого, котрий д. 2. апр. 1842 предложив Виділови Станів галицьких меморіал в справі мужицькій з проєктом реформи відносин підданьчих *).

На перший погляд автор справді гей би забирав ся до глубшого прослідженя сих відносин і до вказаня нових доріг для розумного виходу зі справи в котрій застрягло культурне і економічне житє нещасливоі провінції. „Коли застановимо ся близше над теперішнім положенєм Галичини“, — каже він — „то насуває ся гадка порівнати єі з інчими провінціями Австрійськоі держави і загалом з рештою цівілізованого світа. Якіж сумні чутя збудить таке порівнанє в серці кождого мислячого горожанина, коли переконає ся, що нам ще богато треба робити, щоби стати на рівні з іншими краями. Не брак нам дарів природи, котрих Бог щедро уділив нашому краєви, ані світлих і трудолюбивих людей, котрі всіми силами намагають ся впровадити поліпшеня в кождій галузи людськоі праці. Але як раз вони надибують в своіх

---

*) Memoryał w sprawie stosunków poddańczych przeznaczony dla Sejmu stanowego w r. 1842 odbytego, przedłożony Wydziałowi stanowemu przez Kazimierza hr. Krasickiego, zaprotokołowany d. 2. Kwietnia 1842 pod l. 268 i wynikłe z tego czynności. (Збірник аллегатів до рукопису 2945 бібл. Оссолінськких. Часть II. No 1 Дивись також рукопис бібл Оссол. No 2843.)

похвальних змаганях на сильні перешкоди, котрі здержують йіх діланє і найкрасші йіх наміри лишають без пожитку. Побачивши безхосенність своіх змагань, не маючи ні відки помочи ні підпори, вони в кінці мусять вертати назад, щоби знов простувати давніми стежками". А далі немов відзиваючись на голосну пропаганду демократичну, каже: „Всі сили в природі ділають без перестанку; нема застою на сім світі а тим менче в розвитку людськости і в збільшаючих ся в-одно ні моральних і матеріальних потребах. Світлійші люде затим не то що не повинні здержувати того стремліня в єго природнім ході, але противно повинні єму надати такий напрям, щоби воно спокійно і постепенно дали розвивало ся. Поток, коли в нім вода прибуде, перериває перешкоди або змінює своє корито; треба отже через відповідне забезпеченє запобігти шкоді, котру би опісля не мож направити, і присилувати розгойдану силу, щоби не перериваючи свого ложиска, дійшла до ціли, до котроі стремить. Час вже, щоб ми пішли дорогою наших батьків (!), котрі постановили освободженє (?!) сільського люду. Переведім же ми ту красну гадку, ми, що в очех людей засліплених уходимо за гнобителів народа, за найбільшу перешкоду до поправи єго положеня. Складаючи найпокірнійшу просьбу до ніг Найяснійшого Монарха і Батька о дозвіл діланя в тій ціли, будемо мати солодке переконанє, що ми відповіли вимогмм людськости даючи спосіб і запоруку до ущасливленя і освіти наших братів".

Та як раз сей спосіб, котрим граф хотів зробити своіх „братів" щасливими і освіченими, показує, що він справді пішов тут дорогою своіх батьків, котрі що інчого говорили а що інчого робили, так що з йіх роботи виходило ще більше обездоленє того брата. Бо ціла єго програма, розпочата такими гарними словами, зовсім не є програмою освободженя мужицтва і піднесеня єго з крайньоі нужди, але противно розводить ся майже виключно лиш над тим, якими би способами піднести господарства — домінікальні! „Грунти домінікальні, каже він, не можуть бути добре оброблені, так що побільшуванє тепер йіх простору було би нерозумним і противилось би власному інтересови дідичів". Значить, дідичі за тих кільканаць літ свойіх невсипущих заходів, про котрі ми попередно згадували, понахапували стілько землі, що були майже зовсім ситі і навіть не могли єі обробити і стравити.

Та автор не в тім бачить головну перешкоду для панських господарств, але — в браку робітника! А звідки ж брак робітника в краю, котрий, як сам він додає, має достаточну людність? Звідти, каже гр. Красіцкий, що „наш мужик не видить потреби працювати більше по над те, що велить конечна потреба і повинність." „Випливає се з природи річи, бо мужик не має жадноі власности, не може єі ніколи яко таку набути, а з другого боку маючи дуже мало потреб до житя, а з природи будучи лінивим, старає ся найбільше сій послідній пристрасти догодити." Лінивство се виводить граф ще в первісного патріархального житя Словян, що перейшло в спадщині на Поляків, у котрих дідич яко батько свойіх мужиків запомагав потребуючих, але — карав винуватих, бо... від добробиту підданих залежав добробит дідича." „Сі відносини в первісних часах дуже похвальні (!) мусіли з часом за-для надужить бути змінені. Щоби зробити конець надужитям, високий уряд краєвий поділив са з дідичем опікою над мужиками. Але тим самим

зруйнував підвалини патріархальноі суспільности. Коли третя особа вмішає ся в інтереси фамілійні (!), то се не завсігди приносить хосен. Устало неограничене довірє (!) і вірність (!) мужика до дідича; коли давнійше приймав поміч від пана з подякою, то тепер єі домагає ся і спускаючи ся на ню занедбує свое господарство, не дбає про завтрішню днину, марнує що має і жиє нерозважно як уперта і зіпсована дитина.“

Та про те радить граф узнати сю дитину повнолітною і віддати йій заряд єі маєтку, каже однакож наглядати за єі поведенем і п и л ь н у в а т и, щ о б и в о н а с о в і с н о в и к о н у в а л а с в о і п о в и н н о с т и д л я д і д и ч а і суспільности. А допильнувати мужика в тім буде найлекше тоді, коли він за своє поступуває буде мусів відповідати своім маєтком.

„Бо маєток теперішнього господаря є річ мертва“, каже автор далі, „то лиш доживотне ужиткованє грунту властиво панського. До тепер мужицький грунт властиво до нікого не належить, не має жадноі реальноі вартости; бо чого не мож продати, задовжити, дарувати, те не має жадноі реальноі вартости. До тепер отже мужик за своі довги, податки і повинности панщинні відповідає лиш своім движимим добром; старає ся отже мати єго як найменче, або коли єго має, то єго затаює, щоби ніхто о нім не дізнав ся. Такий стан шкідливий і для вірителів і для дідичів, бо на чім вони тепер можуть свого пошукати? Але найбільше шкідливий він для дітей, бо котрий син мужика відобрав в добрім стані господарство по батькови? а щож решта дітей дістануть з того движижого добра?“

„Сему лихови мож порадити надавши мужицьким грунтам вартість табулярну т. з. най буде вільно, щоби мужик грунт, на котрім сидить, враз з повинною від него панщиною і тягарами дарував, продав, задовжив, заставив, лиш не ділив; при чім в кождій доменіі чи окрузі громадськім установити треба книги грунтові. Через те дістало ся би гіпотеку на податки, повинности (панщинні), довги і т. д. Коли би злий господар того всего, або якоі небудь з тих повинностей не доповнював, то би єго разом з невинними дітьми не відсуджувано, але би г р у н т з л і ц і т о в а н о, а не наділювано би ним чоловіка чужого, котрий прийшовши без жадного заходу до того посіданя не вміє єго цінити і по більшій части таке наділенє вважає скорше тягаром ніж ласкою і способом доробити ся собі якого маєтку. Віритель був би заспокоєний: діти не лишились би зовсім без маєтку, а той, хто би купив грунт, старав ся б усімй силами утримати ся при нім. Піднеслись би отже господарства мужицькі; кождий мужик знав би, що всі своі повинности мусить конче виконати; маючи можність через закупно інчих грунтів (на ліцітаціі) збільшувати своі посілости і забезпечувати долю своіх дітей, мужики набрали би охоти до праці і заробкованя. Також у служебних комірників піднеслась би охота до заробкованя, скоро би побачили, що можуть прийти до посіданя (опять таки через ліцітацію!); бо до тепер кождий, хто не посідав грунту, лиш о стілько мусів працювати, щоби заспокоіти своі щоденні дуже малі потреби; не марновано би пусто часу і сил на дармованю, па піятиках, торгах, не було би браку робітника, а кождий господар міг би видосконалити своє господарство і далеко більше продукувати. Всілякі фабрики мали би далеко

лекший приступ до нашого краю, бо все се лиш за-для браку робучих рук не може бути переведене“...

„На тім фундаменті (т. з. опять таки на ліцітаціях!) мож би винайти далеко відповіднійший спосіб запомоги для мужиків як дотеперішний, для панських маєтностей такий прикрий; бо мужик дістаючи тепер легко поміч не вміє єі цінити і вона по більшій части пропадає для дідича, а не приносить пожаданого впливу на бит запоможеного, котрий спускаючи ся на запомогу марнує що має і не думає про завтрішню днину... Коли ж би власність грунту давала безпечну гіпотеку, то кождий дідич міг би призначити певний капітал на запомогу для підданих, давати йім позичку на приписаний процент і розділити єі на виплату ратами. Було би то певного рода заведене кредитове для мужиків а ощадности для слуг і не посідаючих грунтів, котрі в тім заведеню (т. з у дідича) могли би складати на процент призбираний з заслуженини і зарібку гріш. З того вийшли би несказано добрі наслідки для всіх. Мужик був би переконаний, що мусить свої повинности (панщинні) відробити або довг віддати, бо інакше зліцітовано би єму грунт; буде отже пильнійше ходити коло свого господарства. Дідич переконаний, що єго запомога єму не пропаде але навіть ще процент принесе, лекше запоможе; а мужик, коли єго потреба притисне, не буде мусів, не діставши запомоги від пана, віддавати ся в руки жидівські і лихварські, котрі забирають усе єго добро“...

Очевидна річ, що всі ті прекрасні реформи зможуть після гадки автора лиш тоді принести пожиток, коли буде звернена належна увага на моральне образоване народа Заведені до тепер школи не приносять пожитку для загалу, для котрого достаточні будуть шкілки нарохіальні релігійні, в котрих священники повинні народови від маленькоі дитини впоювати основи релігіі, моральности, обовязків кождого чоловіка для суспільности, повинности, котрі на него накладає єго стан, замилуване для праці і порядку“. „Таким способом менчим коштом зробить ся далеко більше для людей і краю, як дотеперішнім, де мужицькі діти, послухавши щось троха науки в школах, набирають лиш ненависти до свого стану, уважаючи себе спосібними до чогось висшого, а не маючи на стільки розуму, щоби розміркувати свої сили, кидають ся на ріжні занятя, в котрих натикають ся на нові перешкоди і шукають причин своєі невдачі в теперішніх суспільних порядках; звідси невдоволене, видумуване нових теорій, тайні і явні товариства, розрухи і т. д. Щасливий такий, котрий опамятавши ся ще завчасу, кине на бік самолюбство і вертає до давнього становиска“.

Та се ще не вся реформа, котру граф придумав. Застановили єго також обовязки, котрі закон наложив на дідича. „Окрім обовязку утримуваня своєі громади в добробиті (і як прекрасно він сей обовязок сповнював!) — каже автор — відповідає він ще за точну сплату податків через мужиків, за порядок і поліцію місцеву, за відставлене і вибір рекрутів і т. д. Дідич відповідає за неспосібність, лінивство а навіть неретельність свого мандатора; мусить удержувати поліцію, пошукувати злодіів, злочинців, волоцюг; мусить в разі якоі провини карати винуватого в першій інстанціі або віддавати до висших судів. Все те бу-

*

дить ненависть в темнім народі, котрий привикши з давен-давна лиш свому панови виконувати свої обовязки і повинности, має до тепер переконане, що всі єго теперішні обовязки видумав пан на свою користь; а ненависть веде єго аж надто часто до пімсти." Звідси походять по думці автора ті части пожежі в нашім краю, котрі нищать маєтности панські і справляють найгірші наслідки для загального стану нашої провінції. „Де зле, там треба радити, каже граф. А єдина рада лежить в тім, щоби позбути ся того величезного тягару, а задержати собі лиш зверхність патрімоніяльну, поки наш нарід через дальше образоване фізичне і моральне не дійде до того стану, щоби міг зовсім сплатити ся з обовязку, котрий лежить на грунтах рустікальних. Тоді — аж тоді! — ввійшли би грунти ті в категорію вольних грунтів рустікальних, але і тоді ніколи не могли би одержати тих прав, котрими від них ріжнять ся домінікальні посілости."

„Се ціль, каже автор, до котрої кождий добре мислячий, о гаразд свого краю дбалий горожанин стреміти повинен; але цілі сеї не мож від разу осягнути, і лиш наведене приготовляюче средство т. з. наділене мужиків власністю посіданих через них грунтів може устелити дорогу до дальшого поступу."

Та є ще після гадки автора ціла група економічних відносин, котрі круг теперішнього господарства (панського) стісняють і промисл краєвий тамують, котрі отже яко перестарілі повинні бути зреформовані. До тої групи належать всі спільні ужиткованя, так зв. сервітути, а то: спільні пасовиска, вруби до чужих лісів, збиранина по лісах і пасовисках, сіножати громадські по панських лісах, де дерево двірське а сіно мужицьке, а врешті десятина т. є. віддаване в натурі на удержане пароха десятої части сирих плодів рільництва Сервітути ті суть після гадки автора або правними документами обезпечені або опирають ся „на нововинайденім приписі" виконуваня посіданя. Кожде спільне ужиткованє доводить до непорозумінь і охоти розширеня свого права. Управнений в бажаня зиску хоче чим раз більших користей; противна сторона хоче очевидно дати як найменче. Звідси вічні спори і правованя; сторони тратять часто дорогий час і маєток для річи, котра того всего не варта. Треба отже вглянути в сервітути обезпечені документами і о скільки мож означити права кождої сторони, а то або через сплату тих прав ужиткованя грішми, або через їх нумеричне означене. Сервітути ж, котрі повстали через уживанє, походять по найбільшій части ще з давніх відносин чисто патріархальних, котрі істнували між дідичем а громадою. Давнійше дідич дбаючи про добробит мужика а не сподіваючи ся ніколи, щоби єго ласка могла колись переміняти ся в обовязок, не маючи стілько потреб і обовязків як тепер і при менчій людности позволяв громаді пасти худобу на своїх перелогах, давав збиранину на опал, бо лісів було далеко більше а потреба лісного господарства була незнана, позволяв навіть пасти по лісах, сіно косити, поляни робити. Давав також мужикам дерево на будинки і всілякі господарські потреби. І слушно; адже ж все те було панське.

„Але з переміною обставин, з побільшенем людности і заведенем господарства і порядку відповідаючого потребам часу (?!) повинні всі

ті надужитя або зовсім устати або бути ограничені за відповідну винадгороду раз на завсігди, особливо за-для того, що вони в пізнійших часах по більшій части з добродушности або недбальства властителя або з перекупства і неретельности єго заступника повставали і ще тепер повстають... Але найвідповіднійша переміна в приписах урядових не принесе користи без средств примусових до дотриманя і як найдокладнійшого виконаня принятих обовязків".

Очевидна річ, що коли би проєкт графа Красіцкого зістав переведений, то се принесло би було величезну користь для господарств домінікальних. Найважнійша для них справа, справа придбаня потрібного для них числа безплатних робучих рук, була би раз на завсігди і радікально на їіх користь полагоджена. Вони, як бачимо, і до тепер уміли собі несогірше радити в сій справі; але того було їім мало та й не завсігди воно дописувало Дотеперішнє придбанє тих робучих рук було всеж таки незаконне і могло практикувати ся лиш доти, доки уряд єго толерував. В тій хвилі однакож, коли урядова толеранція скінчилась, як се було як раз в часах, коли гр Красіцкий виступив зі своїм проєктом, практикований до тепер спосіб збільшуваня панщинної роботи мусів в значній мірі урвати ся. Мужики очевидно на таке безцеремонне збільшуванє панщини могли скаржити ся; уряд, звернений з яких-небудь причин против домінії, міг переводити острійше доходженя; треба було належність претендованої панщини доказувати давніми інвентарями або інчими важними документами; конець кінців справа ставала дуже непевною. Та й присилуванє поодинокого мужика до відробтюваня претендованої панщини сполучене було з численними заходами і урядовими формальностями (Klunker II. стр. 180—102), котрі в часах прихильности уряду для домінії вправді богато тратили ваги і значіня, але в часах, коли б уряд спободобало ся докладнійше придержувати ся законних приписів, ставали ся небезпечними для незаконних претенсій. Особливо ж відсудженє мужика від посіданого ним грунту сполучене було з дуже великими формальностями і трудностями і було неможливе без довгих розправ і комісій і без дозволу окружного уряду (придв. декрет з 18. апр. 178?. ч. 408), розтягатись могло лиш на особу самого провинившого ся господаря, а не на єго дітей, котрі після приписаного патентом з 30. апр. 1787 для мужицьких посілостей законного права наслідя приходили в посіданє відібраного батькови грунту (письмо ціркулярне з 26. мая 1789) і допускалось лише з незвичайно важних причин і лиш в послідній і крайнім случаю (інструкція для окружних урядів з р. 1781, декрет губерн. з 25 сент. 1827 ч. 64744, Klunker II. стр. 186, 187, 222, 262, 263). Усе те ставило домінікальним стремлінням до збільшуваня панщинних повинностей доволі прикрі перегороди, бо відбирало а по крайній мірі спиняло можність частого уживаня сеі найострійшої кари.

Отже в сій важній для домінії справі проєкт Красіцкого радікально прочищував їім дорогу. Скоро заведені будуть для мужицьких грунтів книги грунтові, котрі notabene провадити мав сам дідич, повинности панщинні кождого мужика будуть інтабульовані на єго грунті,

стануть отже річевим тягаром грунту, а не особистим тягаром мужика, і скоро не будуть в належитий час і спосіб виконані (хто о тім мав би рішати, проект не подає), то будуть стягнені так як кождий інтабульований на грунті довг в дорозі екзекуції і ліцітації грунту. Поступуване в порівнаню з дотеперішнім без порівнаня гладше, швидше і грізнійше, бо спадаючи на грунт, котрий би в дорозі ліцітації перейшов на купуючого, вигнало би з грунту не лиш мужика не відробившого свого довгу — панщини, але і его дітей, як се проект виразно підносить, кажучи, що діти не стратили би всего маетку (бо дістали би позіставшу по сплаті вартости довжної панщини решту ціни купна-продажі). Поступуване се віддало би мужика зовсім на ласку і неласку дідича; дорога скарги до окружного уряду була би ему раз не завсігди заперта; річ ясна, що жиючи кождоі днини, кождоі години під такою страшною пресією, як скора утрата грунту і цілковите обездолене родини, він мусів би стати далеко повільнійшим для домінікальних претенсій як до тепер. Але про те, чи через таке полагоджене справи відносини між дідичем а мужиком поправили ся би, проект не згадуе ані словечком.

Також і другу справу, котра домініям дуже лежала на серці, полагоджував проект дуже для них користно. Закон накладав на дідича з причин суспільно-економічних і фіскальних обовязок запомагати своіх мужиків, коли вони попадуть в біду, збіжем на засів, на прожиток, давати поміч в хоробі, запомагати йіх матеріалом будівляним і т. д. (Klunker II. 95—105). Проект, як бачимо, не лише зносить всі ті обовязки, але замісць них творить з запомог нове, небувале до тепер жерело доходів для дідича, бо замісць дотеперішніх неопроцентованих запомог in natura кладе пожичку грішми на процент!

Коли зважимо дальше, що проект хоче зовсім звільнити дідичів від функцій першоі політичноі і судовоі інстанціі, лишаючи йім однакож власть патрімоніальну над мужиком, що в кінці або зовсім хотів би знести сервітути, або йіх ограничити по крайній мірі до можливого мінімум, *то ясно стане, що в відношеню до доміній проект мав головно* на ціли увільнити, о скілько мож, доміниі від всяких публичних і суспільних обовязків, а помимо того придбати йім без найменчого кошту і заходу з йіх боку як найбільше користей і прав Все, що хоч би з далека заносило якимись обовязками публичними, що законно звязувало йіх з загалом, все те проект називае невиносимим тягаром для доміній і по можности усувае, а натомісць розширюе і скріплюе все те, що робило йіх виключно лиш плянтаторами і збільшувато йіх економічну власть над мужиками-рабами. Кілька гуманних і поступових фраз, котрими граф старае ся заправити несмачну свою страву, не можуть закрити сеі зовсім негуманноі і на кастовім егоізмі основаноі цілі, а вся суть его проекту виходить на те, щоби заспокоіти ненаситну жадобу доміній за безплатним робітником і придумати, як він сам каже, примусові способи до „як найдокладнійшого виконуваня принятих (!) обовязків.“

При всім тім однакож подивляти належить витреваліcть і енергію, з якою автор проекту боронить інтересів своеі касти. Зі всіх боків

пiднимає ся против прiвiлейiв домiнiй грiзна i завзята опозiцiя; демократична пропаганда польська теоретичними аргументами i практичною проповiдю мiж мужиками пiдкопує ся пiд фундаменти суспiльного строю, на котрiм опирають ся йiх прiвiлейi; уряд, занепокоєний удiлом декого iз шляхти в полiтичних агiтацiях, починає на ново прихилюватись на бiк мужикiв; роздразненє i ненависть мужикiв против iстнуючого суспiльного порядку i єго видимих представителiв не лиш не угасає, але змагає ся рiвномiрно зi збiльшаючим ся гнетом i пiдневоленєм; самi навiть упрiвiлейованi видять конечнiсть якоiсь перемiни i реформ,— але навiть признаючи се i виготовляючи в тiй цiли проєкти, от як би i той, про котрий тепер iде бесiда, вони не тратять з очей своiх iнтересiв, не опускають рук, але навiть конечнi реформи стараються ся повести так, щоби вони передовсiм йiм принесли хосен.

Коли отже проєкт гр Красiцкого лагодив такi великi користи для упрiвiлейованих домiнiй, то якi ж користи лагодив вiн для пiдневолених мужикiв?

Проєкт дає на се питанє ясну вiдповiдь: надiленє мужикiв власнiстю посiданих ними грунтiв. Надiленє се мало устелити дорогу до дальшого поступу, а iменно до цiлковитого освободженя грунтiв рустiкальних тодi, коли пiд властю патрiмонiальною дiдичiв „фiзичне i моральне образованє" мужикiв пiднесе ся так високо, що вони зможуть цiлковито сплатити панщиннi обовязки наложенi на йiх грунти.

Якаж се мала бути власнiсть? Очевидно що не цiлковита, бо вiд грунту свого мужик i дальше мусiв би вiдробляти панщину. А цiлковита власнiсть i освободженє мужицьких грунтiв вiд панщини ставились лиш яко iдеал для далекоi будущини, коли то мужик годен буде єi зовсiм сплатити. Тепер мужик мав би лиш право до вiчного ужиткованя свого грунту, був би єго вiчним посесором, а за те право платив би дiдичеви яко властивому властителеви вiчний чинш in natura в формi панщини. Була би се отже власнiсть ужиткова (Nutzeigenthum, §. 1122 зак. цiв), котроi дiдич не мiг би єму вiдiбрати, доки вiн вiдробляє панщину i годен поносити всi тягарi грунтовi (§ 1130 зак. цiв.); грунт свiй мiг би вiн заставити, дарувати i загалом позбувати як умовами мiж жиючими так i через послiдне розпоряджене волi (§. 1128 зак. цiв.).

Коли собi однакож пригадаємо, що пiсля наведених уже попередно законних приписiв дiдич не мав права вiдбирати мужикови грунт, доки сей вiдробляв панщину, що навiть в разi неможности або неохоти до вiдроблюваня вiдсудженє мужика вiд грунту допускалось законно лише в незвичайно рiдких случаях i лиш по довгих i скомплiкованих доходженях, — що дiдич не мав права мужицького грунту анi втягати до своiх домiнiкальних посiлостей, анi продавати, анi мiняти, анi дiлити i навiть в разi вiдсудженя мужика вiд грунту або iнчого якого опорожненя мужицького грунту мусiв посадити на нiм iнчого мужика, то побачимо, що надiленє мужика ужитковою власнiстю в сiм вiдношеню зовсiм не поправляло анi не змiняло правного положеня мужика, не принесло би єму нiякоi користи. Правда, не маючи ужитковоi власности вiн не мiг свого грунту анi задовжити i заставити, анi замiняти

ані продати; але в єго положеню яко панщинного мужика се було для него радше користю як шкодою, бо хоть не міг він затягнути без дозволу дідича позички по над 5 злр. (патенти з 13. юля 1776 §. 8, з 1. юля 1781, з 3. апріля 1784 і окружне письмо з 3. апріля 1787), отже і затягненє більшоі позички на продуктівні ціли ледви чи було можливе, то за те не міг єму ніхто з правом заставу або інчими якими тягарами влізти на грунт; а продавати або дарувати грунт він так рідко хотів, що брак сего права зовсім не давав ся єму в знаки. Не міг він, правда, розпорядити своім грунтом тестаментарно при смерти; але патент о наслідю мужицькім з 10. мая 1787 (Klunker III, 646) допускав і приписував законне наслідє нетестаментарне мужицьких грунтів з батька на сина. І в сих отже відношенях наділенє ужитковоі власности не принесло би мужикам жадноі користи, бо хоть після цівільного закона він не був ужитковим властителем, то був ним майже ві всіх найважнійших відношенях після законів політичних, а зваживши, що після §. 1146 зак. ців упормованє правних відносин між дідичами а мужиками (підданими) належить власне до законодавства політичного, то окреме наділенє мужикам ужитковоі власности було в групті річи зовсім злишнє і не представляло для них жадноі реальноі вартости.

Та воно було не тілько зовсім без вартости, але приносило мужикам позітівну шкоду. Після декрету придв. з 7. мая 17?5 обовязані були дідичі достарчити своім підданим безплатно все потрібне до утриманя sarta tecta і fundus instructus, а окрім того в разі неврожаю або якого інчого нещастя давати йім безплатні запомоги і не сміли йіх окрім допущених законом випадків відсуджувати від грунту (Klunker II, 34). Для мужиків, котрі не мали своіх лісів, не мали отже з чого ставити будинків ані справити мертвого інвентаря потрібного до відроблюваня панщини і веденя власного господарства, припис сего придв. декрету був дуже користний, бо заспокоював одну з найважнійших потреб мужицького господарства і затикав тим самим одно з найважнійших жерел панськоі самоволі, бо не позволяв сеі потреби визискувати в цілі збільшеня данин і панщини. Признанє мужикам ужитковоі власности відобрало би йім, як се пізнійші прихильники сеі „реформи“ виразно підносять, се для них незвичайно цінне право; вони не лише мусіли би відробляти панщину так як до тепер, без найменчоі полекші в тягарах і данинах, але мусіли би на свій кошт ставити будинки і справляти інвентар без найменчого права жадати звороту коштів від дідича, котрий лиш в такім разі обовязаний був до винадгородженя тих коштів, коли грунт вертав ся з мужицьких рук під єго безпосереднє володінє і коли вони ужиті були на поліпшенє і піднесенє господарства (§ 1137 зак. ців.).

Коли дальше зважимо, що дідич яко головний властитель мав би право заказати всі такі переміни на грунті і в господарстві, котрі після єго — дідича — гадки могли би зробити неможливим або утруднити виконанє єго прав (§. 1129 з. ц.), що він міг від мужика домагати ся, аби той удержував і обробляв свій грунт, а в разі непослуху або неспосібности до поношеня приписаних до грунту тягарів мав право

жадати відсудженя мужика від грунту (§. 1130 з. ц.), що в разі залеглого однорічного чиншу (в данім разі невідробленої панщини) мав право жадати зафантованя пожитків грунтових або судової лїцітації самого грунту (§. 1136 з. ц.), що дальше також его право продажі грунту було ограничене представленем дідичеви наслїдника спосібного до веденя господарства і до поношеня грунтових тягарів (§. 1140 з. ц.), що при переході грунту з одного пожиткового властителя на другого дідич міг евентуально жадати оплати (§. 1142 з. ц.), а новий властитель звичайно був обовязаний вистарати собі у дідича документ правний, посвідчаючий відновлене пожиткової власности (§. 1145 з. ц.), — то зрозуміемо, що признане мужикам ужиткової власности не лиш не принесло би йім жадної користи, але противно в порівнаню з дотеперішнім йіх економічним положенем принесло би йім дуже велику шкоду без жадної винадгороди, ба навіть ставило би йіх під ще більшу може кураталю панську, як була дотеперішня, відбираючи йім рівночасно опіку окружних ц. к. староств — а легка можливість відсудженя йіх від грунту віддала би йіх дідичам зовсім на ласку і неласку.

Коли би отже мож признане пожиткової власности назвати реформою, то хіба не реформою на ліпше але на гірше, якими були загалом усі панські реформи в справах дотикаючих йіх відносин до мужиків.

Проект признаня мужикам пожиткової власности був зрештою зовсім не новий; ще в минувшім віці его піднесла сама власть державна, котра стараючи ся спеціально в Чехах, Мораві і Шлезії перешкодити переходови мужицьких грунтів в панське володінє хотіла довести до того, щоби мужицька земля оставалась в руках мужиків, а поодиноке мужицьке господарство щоби переходило з батька на сина (das Bauernland dem Bauernstand, das Bauerngut dem Bauernsohn). Була се одна із точок реформаторської програми, котрою держава XVIII. віку хотіла причинити ся до освободженя і піднесеня мужицтва яко головної підвалини державного гаразду через признане ему прав власности і поправу его права посїданя. Можливість набути пожиткову власність мав мужик і перед тим на підставі добровільної угоди з дідичем, а то в той спосіб, що за признане сеї „власности" платив дідичеви певну угоджену ціну купна; за-для того грунти, котрі переходили на ужиткову власність мужика, називали ся грунтами закупними (eingekaufte Rustikalgründe), а всі інчі панщинні грунти мужицькі називались грунтами незакупними (uneingekaufte Rustikalgründe) Держава зовсім не мішала ся перед тим до таких добровільних угод, котрих було зрештою дуже мало, бо мужики розуміючи дуже добре проблематичну вартість такої власности, котра зовсім не була власністю, зовсім не квапили ся платити за ню доволі значну заплату. Аж в 1769 році, на підставі справозданя так зв. Staatswirthschaftsdeputation постановила держава взяти в свої руки ініціатіву до загального заведеня пожиткової власности на мужицьких грунтах, сподіваючи ся в той спосіб забезпечити мужиків від покривдженя через дідичів особливо через самовільне переношене незакупного мужика з одного грунту на другий. Через те — казало повисше справоздане — що дідичі пильних і за-

попадливих господарів, котрі свої грунти піднесли і добре загосподарували, переносять на запущені грунти або на пустки, або добре загосподаровані парцелі йім відбирають а запущені йім приділюють, являє ся неможливим заведене доброі і рівномірноі господарки на всіх грунтах; противно, через те убиває ся всяка охота до праці і запопадливість, а сістематично плекає ся лінивство і розпуста. Та позаяк після погляду держави дідичі були єдиними властителями мужицьких грунтів, значить мали повне право наділювати йіх кому йім хотіло ся, думала держава, що зарадити лихови мож лиш через загальне признанє мужикам пожитковоі власности. Запитані в сій справі Стани чеські і моравські, хоть не мали нічого против закупна грунтів мужицьких, радили однакож лишити все на добровільну угоду між дідичами а мужиками. Вони загалом не хотіли зміни істнуючого суспільного порядку ані навіть діскусіі над питанями реформ. Хто знає, до чого то може довести, коли якийсь новий дух почав отсе загніждзувати ся в адміністраціі і держава почала до всего мішати ся! Quieta non movere. Бо конець. кінців все таки могло би прийти лиш до ограниченя панських прав. Справа признаня мужикам ішла отже дуже пéняво. Але коли держава патентами панщинними (з р. 1768 для Шлезіі, а з р. 1775 для Чех і Морави) взяла ся серіозно до забезпеченя мужиків і йіх землі від насильства дідичів, стратила власність дідичів до мужицькоі землі для них всяку практичну вартість. Відсуджуванє мужиків від грунту не мало вже жадного змислу, бо після сих патентів землю мужицьку не мож було вже прилучувати до домінікальноі, але треба було знов наділити якомусь мужикови. І загроза відібраня грунту не могла вже довести до побільшеня панщини і інчих данин, від коли повинности панщинні були патентами стисло означені, а уряди окружні з чим раз більшою енергією стали доглядати докладного викованя законних постанов. Остав ся дідичам лиш тягар достарчуваня мужикам матеріалу на будинки і обовязок запомоги в разі неврожаю або інчих нещасть, — остав ся врешті страх, що держава дальшими реформами може дідичів ще більше ограничити в справі діспозіціі незакупними грунтами або навіть надати мужикам право пожитковоі власности зовсім безплатно. Вони стали отже домагати ся, щоби держава присилувала мужиків до закупна незакупних грунтів.

Але свою ціль, щоби мужицьку землю забезпечити для мужиків а крім того законно унормувати і ограничити мужицькі повинности панщинні, держава вже осягнула була повисше наведеними патентами і коли би уважала, що забезпеченє се ще не зовсім достаточне, то була вже на стілько сильна, що могла заострити законні приписи і послух для своіх постанов вимусити на непокірних. Для держави отже, а тим більше для мужиків, котрі реформами державними дістали всі добрі сторони пожитковоі власности без єі тягарів, признанє пожитковоі власности було зовсім непотрібним. Ані Марія Тереса, ані Йосиф навіть не думали о силуваню мужиків до закупна, полишаючи єго добровільній угоді між дідичем а мужиком Одно лиш, що Йосиф II. в сій справі ще зробив, було те, що предложив чеським, моравським і шлезким Станам безплатне признанє мужикам ужитковоі власности за

рівночасним знесенєм обовязку достарчуваня мужикам матеріалу на будинки і запомоги в нещастях. Але Стани запротестували енергічно против сего предложеня, і на тім справа заснула в Чехах аж до 1848 року*).

Таке саме предложенє зробив був цісар Йосиф II. також Станам галицьким. Декретом придв. з 7. янв. 1785, губ. ч. 2463 спитав йіх цісар, чи би не хотіли незакупні грунти віддати підданим своім безплатно на власність наслідну, бо через те не лише би нічого не стратили, але противно скористали би те, що увільнились би зовсім від лежачого на них яко на верховних властителях обовязку достарченя безплатного своім підданим всего до удержаня fundi instructi і sartorum tectorum а також безплатноі запомоги своіх незакупних підданих на случай неврожаю і інчих потреб.

На се завізванє відповів Виділ Становий в імени дідичів рапортом з д. 24. февр. 1785 ось що: Дідичі всіми силами причинять ся до осягненя гуманноі цілі монарха; Виділ признає, що мужики в тих сторонах *Мисленицького*, *Велицького*, *Тарнівського* і *Ясельського округів*, в котрих грунти посідають яко власність наслідну, ріжнять ся дуже від сусідніх мужиків посідаючих незакупні грунти трудолюбивістю, господарністю, добробитом і навіть ліпшим зверхнім укладом, — додає однакож зараз, що богато дідичів в інчих округах, котрі заохочені тим прикладом не лише подарували своім підданим грунти через них посідані, але йіх від усіх повинностей за умірковаий чинш увільнили, дізнали зовсім противних наслідків, що незабавки застали підданих більше лінивих, більше запитих, біднійших, йіх власні грунти далеко гірше оброблені, а чинш так значно залеглий, що мусіли зречи ся єго стягненя. На підставі сего (врештою близше зовсім не виказаного) факту думає отже Виділ, що само признанє власности не лише не всюди веде однако добрі наслідки за собою, але що таких добрих наслідків доти не мож надіяти ся, доки наш мужик не позбуде ся головних своіх недостатків: лінивства, пянства і забобонів. Бо якій же інчій причині — каже Виділ — як не тим закоріненим недостаткам треба приписати, що галицький мужик до роботи коло власного господарства рано перед 10-тою або 11-тою годиною не виходить, що до жадноі роботи, котру для себе робить, не прикладає такоі уваги і пильности, як добрий робітник, що від зисковнійшого але більшоі роботи вимагаючого способу господарованя воліє такий, котрий хоть менче доходу приносить, але менче заходу коштує, що на Покутю і Поділю в кождім майже селі кождого року по кілька мужиків своі грунти лиш для того покидає, що місце, в котрім єму худобина заслабла, жінка або дитина померла, уважає яко зачароване. Забобон сей, твердить Виділ, є такий загальний, що коли би дідич замісць грунту в такий спосіб покинутого не дав інчого двірського, то стратив би не лише цілий пожиток з покинутого

*) K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig 1894. I. 253—272.

грунту, котрого жаден інчий мужик не візьме, але і робітника. Думає отже Виділ, що само признанє власности тим менче зможе вилічити наших мужиків від тих недостатків, що відбираючи йім єдиний страх, котрий йіх здержував від надмірного занедбаня йіх грунтів, т. є. страх, щоби єму дідич йіх не відібрав, не подає йім жадноі нової заохоти до праці. Бо і тепер, хоть грунти через підданих заняті суть власністю домінікальною, жаден дідич не переносить без важноі причини з одного грунту на другий, — противно, грунт мужицький переходить звичайно з батька на сина або зятя. Ще важнійшу причину, за для котроі треба би здержати ся в проєктованим кроком, видів Виділ в нерівнім розмірі грунтів мужицьких в відношеню до повинностей лежавших на грунті,— нерівність, котра після єго гадки випливає по части з постепенноі кольонізаціі сіл і забору ліпших грунтів через перших кольоністів, а в переважній части вкрала ся геть пізнійше через арбітральне шафованє мужицькими грунтами через двірських офіціалістів і через пізнійше наділенє мужиків грунтами домінікальними. Думаючи, що ся нерівність по признаню власности дала би ся підданим в цілій своій силі в знаки і викликала би несказано богато скарг, поставив Виділ внесенє, щоби признанє мужикам ужитковоі власности відложити аж до укінченя поміру катастрального і заведеня проєктованоі урбаріі, від котроі сподівав ся справедливого розкладу повинностей урбаріальних.

Додав однакож, що не належить вимагати від дідичів безплатного признаня власности, але противно постановити треба для цілого краю певну хоть би найнизшу суму яко ціну відкупу і вложити на підданого обовязок, щоби зложивши сю ціну п р о с и в о признанє власности і тілько тоді, коли би єму дідич без слушноі причини відказав, домагав ся в дорозі рекурсу признаня від уряду ціркулярного. Таким способом, твердить Виділ, осягнуло би ся не лишень тую користь, що лиш самі дбалі господарі доступили би власности своійх грунтів, але навіть вони самі привязували би до неі більшу вартість, переконавши ся, що признанє еі становить род дістінкціі між дбалими і недбалими господарями, і що мусіли еі власним коштом окупити!

На сю клясичну аргументацію мож би було запитати ся де то і котрі дідичі „подарували“ мужикам посідані через них грунти, бо о тім ніхто нічогісінько не знав; мож було сказати, що коли мужик справді такий лінивий, запитий і темний, яким єго Виділ змалював, то се лиш овоч довговіковоі „культурноі“ праці дідичів над ним, котрий може як раз длятого так мало дбав про себе і своє господарство, бо весь дохід з него і без того пропадав в панських кішенях. Але Йосиф II не вважав за відповідне вдавати ся в довшу конверсацію з Виділом на порушені через него теми, а відповівши декретом придворним з 7. мая 1785 коротко, що галицькі Стани помиляють ся думаючи, що саме признанє власности не буде мати добрих наслідків і що докази своєі помилки можуть найти в самій таки Галичині, здивував ся, що галицькі Стани, котрі на початку свого рапорту заявили були цілковиту готовість до признаня мужикам ужитковоі власности, при кінці того самого рапорту зажадали, щоби се признанє відложити аж до переведеня нового поміру краю і заведеня урбаріі і приказав, щоби признанє сеі

власности полишити зовсім добровільній угоді між дідичами і мужиками. Рівночасно ж тим самим декретом наложив на дідичів примусовий обовязок до безплатного достарчуваня мужикам будівляного матеріалу і запомог*).

Розпочатими незабавки після сеі невдалоі проби великими реформами, а спеціально патентами з 1786 і 1789 р зробив Йосиф справу признаня мужикам ужитковоі власности зовсім безпредметовою, бо признав незакупним грунтам мужицьким майже такі самі права, які мали грунти закупні, котрим прислугувала ужиткова власність, а при тім усунув для них усі недогідні сторони ужитковоі власности. Ужиткова власність стала отже для мужиків не тілько зовсім непотрібною, але як то попередно показано, навіть шкідливою.

Які врештою неоправдані були надіі, котрі урядові реформаторські змаганя привязували первісно до ужитковоі власности, показує найкрасше той факт, що декретом придв. з 20. янв. 1787 признано безплатну пожиткову власність підданим ві всіх камеральних і духовних маєтностях (губ. розп з 20 февр. 1787 ч. 4201. Klunker II, 51), а про те не чути було нічого, щоби через те економічне положенє тих підданих піднесло ся в чім небудь по над економічне положенє решти мужицтва. Се новий доказ староі правди, що абстрактною формулою народа не нагодуєш, а ще до того такою, котра, як ужиткова власність — lucus a non lucendo — була рідною дитиною того варварського суспільного строю, котрого головною признакою була панщина і правне та економічне підневоленє всеі робучоі людности

Таким способом справа ся заснула мертвим сном на цілих 67 літ, і доперва гр. Казимірови Красіцкому судило ся воскресити єі своім меморіалом на те, щоби вона як доказ прихильности галицьких дідичів для поступових реформ блукала кілька літ як мара в актах, меморандах і нарадах галицького шляхотського сойму, поки катастрофа 1846 року не приспала єі на віки.

Спосіб врештою, в який Виділ становий, а спеціально єго референт Тадей Василевський приняв сей проєкт, не давав єму надіі навіть на таке коротке житє. Василевський в рефераті з д. 7. окт. 1842 назвав проєкт сей „непридатним до спеціальноі розправи, бо хоть він трактує про важні справи і містить в собі не одну розумну гадку, котрою при способности мож буде похіснуватись, то все ж таки справи ті трактовані в проєкті кумулятівно і лиш загально, в тоні конверсаційнім, без близшого поданя способів, як би дійти до задуманоі цїли“.

Граф Красіцкий однакож, котрий свому проєктови приписував далеко сягаюче значінє і вважав єго навіть першим початком до цілковитого знесеня підданства і панщини, а єго неясність і двозначність старав ся прикрасити тим, що в тодішних часах абсолютізму і приста-

*) O nadaniu poddanym praw własności użytkowej do gruntów rustykalnych niezakupnych i skutkach tego nadania (Аллегат No 8 до рукопису Оссол. 2945, стр. 3—8).

рілих пересудів (шляхти) не мож було отверто висказати остаточної цїли, не знеохотив ся рефератом Василєвського. Коли Сойм становий зібрав ся д. 19—27. сент. 1842 року на наради, зійшло ся на єго просьбу того дня вечером кількох депутатів у Василєвського, де їм відчитано меморандум гр. Красїцкого і подане Йосифа Левїцького з Бунова, в котрім короткими словами висказана була потреба відповідного упорядкованя справ підданських. „Меморандум, оповідає Красїцкий, розцїкавило зібраних; сплячих пробудило, мислячих задоволило і всїх переконало, що скорше чи пізнїйше дотеперішні відносини (дїдичів до мужиків) мусять перемінити ся.“ Конець кінцем постановлено, щоби справу сю порушити на будучім соймі, при чім гр. Красїцкий, як каже, длятого, що знав слабу сторону референта Василєвського і щиро єго поважав, заявив, що дальше ведене справи віддає в єго руки.

В р. 1843 розпочав Сойм становий свої наради д. 18. сент. Дня 19. сент. вечером зійшло ся богато депутатів до Станїслава гр. Скарбка в будинку театральнім на довірочну нараду, в який би спосіб сю справу поставити на порядок дневний соймових розправ. На нарадї сій Василєвський оминаючи зовсім проєкт гр. Красїцкого виступив від разу з проєктом знесеня панщини. Але проєкт єго викликав велику опозіцію і гнів; богато депутатів противило ся рішучо, щоби справу сю порушити на соймі; інчі ж не хотіли віддати ведене справи Василєвському. Ледви не ледви удало ся якось утихомирити опонентів (Меморандум гр. Красїцкого ut supra стор. 10—12).

Який же то був проєкт і чим він викликав таке сердите супротивлене? Докладного справозданя о сїй нарадї — окрім кількох повисших слів в меморіалї гр. Красїцкого — не маємо. З рукописного матеріалу однакож, котрий маємо під рукою, можемо собі відтворити коли не докладний образ тої певно дуже цїкавої дебати, то по крайнїй мірі проєкт самого Василєвського і гадки єго противників. За-для важности предмету і докладного зрозуміня того, що зробив Сойм становий в сїй справі, постараємо ся показати одно й друге.

(Далї буде.)

Іван Заневич.

Критика і бібліографія.

XX. До етнографіі Новороссіі.

Матеріалы по етнографіи Новороссійскаго края собранные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ. Одесса 1894, стор. 202.

Це дуже сімпатичний звичай — видавати етнографічні матеріали групуючи йіх по дуже точно визначених межах, по районах. Проф. Сумцов дивлячись (у „Кіевскій Стар." 1895, май) на книжку Ястребова з того погляду, що „содержаніе ея — большей частью извѣстное" та що „варіанты — по формѣ слабые и малозначительные", не похвалив єі так, як вона того варта. Я знов уважаючи на те, що праця Ястребова добре обмальовує нам именно Новороссів, охоче забуваю про те, що в ній мало є мотівів орігінальних на цілу Украіну або й на цілу Словянщину, як того бажав би проф. Сумцов, маючи в тім свою рацію.

Повіти Єлисаветський та Александрійський — це така область, яка дуже й дуже заслугує окремих дослідів, бо в тім буде самостійний науковий інтерес. Обидва повіти з погляду етнографічного — тіпові репрезентанти т. зв. Новороссійського краю Саме з відси пішла колонізація новороссійських степів; місто Єлисавет (офіціально Елисаветград) — осередок колишньоі Новоі Сербіі; тут, у ціх повітах, ще й досі одбуваєть ся обопільний вплив усіх тих народностей, з яких склав ся і ще й тепер складаєть ся осібний етнографічний тіп — новороссійський. Мова тут панує украінська, тим-то для нас Новороссія — се ж та сама Украіна. Серби, що в минулім столітю подали найбільший, найчисленнійший матеріал для колонізаціі сього краю, тепер уже розтанули, розплили ся серед Украінщини. Ястребов згадуючи про це в свойій передмові, запевнює, що од Сербщини немъ тепер там навіть зостатку, „хотя слѣдуетъ предположить, что и они внесли въ окружающую среду нѣчто свое". Проживаючи що року поблизу Єлисаветського повіту та раз-у-раз стрічаючись із прихожими людьми з тієі місцевости, я можу сказати, що теє „нѣчто" та той „зостаток" можна добачити в новороссійській лексіці. В мене є ціла збірочка слів позаписуваних од Украінців з єлисаветського повіту, в южноі частини Звиногородського та з ю. ч. Чигиринського, які я міг порозуміти тільки за підпомогою сербськоі мови. Опроче міні здаєть ся, що й на тамош фонетіку украінську Серби мали деякий вплив, хоч, правда, в тих особливостях новороссійськоі фонетіки, які я міг спостерегти, дехто міг би добачити по просту вплив великоруський.

Той матеріал, який подано в книжці Ястребова, збірав ся багато літ, по троху од самого Ястребова, відомого етнографа, по троху од його помічників під його ж таки проводом. В передмові Ястребов каже, що „изъ того сырья, которое накопилось за десять лѣтъ времени, предлагается здѣсь только то, для чего или вовсе нѣтъ прямыхъ аналогій въ печатныхъ сборникахъ, или есть варіанты, разнящіеся въ подробностяхъ“. На те проф. Сумцов запримічае: „Отъ такой осторожности сборникъ лишь выгралъ“ („К. Ст.“, май, 192). Я не зовсім згоджую ся з таким судом. бо як що праця Ястребова мае бути матеріалом для етнографіі іменно Новороссіі (а так воно стоіть у заголовку), то випадало би принаймні зазначити, що така або така казка, якую записано приміром десь в Угорщині, оповідаеть ся з дрібними одмінами і в Новороссіі. Багато місця такіі зазначуваня не взяли б, а корисні були б дуже. А ще більше користі ми могли б сподівати ся од таких зазначувань в руках не чиіх, як Ястребова, бо він мае дуже гарну звичку (яку тепер наші етографи не раз кидають) — пильно показувати, де і в яких печатних збірках уже був такий чи такий сюжет. Ще того мало: він на кінці своеі книжки помістив такий вигідний „Указатель“, де подано не самі-но заголовки якоі небудь казки або чого інчого, а таки добрий коротенький конспект із неі. Кому доводилось порівнювати будь-які етнографічні варіанти, той знае, яка се паморочлива робота: як воно бува важко перегортати по двацять разів хоч би Чубінського, аж доки в очах і в голові не закрутить ся. Ті „оглавленія“, які там е, нічогісінько не помагають, бо хіба богато скажуть такі голі заголовки як „Щаслива дівка“, „Царевич“, „Бувальщина“ і т. і ?! Отже Ястребову можна сказати щире спасибі за його конспект. Додати треба, що конспект або коротенька змістова згадка подаеть ся од Ястребова не тільки до чогось довшого (напр. казки), а навіть до найдрібнійших забобонів, які в тексті займають 2 – 3 рядочки. Через те „Указатель“ Ястребова дае спромогу швидко нашукати в його книзі те, що кому треба ; а нашукавши потрібне місце в книзі — вже легко буде по вказівках Ястребова добрати ся до варіантів у чужих збірках, — одно слово — з'оріентувати ся*). При такій пильности

---

*) Тим я не хочу сказати, буцім Ястребов позводив до купи всі варіанти, які оголошено досі О, ні! Він зробив чимало — то правда; але й пропусків поробив чимало. Візьмімо напр казку про Івана, що шукав вітру. Ястребову очевидячки незвісно, що в Киіві друкувала ся казочка: „Шукай-вітер“ осібною брошуркою Варіант до казки ч 6. (св. Микола подарував дідови баранчика, що годував його всякою стравою; дід продав; Микола дав другого баранчика, то с того вискочили люде є киями і побили діда) — міг би знайтись між інчим у „Молодику“ 1843, (II, 129) поданий од Костомарова, та варіант видано в Харкові 1893 — Ястребов про них не згадуе. Не покликаеть ся він ніколи і на ті матеріали, що позбірав О. Стороженко („Укр. Оповідання“, т I), навіть не згадуе про відому казку: „Вби лінивого не молотом, а голодом“, що багацько разів друкувалась Можна було б налічити цілу гору всяких пропусків Ястребов уважае тільки на більші збірки, дрібнійших він не бере до уваги А вже ж що й казати про ті етнографічні матеріали, які друковано в Австріі! Вони зостали ся зовсім невідомі Ястребову Час би вже нам зробити огляд або зводку всіх етнографічних записів укра-

Ястребова можна тільки пожурити ся, чому він не пообробляв увесь той матеріал, який він каже, що в нього є.

Згуртовано матеріал доволі сістематично. Що правда: це було не важко зробити, бо Ястребов мав перед собою взірці в давнійших збірках. Розпадаєть ся книжка на дві половині: 1) „Суевѣрія и обряды“, 2) „Легенды, сказки и разсказы“. Перший заголовок: „Суевѣрія и обряды“ — дуже мало натякає на той дорогий, багатий зміст, який ми стрічаємо в тій половині. Спершу тут викладають ся (переважно нашою мовою) думки новоросcійських селян про внішній світ: про небо, світила, атмосферичні явища, про звірів диких та свійську скотину, про йіхню вдачу та звідкіля вони взяли ся, про ліки для худоби, про птахів, про рослини; сюди ж долучено народній календар. Далі (в тій самій першій половині книжки) йде рубрика про людину: думки та забобони про всякі члени тіла, приміти, сни, народня медицина; забобони про уроки, про щасливі і нещасливі дні і т. і.; оповіданя про відьом, вовкулаків, мертвяків, нечисту силу, песиголовців; повіря та обряди, які привязують ся до вагоги, родин, дитячого виховання (сюди ж іде велика рубрика — дитячі забави), до весілля, похорону. В цій половині книжки є дуже і дуже багато геть повітнього матеріалу. Друга половина — „Легенды, сказки и разсказы“. Дещо можна було б попереносити сюди з першої половини (оповіданя про відьом, мерців, песиголовців і т. і.). Того, що ми звикли звати власне „казкою“, тут дуже мало: найбільше ми там бачимо легенд (в тім числі й дуалістичних) та побутових оповідань, що іноді переходять в анекдоти; поміж такими анекдотами є вигадки па людей чужої нації (параллелі можна було б нашукати в Руданського). В кінці книжки ми бачимо розділ: „Топографическія названія съ мѣстными объясненіями ихъ“; це ніби доповненя до гарної брошури того самого автора „Малорусскія прозвища въ Херсонской губерніи“, про яку я подав рецензію до „Житя і Слова“ торік.

Досі міні доводило ся переважно похваляти працю Ястребова. А вже ж можна йійі і погудити трохи. Я вже згадав, що чимало друкованих варіантів позоставали ся збирачеви невідомі. Сумцов („Кіевск. Стар.“. 1. с.) подає до збірки Ястребова звістки про варіанти білоруські, великоруські, французькі і т. і., навіть про румунські, і звичайно каже про кожен н-р: „а малорусскіе варіанты указаны г. Ястребовымъ“. Тимчасом ото й є біда наша, що „малорусскіе“ варіанти зазначено далеко не всі! Друга хиба цілоі книжки Ястребова: нема фонетичноі точности в записях. Сам збирач почуває цю свою хибу тай каже в передмові, що етнографічні записи то одна річ, а діалектологічні — друга, та що для діалектологічних записів треба особливих спеціалістів. Що й казати! діалектологічні записи не кожен може робити. Тільки ж

інських, або хоч казок. Чи не взялась би за це висококорисне діло тая людина, яка найбільш тепер знаеть ся на нашій народній словесности, себ то шан. проф. Сумцов?

звідси не виходить, буцім етнографови слід зовсім не дбати про фонетичну точність. Можна не добачити деяких тонкостів у мові, та гріх буде записувати щось проти духа украінськоі мови; напр. ми спокійно можемо простити Ястребову, що він записав (ст. 12) „въ великый боцци“ (хоч запевне йому сказано було: „велыкій“ або навіть „велыкі“), бо це ще дрібниця; але не можна прощати сістематичне написане „ничь“ (= ніч), неначе наші шиплячі суголосники спосібні до такого змнягченя, яке ми бачимо в великоруській вимові (чь, шь, жь)! В загалі можемо сказати (і не тільки про теперішню книжку), що фонетика — то болюча виразка геть усіх Ястребівських записів; а ще гірше, що він плутає кулішівку і офіціальну россійську правопись.

Кримський.

XXI. З новоі чеськоі літератури.

1. *Magdalena, napsal I. S. Machar. V. Praze 1894.* І. С. Махар належить без сумніву до чільних поетів чеських новійшоі доби з погляду на свій талант. Та він займає в чеській літературі особливе місце ще й з іншого погляду, а власне яко провідник тзв. наймолодшого поколіня, що силкує ся йти слідом західно европейськоі новоі школи, котра по єі власному понятю має замінити відживший ся реалізм. Ся нова школа, що в Франціі виросла як один конар могучого дуба — натуралізму, та з часом, розвиваючи і поглублюючи псіхологічний аналіз доходила до спірітуалізму, неокатоліцізму та містіки, в Німеччині повстала з разу під окликом натуралізму та соціалізму, та розвиваючи ся під впливом Россіян (Достоєвського та Толстого) і Скандінавців (Ібзена, Гарборга, Драхмана) вдала ся більше в філософію та піддала впливови талановитого філософа-індівідуаліста Ніче, котрий своєю критикою дійшов до духового і суспільного нігілізму. Отся поетична школа, котроі основною ціхою є нервове роздразнене, невдоволене з окружаючих обставин і почуте власноі безсильности та безцільности істнованя, слабо якось приймає ся на чеськім грунті; чеський темперамент, сангвінічний, повнокровний та енергічний, склонний розвивати ся радше в шир ніж в глубину, не радо забігає в темні лябірінти псіхологічних тонкостів, не любить рити ся у власнім нутрі та філософувати над „вічними“ і нерозрішимими загадками бутя, коли довкола кипить голосне, рухливе національне житє, йде на тисячних полях палка́ культурна робота. От тим то понятє „чеський декадент“ являєть ся нам якоюсь contradictio in adjecto“, а коли сьогодні говорять, що Махар є не тільки сам „модерніст“, але надто й голова та проводир чеських „модерністів“, то міні завсігди ввижаєть ся тут тільки модна етікетка, під котрою треба шукати властивих, питомих прикмет таланту Махара і єго талановитих або й безталанних молодших товаришів.

Розбір поеми „Magdalena“, остатнього і мабуть найдозрільшоги твору Махара, переконує нас о тім. Думаю, що й для пашоі громадо

розбір сей буде не без інтересу, бо дасть йій пізнати, якими темами займають ся сучасні чеські поети і в який спосіб йіх оброблюють.

„Magdalena“, як читаємо в наголовку, у-перве нашкіцована була автором ще в р. 1887; без сумніву до того часу відносять ся ті політичні і полемічні уступи, що надають поемі ширше, історичне значінє. Викінчена була „Magdalena“ тілько в 1893 році; тоді ж автор почав було друкувати єі в радікальнім журналі „Nove proudy“, поки нагінка за тзв. Омладіною, виємковий стан у Празі і урядова крудіата против радікальноі преси не зробили кінця й „Novym Proudom“. Таким способом Махарова поема вийшла в світ тілько 1894 р. Є се маленька, елегантна книжечка з рисунком на обложці, що показує елегантну молоду панночку з сігаретою в устах; сидячи вдивляє ся вона в трупячу голову, котру держить в руці прямо свого лиця. Отсе й є сімволічно змальована героіня поеми — Магдалена, що кає ся своіх гріхів і думає о смерти. Вже з сего рисунку, з пози панночки, з сігарети в єі устах, з кокетливо зачесаного волося і рук голих повисше ліктів можна зміркувати, яких гріхів кає ся ота Магдалена, якого розбору се героіня.

Поема розпочинає ся прекрасним описом літнього вечера в Празі. Опис сей, важний для характеристики автора, пробую передати тут нашою мовою, що́ заразом дасть міні змогу показати читачам віршову форму орігіналу.

День — субота. Місяць — май
Час — чверть шестоі години.

День жаркий на схилку сонця
В перве з глубини мов дише.
Щось вохке пройшло в повітрі;
Ріжні запахи сильнійше
Пронеслись по вулицях
Скривлених, вузких, коротких.
Замкнені крамѝ бідашні
Богомільних жидовинів,
Та кіпить житє горяче
В коло них бурливим тактом.
Пестрий тлум людей вирує,
Гомонить, смієсь, жартує:
Ось робітники з виплати
Йдуть в забруканих убранях,
Ось вояки, волоцюги,
Там швачки — лице пожовкле,
Гривка счесана над очи;
Слуги гуторять крикливо
Коло студні, старші жони —
На руках блідонькі діти —
Край дверей ось поставали,
Щось говорять острим тоном;

Із шинків приземних світла
Бють потоки, та тамують
Їх червоніі заслони;
Десь гармоніка заграла —
Бє, бурлить житє кипуче

Осьма вибила... Гук дзвонів
Понад Прагою розляг ся...
Гармонійні, повні тони
Западають в гамір той.
Миг врочистий. З гирл спіжевих
Над тим згласлим скварним днем,
Над тим морем криш червоних,
Над тим лісом ріжних веж,
Над тим зmроком, що спливає
В лябірінт вулиць крутих,
Над тим всім, що в них клубить ся,
Над утіхами марними,
Жалем, гордощими, горем,
Сваром, брехнями й любовою,
Над хитким тим і нікчемним,
Ефемерним людським „я“
Бє кудись в небес склепіне
Розгук: Ave Maria!

Се не одинокий велично-прекрасний, а при тім наскрізь реальний, далекий від утертої фразеольоґії, свіжий, реалістичний опис в поемі Махара. Я високо ціню ті описи; в них талант автора виблискує в цілій силі і мині здаєть ся, що власне вони, порозкидані в поемі як мильові стовпи, найлїпше вказують дорогу, куди б єго талантови далі прямувати.

Та після сеі прелюдіі автор вводить нас в дім продажноі любови, де герой поеми, зблязований чеський панич. пізнає героіню, одну з тих дівчат, котрі Махар характеризує ось якими вдатними словами:

Входять постаті дівочі
В пестрих, фантастичних строях;
Смілий зір очей блискучих,
Грудь біліє незакрита,
Острі пахощі, пухкіі
Голі рамена й литки —
Се банкротниці чутя,
Що в ігорні світа грають
О шмат хліба; усміх, жарти,
Молодість, краса є нині —
Завтра інша карта впаде
І все програно на віки...

Люсі одна не подібна до них, одна між тими Венерами пригадує Гетівську Гретхен. Панич вдає ся з нею в розмову з разу о байдужних предметах, а далі починає єі моралізувати:

„Ну скажіте, як се сталось,
Що з так чистою душею,
З тими ясними очима
Ви запали в сюю яму?
Чи ж не було вам де в світі
Місця іншого?“
— „Мій Боже!“ —
Усміхнулась, — „ви не перший,
Що мене про се питає.
Легко нам тут очутить ся:
І сама не знаєш, як.
Гарне личко, троха горя —
А сей світ для нас неначе
Та похилена площінь:
Крок один — і вже ти в ямі.
І нераз я так міркую
Що мабуть закон се вічний,
Що для декого не має
Місця, лиш ось тут в низу.“

На упімнене панича, щоб подумала про своє будуще, Люсі відповідає, що про се не стоїть думати. Коли йій все обридне, для неі один конець.

Думаєть ся, що колись
У таку важку хвилину
Мушу *вийти з сего дому*,
Мушу шибнуть як стріла
Геть по вулицях відлюдних
В низ до річки... Се та точка,
Відки на житє своє,
На будуще я дивлю ся.
Коб лиш не той страх, що завше
На сю мисль мене проймає!
Та вода страшна, холодна,
Зеленава, гу!..“

Звільна панич почуває для Люсі якесь живійше чутє. Він не то, щоб любив єі; він любить в ній предмет, на котрім виявляєть ся єго моральна лиспшість, і він постановляє вирвати єі з того огидного житя. Знає єі історію. Батько був народнім учителем, мати відумерла єі вчасно, батько розпив ся, грав в карти, єго прогнали і обоє пішли до Праги. Тут Люсі пробувала жити чесним заробітком: була гувернанткою, склеповою панною, та батько відбирав від неі все зароблене, аж

в кінці сам нараяв йій отсей рід заробітку. Се ще утверджує Юрія — так зве ся панич — в єго постанові. У него є стара тітка, котрій хоче віддати Люсі в опіку. Вона прийме еі як свою дитину. На се Люсі не находить слів подяки, тільки з слізми цілує руку Юрія. Сей платить за неі якусь суму хозяйці, котра бажає дівчині всего доброго.

„Ну, так з Богом, серце Люсі,
З Богом, милая голубко!
Та тямуйте: як в тім світі
Зробить ся вам якось дивно —
Мій дім все для вас отвертий.“

Під сими зловіщими словами Люсі рука об руку з Юрієм покидає поганий дім.

Отсе завязка поеми. Те, що йде далі, се звичайна та глибоко трагічна історія бідноі упавшоі дівчини, котра силкуеть ся вернути назад до чесного житя, та котру безсердечно, немилосерно спихає з неі те буржуазійне товариство, до котрого вона замішала ся, хоча само се товариство на скрізь, мов старе залізо ржею, прожерте фарисейством, брехнею, гіпокрізією та розпустою. Махар малює нам широкими розмахами пензля се товариство, і малюнок єго подабає на гірку, криваву сатиру. Та будемо держати ся порядку оповіданя.

Стара Юрієва тітка, щира людина, приймає Люсі як свое дитя. Всі зостанки невигаслого чутя вона переносить на ту скромну, тиху дівчину, що покинувши поганий дім від разу немов переродила ся. Може се й не зовсім правдоподібно; автор в усякім разі облекшив собі тут задачу, так що єго Люсі похожа троха на Соню в романі Достоєвського „Преступленіе и наказаніе“, тільки без того глибокого трагізму, яким обілляв Достоєвський свій високий твір. Люсі натомісць швидко перекопуєсь, що Юрій не то що далеко не ідеальний чоловік, а звичайнісінький панич, у котрого в голові досить пусто, а в серці холодно.

Лиш одно еі бентежить:
Юрій. Бачить ся з ним рідко,
Хвильку в ранці, при обіді,
Часом в вечір. Все при ньому
Чуєсь якось несвобідна,
Чим раз ліпше зна' єго
Ту сухую порожнечу.
Прикрий йій єго той дотеп,
Що так гордо ним пишаєсь;
Зближуючись к нему чує
Пахощі, котрі чувала
В своім давнім гидкім стані.
Але аж кіпить в ній все,
Скоро він беззглядним тоном
Мовить до староі тітки.

В злости верглась би на него,
Била б люто пястуками,
Задусила б мов кота.

Здавалось би, що житє Люсі в тій тихій і будь що будь зносній атмосфері уложить ся добре, минуле забудеть ся. Так ні. Батько еі д - відавши ся від хозяйки поганого дому, де поділа ся єго дочка, добирає ся до неі. Дармо сторож відправляє єго три рази; старий пяниця розповідає сторожеви все про свою дочку. Сторож з великим моральним обуренем іде до староі тітки, що разом з Люсі сидить занята ручною роботою. Оповідає про свою стрічу.

„Прошу пані!
Гарних річей я сьогодні
Тут довідавсь! Ганьба, підступ,
Непростимий гріх, якого
Допустивсь на ясній пані
Наш панич! Такого гостя
В чесний дім ввести! Все знаю!"

Від сих слів стара поблідла.
„Годі, годі вже! Ні слова!"

„Сеж непотрібка!" — рік сторож.
„Годі! Годі! Ні словечка!"

„Я о пані честь лиш дбаю."

„Геть!" і вся тремтячи з гніву,
Як ні раз еі не бачив,
Тупнула стара о землю

„Та міні байдуже", — буркнув
Ображений сторож дому
За дверми.

Та в відплату за те він за хвильку впустив до покою батька Люсі.

Озирнувсь, в очах мутних
Блисла радість, і на Люсі
Зір спинив ся. Він вклонив ся
Тітці. „Вибач, ясна пані, —
Зве мя тут святеє право,
Право батька сеі панни!"
І на Люсі театрально
Показав: „Моя дитина!"

Входить Юрій. Пяниця ставить ся до него остро.

„Я отець є сеі панни,
А ви, пане, певно є
Той велико-смілий лицар,
Що еі відважився вирвать
З під батьківськоі опіки!.."

„Ну, опіка!“ буркнув люто
Юрій.
„Так, опіка!“ — мовив
Патетично піячина.
„Не однакий, панцю, погляд
На жите в нас. Що є честь?
Слово, вітер. Та до річи!
Я колись бував учитель —
Так, учителв, панцю! Вам
Дивно се? А що я нині!
Часто доля потолочить
Чоловіка... Та прав своїх
Я столочити не дам!
До дочки я маю право,
Параграфи всі за мною“..

„Ну, ну, годі!“ — супокійно
Усміхаючись з докором
Перебив его річ Юрій.
Виняв портмоне́ і щось там
Піячині в руку втис.

Подобрівши, посмирнівши
Сей аж цмок его у руку.
„Пане, ви є чесний муж,
Спочуваєте нам бідним!“
Бас его тремтить у горлі,
Щоб подяки тон прибрати.
„Вам я ввірюю дочку,
Моє щастє. Антігону
В моїм горі Ви, мій пане,
Вміли оцінить сі...
Люсі, памятай, дитино
Сю батьківську добру раду:
Сих добродіїв шануй!...
А позвольте (знов до Юрья),
Щоб я смів часом прийти.“
З хитрим півшептом до него
Голову він нахилив:
„Кров буйна в моєї доні,
Та вітцівськая повага
Удержить еї в границях...“

Юрій двері відчинив;
Ще струснув его рукою
Добрий батько, поклонив ся
Старшій пані, жартобливо
Погрозив дочці — і вийшов.

(Конець буде.)

Ів. Франко.

НАШ АЛЬБОМ.

Із дневника невольника *).

... Такого тяжкого часу, такого хоробливого стану духового як саме тепер, я, здаєть ся, не переживав. Як на те й з рідного краю — ні словечка, ні однісінького числа часописи, а без українщини міні просто смерть... Останню зиму я не жив, а просто мучивсь, особливо перед кінцем; не знаю вже як і видержав...

Брак духовоі цільности спиняє руку, нічого не дає робити. А зробити б хотіло ся і те і се, всякі думки ошибають голову... Цілий місяць я звичайно нудьгую та мучусь, не дам собі жадноі ради, не находжу ні місця ні спокою, гадаю хопитись до револьвера... Потім приходить пошта — раз на місяць, привезе часописі, листи, книжки, вісти... віджвеш душою й серцем, замариш, захочеть ся жити й працювати. І

---

*) Одержавши від одного земляка отсей твір — не твір, а документ важкого психічного настрою одного з молодих, талановитих Украінців, загнаного российськими порядками на Сибір, ми друкуємо его з деякими пропусками. Може ш. автор, котрого імя тут не підписуємо з причин легко зрозумілих, поремствує на нас за те, що друкуємо не самі вірші, а й прозу призначену мабуть для приватного вжитку. Та для нас вірші і проза в сьому творі однаково дорогі, а навіть вірші без прози подекуди не були б зрозумілі. Звертаємо на сей окрик сердечного болю і розпуки талановитого земляка увагу освіченоі громади российськоі — не самоі тільки украінськоі. Не вже нема способу облекшити его важке жите хоч легальними способами, дружнім співчутєм, листами, книжками, порадою та підмогою? **Ред.**

я хапаюсь, роблю і се і те, прихапцем, поспішаючи... а потім знов починаєть ся нудьга, нудьга без краю, без розваги...

Все, що пишу нині, визначуєть ся перевагою власних мотівів, виявом власного горя, носить слід дрібно субєктівного настрою. Нехай се буде нравственне (не люблю слова „моральне“) пониженє! Нехай се буде ознакою часового упадку, нехай!... В мінї прокинула ся душа з пекучими запитами власного щастя, земних благ... Хіба я не маю права? Хіба як людину звязать, так треба єі й добити? Може міні сором буде згадати колись все те, що переживаю нині, але тепер я тільки відчуваю страшенний біль, відчуваю, що так довго не може тривати, що так або інак мусить скінчити ся.

До свого горя зачини дверці,
Бо коли сльови поллють ся в тебе,
Защемлять рани на хворім серці, —
Кожен згадає тільки про себе.

Не шукай в світі ніде розваги,
Бо хто простягне на поміч руку?
Не жди, не думай! Дурні забаги...
Усяке втопить тебе в багнюку.

Житє нелюдське, житє жорстоке
Панує в коло, панує всюди;
Кругом болото грузьке, широке,
Труйне повітрє вдихають груди.

Великий світ наш, нема ж до кого
Ні пригорнутись, ні забалакать...
Самотнє серце з болю тяжкого
Не перестане до віку плакать.

Та вже не довго, вже дочуваю:
Надходить сумно кінець дочасний...
Прощай, мій любий, коханий краю,
Як я — забутий, як я — нещасний!

Брожу, тиняюсь, як поторча,
Тужу день божий, в вечері, в ранці...
Чи ж приголубить душа жіноча
Хоч на хвилину, хоч на останці?

Стою, питаю... нема ні гуку..
Мутить ся розум, слабіють сили...
Я тілько чую пекельну муку,
А тільки прагну швидше могили.

А колись... Боже! Не вже минуло?
Бажав покласти за других душу.
Те почуваннє ще не заснуло,
З тим почуваннєм спочити мушу.

Зберіг я свято юнацькі мари,
Не відступлю ся від них ніколи;
А тільки шлях мій окрили хмари,
Бажає серце хоч крихти долі.

Та вже не довго! Вже зачуваю:
Надходить сумно кінець дочасний...
Прощай, мій любий, коханий краю,
Як я — забутий, як я — нещасний!

Воно може й віяково порівнювати нещастє нашого краю до свого. Я й не гадав того робити, я бажав тільки зазначити ті обоє нещастя рядом...

Як складу на грудях руки,
Перерву журливий спів,
Щоб не знати більш розпуки...
Як складу на грудях руки,
Не накликуйте попів!
Тільки хрест, ознаку муки
Затешіть серед степів *).

Як скінчу житє зелене,
Спогадайте інший раз
Чи там nihil, чи там bene —
Як скінчу житє зелене,
Щоб не чути більш образ, —
Киньте часом і про мене
Пару щирих, теплих фраз.

Живий дума об живому,
Бо й живим він є на те.
Піде кожен з вас до дому...
Живий дума об живому, —
Так і ви заживете́:
Все почнеть ся по старому,
Мертвому спокій дасте.

*) Степів тута майже не має, але я все ж бажав би лежати денебудь в боці від тайги́, тайга бо дуже вже якось давить серце, — хоча б капелька простору!

*

Вам нова засвітить зоря,
Я-ж складу в німу труну́
Нестерпучу вагу горя...
Вам нова засвітить зоря,
Та я очи вже замкну,
Наче човен серед моря
В чорних хвилях потону.

Хай щастить вам, мої милі!
Ждіть цілющої води...
Я-ж в кінець заслаб на силі...
Хай щастить вам, мої милі!
Прилетить гіне́ць сюди...
На моїй сумній могилі
Віддихніть в ряди-годи.

Як складу на груди руки,
Залишу́ на світі все:
Пізні жалі, ранні муки..
Як складу на груди руки,
Хто міні чи те, чи се
Після вічної розлуки
Про вас, любі донесе?

Зву своє житє „зеленим", хоч не знаю, чи можна так сказати, але воно справді остало ся на віки зеленим, недостиглим, хоч міні вже 30 літ. Уявіть собі: 9 літ житя на селі більш або менш вільного, 9 літ по школах, в чотирьох стінах, потім 12 літ без перерви в тюрмі, салдатській казармі і знову в тюрмі та на засланю. Не подумайте, що я плачу або жалкую, що я шукаю співчутя, нарікаю на долю. Певно, міні тяжко, певно я нарікаю, та не на те, що не мав щастя, а що так доводить ся нівечитись не одному міні нині, нарікаю на ті обставини житя, що вбивають живу душу в людині і здорове тіло. Що тичеть ся до мене властиво, так усі мої муки може єдине, що є й було світлого та чистого в моєму житті. Я людина нездатна до живого, творчого діла; я лишень мукою, так сказати — суперечно можу зазначити все своє гидуванне проти сучасного ладу. Я один з тих, на долю котрих випадає жереб „гарматного мяса" і тільки. Я той пловець (чи по Вашому пливак), про котрого я отсе недавно зложив такий вірш:

Памятаєш мудру раду:
Не пускатись в згубний мир?
Ти ж подав ся без огляду
І налучив просто в вир.

Закрутили в своїй пащі
Тебе піняві валй,

Поривання твоїі кращі
Тебе в прірву затягли.

Але й гинучи зарані
В бо́рвах виючих отих,
У добра та зла пізнані
Ти відшукував утіх

Сумує душа моя, рветь ся серце на простір, а свідомість, що не вирватись йому може до віку, знесилює думки. Журно, то й пісні моїі не кращі. Ось Вам ще перерібка з чужого:

Не згинайсь, угамуй своє горе!
Вірь. надіі твоїі чарівні
Згоють серце зневірене, хворе,
Розцвітуть мов квітки на весні.

Не до віку конатимеш в горі.
Потрівай лиш: розтануть сніги,
Запестріють ся лу́ки просторі,
Закрасують поля навкруги́.

Зникне швидко пануюче горе,
Обновить твою душу весна;
За водою спливе в синє море
Все, чим дійсність гірка та сумна.

Як безплодно носити ся з горем,
В піснях виспівай краще його:
Певно й ми своє серце поборем
І притулим хоч раз до твого́.

Подивись: пронеслось твоє горе,
Як проносять ся хмари густі!...
Ти заблисла, сподівана зоре!
Знов воскресли ви, сни золоті!

Сей віршик розшукала та показала міні одна приятелька, бачучи мій тяжкий настрій духовий; він так сподобав ся міні, що я його отсе й переклав не гаючись. Та тільки легко казати, трудно послухатись! Ніколи ще, здаєть ся, безнадійність та зневіра не огортали мене таким сумом, ніколи не захмарювали так мого зору, як саме нині. Кругла самотина ніколи не дошкуляла так; та здаєть ся ніколи ще я й не марив нишком так безумно, так наівно не ждав чуда, як тепер. Часом міні марить ся, що яка небудь невідома Украінка, прочитавши моі сумитуги, напише до мене в далечінь, забажає листуватись... біжу на пошту з таємною думкою, хоч розум проказує, що всі ті сподівання дурні, шалені, що даремне я „какъ преступникъ передъ казнью ищу кругомъ

души родной.“ Такі мари виникають мабуть тільки в тюрмі, коли людина навіть стратить надію стрінути „рідну душу.“

Тяжко дихати! В голові нема
Ані одноі думи ясноі.
На вкруги, куди б ні поглянув — тьма.
Я блукаю сам.. Ти не йдеш з ума!
Мру без тебе я, зорі красноі.

Я конав, ридав; глух за гуком гук;
Я шукав, молив душі рідноі —
Та нема єі! Я упав від мук,
Захитав ся стяг в слабім стиску рук
Серед темряви непрохідноі.

Сумно, радоньки не знайду ніяк!
Докиж доля та буде марить ся?
Проти власних мрій я лихий вояк!
Доки ж вештатись мертвяком і як?
Доки сонечко буде хмарить ся?

Вічно мучитись — та всьому є край!
Та хоча б яка мета мала ся!
Не дігнати літ як пташиних зграй!
Не вернуть надій, хоч кладись, вмірай!
Нитка прядена увірвала ся

Не богато ждав від людей собі,
Але й те мале не справдило ся...
Лекше б згинути враз було в борбі,
Аніж тратити день за днем в журбі...
Де завзяте те, де поділо ся!

Не міні цвіли запашні квітки,
Мій садок проріс скрізь бугилою.
Нічий милий зір не запав в тямки,
Не простяг ніхто за весь вік руки, —
В самоті стою над могилою.

Не судіть мене, не ганьбіть мене!
Де людина та загартована,
Що поборе в мить все гірке, сумне,
Або каменем без жалю шпурне,
Чужим стогоном роздратована?..

Та що там! Буде що буде. Я призвичаів ся до думки, що згину тут, серед тайги, в самотині, не діждавшись кращоі днини. Що най-

гірше — се одиноцтво, кругле, страшенне, без надії, що воно коли небудь скінчить ся, одиноцтво, що заставляє навіть тратити всяку ціль житя. Коли б ще блисла яка певна година, після котрої все піде по іншому, а то.. без краю! А я — людина слабого загарту, людина, що завжди жила серцем, шукала другої людини, про те на віки засуджена бути одинокою, згинути не бачивши жадної ласки людської, не чувши жадного теплого слова..

Через місяць прийде пошта... не вже й на сей раз нічогісінько не буде? Аж подумати моторошно! У Вас нині цвітуть садки, красує весна, починаеть ся май, а в нас... Та буду краще казати віршами:

Весна, весна! На двóрі май,
А в нас лежать сніги,
Панує стужа навкруги...
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Дріма похмуро чорний гай
Та додає нудьги.

Весна, весна! На двóрі май,
А в серці жаль та сум...
Справляє небо якийсь глум!
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Хоча б малесенький розмай
Для нерозважних дум!

Весна, весна! На двóрі май,
А в нас замісто чар
Густий серпанок темних хмар.
Весна, весна! А в нас — гай гай!
Далеко зором не сягай,
Згаси остаток мар!

Весна, весна! На двóрі май,
А в нас — ні круть ні верть:
Якась німа, нелюдська смерть
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Все кличе: до труни́ лягай,
Бо чаша повна в щерть.

Так і є: все кличе до труни!

Годі, годі! Злоі трути
Досить випив за житя,
Досить вивчивсь шию гнути,
Сподіватись без путя.
Сумні літа — йіх не сперти;
Тяжкий досвід — з ним лягти!
Тільки й щастя: чесно вмерти,
Хрест без плями донести.

Не дивуйтесь, голубе мій рідний, що так забалакав, так сумно та безнадійно затужив! Не дивуйтесь, бо

Куди подінусь я з нудьгою,
Куди подам ся від журби —
Хробак роздавлений ногою,
Нікчемна іграшка судьби?

Всім світить сонечко ласкаво,
Всіх гріють промінї яснї, —
Але те „перше наше право"
Нам тільки марить ся у снї.

І я клену за катом ката
В мойій невольницькій глуші,
Що брата нацькував на брата,
Відкинув душу від душі,

Люд закував в цупкі кайдани,
Позбавив молодість мети.
Клену... та як загоїть рани?
Де крихту роздиху знайти?!

Безсилі проклони — от і все! Мета, себ то справжнє живе діло, кероване певними ідеями громадськими, вона остала ся десь далеко, далеко. Не можлива робота в тім напрямі. Природно виникають запити власної долі, але вона ще більше неможлива, а та думка подвійно крає серце. На світ дивитись не хочеть ся. Для чого? На який кінець? А ще гірше, коли побачиш ту долю, те щасте — з боку, і вони нагадують тобі про брак у себе... і відси духове пониженє людини. Розумієш, але мало розуміти...

Краю не буде неволі,
Душу знесилили болі,
Годі шукати просвітку!
Слізоньки ллють ся дрібні:
Крапельку власної долі,
Власного щастя крихітку
Просять — дурні.

Лихо як ніченька чорне
Так тебе часом огорне,
Так тебе всього обтисне,
Що не дивив ся б на світ...
Битись? Воно непоборне!
Гей, обірвись моя пісне!
Скошено цвіт...

Та-ж, що коханнєм братерпім
Шлях мій устелений тернєм
Легко б могла озарити —
Більше не має еі!
Ма́ренєм стали химерним,
Попелом встигли потліти
Думи моі.

Мовчки блукаю в пустині,
Мучусь один в самотині,
Зіронька навіть не мріє,
Згасла -- дивись, не дивись!
Краще не буде, як нині..
Деж ти, голубко надіє?
Деж ти? Озвись!

. . . .

Не прийде надія, одурить — я знаю,
Бо то вже мій жереб такий:
Без долі вродив ся, без долі сконаю —
Який же ти, шляху, тяжкий!

Не прийде надія, як перше одурить
Дурного прихильця свого́!
Байдуже для неі, що завжді так журить,
Що змучила душу его.

В безодню розпуки що дальш поринаю,
Надія — то човник хиткий...
Без долі вродив ся, без долі сконаю —
Який же ти, шляху, тяжкий!

А тепер додам ще такого.. що може й міні колись сором буде згадати про такі речі, дарма, що в них відбили ся найщирійші та найсвятійші чутя людські. Тільки не нам, нетягам, співати про такі почування! Не нам навіть марити ними! Наша будучість відома: „пропадай як собака серед ярмарку“, або й гірше, бо тута навіть „ярмарку“ не має, т. е, чогось шумливого, буйного, клекотливого, живого, многолюдного... Сама глушина, нетри, болота, самотина, „мерзость запустѣнія“. Та про те — хіба ж я не маю права на загально-людські почування?

Він ходив сумний як нічка,
Все вона не йшла з ума:
Нею ма́рив, йій у вічка
Приглядав ся крацькома́.

Позирав що раз в віконце,
Чи не трапить ся вона —
Єго щастє, єго сонце,
Єго зіронька ясна́.

Все б на неі видивляв ся
Та балакав без кінця...
А зострілись — мов затяв ся,
Не відшукував слівця.

Потім знов ходив маною,
Чи не вбачить крадькома́;
Плакав нишком, жив одною,
Не міг викинуть з ума.

. . . .

Здибались ми ненаро́ком
Тратить невольницькі літа;
Долі бурхливим потоком
Нас занесло на край світа.

Дні проминали за днями,
Муки змагались все гірше, —
Приязнь зостала між нами,
Приязнь братерня — не більше.

Два-три слівця ненароком,
Дві-три сльозинки на очах...
Я був таким одиноким,
Ласк так хотілось жіночих!...

Жеврілась іскра звичайно;
Наші святі почування
В серці прокинувшись тайно
Джерелом стались кохання.

Здіялось те ненароком:
Зрушено все, що дрімало...
Я був таким одиноким,
Так знав прихильности мало...

Став я тинятись без цілі,
Плакати став я — та пізно!
Люде зробились немилі..
Підуть шляхи наші різно.

Бачу весь мир ненароком
Мов би з під наглоі луди;
Де би ні скинув я оком,
Образ твій мріеть ся всюди.

Вік буду нишком страждати
Ради не давши з собою,
Нишком про тебе гадати,
Нишком тужить за тобою.

. . . .

Здибались ми ненароком
Тéрпіть далеку неволю:
Я був таким одиноким,
Ти ж відшукала вже долю.

Глухо скрізь, холодно, темно,
Смерть повівае могильна..
Щастя я прагну даремно,
Ти його дати не вільна.

Два-три слівця ненароком,
Дві-три усмішки коханих —
Вражений болем глибоким
Знову б ожив я в кайданах.

Та не міні пак, бурлаці,
Збуджувать мари ті красні!
Люд жде громадськоі праці —
Геть же всі пориви власні!

Май 1895. **П. Журба.**

МАТЕРІАЛИ і УВАГИ
до історії австро-руського відродженя
1772–1848.

XI. „Інструкція“ К. Ценглевича.

З того, що доси сказано було в нашій часописи о Каспрі Ценглевичу (Ж. і Сл. I, 393 і д.; IV, 142—150) читателі, надіюсь, зрозуміли важність сего пропагандіста для історії нашого народнього відродженя. Д. Заневич піддав совістному і основному розборови політичну і національну основу зарівно деяких его віршів, як і его Інструкції. Тут тілько ми додамо, що деякі з віршів названих на стор. 143 доси взісні нам тілько з титулів, поданих самим Ц-ем в р. 1848 в его брошурі „Rzecz czerwono-ruska“. Именно незвісні доси і находять ся в рукописах вірші „Рекрутка“, „Вандрівний“, „Молитва“ і „Червон-Когут“: ся остатня вірша має бути досить довга (300—400 рядків) і як нас запевняли ті, що єі читали в рукописах, дуже важна для оцінки Ц-ча; ми маємо надію не-в-довзі роздобути рукопис сеі, а може й інших ще віршів сего автора. Та поки що друкуємо тут у-перве повний текст „Інструкції“ або „Вказівки для вчителів руського народа“, бо такий мабуть титул дав був Ц-ч свому творови. Текст сей заховав ся в рукописі бібліотеки Ossolіньских ч. 2972, хоча без титулу і з хибною датою 1840 року. Лишаючи на боці політичний бік сего твору і эго погану, калічену мову, звернемо увагу на те, що уклад его нагадує по троха найголоснійший тогочасний твір пропагандовий польський, Міцкевичеві „Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego“, котрі своєю дорогою скомпоновані були на взір деяких писань Ламартена. Ценглевич силував ся наслідувати Міцкевича не тілько в головній концепції і укладі свого твору, але і в мові, тілько що се єму не могло вдати ся для того, бо він очевидно погано знав руську мову.

I. Фр.

Lyst perwy.

Pryiateli! Buwem w myru, baczywem Jeho, iakby Wełkoluda słaboju nytkoju sputanoho, a kotory chtiw buty wilnym. Chtiw buty nakarmionym a ne czuw w sobi syły do zirwania słaboji nytki, kotra ho wiaziała. Baczywem toho Wełkoluda uczunianoho, ałeż na jeho oczi zakiniano czornu powłoku, szczoby ne baczyw de ity maje i szczo robyty. Na ostatok iak mymo zasłony hla̋nuw i uzdriw promiń świtła, tak dowho pered oczyma jeho zasłoniany, piszow na wandriwku,

Дальший текст »Інструкції« стор. 325—337

сконфіскувала ц. к. Прокураторія.

ШАГ-НАМЕ́ або ІРАНЬСКА КНИГА ЦАРІВ

Абуль Касима Фірдовсія Туського.

7. Ферідун бачить Джемшідові сестри (Вулл., ст. 53, в. 357—402).

Зоггак тут був поставив талісман,
Що шпиль його торкав ся в саме небо.
Та Ферідун зіпхнув його із башти,
Бо бачив, що імя на нім не боже.
Усякого, хто йшов йому напроти,
Він бив коровоглавкою по грудях,
А чаклунам, котрі були в палатах
(Були ж то імениті, важні діви),
Він булавою голови потрощив
І сів на трон чарівника-Зоггака.
А вже ж самого хоч і як шукав,
Та не побачив навіть і познаки.
От вивели з царськоі почивальні
Двох чорнооких, сонцьолицих вродниць.*)
Цар-Ферідун спершу звелів йіх змити,
А далі й чорну душу йім одмив:
В Пречистого Судця навчив йіх вірить
І визволив з гріховноі брудоти,
Бо в вихова́ння злих ідоловірців
Йіх розум стуманив ся наче в пяних.
І от вони (царя Джемшіда сестри)
Своі рожеві щічки заросили
Сльозами із нарцисових очей
І зговорили так до Ферідуна:
„Бодай ти, витязю, був вічно юний,
Аж доки достоіть ся світ старий!
Яка була твоя щаслива зірка?
Чий овоч ти? з якого древа й гильки?
Бо ти ж так сміливо прийшов до лігва,
Де спочива грізний і лютий лев!...
А ми знов: якже ж ми страждали досі

---

*) В первописі „ідолів“ (ботан). По перськи сей термін звичайно прикладаєть ся до красавиць; тільки ж, коли не помиляю ся, то в Фірдовсія він мусить витлядати як анахронізм, бо (наскільки памятаю) терміни „ідол“ і „красавиця“ поплутались аж під суфійським містичним впливом.

Од того чаклуна, невіри, дурня!
Якого лиха й туги ми вкусили
Од того Агриманина-гадюки!
А вже ж нікого досі не видали
Розумного і смілого такого,
Щоб він наважив на престол Зоггаків,
Дарма що сісти там би всякий хтів.“
То Ферідун такую дав одмову:
„Ні трон, ні щастя не бувають вічні.
Я, знайте, син блаженного Абтіна;
Зоггак схопив його в землі Ірані
Тай люто вбив. А я, — за батька местник,
Прийшов аж до Зоггакового трону.
А ще ж я мав корову-годівницю,
Що вся вона була неначе цяцька;
Дак нечестивець загубив йійі,
Безвинную, немовную скотинку.
Підперезав ся я на бій з Зоггаком,
На помсту я прийшов сюди з Ірану.
Отся-о булавá-коровоглавка
Розтрóщить голову лихому гаду,
Бо я не змилуюсь, не подарую!“
Як ті слова учула Ерневаза,
Збагнула чистим серцем всеньку тайну.
Сказала: „Царю! Ти — Аферідун!*)
Ти той, що маєш знищити всі чари.
Ти той, що визволиш од нього світ!...
Царівни ми. Дівчатками були ще —
Змій одружив ся з нами силоміццю.
Зміркуй-но сам: яка ж то люта мука
І спати і вставати з мужем-гадом!“
І знов одрік на теє Ферідун:
„Скажіть же: де він, той мерзений гад?“
То вродниці геть чисто росказали,
Аби вже змію швидче був кінець:
„Тепер пойіхав він до Гіндустану,
Щоб там собі безпечно чаклувати.
Він стратить там аж тисячу безвинних:
Гада, що тим закриєть ся од долі.
Він завжди ріже скот, звірів, людей,
І йіхню кров зливає у водойму:

*) Імя „Аферідун“ у Фірдовсія стоїть частійше, ніж „Ферідун“ (без „А“). Нема сумніву, що перша форма цілком хибна (Spiegel, Eranische Alterthumskunde I, 557), бо первісна форма була Thraetaona (зенд.), порівняй санскр. traitana, trita. Та вже коли Фірдовсій зве свого героя Аферідуном часто, то чому б перекладач не мав назвати його таксамо хоч інколи?

Гада що як скупаєть ся в крові,
То переверне звіздочотський присуд.
А знов його наплечнії гадюки —
То ненастанна мука задля нього.
Він в болю бігає із краю в край,
Та чорні гади скрізь його мордують.
Тепер пора йому вернуть до дому,
Бо довго бути він ніде не може".
Таке-то викрила сумна красуня.
Усе уважно переслухав витязь.

8. Що продіяло ся в Ферідуна з Зоггаковим вірником (в. 403—454).

Зоггак коли лишав свою країну,
То мав кому на руки все покинуть.
Був чоловяга, вірний як невольник:
На нього цар лишав скарби і трон і палац.
На йменя прозивав ся він Кондров,
Бо скорий був на все, що цар накаже.*)
Кондров засапавшись прибіг до замку
І бачить, що в палатах — цар новітній;
Новітній цар розсів ль на панськім місці
Мов кипарис під соняшним промінем;

---

*) Згадане імя пишеть ся по перськи: КНДРВ, бо без голосних. Коли Фірдовсій прочитав се слово за „Кондров", то воно справді має значити „швидкий", „моторний". Вуллерс у своім словарі, т II, ст. 896, перекладає се слово „tardo incessu", але природні Перси запевнювали мене, що воно значить „моторний"; тай у Вуллерса на ст. 895 ми читаємо: „конд" — vir strenuus, а вже ж „strenuus" ніяк не помирить ся с „tardo incessu". У Моля 6-й рядок сего розділу переложено так: „car il marchait d'un pas fier devant Zohak". Тільки ж будь що будь, се слово („кндрв") можна або й треба прочитати ще інакше а саме-іменно „кендерв". В санскрітській мітології ґандарви (Gandharvas) —то демонічні істоти, войовничі, дужі, мудрі, вони ж лікарі та музики, (див. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 1851, стаття Kuhn'a, Gandharven und Kentauren, та його ж Herabkunft des Feuers etc: див. Register під словом Kentauren). В іранській мітології ґандарви не такі: в Ірані Gandarewa (парс Gandarf), то лютий демон, ворог Гаомі. Через якийсь релігійний катаклізм, якого причини ще не вияснено гаразд, Індійці і Іранці винісши з арійськоі правітчини одні і ті самі мітичні образи порозвивали йіх у себе не однаково, а супротивно; боги ясні поробили ся богами темними: devas індійські — добрі істоти, daêvas іранські — лихі; індійські Індра і Насатйа — добрі, а в іранській мітології йім одповідають демони Індра та Naoghaithya Отака сама переміна счинила ся і з Ґандарвою: Авеста каже, що він сидить у ставу Vouru-kasha, в нього золотая пята, його вбиває Kereçâçpa. Пізнійший переказ робить з нього велита: головою він торка сонце, море йому по коліна. Kereçâçpa боров ся з ним 9 днів, поки витяг з моря та вбив (Див. Kuhn, loc. lit; Spiegel, Avesta III стр. LXVIII; Spiegel, Eranische Alterhumskunde, стр 434, 561, 593 і Веселовскій, Соломонъ и Китоврасъ, ст. 140).-Отож Фірдовсіів Кондров, що пособляє лихому Зоггакови, може бути відгомоном авестичного Ґандареви, і в такім разі його імя мусить вимовляти ся „кендерв", а не „кондров."

Є й другий кипарис тут: Шегриназа;
По другу ж руку — зірка Ерневаза;
Весь город зайняло чужеє військо,
Що стало в ряд і вже готове в бій.

Не сторопів Кондров, не став питать ся,
А низько уклонив ся й привітавсь
І восхваливши Ферідуна мовив:
„Володарю! живи, аж доки світу!
Ти славно сів на трон, дак се нам щастє,
Бо вартий ти, щоб буть царем царів.
Всі семеро краів тобі най служать!
Зводь голову над хмари дощовіі!"

І загадав хоробрий Ферідун:
„Ходи тай постачай царську вечерю:
Достач вина, понаклика́й музики,
Накрий столи, насип вино у глеки,
Тай запрохай у палац товариство
Бенькетувать, як личить нам у щасті!"
Як переслухав те Кондров, так зараз
Усе вчинив, що цар новий сказав:
Приніс ясне́ вино, привів музики,
Понакликав панів-вельмож на бенькет.

За співами та за вином по-царськи
Всю ніч бенькетували в Ферідуна.
У-до́світа Кондров швиденько вийшов,
Того нового воєводу кинув,
Сів на коня невпинного, прудкого,
Тай полинув туди, де був Зоггак.

Подав ся. Прийізди́ть він до Зоггака,
Росказує про все, що чув і бачив,
Що, каже: „Пишний, гордовитий царю!
Позпака єсть, що доля — проти тебе.
Прийшли нахабно із чужого краю
Три горді юнаки з великим військом.
В середині між ними — наймолодший,
На зріст він кипарис, на вид — царенко.
Він віком наймолодший, міццю — старший,
І йіде він попереду тих двох.
Держить він булаву завбільш із скелю,
Виблискуючи нею серед гурту.
Він верхи вйіхав у царські хоро́ми,
Обидва витязі усюди з ним.
Ввійшов, розсів ся на царсько́му троні,
Всі чарівні твоі прила́ди скинув.
Кого він натрапляв в твоіх палатах,
Чи славних слуг твоіх, чи вірних дівів, —

Поодбивав йім голови од тіла,
Іс кровю мозок йіх перемішав “
  На те сказав Зоггак: „Міні здаєть ся,
Се просто гість Ми мусимо радіти.“
  Рече слуга: „А хто ж приносе в гості
Важкую булаву-коровоглавку?
Ой, стережись його! Шануй живот свій!
Не так він порядкує, як в гостині.
Засів нахабно у твоїх покоях,
Твоє імя стер з пояса й в корони,
Привів твій люд невдячний в інчу віру...
А в тім: коли се гість, най буде гість!“
  Одказує Зоггак: Постій, не скúмли!
Сміленький гість — то дуже добрий знак“.
  Упять Кондров одвітує Зоггаку:
„Я вислухав, тепер і ти послухай.
Як би юнак прийшов до тебе в гості,
То нáщо б він торкавсь твоєі спальні?
А він сидить з сестрицями Джемшіда,
Пита йіх ради про мале й велике.
Торка рукою щічку Ерневази
Та губки-не-рубіни Шегринази.
Надходить ніч, то він ще гірше діє:
Кладе собі він подушку під вухо,
Та подушку не просту, мошусову:
Той щирий мошус — коси ясних зірок,
Що досі серце тішили твоє.“
  Залютував Зоггак немов вовчище;
Як сеє вчув, то смерти забажав.
На безталанного того Кондрова
Злилась погана лайка й дикі крики:
„Ніколи вже — гука — тобі не дам я
Мої царські палати доглядати!“
  Слуга одвітив: „Ой, боюсь я, царю,
Що вже зовсім тобі не буде долі.
Не буде талану тобі та долі,
Не буду й я над містом назирати.
Як висмикають волосинку в тіста,
Так само геть тебе із сили й власти!..
Володарю! шукай поради лиху!“ *)
  Зоггак по тій розмові схаменув ся
І заходив ся йіхати до дому.

---

*) Тут у моім Тегеранськім виданю Кондровова мова ще не кінчаєть ся: він говорить іще багато речей, яких нема в виданю Калькутськім, Паризькім і Лейденськім (Вуллерсовім). Та я все те проминаю.

Він загадав сідлати коничeнька,
Прудкого на ході та гострогляда,
І сильне військо скоро він зібрав
З хоробрих вояків та лютих дівів.

9. Як Ферідун боров ся з Зоггаком (в. 455—542).

Не дивлячись, чи брамою чи дахом,
Зоггак лютуючи поліз на замок.
Почуло Ферідунове воядтво,
Покидались усі туди, де ворог.
Багато позлізали швидче з коней
Тай пішки ринули в тісні проходи,
Кудою хтів продерти ся Зоггак.
З міщан ізнов котрі вдались до зброї,
Всі поставали по дахах, по брамах.
За Ферідуном обставали всі,
Бо всі зазнали муки од Зоггака.
Із стін — цеглини, з покрівель — каміне
Літало в ворогів поміж стрілами,
Поміж списами та поміж дротками,
Неначе з чорних хмар великий град.
По всій землі ніхто не мав притулку:
Які були у городі хлопята,
Які були служалі дідугани,
Усі стяглись до Ферідуна в військо.
З воєнних гуків розтинались гори,
З кінського тупоту земля трусилась,
Од куряви стояла чорна хмара,
Од стріл порепались твердіі скелі.
І хтось гукав з вогневоі божниці:
„Хоч би і дикий звір сидів на троні,
То ми, старі й малі, йому б корились,
Не одступали б од його наказів:
Зоггака лиш ми на царя не хочем,
Не хочем змійоплечого поганця!“
Тимчасом як усі боролись-бились,
Зоггак з ревнивости надумав штуку.
Він нишком весь закув ся у залізо,
Одбивсь од війська і драпнувсь на замок.
От виліза' він на високий замок,
В руках — аркан на шісдесять обіймиць,
І бачить з верху: поруч Ферідуна
Отам-о чарівлива Шегриназа,
Чорнявая мов квіточка з нарцису;
Дві щічки йій — неначе біла днина,

Два пуклі на висках — то темна нічка;
І каже про Зоггака зле-лихеє.
Порозумів Зоггак, що се од Бога,
Що не втікти йому вже з рук недолі.
Ревнивий поломінь спахнув на мозок, —
Метнув аркан він, зачепив за шпиль.
Йому ні гадки про житє й про царство,
Йому аби помстить ся на красуні!
Тримаючи в руці кинджал блискучий
Він кинув ся з покрівлі геть у низ.
Та ледви долетів Зоггак до долу,
Аж тут наспів і Ферідун як вітер.
Схопивши булаву-коровоглавку,
Ударив він по голові Зоггака
І розтрощив шолом його в тріски.
Та раптом надлетів блаженний янгол.
Він такечки гукнув до Ферідуна:
„Не бий! бо не приспів йому ще час.
Його розбито. Тож немов колоду
Перевяжи його тай понеси,
Аж доки стрінеш тіснину гірськую,
Отам-от краще ти й зачиниш гада:
Там друзі й родаки його не знайдуть."
Учув се Ферідун, не забарив ся:
Зробив аркана з левячоі шкури,
Перекрутив Зоггаку руці й крижі,
Щоб він з усеі моці не напруживсь
І не розшарпав пут як дикий слон.*).
Зневаженого, скрученого в путо
Цар гада показав всьому народу.
Тоді його накинули на спину
Верблюдови тай міцно увязали.
Отак везли його аж до Шірхана.
Народ кричав і біг слідком за ними.
В Шірхані Ферідун був зупинив ся,
Щоб одрубати голову Зоггаку.
І знов тут прилинув блаженний янгол
Тай так шепнув на вухо Ферідуну:
„Вези ж його на гору Демавенд!

*) Далі Фірдовсій повіда про тую промову, яку Ферідун держав до людей, кажучи йім, щоб вони покидали зброю та вдавали ся до мирноі праці, бо вже нема чого лякать ся ворогів. Усі так і поробили. Вельможі й багатирі поприходили до нього заявити про свою вірність і поприносили багатіі дарунки. Цар привітав йіх дуже ласкаво і сказав, що він дбатиме раз-у-раз про правду та добро. А тут і простий народ прийшов і дуже прохав, щоб йім показали Зоггака-бранця.

Товаришів бери з собою мало,
А саме так, аби для охорони!"
То Ферідун послухав ся Сероша:
Раптово гада він замчав ген-ген.*)
  В горі він нашукав вузьку печеру,
Глибокую ж таку, що й дна не видко.
Узявши Ферідун важкі кілки
Прибив Зоггака ними там до скелі,
Вважаючи, аби не вбити в мозок;
Тай руки привязав до скелі цупко.**)
  Отак розпято лютого Зоггака.
Він висить. З серця кров тече на землю.***)
  Глядімо: не робім на світі лиха!
Силкуймо ся чинить саме добро.
Чи добрий, чи лихий — ніхто не вічний,
Та гарну память покинуть — гарно.
Скарбй та гроші, височенні замки,
Ніщо тебе не тішитиме вічно.
А добра слава йде на вічний спомин.
Ото ж диви: про добру славу дбай! ****)

Кримський.

---

*) Я вже згадував висше про вірменського літописця Мусія з Хорени (V в. по Хр). В додатку до 1-ої книги своеі історіі він переказує парсійську казку про боротьбу Бюраспа Аждагака (у Фірдовсія Бівересп Зоггак) та Рудена (Ферідуна). Див. „Исторію Мойсея Хоренскаго", пер. Н. Эмина, ст. 72-74 (по 1-му виданю). То там ми знаходимо ще одну подробицю: як віз Ферідун Зоггака до Демавенд-гори, то був закуняв, а Зоггак тимчасом поніс його на згіря; тільки ж витязь дорогою прокинув ся і заклепав Зоггака в одній печері. На мою думку се має бути той самий епізод, який од Фірдовсія приписано Ферідуновим братам Кеянушеви та Пормайе (див. висше V, 6).

**) Переказ говорить, що при скінчаню світа герой ҫата Kereҫaҫpa (Ґершасп, про його царюване буде в нас мова на своім місці) убе Дегаку і таким побутом очистить землю. Див. Windischmann, Zoroastrische Studien, 19.

***) Прихильники порівнюючоі мітологіі думають, що повість про боротьбу Ферідуна з Зоггаком (Траітаони з Ажідагакою) — то ніщо інче, як згадка про стародавній індо-европейський міт о боротьбі ясного сонця і воздушного змія, се б то чорноі дощовоі хмари. Таким способом Ферідунови з Зоггаком мають одповідати і індійські Індра та Врітра, грецькі Аполлон і Пітон, Геракл і пес Ортр (*Ὄρθρος-Fορθρος*, інд. Vritra), германські Сіґурд і змій Фафнір (в Едді та Нібелунгах), руські Іван-царевич та змій. Міт про Ферідуна з Зоггаком обширно трактовано в усіх його частинах од Дарместетера (Darmesteter, Ormazd et Ahriman) та од Бреаля (Bréal, Hercule et Cacus). В російській науці за остатніх часів проявила ся схильність трактувати мотів „о змѣеборствѣ" не з мітологічного погляду, а бачити в нім мотів бродячий.

****) Отсю саму гадку про те, що людина мусить бути доброю не за для чого, як задля доброі слави, охоче оброблюють пізнійші перські поети, а найбільше Саадій.

ІЗ УСТ НАРОДА.

Б. Легенди.

41. Адам і Ева, Сатана, Адамів контракт, Христос в пеклі і Соломон.

Сата́н Је́ву счалува́в (счарував) во раји і сьвјатиј Михајіл ви́гнав із рају́ на зе́мньу і повіда́в так: „Ти Адами буде́ш по́том хльіба јісти, а ти Је́во го́рко дыти ро́дити“. І вро́дила Је́ва з Сата́ном, јак сьа докосну́в Је́ви, по Ка́јінови і по Авельови тре́тього хлопцьа із пјатьма́ го́ловами. І так рида́в тот хло́пец — на сьім миль за́далеко. І пријшо́в Сата́н, јав каза́ти: „Је́во, ја учи́ньу з нього так јак і дру́гі хло́пцы ма́јеш: чотири го́лови зрі́жу, а пја́ту ли́шу і буде́ че́сниј, лише́ да́ј ти миньі тото́, шчо за нього ни зна́јети“. І пријшо́в Ада́м із роботи і ка́жи Је́ва: „Ада́ми, нахо́дит сьа таки́ј чоловік, шчо вчи́нит із на́шого хло́пцьа тако́го јак і дру́гі“.

Ка́жи Ада́м: „Та шчо би ми да́ли? Ни зна́јеме, шчо тото је“.

Је́ва одповіда́је јему: „Ада́ми, то шчо нам із то́го, шчо за нього ни зна́јеми і тото́ ни хосну́јеми?“

І пиридасть Ада́м ко́ндрат (або контра́шут, т. е. контракт) Сата́нови за тото́, шчо за нього ни зна́је. І пусти́в Ада́м кирви́ із мізи́льника і вда́рив на тот кондрат пича́ть і поньіс Сатана́ на Гологофту го́ру і закопа́в в камінь, у синьа́к, на сьім локо́т завглубшки́. І так промо́вив: „Тогды сесь ко́ндрат во́слободит тот, шчо сьа вро́дит да умре́ і во тре́тиј день аж воскре́сне“.

І тото́ Ада́м ни зна́в, аж він запрода́в уве́сь сьвіт а́ду пеке́льному. І сам Сус Христо́с чи́рез пра́ведньі ду́ші дав сибе́ на му́кы і мусьів вмира́ти за правосла́вну ві́ру сво́ју. І јак Сус Христо́с оскре́с і пішов в Галаго́фту го́ру і ви́слободив тот ко́ндрат, перечу́ли злы ду́хи зпе́ред то́го трьома́ го́ди і дали́ так пе́кло обкува́ти, јак міхир, са́мов мідьов, і си́ред пе́кла ізроби́ли ко́вбицьу в ти́сьача маж (сто фунтів держи́т мажа, — поясн. опов.) і на то 12 ла́нцыів іскува́ли, і 12 ко́лодиць ізроби́ли. І пријшо́в Сус Христо́с ід пе́клу ід воро́тьім із сьвјатим Михајілом і ка́жи: „Втворіти кньа́зи вра́та сво́јі, бо јдут сини небеснијі“. Ка́жи другиј раз (то само), і ка́жи третиј раз. І в читве́ртиј раз махне́ на о́хрест сво́јов па́личков золото́в, і вши́тко лише́ хрьа́кнуло, упа́ло. Відта́к прихо́дит ід а́дови пеке́льному. І ад пеке́льниј ка́жи: „Ти јесь ми типе́рь в рука́х“. І ка́жи: „Сьідај ід ко́вбици тај вбирај сьа в ланци́!“

„Ја ни зна́у, јак сьа вбира́ти, хіба ми вка́жиш“.

Убра́в сьа красно́ і позамика́в: „Іно́ бись ти так на сьа взьав!“ А Го́сподь ка́жи: „Ну, нај бу́ди так!“ І вши́тко на ньім приросло́

тото́. І колй поча́в собо́в бйти, і шче так бу́в би сьа завгрубшкы́ проломив, кажи: „Ни ридај, ади пеке́льниј! во послыднньа ре́мја ти вшйтко твоје́ бу́де цыльце (шчо перший клас, — поясн. оповід.) а моје́ по́вапье“.

Він так сьа тогды́ зра́довав, шчо сьа ва́сьмійав, шчо му два зу́бы з пиìска вйскочили. І тогды за собо́в ду́ші пра́ведны Го́сподь вшйткі повів до ра́ју так, јак једи́н вівча́рь вівцы за собо́в. І прему́дриј Сельемо́н ка́жи (Сельемо́н в пиклы вже був): „Го́споди, ка́жи, та мине́ туј ли́шиш?“

„Ти був Сельемони му́дриј, прему́дриј, та вйслободи сьа із пе́кла“.

І тогды́ Сельемо́н став мурува́ти манастйрь, велйку ризиде́ньцыју. І ка́жи ад пеке́льниј:

„Шчо ти Сельемо́не буду́јеш?“

„Ја тото буду́ју: туј прй̆де Маріјін син, Ісус Христо́с наза́д сьуда́. І бу́дут іво всьі́ма сьвјатйми сьпіва́ти красно́ і тиміа́ном бу́дут ду́жи красно́ кадйти“.

І тогды́ ка́жи ад пеке́льниј: „Бирі́те го, та нисьіте тихо, бйсьте мине́ і не здро́гли. І положі́те шче пиред дру́гих, би сьа замішав, би сьа на́зад ни вирну́в“.

І з Бо́гом у рај прему́дриј Сельемо́н пішо́в јак дру́гі пра́ведны. І там у ра́ї вшйтко бу́ло, а пе́кло сьа оста́ло поро́жне аж до страшно́го су́ду. А на страшным су́ды ста́нут пра́ведникы на пра́вицу, а грішникы на льівицу. І буде́ јім кава́ти Го́сподь Бог: „Ви грі́шникы іде́те до пе́кла, до а́да пеке́льного, де скре́жет зу́бов во ві́ки віко́в, амінь; а ви пра́ведники до царьства нибе́сного, со Бо́гом веселйти сьа“.

(Від Андрія Бряника в с. Голятині, Мараморосього комітату на Угорській Руси в юлі 1895 р. записав Володимир Гнатюк.

42. Давид і премудрий Саламон.

Старо́го за́кону колй царі́ војува́ли, ни так војува́ли, јак тиће́рь, нового сьвіта. Јак ізобра́ли тру́пу (військо, Truppe), тогды́ і в дру́гого ца́рја о́пјать така́ стоја́ла. І висила́ли борьцыв: котрй̆ котрого перемо́же, тот царь му́сит відда́ти сьа, уступа́ти. І був оден царь Македо́нськиј. І тот царь був тако́ї віри јак і ми. Він розча́в з пога́ним ца́рјом во́јну. Колй мав вйладити одно́го леґінька́ до борьбй, сказа́в: „Но леґіны, тиће́рь виступа́јти!“ Ај бо ко́ждиј леґінь боја́в сьа ітй на пе́рід. І тогдыж јшов Давйд, шчо був вівча́рь у ца́рја, у того Македо́нського, і ка́жи: „Пресьвітлиј цы́сарју! јако́мусь тре́ба пе́ршому бы́ти тај јти 'д то́му на во́јну“.

А в то́го ца́рја, у пога́ного, був такиј слон, на трйста на шісьдесьать шу́ків (стіп, Schuh) висо́киј. І тогдыж ка́жи Давйд: „Та пресьві́тлиј цы́сарју, про бо́жу во́льу ја јду 'д ньому“.

„Ти ни ма́јеш, Давйде, ньіја́коі зьро́ї, јак ти буде́ш јти?“

А Давйд собі взьав в своју́ та́шку (торбу) три камены і прихо́дит ід то́му (слонови). А тот ісклав ру́ки о-та́к (тут оповідач пока́зує) під пле́чі, та сто́јіт, та дйвит. І ка́жи тот Давйдови: „Де ти јдеш?“

„А ја јду 'д тóбі на вóјну. Ајбо, кáжи, хóчиш ізо мнóју говорúти, та схилú сьа дó-мны́і, бо ја ни чу́ју, шчо ти з гóри говорúш із під небесá“.

А він собі положúв ру́ку в тáшку на свіј кáмінь. І схилúв сьа слон ід Давúдови на зéмньу, гет долы́, тај наложúв ід ньóму ухо своје́, обúі говорили. А Давúд цен! кáменьом в голоснúцьу (гóлову), а тот тогды́ задурíв і впав ід земны́і. А Давúд вúхопив сáбльу јогó з ныжньів і відтьáв јему́ шúју і затóк јого гóлову на сáбльу і „ijен“ (eljen, vivat) загóјкав. І всьа трупа Македóнського цáрја „ijен“ загојкала: перебиривáв Македóн.

І відтáк кáжи Македóнськиј царь: „Давúде, Бог тьа благословúв і ја тибé благословју́ на цáрја“. І настáв Давúд місто Македóнського цáрја і царјовáв за 200 за 60 гóдыв.

І врóдила јогó царицьа прему́дрого Сельемóна сúна. І мав Сельемóн сым гóдыв, тај пішóв, так колú вакáција бу́ла, з дру́гими фатьóвы (мадяр. хлóпцьами), і фатьóва једнóго вкусúв гад із лóму. І тогды́ взьав тот фатьів кричáти і ду́жи попу́х тот фатьів І јав казáти дру́гиј: „Ітú трéба за прему́дрим Сельемóном, за хлóпцьом“. Прихóдит прему́дриј Сельемóн: „Відки тьа вкусúв?“

„Із отóго лóму“ — кáжи.

„Но і так де сьа дыв?“

„Ја ни знáју“.

Прему́дриј Сельемóн кáжи: „Ја знáју, де је. Онди на пни — кáжи — сидúт. Вúлыв з вéрха на пньа“. І кáжи прему́дриј Сельемóн: „Лызь відти!“ (гáдови).

„А чогó ја буду́ лызти?“

„Тогó будéш лызти: прáво туј тобі будé стојáти, суд“.

„Ба, кáжи гад, ја ј відси вúслухају суд“.

„Ни мóжи тотó бу́ти, обúі ти відти слу́хав суд, бо ј цы́сарь, колú му прáво стојіт, тај з свóго коньá му́сит злызти, вúслухати прáво“.

Но ј тогды́ злыз І казав му прему́дриј Сельемóн. „Бери тотó з ногú, шчо-сь положúв!“

І тогдú вúньав своје́ жалó з ногú тóму фатьóвови і зоссáв пухлинúну.

І кáжи: „За шчо-сь го кусáв?“

„За тотó-м го кусáв, бо ньe приступúв“.

Кáжи тот хлóпець: „Ја ни вúнин, бо ја тибé ни вúдыв“.

Прему́дриј Сельемóн кáжи: „Колú тьа ни вúдыв, тобі бу́ло поенґедовáти (мад.: простúти) јему́. Типéрь такóје будé своје́ прáво, шчо: хлóпцы, бијти! Котрúј ни мáје біґарјá (кімаká, бу́ка) в рукáх, а но мáје дарáб (мад. ку́сень) хлыба в тајстрúны, тот, кажи, ј хлыбом вбиј, јак не је іншого біґарјá в рукáх“.

І вóріс прему́дриј Сельемóн: прінц ужé гóдниј, леґінь. І кáжи јегó отéць, Давúд царь: „Учиниме, сúне, велúку гостину за мóго животá, бо ја стариј чоловік, та вмру“.

„Ја, — кáжи, — ньáньу і пресьвітлиј цысарју, ни гадáју, чиныім".

І пописáли по царјáх і по велйких барóныіх, обй приходйли до Давйда цáрја на гостйну. І гóстили сьа, і кáжи Давйд царь сйну свóму премýдрому Сельемóну: „Обйсь, сйнеку, і по мныі дóбрі дылá чинйв!"

„Ја бýду, ньáньку мiј льýбиј".

І не дыіјшлó гостйни, напóју. „Та жены, сйнеку, підьінтри (Bedienter, слуга) нáші, би донеслй напóју!"

„А ідыíме ми самí два та донéсеме дóброго напоју і з шчйрого сéрцьа погóстиме панóвів". І взьав на сьа премýдриј Сельемóн великиј кепень (плащ, пор. вел.-русь. кобеняк,) і запалйв собí лáмпу јаснý пиред себе і пішóв долыі схóдами в пйвницьу і свóму вітцьý заступйві не вйдко бýло му јти з зáду.

І повідáје јемý отéць: „Ја не вйджу, сйне, за тобóв ітй".

„Јак, ньáньку, не вйдиш за мнов ітй, так ти ни увйдиш дóбрі, дылá, шчо ја будý за тобóв робйти. А ј сам јесь з пиред сéби, шчо добре зрóбиш, тотй дóбрі дыла на тім сьвіті нáјдеш".

І јогó отéць, премýдриј Давйд царь порахувáв в свóјі голові потолковáв і: „Истйнна, сйне, тотó прáвда је". І кажи: „Тибé сйне. премýдриј Сельемóне, Бог дав мýдрого і премýдрого. Здорóв жиј, сйне' бо ја вмирáју".

І настáла јегó мáти за царицьу місто своró ґáзди Давйда цáрја, І премýдриј Сельемóн хóче свóјі мáтери проказáти óпјат: і вчинйв сьа-ж він дурниј. А шче на сьвíты ни бýло тимчасóм вагý ныіјáкого. І тогды́ зробйв собí важкы́ і на тотй важкы́ положйв білогрáд (такйј сьа назвáв, то бýло найпéрша красá, јак типéрь вадь срíбло, вадь шчо, — поясн. оповідач) а на дрýгу важку положйв пéсьу балéґу (Dreck). І кáжи јогó мáти царйцьа: „Шчо ти, сйне, вáжиш?"

„Вáжу, ньáнько, жéньськиј розýм із пéсьов белéґов".

І кáжи јемý мáти: „І мiј, сйне, вáжиш?"

„Тај ти так такá білоглóва, јак і дрýга".

„Но, тогды́ би-сь, сйнеку, проговорйв, колй тотá лава під тобóв!"

І заныімів і став ныіми ј так, шчо нич не говорйт.

„І тогды́ обйсь змíрјав глубиньý і шириньý і тогды́ сьа спокýташ за сесé слóво".

І пішóв премýдриј Сельемóн у бовт (мад.: склеп) і купйв собí пилý і дьаглóве (мад.: гибель,) і зробйв з тóјі лáви гуслы і натьаг стрýни на тотй дошкы́; з коньá сéрсти вйрвав — смик ізробйв і загрáв в тоти дошкы́ і проныімів. І кáжи чйстим јазйком: „Мáмо, лáва говорйт вже!"

І пішов мíрјати глубиньу. Ізробйв собі једнý уладчйну і ссукáв на сто локóт шпáрґу (мадь.: шпаґат) і у ладчйну взьав собі свéрльа і два кáменыі і пустйв сьа в Чóрноје мóре на приспíд. І там собí пустйв із мізйльника — провертыів — кервй; а Чóрноје море сьа чйстит і вйверло јегó на бéрег і тогды́ спокутáв сьа дрýгу внý.

І тогды́ пішóв мíрјати сьвіт, на óхрест сьвíта.

І счу́ли дру́гі царі́ за нього і вили́кі пано́ви, ґрофо́ви, шчо найшо́в сьа на сым сьві́ты му́дриј, премудриј. І кортит јіх ви́дьіти, шчо тото́ је за чолові́к. І стріча́ут јего на доро́зы, а він вили́ким го́вдошом (мадь.: дыдом) јде Він знав, шчо тото́ по нього јдут диви́ти і тогды́ сьів під корч і ви́ньав дарабчик (мадь.: кусничок) хлыіба, та јів тај с ... [гіјаба́ (мадь.: дарма), тото́ сьа му́сит так каза́ти, — за́мітка оповідача́]. Ка́жут тоти́ пани́: „Шчо ти там чолові́чи ро́биш?“

„Ја, пано́ви, нови́м старо́је вибива́у, а головника́ (вош) забива́у“. Та все за го́лову досьа́гни, та бје ныіхтьо́ма.

І ка́жут јому́: „Ни видьів ти премудрого Сельемо́на?“

Він ка́жи: „Ни ви́дьів ја го“.

Но тогды́ пішли́, ста́ли рахова́ти: „Ну, ја́к би могло́ тото́ бу́ти, шчо то́т роби́в? А тото́ до́бре, бо він нови́м старо́је вибива́в, а головника́ забива́в, бо јого́ јів“. І верну́ли сьа. „А нуж тото́, ка́жут, буде́ прему́дриј Сельемон!“ Прихо́дьат, а він зроби́в два плуги́, та з оде́жи вже цімирманьскіј је (тесльа, Zimmermann). І ка́жут јому́: „Шчо ти ро́биш?“

„Ја ро́бју хлыіборобы“.

„Јакі тоти́ хлыіборо́бы?“

„Такі́, обі́ на хлыіб роби́ли, обі́ орали“.

Та једи́н ізроби́в диривльа́ниј, а дру́гиј золотиј плуг.

„Та котри́ј в тьа доро́сшиј плуг?“ — ка́жут јому́ пани́.

Ка́жи: „О тот диривльа́ниј у ньа доро́сшиј“.

„Та шчо тот кошту́је?“

„Кошту́је два срі́бны диривльа́ниј“.

„А осе́сь золоти́ј шчо кошту́је?“

„Сесь нич, сесь, пано́ви, і так вам дару́у, золоти́ј“. Но, дорахува́ли пани́: „Та сисе́ дурниј, ни прему́дриј Сельемо́н“. Та ка́жут пани́: „Золоти́ј плуг ти́сьачі кошту́је, а диривльа́ним раз огньа́ накла́сти, та в нього тот дорогиј!“ І прији́шли́ домі́, впрьагли́ в золотиј плуг чоти́ри ко́ны ора́ти, а́ј-бо ора́ти ни хо́чи, лише́ сым-там похапа́в зе́мльу, тај нитко́ ни мо́жи за нього диржа́ти. А впрьагли́ в диривльа́ниј два коны, диривльа́ниј так красно́ заора́в, јак чирвоты́к (червяк що то́чит стіни) — прекра́сно. І тогды́ зарахува́ли: „Тото був прему́дриј Селемо́н! Ідьі́м го гльа́дати!“

І прихо́дьат ід ньому, а він вже став са́бовом (мадь. краве́ць). І наши́в оде́жі із полотна в клочано́го (так јак на мны, — тут оповідач пока́зав на себе) і з шовково́го. І кажут: „На шчо́ тото́ ши́јеш? Котра в тьа оде́жа дорога́?“ Він ка́жи за клочану: „Сиса мај дорога́, а шовкова́ нич ни ва́рта“.

„Та шчо в тьа па́ра оде́жі кошту́је то́јі клочано́јі?“

„Два срі́бны кошту́је једна́ па́ра клочано́јі оде́жі“.

„А тота, ка́жи, шовкова́?“

„Сисьу́ вам, ка́жи, і ва́дар подару́у“.

Ка́жут пани́: „Та тота́ в нас мај дорога́, шчо в те́би нич ни ва́рта“.

„Ну, тогдыж бирі́т на сьа, пано́ви, једи́н клочану́, дру́гиј шовко́ву; придьіте сьа во́бігати у ха́щу, в те́рньа“.

І біга́ли те́рньом. Шовко́ва оде́жа так на па́ндлички (мадь.: шматочки, кусники) поде́рла сьа, ни́где нич, а клоча́на шче мај загу́сла, шче мох на ньі сьа вчини́в. І дорахова́ли: „Тото́ бизі́вно (мадь.: певно) був прему́дриј Сельемо́н!“

Прихо́дьат гльа́дати: ано він вже шу́стром (пошивако́м) став.

„Ци ни ви́дьів ти, мајстир, прему́дрого Сельемо́на?“

„Ја го ни ві́дьів“.

Та наши́в чо́боти, ај наши́в постоли́, јак Русна́ки но́сьат.

„Котре́ в те́би, ма́јстир, о́бувје доро́сше мај?“

„В ме́ни сисьа́ доро́сша мај, постоли́“ — ка́жи.

Ај, сут чо́боти такі, шчо ј 20 срі́бних кошту́јут. „Та ми тото́ ни ві́риме, аж в те́би постоли́ доро́сші від чобі́т, бо чо́боти і 20 срі́бних кошту́јут, а постоли́ срі́бниј сороко́вец“.

„Ну, ни ві́рујети, јдьіт, пано́ви, в скалу́, једи́н в постоли вбу́тиј, а дру́гиј в чо́боти, та јдьіт сьа в скалы́ во́бігати; котри́ј ско́рши перејде́те?“

Тот у посто́льіх перејшо́в через скалу́ ј раз ни впав, а тот в чо́ботьіх повідрива́в за́пјатки, ви́крутив, тај дольі скало́в потра́тив сьа.

„Ну, бизьі́вно тото́ був прему́дриј Сельемо́н! Ідьіме го гльа́дати!“

Прихо́дьат, ано́ уже шчіткарјо́м (шчо то́рбу но́сит таку́) став. І ка́жут: „Ци ни ви́дьів ти, па́ни, да́ґде прему́дрого Сельемо́на?“

„Ја јего́ ни ви́дьів, ни стріча́в ни́ґде“.

„Та ви шчо там ма́јети на про́даж?“

„Ја ма́ју но на про́дак па́нґльічки (мадь.: стьажки) і ножи́чки з новојі фабрі́чки і грибе́ньі до чиса́ньа і кистиме́ни (сукно) до завива́ньа“. І накупи́ли собі пано́ви ново́го кра́му і пішли́ гет.

А він прі́јшов скрузь сьвіт і ни го́дни бу́ли зна́ти, де прему́дриј Сельемон.

І вирну́в сьа на́зад на о́хрест сьві́та і за нього забы́ли вже, ож жіје́ на сьві́тьі; за не́го гир (мадь.: вість, ґama) ни́ґде ни чу́ти.

Ј-а прији́шо́в в тоту́ крајі́ну, де живе́ цари́цьа, Дави́дова царјо́ва жона́. І наробив собі, кој ішо́в в тот ва́рош (мадь.: місто) такі́ дорогі́ кра́ми, шчо під тов цари́цев не је в тіј крајі́ньі. І тогды́-ж ізробі́в такиј пе́рстьінь сухо́золотниј, шчо від ко́ждого ца́рја пича́ть на ньім је; тај тільки на ньім де́јмантьів, кілько ца́рів на зе́мли. І прији́шо́в ід тьіј цари́ци, ід својіј ма́тери у тот бу́рок, де она́ живе́. „Пресьвітла цьі́сарице, чи бу́дете де́шчо ку́пчити?“

І купова́ла в ньо́го вели́кі ре́чі, дорогі́ і дала́ му вели́кі ти́сьачі. І ввидит у ньо́го тот пе́рстьінь і ка́жи: „Прода́јти ви меньі́, па́ни, тот пе́рстьінь!“

„Ја вам, пресьвітла цьісарице, не продáм, бо в мéни тото мнóго коштýје.“

„Ја тобі дам за тот пéрстінь великі милијóни“.

„А шчо меньі по грóшах, пресьвітла цьісарице, в мéни дóста је грóшиј. Ја вам за іньче не годен дáти, лишé хібá једнý ніч спáти во мнов будеté“.

А она сьа тому, царúцьа, твéрдо зрáдује, шчо за милијóни ни хóчи дáти, а за пустóје дајé.

І кáжи јі: „Ни бýло в тéби сúна, цьісарице пресьвітла?“

„Був в мéни једéн син, премýдриј Сельемóн, ај бо пішóв по сьвітох і погúб, нúґде за ньóго ни чýти“.

І пријшлá ньіч, сьвітло горúт і премýдриј Сельемóн хóдит і Бóгу сьа мóлит. І тогдьі кáжи та цьісарицьа: „Пáни, льагáјти спáти!“ Гáдат собі: „Та за пéрстьінь, та не јде спáти!“ І-бо сьвітло загасúли і він межи ньі положúв такиј ніж перецьінóвиј, шчо хáплет, притьагат ґі магнес ід собі. І вчинив сьа, аж спит.

Ај бо царúца рахýје собі: „Тот зо мнов за пéрстьінь спит, тај заспав, фараднúј“ (мадь.: змучений). І онá хóчи јегó покьівати і вержé так рýку д ньóму, а ніж відóтне перст із пéрстьіньом. І онá јáла јóјкати помóвчејки, обú јогó ни збудúла. І він чув тото, ај бо ни вставáв, а јак дав Біг день, встав і кажи: „Шчо ви, пресьвітла цьісарице, јóјкајети?“

„Тотó јóјкају: ја вас покьівала, шчо ви заспáли, а миньі перст шчось відпалúло із пéрстьіньом“.

І він вúньав перст із жéба (мадь.: кішені) і приложúв па рýку і помастúв такóв мáстьов, шчо нáраз приріс. І тогдьі повідаје свóјі мáтери царúци: „Ти јесь моја мама шајéтна (мадь.: рідна, власна), ја је-м твіј син, премýдриј Сельемóн. І типéрь прочитáјти своју пичать на мóјі голові, кој јем сьа урóдив. І типéрь јем вам тотó сказáв, сьогосьвітньу прáвду, за то: коли ја вáжив женськиј розýм іс пéсьов бáлеґов... Ја сьа спокутáв, свој закóн іздéржав. І ви лишé такúј розýм мáли, мамо моја мильньіјша, јак і дрýга білоґлóва!“

„Но, сúне, типéркы простú минé!“

„Бог сьвјатиј, мáмко, і ја тьа прóшчују і гріхú тобі відпушчáј у твóјі“.

І такој від рáзу вмéрла.

І відтак став премýдриј Сельемóн за цáрја. І став і наробúв собі всьаку птúцьу, јака је нá-сьвітьі. І тоту птúцьу склав на дріть: так стојáло, геј би живóје. І судúв із тóго суд і птúцьа тогдá всьа сьак (оповідач показує як) гупáла, журнá бýла, журúла сьа. І казáв тому вúнному чоловіку: „Шчо-сь, чоловічи, завинúв, назáд посправýј сьа, навернú винý, і ни бýдиш грішнúј“. А колú јшóв прáведниј на суд, невúнниј нич, і всьа птицьа трепешчáла, веселá булá. І томý казáв: „Не вúнин јесь, чоловічи, со Бóгом жиј нá-сьвітьі!“ І зробúв собі такúј столéць — тото стáрого закóну шче сьвіта булó; і по Христóвому

рождеству́ сьвіт стоjеть і ни находьать сьа такі маjстри́ мудрі, обі́ на тот столець одну лабу зробили. І премудриj Сельемо́н сам уме́р jешче до вавило́нського переселеньа.

(Записано ut supra).

Г. Новели і Фабліо.

17. Як вояк царівну дістав.

Се оповідане сконфіскована ц. к. Прокураторія.

18. Як пани з хлопа насміяли ся.

Були сибі, значит, пани і справльали сибі такиј баль І каже: „Вже-сьмо фсьо видьіли (так те паньство), ше сибі типер приведьім такого хлопа, жи б ми з ного насміјали сьі трохи". Здибали вони на містьі такого маленького, так середнього чоловіка, малого зросту.— „Ходіть ви — кажи чоловічи, з нами, бо пани справльајут баль і вас там потрібујут." — Пријшов тој хлоп межи тіји пани, тіји спекли поросьа цьіле на тој баль і посадили јіго межи тим паньством, того хлопа. І кажи: „Бери ж тепер те поросьа јідж" — так ті пани до хлопа: і кажи, так до него ті пани кажут, положили коло него ніж і відельцьа: „Шо ти тому будиш поросьаті робити, јіго.. будиш јіго крајати, то ми тибі таке будем; а будеш јіго цьіле јісти, то ми тибі так будимо. Шо ти јіму будиш робити, то ми тибі." -- Сидить хлоп коло того поросьати і думаји сибі. Думаји сибі хлоп: „Шкода миньі покинути, бо добри сибі... ни јів-би-м јіго, али шкода миньі, бо-м ше м такого ни јів..." Али запах коло него був, жи шче јіго ни јів, а вже смакував (він слинку но повкав—дод. стара Морозиха). Али був то мудриј хлоп, і міркуји сибі: „Ни буду ја јіго різати, аньі ножем, аньі відельцьами, бо будуть потом мине ножем крајати і шпікати. Ту јист багацько панів, а ја сам јиден межи ними". Али те поросьа було с фостиком і зи фсім так поржондне зрихтоване. Али типер пирипрашају, що буду казати... Взьав јіму — з позвольиньім — фстромив палец під фіст і так јиму робив початок і пальцьі облизував, і зачинав таким способом јиго јісти. Тупіру пани крикнули: „Право! Право!" — жи хлоп поробив з нас усьіх дурнів, а ми јиму так ни можимо робити. І дали јиму ше кілька скльанок вина, хлопові, і випхнули јиго с тим поросьам.

(В Берлині від кравця Юська Захарчука в марті 1894 року записав О. Роздільський).

19. Ан три — нас три.

Зібрало сьі таких три Ньімцьі, були прості хлопи, али убібрали сьі сибі за Ньімцьі. — „Ідьім сибі — каже — у крај, будем сьі вчити ньімецкоjі мови.“ Каже: „Јак будем сьі вчити?“ так јіден до другого. „Ја — каже тој перщіј, каже: „ја так буду казав по ньімецки: Ан три — нас три! јак хто сьі нас буде питати“. А другіј каже: „Ја буду казав: Ньі за се, ньі за те!“ А третьіј каже: „Ја знов такиј буду Ньімец, буду казав: Јак буди, то буди!“ — І вже вони теjі мови ньімецкоjі навчили сьі сибі ті три і јшли сибі дорогоју і здибали забитого чоловіка, неживого на-серид дороги і поставали фсьі три нат тим забитим чоловіком. І приходит до них шандар — вони стојать нат тим забитим. Каже до них шандар: „За шо ви того чоловіка забили? Ви підети до гарешту фсьі“ — так кажи шандар до них. А вони тому ньіц не винні, бо тој чоловік на доровзьі забитиј був. — „За шчо ви јиго забили?“ — питајить сьі шандарь шче раз. Каже тој Ньімец: „А ньі за се, ньі за те!“ — Питајить сьі того друго: „А ти за шчо јиго забив? І ти також підиш до гарешту!“ — „Јак буди, то буди!“ — Каже тој третьіј... питајить сьі шандар: „А за шчо ви јиго били? кілько вас було коло него?“ — „Ан три — нас три!“ — Дурно-пусто сидьіли в арештьі — такі Ньімцьі були!

(Записано ut supra).

20. Де міткови конець?

Пішла дьівка за-муж. Али пријшло сьі јі півмітки звивати, — вона ни знала міткові де ји кінец; гльадьіла, гльадьіла, — ни могла знајти. Али кажи: „Чоловічи, запрагај коньі, појідим до мами в госьцьі!“ — От чоловік запріг коньі, јідут собі до мами в госьцьі. Али вони јідут, а пасе дві дьівчиньі товар і ті дьівчата собі гульајут. А та жінка кажи до тих дьівчат, кажи: „Гульајиш, чорти твоју мать! а де в міткові кінец, то ни знајиш!“ А ті дьівчата кажут — кажи: „Чому ни знају! Верхньа нитка в чина́х“ (ньіби чини сьі називајут такі в міткові). Јак ті дьівчата јі сказали, а вона кажи: „Завертај, чоловічи, коньі!“ — Чоловік завернув коньі; вна пријіхала до дому, зачала гльадьіти верхньу нитку в чинах і вона собі знајшла. Вже всьа. (Вона ни знала, де нитка ји у міткові, то вона сказала так на притики тим дьівчатам, вона сибі мислила: јак вона ни знаји, то ј ті дьівчата ни знајут. Ті дьівчата јак-жи јі сказали, вона казала до чоловіка: „Завертај коньі на-зад!“ — і вона пријіхала до дому і знајшла кінец).

(Зап. тамже від парубка Антошка Мороза в дек. 1893.)

21. Як хлоп панів одурив.

Був такиј.. взьав хлоп, повіз тильа на јармарок. А сондовиј, тој шо в судьі пиши, спитав сьі: „Чи ти то тильа продајиш?“ Він каже: „Продају.“ — „Шо хочиш за него?“ — І тој му сказав шо-сь чи два

риньских. Каже: „Там завези от в оту вулицьу, там така і така брама. Знајиш ти, де ја мешкају?“ — „Знају“. — „То там завези і скинь!“ І дав гроші тому хлопови. Хлоп тельа взьав і гроші взьав і појіхав далы. Здибаји јіго другіј. „Продајиш те тельа?“ — Каже: „Продају.“ — „На-ш тибі гроші і завези там до мени — ти вже знајіш, де ја мешкају?“ — „Знају“. — Взьав хлоп гроші вже від двох і ше таки далы тельа повіз. Здибаји јіго третьіј. „Продајиш, чоловічи, те тельа?“ — Каже: „Продају.“ — „Ну, на-ш тибі — кажи — гроші (шо воно там було варт) і завези до мене, там... ти знајиш, де ја мешкају?“ — „Знају“. — І за јідно тельа взьав шість риньских — 'піру тому третьому завіз і скинув вже.

Пријшли до канцельаріјі... тој пријшов і муві јидин до друґьиґо: „Купіл-ем цьильи у хлопа, такьи ладне, дал-ем два риньских.“ — А тој другіј слухав, так-же жи так вот по канцельаріјі там во. — „А јаки те цьильи било?“ — „Рижи“. — „О, псьакреф! то ја јиму дал так-же, два ґульдени дал-ем за те саме!“ — А слухаји третьіј, там а-ж ф тамті канцельаріјі... „А јакьи јиґо воли билы?“ — „Билы красе.“ — „Та ја јиму так-же дал-ем пјиньиндзи за те цьильи, два ґульдени!“ — Двом продав а третьому завіз — то за јидно тельа мав шість риньских.

Приходьать ті на вобід, значит до дому, і питајить сы слуги: „Пшивјуз ту хлоп цьильи?“ — „Ны, проши пана“. — „Та ја јиму дал пјиньиндзи!“ — Приходит другіј, значит, до дому і так-же питајить сы: „Чи пшивјуз ту хлоп цьильи? бо ја јиму дал пјиньиндзи, жи-би он ту завјуз“. — „Ны, проши пана“. — „Ох, пся креф!“... — Пшиходзы тен тшецы. — „Пшивјуз хлоп цьильи? — „Јист, проши пана.“ — Ну, дупіру вони, тих два, казали польіцајові, шо-би јіо, того хлопа, знајти. Пішов польіцај на місто — хлоп пји на шинку с красими биками. — „Буди тибі, ни біј сьа! Ходи зо мнoју! За јідно тильа взьавись три рази гроши? Пропадут твојі бики, ни біј сы, і с фіроју!“ — так каже польіцај до хлопа. — „Ој пане міј пане, виручіть мене с того, дам вам половину гроші!“ — „Ну, јак даси половину гроші, ја тебе навчу, шо с тим робити. Јак пријдеш до суду, а тибе там будут питати сы, на шо ти взьав гроші, а чому ти ни приныс тельати, то ти сы зроби дурним, то ти ныц ни кажи до панів, но так кажи: п-п-п — до панів. Буде сы тебе питати другіј, то ти так-же кажи: п-п-п. Буде сы тебе питати третьіј, так-же так.“ — А фтоди вијшов та ј кажут пани: „Весьцьи теґо хлопа за пруґ, бо ун ји варјат!“ — Взьали хлопа за поріг випхнули. Польіцај: „А видиш — каже — виручив-ім тебе с того, дај-жи миныі тепер половину гроші, шо-м тибе навчив!“ — Каже хлоп до польіцаја так-же так: п-п-п. — „Али дај, бо ја тибе заведу до канцельаріјі на-зад!“ — Знов каже до него хлоп до польіцаја, так: п-п-п. „Ну, јак ти заведеш мене до канцельаріјі, то ја скажу, жи ти мене навчив так. А ја гроші вже пропив, а ти за польіцаја ни бyв-би-сь, бо ја-би-м сказав, жи ти мене навчив на тоје“.

(Зап. тамже від Юська Захарчука в сент. 1893.)

22. Як баба пана вилічила.

Був сибі такиј пан богатиј, такиј сибі був грабја таґ-жи. І зробила сы јіму у горлы ґульа, і жадні дохтори јіму ни могли помохчи. Јіго коштувало вже кілька тисьач, дохтори, а ныц јиму ни могли зробити, жи б јиму... жи-б јиго с того вилычили; і він уже бес кілька час ни міг ныц јісти. Али росписав по краји: „Жи-би миныі... хто мине вилычив, дав-би-м свого половину мајонтку, шчо мају Шчо с того, жи мају мајонток такиј великиј, али мушу с того умирати, бо миныі жадні дохтори ни можут помохчи ныц." — Али була така вдовицьа, така була бідна, али була побожна, мала семеро дытиј. Фурт Бога просила: „Божи — кажи — помилуј мньа, бо треба миныі — так 'довицьа каже — треба миныі з голоду умирати. Чоловік миныі помер, семеро дытиј покинув, і сама ни мају шчо јісти і моји дыти!" Али приснило сы ji в ночі: „Іди ти до того пана, ф тім силы!" А она була така проста хлопка, вона ныц ни знала бавити, но тілько сы ji приснило у сьні, бо була побожна вдовицьа. „Іди ти до того пана і јиго... він маји в горлы ґульу." Пішла вона, назбирала вона зыільа такого, шчо ј вона сама ни знала, до чого воно здале, і стала јіго там буцым курити, відмовльати јіму. Пан кажи так до неји: „Знајиш шчо, бабо, јак мине відратујіш, дам тобі свого половину мајонтку." — Стала баба панові коло вуха, стала јіму коло вуха говорити: — „Так, пануньцьу, чи поможи, чи ни поможи, а ти, пануньцьу, заплати нибожи!" І так туркала јіму під вухо, а пан ше того ныіґди ни чув, бо дохтори так ни робльать. І так фурт јіму казала: „Чи поможи, чи ни поможи, а ви, пануньцьу, заплатьіть нибожи" — Пана дужи обібрав сьміх, хоть слабиј, — јак він засьмијав сы, і взьала јіму та ґульа трісла в горлы. І вже так пан був, шчо вже мав умирати, бо ни міг ныц јісти. Јак та ґульа трісла, взьала баба панові подала теплоји води: „Виполошчіть, пануньцьу, горло, то вам зара буде лекши!" — Взьав пан води, виполоскав горло, вже панові зробило сы зара лекши. Вже пан став зараз јісти і пити, і тримав коло себи бабу бес кілька день, бо пан був без јідзеньа зіхльав. Чим раз шчо день підносила јіму јісти, шчо день, шчо він забаг, то вона јіму давала, но по трошки. Пан полежав кілька день у лішку і цалком зробив сы здоровиј. — „Ну, типер вже, бабо, јиздим здоров: коштовало мине кілька тисьач, і ныіхто миныі ни міг помохчи, жадні дохтори, а ти-сь миныі помогла. Шчасьтьа јист твоји, ја буду типер здоровиј до котрого часу; шчо-м обіцьав, половину свого мајонтку, так тибі дам. Ја буду здоров, а ти будеш мала жити, доки твоји житьа, і твоји дыти." — І дав ін бабі... запрах чвурку і відіслав бабу аж до дому до јіји. Шчо мав гроші, то дав бабі половину, а половину сибі зіставив, за тоји, шчо јиго відратувала віт смерти.

(Записано ut supra)

23. Три дурні.

Сторіја. То було так: Був сибі ныби такиј так грабја, і льокај у него служив кілька лыт, і він го ни міг јак вітправити так. І справив він такиј баль.— „Іди миныі на місто, знајди миныі три дурны,"—

казав пан до льокаја, — „бо јак ни најдеш, то ја тибе вітправльу віт служби.“ — Пішов він, тој льокај, на місто, межи вулицы. Іде польіцај, і напали того польіцаја собаки на місьтьі, а тој польіпај був при шаблы, — і так јіго рвали, жи аж на нему подерли мантльу. А він мав при сибі шабльу, — ни обгонив сьі шаблију, но скинув з голови шапку і шапкоју обгонив сьі. Кажи тој льокај до того польіцаја: „Ідыть-но зо мноју, шо-сь пан мій кличи, грабја.“ — Привів польіцаја того і замельдував панові, шчо: „Вже мају“. — „Мајиш три?“ — „Мају три, прошу пана.“ — (Дужи було багацько гостиј у покоју). „Ну, а де-ж вони јі, тих три?“ — Кажи: „А вот јист пан польіцај.“ (І він так пријшов с теју мантлеју подертоју, тој польіцај, межи ті госьцы.) Кажи тој пан: „Польіцаја привів-ісь за дурньа, а де-ш польіцај можи бути дурниј?“ — „Јист, проши пана, він дурниј“ — так кажи тој льокај. — „Јаким способом?“ — питајить сьі пан — „скажи миньі“. — „Напали јиго собаки, пана польіцаја, і він сьі шаблеју не обгонив від них, но скинув з голови шапку, і шапкоју сьі обгонив. Тих три пси було дужи лихих: пес вирвав јіму шапку з рук, і всьі три поприбігали до теjі шапки. Ни досить, жи јіму мантльу подерли, то ше і шапку вирвали з рук, і шапку подерли, а шабльу маји при собі.“ — Крикнули пани, ті госьцы: „Право, право: Правда, жи јист дурниј таки пан польіцај“. — Питајить сьі пан: „Ну, то добре, то мајиш јідного дурньа. А де-ж другіј?“ — так кажи пан до льокаја. — „А ја јиздим другіј, бо ја за ним ходив.“ „Ну, а де-ж третьіј? то вже два јист“ — так кажи пан. „А де-ш третьіј?“ — „А пан третьіј, бо пан посилали мине.“ — Крикнули ті госьцы: „Право, право! бо јист правда.“ — Кажи пан: „Ну, то вістајиш у мени дальше служити. Мајиш у мени більшу пенсију на дальі, за тој спосіб.“ — Уже кінец.

(Записано ut supra.)

24. Майстер-злодій.

Мав батько три сини, і ті сини ни хтьіли робити, но так сибі в дома були. Але так дьідич, јак у Голосковичах, у сусьістві, каже до того старого, до јіх батька: „Ти, Јіване, чиму ти ни дајиш јім јакоjі професиjі (ньіби талану)? Бери јіх до льіса, забери всьіх трох, јди до льіса, шо вони бут казати.“ — Од же јіден, тој старшіј, здибав деревину і каже до батька: „То буде убідьа на колеса.“ — „То то буди стельмах.“ А другіј здибав деревину: „То — кае — то будут чепиги до плуга.“ — „То то буди рольньік, то ґосподар буде, він буде робити в польі.“ А третьіј здибав липу дуплаву і прикликав батька свого і каже: „То шо вкраси, то добре сховати в ту липу, ньіби те дупло.“ — „Тој третьіј — то злодьіј!“ От-ши тупіру вони поприходили до дому. І тој казав дьідич, пан, дати по бульцы хльіба і випровадити јіх, нех сибі гльадьать талану. Тој дістав стельмахом, а тој дістав ґосподаром, а тој дістав злодьіјом, тој најменшіј. А за рік він показав сьа до батька, тој најменшіј, і пријіхав такими кіньми великими, кариtоју. А тој пан іде дорогоју, вулицеју, і дивить сьі, шо такі коньі

великі і з бричкоју стојать на дворі, там в него. Тој Јіван вијшов і до нео пан ка' таки: „Шо то за јіден пријіхав?“ — „То — ка — најменшіј тој мій син“ — І каже пан так: „Ти добриј злодыј?“ - Каже: „Добриј.“ — „Ја мају коньа — чи ти вкрадеш јіго у мене?“— А він каже тупіру: „Нех но ја јду подивльу сьі, чи до нео варт іти, робити захід?“ Заложили сьі о сто рублыв. Дав пан тому злодыјиві сто рублыв, шо вкраде коньа. — Од-жи тој пан тупіру теји ночи нарихтував три хлопи: јіден тримав коньа за фіст, другіј за оброть (вуздечка, шо на коневі), а третыј коли дверij за кльамку тримав, коли замка стојав. Од-же тој злодыј пријшов теји ночи того коньа красти і каже: „Спите ви?“ „Ньі.“ „Віччини-но, напиј сьі вутки, лыпши коньа будиш пильнувати!“ — Тој, шо стојав коли кльамки, віччинив двері і злодыја пустив до станьі. Він зьав, дав перевесло замісць фоста, шоби тримав, в руки, а тој, шо тримав за кльамку, то дав јіму лопату в руку тримати. А тој взьав за коньа та ј повів. Приходи пан рано: коньа ни ма! тој злодыј коньа повів. Іде знов пан — і мав гудованого веприка і ка: „Чи ти вкрадеш у мени?“ — Він зьав, пішов, подивив сьі і каже: „Јиго мона вкрасти.“ — Було три собаки, він намішав .. взьав горілки і намішав і тим собакам дав најісти сьі. Тьі собаки понапивали сьі, він за собаки і виньіс на дзвіницьу і поприв'јазував до мотусків фости. Собаки поки пјані були, то лежали, а потім јак поробили сьі тверезі, јак зачали дзвонити (то по веприкови дзвонили — замітив ґосподар Соколовський), то все село збігало сьі, шо то таке, шо то таке сьі робить сьі, шо в ночі так видзвоньујут. Приходьать на дзвіницьу, а то собаки поприв'јазувані фостами до мотусків.

(Тамже зап. від Ілька Безпалька з прозвищем Якимчук в марті 1894.)

25. Черевань і теля.

Був собі ґосподар, був великіј богач. Али він сьі зробив пјак; јак зачав пити, жінка јиго дужи спиньала, ни могла спинити. Али він дужи вже спась сьі, живіт јіму вріс, бо мав звітки. Али кажи жінка: „Чоловічи, біј сьа Бога, шо ти робиш!“ Али кажи: „Диви но — каи — јакиј тобі живіт вріс!“ Кажи: „Ти будиш мати тильа — або дитину або тильа“. Кажи: „Јди собі, чоловічи, на чужі села, жи-и тибе льуди ни знали в своjім сильі, жи ти будиш мати тильа.“ Чоловік послухав і пішов на чужі села. Јшов жи він, јшов, і знајшов чоботи, а в тих чоботьах були ноги: вовки зьіли чоловіка, дістали сьі ноги. Він сибі пријшов на клебаньіју на-ніч і јіго переночували. Пријшло, в ночі мала корова тильа; парупки принесли те тельа в ночі до хати, а він спав, ни чув. Те тильа заричало і він зльакав сьі і втік — він сибі мислив, жи то вже він мав тельа. А ті чоботи з ногами покинув. Ті в-рано повставали, дивльать сьі: јі ноги, а чоловіка нима! Та ј кажут: „Шо ми будим робити, жи те тильа зьіло чоловіка, но ноги сьі дістали в чоботьах!“ — Бо вони ни знали, шо то тој чоловік приньіс чоботи з ногами, вни сибі міркували, шо то те тильа зьіло чоловіка і сьі ноги в чоботьах дістали. Каже: „Те тильа возьмім закопаjмо, бо

воно таке маленьке, а вже зьіло чоловіка, а јак буди велики, то буде јісти всьі льуди.“ — Пријшов же чоловік до дому, питајить сьі жінка: „Шо-ш там чути, чоловічи?“ — „А — кажи — добри ти миньі, жінко, казала правду: та бо ја таки мав тильа!“ — От-жи та жінка дочула сьі, шо там і там у попа чоловік ночував і тельа јиго зьіло. Пішла до того села тај плаче, каже: „Та то ја жінка того чоловіка, шо јиго те тильа зьіло!“ Та ј пішла до того ксьондза та ј кажи: „Шо-ж то буди, јіґомосьць, шо ваше тильа зьіло миньі чоловіка?“ Тој кажи: „На тобі, жінко, гроші і ньіц ньікому ни кажи, ја вже те тильа закопав“.

(Записано тамже від Антошка Мороза в дек. 1893.)

Д. Міти і віруваня.

31. Нечисте місце.

В Кіндратові турецького пов. хто загадав ставити новий будинок, іде до свого священника і питає ся, чи чистий пляц, і просить щоби подивив ся в евангеліє, що єму покаже ся. Той дає ґазді отворити евангеліє і придививши ся текстови повідає, що буде. Як ґазді зле веде ся, *приходить нераз на сю гадку, що має якийсь „обліґ“, то є обовязок* наяти службу на певне свято, або справляти „комашню“. Іде до священника і просить, щоби подивив ся в евангеліє і повів єму, коли і який має обліґ. Також та сама процедура і мужик щось таки довідає ся. За для сего віруваня наших селян і по других селах суть нераз совістнійші священники в великім клопоті.

(Подав М. Зубрицький.)

32. Мерці і упирі.

Мерця дитину в Кіндратові наряджують і кладуть на стіл, старшого на лаву. Чоловіків наряджують в звичайний, святочний стрій без опончі, а невісту завивають в „рантух“ (Reintuch), що собі зладила ще за молодих літ, або принесла свекрі невістка на балець. Рантух, се чистий, великий обрус з картанового полотна. По похороні першу ніч світять, ставляють на стіл хліб і воду в мисці, бо мерлець приходить. Як який чоловік був червоний на лици, а ще дещо знав від злого, або, як мельник, сам в млині деколи ночував, то те все разом є доказом, що такий чоловік є правдивий опир. Коли такий умер, всі побоювали ся, щоби не вставав і людьом не шкодив. А давнійше відкопували такого, рубали на кусні і сукровицю з горілкою пили, а трупа назад закопували. Таке лучило ся мабуть послідний раз 1828 року. Людий покарали остро, а про цілу справу розвідав би ся докладно, як би в Самборі віднайшов дотичні папери.

(Подано ut supra.)

33. Стратчата, страччуки.

Стратчя, се дитина покинена, „страчена“ покриткою зараз по породі. (Дітий неправого ложа прозивають букартами, копилами, піджаливниками). Звичайно лежать вони закопані по межах, а навіть під углами хат і дуже шкодять жильцям в хаті або властителям поля. До семого року лежать вони спокійно в земли, а відтак в семім році літають коло хат і жалібно кличуть: „хшту! хшту!“ (хресту просить). Хто ж дотепний і тямливий проклаже: „Коли ти хлопець, то крещаю тебе Івана во імя Отца і Сина і Святого Духа, амінь, а коли ти дівка, то крещаю тебе Анну і т. д.“ Охрещена дитина іде до неба. Колиж таке стратча на дармо просило хресту, обертає ся в злого духа і шкодить тим, на чийім обійстю покинене. Віруванє се дає ворожбитам і всякого рода мантіям добрий заробок. Коли ґазді діти не годують ся, або в ґаздівстві не щастить ся; іде поради глядати у якого прославленого ворожбита, або ворожки. Там ґазда допитує ся про причину свого горя, бо сам не знає. То вже звичайно як не винен сусід з за другоі або третьоі межі, то певно закопане на межи або під углом стратчя. А щоби лихо не вадило, треба єму уступити ся, треба хату перенести, або трохи дальше посунути, щоби і вікна в іншу сторону виходили.

(Подано ut supra.)

34. Перестрах.

Перепудженим відливають ляк. Перепуджений, найчастійше дітвак, сідає на хатний поріг, під ноги кладуть єму ключ від комори, або який інший. Відливач ляку, який старий жебрак волокита, або і циганка, бере бляшану лижку, вкладає в ню кусник олова, розтоплює его над горючими на світичи скіпами, а коли цілком розтопить ся, виливає єго в воду в мисці, яку держить хтось з родини над головою перепудженого. При тім відливач шепче якісь молитви. З форми остудженого в воді олова ворожить також долю тому, кому відливав ляк.

(Подано ut supra.)

35. Уроки.

Людий беруть часто уроки, особливо дітий. Вони також часто перепуджують ся. Тоді беруть з того, хто урік або перепудив, волосе, а з худобини або пса шерсть і підкурюють уреченого чи перепудженого. Люде дрочать псів, показуючи йім фіґу або зігнений показуючий палець, і дрочать его: „Такий ти матери ніс!“ Так привчать пса, що тим ображає ся і гарчить. І дітвак в хаті нераз дрочить ся, а пес гаркоче, що дітвак перестрашить ся і добре верескне; тоді вистригають шерсть з пса і підкурюють дітвака Против уроків змивають лице святовечірними помиями, а деколи і мочею. Се роблять тоді, як ідуть до церкви або де межи більший збір людий.

(Подано ut supra.)

Ж. Анекдоти і фацеції.

2. Про циганів.

1. То так, јак тој циган казав: „Міј татуньо меже двома хлыібами мусів здихати: старого не було, а нового не дочекав.“ Ну, тре до попа. Приходит. „А шчо там, Романе, ци там Хведьу?“ У циганів то најбільше Романів або Хведів. „А, прошу јеґомосьцьи, міј татуньо став небошчик. Ја би просив поховати...“ „А мајеш, кае, гроші заплатити?“ „Ја, прошу јеґомосьцьи, тьигло дам.“ — Ну, тьигло, та тьигло. Піп, бачите, гадав, шчо воли там або коні. „Га, кае, коли так, то јди до брательників, до рејентого...“ Пішов циган, де треба, поворудував, усьо... Піп бере, — с корогвами, з відправами, таке, — ховаје цигана с парадоју, ліпше, јак јакого ґосподарја. Поховали. „Ну, кае, — а там, цигане, тото тьигло прижени.“ — „А, ја, кае, на дух јеґомосьцьови принесу.“ Піп очи на цигана вивалив. Јак він буде нести воли ци там коні? Диви сьа! А ту циган јему приносит хвајчину-запіканку. „От тото, кае, јеґомосьць, міј татуньо тьигнув, тьигнув тај ногами натьигнув, — тьигніт же ј ви!“

(Від Михайла Теслюка з Батятич пов. жовківського в р 1877 записав Ів. Франко)

2. Јіде собі пан в кариті дорогоју та здибује цигана з сином.

— А шчо за оден? — питаје цигана.

— Та ја циган, паночку.

— Коли ти циган, — каже пан, — то оцигань мене!

— Не можу, проше пана.

— А чому?

— Бо забув мантилу дома. От јак би пан були ласкаві та казали відпрьагти одного коньа, то ја би післав мого синка, шоби привіз мантилу.

— Фурман, дај му ко́ньа, а ньех же прендко вра́ца!

Відпрьаг фірман коньа, циган посадив на него синка і синок поїхав. Чекаје пан з циганом годину, дві, ба ј три, — нема синка з мантилоју. Циган каже:

— Та ја, прошу пана, поклав мантилу за образи, а він десь буде шукав до вечера та не знајде јеји. От јак би пан були такі добрі та казали ј другого коньа випрьагти, то ја би хутко привіз мантилу. Він і до рана буде јеји шукав.

— Фурман, — каже панисько, — дај му коньа, ньех сье прендко враца!

Сьів циган на коньа, відјіхав кавалок тај каже:

— Таки ви пане не чекајте, оден тьагныіт, другиј пхајтэ!

Сказав тото слово тај јак зајме конем, — пропав на нинішниј день. Аж тогди пан догадав сьа, шчо циган уже добре јего оциганив, тај каже до фірмана:

— Ідзь до двору, пшипровадзь друґе конье!

(В Ракові золочівського повіту від Гринька Мартиньака в р. 1886 записав Ж. Терлецький.)

3. Злапали раз були циганчука, шчо вкрав сало, та за дурне сало мали го повісити. Обступили довкола льуде шибеницьу, а старого цигана пустили до сина, шчоби го шче хоть послідниј раз уздрів. Стариј тогди каже:

— Панове ґазди, ви будете того дьітлака вішати! Він зараз повисне, але нај ја јему шче хоть раз заграју на скрипку, нај він собі шче хоть перед смертев потанцьује.

Льуде в сьміх тај кажут:

— Грај, циганська віро!

Јім то було шче на руку, шчоби сьа насьміјати. А стариј циган граје та приспівује:

Гоца драла, гоца-дри,
Куда рідко, туда дри!

Циганчук зміркував собі добре, куда рідко, тај в ноги! Пропав на нинішниј день.

(В Войнилові калуського пов записав в 1875 р Іван Белей)

4. Був сибі циган, пријшов до јідного ґосподара, а вони сáме гобідали. А јак гобідајут, то тој шчо пријде, каже: час на гобід! а ті, шчо сидьат, кажут: просим, а тој відповідаје: заживајте здорові!

— Час на гобід! — каже циган.

— Просим!

А циганови того ј треба: взьав лижку тај јість. А він пријшов так раз і два рази. А тој ґосподар змовив сьа ж жінкоју: „Јак він — каже — пријде, то не гобзивајмо сьа ніц до него!" Але пријшов циган тај каже: Час на гобід! А вони не обзивајуть сьа до него ньіц. А він думаји тај каже:

— Коб ви знали, ґосподару, шо! Ја — каже — јшов через льіс, а тамки шось таке кольушче коти сьа по доровзі...

А тој ґосподар каже:

— То то певне јіж!

— А, коли кажете: јіж, то добре, — каже циган, та за ложку, тај јість. Тај так вони знов цигана ни збули.

(В Берлині пов. бродського від парубка Михалка Грицишина в сент. 1892 записав Осип Розділський.

3. Богачі і бідні.

1. Ја от часом, јак вицју троха, то, видите, льубју бајса́ тьагнути. От так, возьмім, богач повідаје: „Е, біднеј не даје худобині јісти, тому мусит здохнути". А вно неправда. А чому ось у богача дитина, аби јак годував та пантрував — а вмре, а в бідного, то ј јісти нема шчо, а дьітеј јак льиду, тај усі ховајут сьа. То так, видите, у мене два сусьіди богачі. От уродила сьа у одного дьівчина і в другого дьівчина, і моја дочка — јакось разом. То богачі купували цукор, парили молоко і кидали до нього цукор, та так тоты дьіти пили, — а в мене всього одна корова була, тај та ја́лова. Ну, видите, десь до третого року богацькі обі повмирали, а моја вам така он, јак москаль. А ја так на похоронах, то повідају тоту річ, а льуде кажут: „Таки правда! Михавко хоть пјаниј, а правду каже!"

(Від Михайла Теслюка з Батятич, жовківського пов. в р. 1877 записав Іван Франко.)

2. Ішов богач до міста, а при дорозі сидит міськиј хлопец. Питаје сьі јего богач:

— А скажи-кс ти міні, шчо би ту в місті купити, шчоби ј добре було, ј богато, шчоби ј најісти сьі і своји гроші відобрати?

А хлопец каже:

— А шчо, ґаздо, купіт си фльик, то г.... зјісте — најісте сьі, а фльик продасте, своји гроші відберете.

(Від К. Батовського з Ценева, пов. коломийського, в р. 1880 записав Ів. Франко.)

4. Попи і дяки.

1. Був раз оден ґосподар богатий і справляв поминки, як Бог приказав, запросив священника і дяка на обід і приготовив для них рибу варену. Прийшов священник з реєнтим до дому, відправили панахиду перед обідом, а по відправі сідают за стіл. Зараз з початку обіду каже ґосподар давати що є найліпше, то є рибу. Реєнтий був дуже голодний і гадав собі, що священник не буде такий, щоби й єго не запросив до риби, але священник інакше собі міркує. Бере ся до риби, присуває єі до себе тай каже до реєнтого:

— Христос єсть глава церкви а я наслідник єго, тож до мене належит голова.

Реєнтий думає собі: — Ну, се ще не біда, най йість голову!

Але бо священник обібравши голову зачинає знов з письма:

— Христос посреді нас, тож мені належит ся середина.

А про реєнтого ані ду-ду!

Обібравши середину знов промовив:

— Во вся концы вселенния глаголи их, тож до мене і хвіст належит.

Скінчивши хвіст посуває таріль перед реєнтого і мовит:

— А вам пане реєнтий, юшечка та петрушечка належить ся.

Реєнтому дуже недобре зробило ся при тих словах. Приймає таріль, встає тай каже:

— Ні, єгомосць! Поки-сте говорили по писанію, то все добре було, а тепер єсте не вдали. Хіба не знаєте, як каже писаніє? „Ізлія *ся благодать на глави ваша*“.

Тай за тим словом бух усю юшку єгомостеви на голову!

(Незвісно де записав Іван Караськевич.)

2. Тут коло Підгаєць у однім селі є в церкві — я сам читав — на остатній чистій картці в Требнику стара записка — вже може 150 літ або й більше, по церковному написана. Піп тамошній оповідає, ще з тих старих, невчених попів. Раз — каже — запросив мене пан дідич на обід. А був там у дідича Єзуіт, учений, гордий такий. Усе по латині з дідичем балакає, а все оба з мене сміють ся. Так собі з мене кпять, так міні дотинають, а я мовчу, не вмію йим відтинати ся. Далі вже по обіді поставили вино. „Ну, — каже Єзуіт, — тепер кождий з нас при вині мусить щось сказати, але так, щоби було і мудро і до віршу.“ Встав він перший, говорить по латині, віршами так і ріже. Встав пан, зачав також, а оба так на мене позирають, так собі з мене кепкують! Важко міні стало на серці. Зітхнув я щиро до Бога, щоби мене натхнув, щоби і я не завстидав ся. І вислухав Бог моєі просьби. Скінчили вони, тоді я встаю, беру чарку тай кажу до віршу:

I ти пане і ти pater,
Нас.... я вашу матер!

І так я й до віршу сказав і йіх обох привстидав.

(Розповів о. Ом. Глібовицький в Циганах пов. борщівського).

3. Оден піп росповідав: Шче јак ја јно настав за попа, то пријшлосі міны давати сьльуб — першиј міј сьльуб був. Приходьи до церкви: богацькиј син з богацьков доньков. Питају ја јего:

— Мајеш добру і непримушену вольу?

— Мају.

— А ти? — до молодојі.

— Ні, не мају.

— Ну, то јдьіт си до дому!

Приходьи вни на другу недьільу знов. Питају вже молоду наперед.

— Мајеш, Маруньу, добру і непримушену вольу?

— Мају.

— А ти Јіване?

— Ны, не маjу.

— Ну, то jдыіт си до дому!

Знов тиждень минув, і знов у недыільу приходьи ты молодьита до сьльубу. Вже міні того за досить було. Питаjу молодого:

— Маjеш, Jіване, добру і непримушену вольу?

— Маjу.

— А ти Маруньу?

— Маjу.

— Ну, — кажу jа, — не мали ви через дві недыілы, то jа третоjі не маjу. Ідыіт собі до дому!

І аж на четверту недыільу сьльуб дістали.

(В Коломиі від Ів. Василевського в р. 1880 записав Ів. Франко).

4. А то раз jакись піп дуже не льубив казаньи говорити. То jедноjі недыілы виходит на казальницьу тај каже:

— Моjі милы парафіjане, знаjете, о чім jа вам ниньі буду казаньи казати?

— Ньи, не знаjемо, — кажут льуде.

— Га, коли ви не знаjете, то j jа не знаjу, — каже піп тај зльіз с казальницьі.

На другу недыільу знов піп на казальницьу.

— Моjі милы парафіjане, а знаjете о чім jа вам ниньі буду казати казаньи?

— Знаjемо, — кажут льуде.

— Ну, коли знаjете, то нема вам шчо j казати. Рцем всі от всеја души!...

Приходит сьі на трету недыільу, вже собі льуде міркуjут, jак би то jого заjти? Змовили сьі собі.. Вилазит піп на казальницьу.

— Моjі милы парафіjане, а знаjете, о чім jа вам ниньі буду казати казаньи?

То jедна половина льудиj у церкві каже: Знаjемо, а друга каже: Не знаjемо.

— Так? — каже піп. — Ну, то добре. Наj ты шчо знаjут, та скажут тим, шчо не знаjут. Благословеніjе господне на всіх вас!

Таj уже було по казаньу.

(Від Михайла Теслюка з Батятич жовківського пов. в р. 1877 записав Іван Франко).

5. То раз наш галицькиj піп заjіхав у гостину до угорського таj чув, jак там у селі льуде погано лаjуть сьа.

— Ну, jеґомосць,—каже до свого ґосподарьа, —jак тут у вас у селі льуде погано лаjуть сьа! Ви би jіх учили, шчоби се покинули!

— Ej jeґомосць, — скрикнув з роспукоjу тамтоj, — та ци jа jiх не вчу? Таже вчу, j... jа jiх матьір, учу, але гадаjете, шчо тij худобі то шчо поможе!...

(В Климци стрийського пов. записав в р. 1888 Іван Франко).

Сучасні діячі слов. науки і літератури.

V. Микола Гаврилович Чернишевський.

М. Г. Чернишевський родив ся 19. юня 1828 р. в Саратові, де его батько був соборним протопопом. Була се людина дуже розумна і освічена. Миколу з малку пестили яко одинчика, переважно мати. Грамоти його вивчила двоюродна сестра; від неі-ж він переняв ся любвою до музики і вивчив ся грати на фортепяні, від неі набрав звички до читаня книжок. Батько его склав був досить значну бібліотеку, що нею користував ся навіть М. Костомаров підчас пробуваня в Саратові. В р. 1842 Чернишевський став учити ся в саратовській духовній семінаріі, одержавши добру підготову від свого батька, так що міг перекладати классіків. В семінаріі взяв ся учити разом кілька мов: французьку, татарську, арабську й жидівську; згодом читав також по англійському, німецькому й польському. В семінаріі Чернишевський був тихим, соромливим хлопцем, не зважувавсь перший забалакати з товаришем, держав ся якось осторонь; його прозвали паничем і також оминали; приятелював тільки з перваком Левицьким, любив спорити з ним, закликав до себе, але Левицький, вбогий, нерепаний бурсак, не мав ні одежі підхожоі, ні звички до громади. Бажаючи зблизити ся з красшими семінаристами, Чернишевський заходив часом з ними до шинку, розмовляв, однак не пив горілки до гурту. Не одшукавши друга стоваришував ся при кінці зі своім двоюродним братом Пипіном, що був молодший на 4 роки

В семінаріі Чернишевський не випускав книжки з рук, робив виписки, поясняв що трапилось товаришам, ніколи не блукав без діла. Коли ніхто не знав якоі річи, учитель звертав ся до Чернишевського: „Ви бува не читали?“ Чернишевський, що доти звичайно писав у своіх зшитках, підводить ся і починае: „Німецький писатель N. каже те а се, французький те, англійський те...“ і т. д. Всі було слухають та дивують ся; справді бо він надзвичайно відріжнював ся від усіх своіми відомостями та розвитком; його вирави словесні бували завжді взірцеві.

Із семінаріі Чернишевський з початку гадав їхати до академіі, але якийсь родич пораяв вступити до універсітету; батьки не перечили

знаючи, як „унижено стан духовний“; тим то в падолисті 1844 р. Чернишевський кинув семінарію, став готовитись дома до іспиту, а 1846 р. вступив до петербурського універсітету. Там займав ся переважно старими мовами, письменством та словянськими нарічями під приводом знаного Ізмаіла Срезневського; за єго показом Чернишевський зладив словар до Іпатієвськоі літописі надрукований в додатку до „Извѣстій II. отд. Акад. наукъ“ 1853 р. В р. 1850 Чернишевський скінчив науки і був оставлений при універсітеті для підготовки на професора, але в р. 1851 любов до батьків потягла його в Саратов, де став учителем гімназіі. В Саратові М. Ч. жив самотинником і зблизив ся тітьки з М. Костомаровим. З перегодом умерла єго мати; Чернишевський одружив ся, а в січні 1854 р. був іменований учителем 2-го кадетського корпуса в Петербурзі. Педагогічна діяльність його трівала не довго, бо він швидко опісля цілком віддав ся письменству. З літератами почав знатись уже з універсітетськоі лавки, буваючи у Введенського, з котрим познайомив його Срезневський.

Літературну діяльність розпочав Чернишевський писанєм бібліографічних заміток для „Отечественныхъ записокъ“ Краєвського 1853 року та перекладами романів для того журнала; так в 1854 р. був надрукований в його перекладі роман Чарльза Лівера „Семейство Доддовъ“. Працюючи без віддиху Ч-кий тим часом виготовив діссертацію на ступінь магістра п. з. „Эстетическія отношенія искусства въ дѣйствительности“, 1856 року блискуче боронив еі на діспуті, вона була вихвалена та підписана радою універсітетською, але міністер освіти Норов на те не згодив ся, звелів еі конфіскувати, і Ч-ий таким робом не дістав заслуженоі пошани. Сей випадок зблизив його з редакцією „Современника“, він зробив ся від того часу постійним співробітником сего журнала, взяв на себе відділ критики, помістив безліч журнальних статей, а крім того дві просторі студіі: „Очерки Гоголевскаго періода“ (характеристика Бєлінського) і „Лессингъ и его время“ (тут також він порівнює Бєлінського з Лессінґом). В р. 1858 відділ критики Ч-кий передав Добролюбову, а сам узяв ся головно за публіцистику і працював так до 1864 року. За сей час він надрукував між іншим такі речі: „Экономическая дѣятельность и государство“ по поводу „Очерковъ Англіи и Франціи“ Чичерина, „Капиталъ и Трудъ“ (з поводу книжки Горлова „Политическая Экономія“), переклад „Основаній политической экономіи“ Мілля з просторими примітками, що здобули Чернишевському европейську славу, низку переробок з Маколея під заголовком „Разсказы изъ исторіи Англіи“, „Борьба партій во Франціи при Людовикѣ XVIII и Карлѣ IX“, „Іюльская монархія“, „Кавеньякъ“, „Антропологическій принципъ въ философіи“, „О причинахъ паденія Рима“, роман „Что дѣлать?“ Тодіж Ч-кий редагував переклад „Всемірной исторіи“ Шлоссера, що почав був видавати Серно-Соловєвич, далі до гурту з Добролюбовим видав біографіі Пушкіна та Кольцова для дітей з вибіркою йіх творів: першу біоґрафію написав він сам, а другу Добролюбов. В р. 1858 Ч-кий був якийсь час також редактором „Военнаго Сборника“. Тодіж саме Катков кликав його до співробітництва в свойому „Русскомъ Вѣстникѣ“, що був ще органом чепурним, але Ч-кий не

взяв участи в загалі в московських видавництвах крім „Атенея“, де помістив 1858 року прекрасну статтю „Русскій человѣкъ на rendez-vous“ з поводу повісти Тургенева „Ася“: то був горячий поклик до найшвидшого знесеня огидливої панщини.

В р. 1862 Чернишевський був арештований, а 1864 засуджений на 15 літ в каторжні роботи за мнимий поклик до визволених кріпаків та за шкідливий напрямок „Современника“. Тодіж появив ся в печати й текст „докладу“ (реляції) уложеного секретарем сената дотично справи Ч-кого (по теперішньому б то „обвинительный актъ“). Там оповідалось таке. Офіцер гвардії Всеволод Костомаров був проваджений в Тобольск яко політичний провинник. Дорогою він став перетрушувати свою скриньку, а з неї випав ніби то лист Ч-ого в Москву до поета Плещеєва (Петрашевця) Ч-кий ніби то писав, що поклик до кріпаків виготовлений, але в Петербурзі нема друкарні, де б можно було напечатати, то він просить Плещеєва розшукати в Москві. Костомарова вернули зараз назад до Петербурга, де Ч-кий уже був увязнений, і почали допитувати. Костомаров зізнав, що літом 1862 р. він йїздив до Москви, то Ч-ий просив його одвезти лист Плещеєву; лист той він положив до себе в скриньку, а прийїхавши в Москву не міг знайти, бо *він якось застряв поміж капшуками, де й перебував до сього часу*. Лист той Ч-ий буцім передав йому в якійсь бесідці (альтанці), де розмовляв з ним про поклик до кріпаків, що мав на меті виясните їм сумну будущину вироблену важкими економічними умовами панщинної реформи; ту розмову ніби то чули два московські міщане, що ненароком трапились позаду бесідки. Така була б то ґоловна провина Чернишевського.

Студент Ященко (як що не помиляюсь, український писатель) вивів на чисту воду всю нісенітницю сеї історії. В р. 1864 він сидів за політичну провину в московськім „смирительномъ домѣ“; з ним разом відбували кару і два якісь „босяки“, до котрих часто навідував ся агент тайної поліції та довгенько з ними розмовляв. Нарешті один *із них з журбою признав ся Ященкови, що його з товаришем намовляють посвідчити в під присяги проти Чернишевського все, що буде їм сказано*, а за те дістануть відповідну надгороду. Після невеличкого ваганя „міщане“ згодились і їх повезено до Петербурга. Подібна історія була й з Костомаровим: по дорозі в Сибір він бесідував з жандармським офіцером і прибирав способів собі на полегкість. „Шкода й гадати, — замітив жандарм. — А от у Петербурзі морочать голови, як би улекти Чернишевського, та не спроможуть ся. Зробіть так а так — будуть вельми вдячні“. І Костомаров не міркував довго і потерохтів до Петербурга. Він був перед тим знаний яко дотепний поетперекладач, про те-ж людина дуже підла і легкодуха, зрадник і брехач; він набалакав навіть на якогось свого дядька, та в того нічого не вишукали провинного. В докладі знаходимо також допись якогось невідомого донощика з Москви (вгадували на Каткова), де читаємо: „Спасіть Россію від сього розумного соціаліста, дотепного софіста з безмежним впливом на молодіж що ладен затопити край у крови“. Приводилась записка Герцена, що кликав Ч-ого до Женеви видавати „Современникъ“,

коли не можна довше видержати в России. І чимало дечого уло нагромаджено... б

Чернишевський одкидав і автентичність листа знайденого у Костомарова і свою розмову з ним у бесідці, потверджену однак з під присяги обома міщанами. Завиною проти Ч-го послужила також безліч уривків з єго легальних творів, з поводу котрих мусів давати в кріпости поясненя. В кінці 15-літня каторга була скорочена на половину, а в осени 1864 р. Ч-го повезли на Сибір в м. Кадаю на китайській границі; там він перебував з Михайловим, котрий при йому й умер; там написав своі кращі романи „Прологъ къ прологу“, „Дневникъ Левицкаго“ і „Прологъ“; там і Михайлов написав чимало своіх перекладів, що стоять межи красшими в письменстві московському. Жилось з початку в Кадаі не дуже скрутно, бо военного начальства не було, а смотрителем служив простенький, не злий дідусь. Література Шелгунов прийіздив зі своєю жінкою провідувати Михайлова; вона навіть поселилась на якийсь час в селі коло острогу і прожила так аж пів року, поки не звідало начальство. Наскакали жандарми і повезли єі в Петербург. Шелгунова заслали в Тотьму, Вологодськоі губ., а дідуся смотрителя прогнали з місця.

В кінці літа 1866 р. Чернишевського перевели з Кадая в Александровський завод, забайкальськоі области. Сюди прийіздила єго жінка, та йий позволили оставатись тільки три дні — зустрічі йіх відбували ся в присутности офіцера, не більше як 2–3 години. В Петербург єі повезли потім жандарми, дарма що вона мала дозвіл йіхати сюди від міністра справ крайових. Перебуваючи в Александровському заводі Ч-ий жив у подовгастій кімнаточці з єдиним вікном; колись то був ганок, з його зробили комору, забивши вікно решіткою; там завжді було темно, а зимою ще й холодно; Ч-ий ніколи не скидав довгого кожуха надяганого просто на сорочку, і смушевоі шапки. В пятьох інших коморах обік Ч-ого поміщувалось чоловіка 60—70 Поляків-повстаьців, найбільше простий люд, салдати, майстрові, то-що; задуха постійно стояла страшенна. До Ч-ого всі відносили ся з повагою, притихали коли вечерами сідав за книжки та папери, спиняли співаків та музик, хоч сам Ч-ий прохав не спинятись, бо дуже любив слухати пісні; ремесники, щоб не мішати его занятям, переходили в дальші комори; всяк старав ся як мога услужити: полатати одежу, вимести долівку; ледви-ледви Ч-ий одвоював собі право самому ставляти самовар. Перед двома роками до Чернишевського в тюрмі сиділи Стахевич, Муравський та чоловіка пять Поляків, київські студенти; всі вони зблизили ся між собою, читали гуртом розмаіті твори по економіі суспільній (між іншими і Мілля з примітками Ч-ого), нарешті склали з себе робочу і споживкову спілку-комуну. Але в тюрмі було також чоловіка десять шляхтичів з застарілими польсько-католицькими тенденціями; вони то підняли галас проти спільників обвинувачуючи йіх в безбожности, а Поляків з-окрема в зрадництві за приятелюванє з Москалями. Остання громада вязнів завдяки дуже низькому рівню свого розвитку поперла ся за тим галасом: коммуністи порішили перейти в другу тюрму, але так не сталось: декого з шляхтичів пустили на поселенє, потім донеслась чутка про знаний за-

байкальський бунт і забрала всю увагу. Тим то Ч-ого стріли вже без ворожости, а коли роздивились, що то за людина, пошанованю не було краю. До нього йшли за порадою, за розвязанєм спорів, за рішенєм питань прінціпіальних; авторітет єго не викликав сумніву. Через якийсь час у Александровський завод було приведено кілька Каракозовців, що внесли трохи оживленя в сумне, одностайне житє тюремне. Та Ч-ий не сидів з ними довго; зимою 1867 р., скінчивши строк іспиту, він був випущений з тюрми і одібрав дозвіл поселитись на кватирі поблизу. Він жив у заводського дячка і чимало гуляв по околиці, набирав ся здоровля, купав ся, блукав по сойках, то-що, — в тюрмі бо вельми терпів через брак простору для прогульок, а на роботи, як інші вязні, не ходив, принаймні його не посилано. Часто йому дозволяли навідувати тюремне товариство, а на Різдво та Паску 1867 р. він пробував навіть у тюрмі по кілька день. Тут він читав свої романи, викладав пляни ненаписаних ще творів, бував на представленях сценічних, для котрих і сам написав три песи. Зміст одної з них такий: Офіцер має дружину, котру держить в заперті, бє, здирствує. Відки ні взялись два ліберали-літератори і поклали визволити нещасну жінку або присоромити тирана. Офіцер однак нагнав такого переполоху на лібералів, що вони позалазили під стіл. Після того він залишив свій канчук, що мав у руках, а приказав почастувати літераторів чаркою горілки; один із них виспівав навіть оду офіцерови Останній напив ся і знов почав учити дружину. Покликаний ним слуга натякав знаками, щоб літератори відняли в офіцера канчук а самого вигнали але ті стояли по его боці; тоді слуга розправив ся з усіми сам.

Друга песа звалась „Мастерица варить кашу", а третя, найбільша „Другимъ нельзя", в трьох актах. Зміст остатньоі, коротко кажучи, такий: чоловік радить жінці зійтись з приятелем, а сам зостаєть ся до купи з ними,—вона-ж однаково кохає обох. В тій комедіі, як поясняв Ч ий товаришам, він вивів не тіпи, а 2—3 знані єму особи, яких може більше й не має, не держався ніякоі тенденціі, бо виставлені подіі—річ виємкова.

Чернишевський був прекрасним оповідачем; од разу витворював перед слухачами цілі повісти, мов би читав з книжки. З писаного по тюрмах назвемо в-друге три просторі романи, задумані ще в Кадаі 1865 р., а скінчені 1868 р в Александровськім заводі, а власне: „Прологъ къ прологу", „Дневникъ Левицкаго" і „Прологъ". Із них, скільки нам відомо, лишень перший був надрукований за кордоном (Лондон 1877). У всіх трьох романах виводять ся тіж самі люде з початку 60-тих років; дія ведеть ся на провінціі і в Петербурзі під той палкий, кіпучий час. Цікава річ: в романі „Прологъ къ прологу" Ч-ий виводить між іншими і себе з жінкою, а під іменем Левицького зображає Добролюбова, котрого дуже любив та поважав. Під іменем Соколовського змальовано також знаного польського повстанця Сєраковського, повішеного Муравєвим. В р. 1869—70 Ч-ий почав у Александровськім заводі писати ще четвертий роман, за котрий приймав ся кілька разів, але котрий нарешті мусів спалити; подіі описувані в ньому дотикали ся 62—63 років; звав ся він „Разсказы изъ Бѣлаго зала".

В падолисті 1871 року прийшов царський указ визволити Каракозовців з каторги, а повернути в поселенців. Їх переслали в якутську область; двоє з них (Николаєв та Шаганов) трапило на Вілюй, їх розігнали по улусах; в город Вілюйськ вони прибули в апр. 1872 року, а вже Чернишевський був там, хоч вони лишили єго були в Александровському заводі не мавши гадки знову стрітитись. Яко поселенець він мав право жити на вільнім кватирі, але його запроторили в тюрму, а для догляду приставили жандарма Для товаришів се була явна несподіванка. Вони попрохали у справника дозволу побачитись з Миколою Гавриловичем, але той не зважив ся вволити ту просьбу. Тоді вони стали шукати випадкових стріч, і справді зустрілись недалечко тюрми. Ось що розповів їм М. Г-ч. Після двох тижнів як одїхали товариші, до него явив ся жандармський офіцер і казав лаштуватись, бо має бути перевезений у друге місце. Куди — він не питав, а другого дня ранком його вже мчали на почтових.

Город Вілюйськ положений серед лісів та болот на березі чималої річки, трохи не 1000 верстов від Якутська. Дорога страшенно тяжка, околиця безлюдна, станції розкидані на 50—60 верстов. Кругом вода або непролазний чагарник; літом хмари мошки, від котрої по хатах одкурюють ся димом. Почта ходить раз на місяць, а тоді раз на два місяці. В таку сторону повезли Ч-ого. В Вілюйську йому заявили, що вільних кватир в городі не має, а що пустує каторжна тюрма, що там „і чисто і просторо“. Хоч не хоч, а треба було приймати несподівану ласку.

Тюрма, в котрій так довго випало конати Чернишевському, стоїть кілька сяжнів за городом серед пустиру, над самою кручею Вілюя. Се подовгастий з міцного дерева будинок, поділений на кілька комор, дуже сумний та темний, з частими вікнами, що позабивані залізом. Перед самими вікнами здіймаєть ся до гори огорожа з дуже високих паль, що заховують майже весь будинок від глядача, тілько віддалік заманіє самий вершок. В кінці двору стоять також дві хатини — лазня та кухня, нині напів розвалені. За палями обік тюрми виглядує як якесь зловіще опудало — казарма для сторожі; там застрілив себе почтмайстер, що й доси наводить жах на Вілюйців. Тюрму почали будувати 1861 р, маючи на меті замикати туди політичних каторжників; хотіли посадити між іншими Каракозовців, але чомусь залишили ту думку, і так вона якийсь час стояла пусткою. Потім туди перевезли з Александровського заводу Поляків Огризка та Дворжечка і держали по конець 1871 р Збудоване єї стоїло більш як 20 тисяч рублів. Ч ий займав досить простору як на одного комору з двома вікнами насупроти дверей, страшно темну (не видно ані клаптика неба!) і вохку: в кінці квітня не можно було роззути валянків, бо зараз починала ся ломота в ногах. Камера Ч-ого мала такий вигляд: в праворуч від входу стояло деревяне ліжко і невеликий столик, в ліворуч через усю довжину другий стіл закладений книжками та всякими дрібязками В тюрмі крім самого Ч-ого поміщували ся також жандарм, козацький урядник і послугач Якут.

Не довго довелось товаришам бачити ся з Чернишевським; жандарм першим чином настрочив донос, справник без краю злякав ся

і поквапив сь швидче вислати їх з города в улуси (волості). Той розпорядок обурив Ч-ого, він полетів до справника і довго присоромлював його та дорікав. Товариші однак раптом були вислані з города; *живучи в роздробі вони пересилали ся книжками, але поліція не пропускала* жадноі стрічки писаноі один другому, навіть звісток про одержанє книжок. Так було до самісінького 1874 року, з котрого Ч-ий лишив ся на Вілюї сам, а товаришів перевезено в Якутський округ. Жило ся йому надто сумно та скрутно. Жандарм почав замикати тюрму, коли ходив піячити с козаками, а потім став робити те сістематично що десятоі години у вечері; так звільна виробляли ся нові, справді каторжницькі обставини, цілком неслушні з погляду правного. З жандармом Ч-ий перестав зовсім балакати; той витворяв йому всякі пакости, але нарешті був змінений другим, людиною досить порядною; Ч-ий навітъ харчував ся у його цілі два роки, поки не прислали впять нового. В городі Ч-ий сливе ні до кого не ходив крім бабусі-чиновниці, що з початку стравувала його; любив більш гуляти самотою поблизу тюрми та над берегом Вілюя, або прочищував рівчачки (один зберіг ся й доси); від декого з улазливих Вілюйців йому навіть доводилось утікати, переважно від купців, що своєю цікавістю не давали спокою.

В октябрі 1872 року на Вілюй явив ся адютант генерал-губернатора Синельникова, князь Голицин і обїіхав усіх політичних зісланців, ніби то бажаючи внзнати їх нужди та потреби, а справді пошукати, чи не переховуєть ся де в тих місцях Герман Лопатин, що мав замір виратувати Ч-ого, був арештований в Іркутську і втік з тюрми. Прийізд Голицина мав один наслідок: Ч-ому замісць 11 стали видавати 17 рублів казенноі запомоги на місяць. Ч-ий просив Голицина запитати у генерал-губернатора, чи не можна б йому діставати з Вілюйська книжки до перекладуваня та посилати переклади до друку; Голицин відповів, що то річ цілком неможлива. З собою Ч-ий привіз книг не дуже богацько, між іншими Conversationslexicon і три томи атласа Брокгауза; небавом після прийізду до Вілюйська він одержав російські переклади Лассалля, Вермореля, Тена, Берне і др., відбирав „Отечественныя записки“ та „Вѣстьикъ Европы“, з часописів „СПб. Вѣдомости“. В загалі книжок до нього доходило мало, а се становило найгіршу втрату в неволі. Братись за літературну працю з початку просто не ставало духу. Почувши про прийізд в Александровський завод жандармського офіцера Ч-ий подумав, що в него зроблять ревізію і спалив геть усі свої рукописі, в тім числі й згадані висше „Разсказы изъ Бѣлаго зала“, за котрими опісля жалкував.

„Треба писати все знову!“ говорив він товаришам з розпукою. „Не вже зважитись?“ Та непевність, що з праці вийде якась користь, спиняла руку. В дек. 1873 року на Вілюй прискакав з Іркутська жандармський полковник Купенко і серед ночи просто в тюрму: обшукав до ниточки Ч-ого, а не найшовши жадноі стрічки писаноі почав руйнувати козацькі хати в городі, лазив по льохах, рвав підлоги і т. і. — розшукував, бачте, Лопатина, що знов був арештований і знов утік — уже безслідно, щоб вивезти, як думали, Ч-ого. В кінці Ч-ий таки приймив ся за „Разсказы изъ Бѣлаго зала“, але завжди шматував та палив

рукописи; нарешті втратив віру в можливість продовжати сю роботу без перепину, йому гидко робилось на саму думку, що налетить вихром якась падлюка і почне скрізь кудовчитись. Загадував між іншим написати історію в оповіданях для дітей; частина єі була навіть уложена, але спалена підчас прийізду Купенка.

Чи треба казати, яке було тяжке та трудне, скільки трагізму крило в собі жите Чернишевського? Але ось 1875 р. на Вілюй приїхав Мишкин, щоб визволити його, та нічого не вдіяв і був арештований. Ч-ому ще гірше стало жити: навколо тюрми постановили воєнну сторожу, Ч-ого пів року овсі не випускали за ворота, а потім його став супроводити жандарм скрізь, куди б ні він пійшов. Познайомив ся Ч-ий з якимсь попом, став інколи навідуватись до його—попа заслали ще в дальшу глушину. Нарискав ся якийсь безглуздий справник з панібрацтвом, а коли Ч-ий вхилив ся такоі чести, той почав йому всякі утиски коіти, і так без краю.

Вілюйці згадують Ч-ого як людину надзвичайно простоі та правдивоі вдачі; не тямлять, щоб він коли вдав з себе іншого як справді є; так званій „висшій громаді", що перлась до його в тюрму, він прямо відмовляв прийому, за те був без кінця прихильний до сірого люду, з великим і малим витав ся при стрічі, заводив розмову, розпитував про жите, дуже всім, як кажуть, цікавив ся. Коли довідав ся, що хто хорує, то посилав або й сам водив до лікаря, просив остатнього потурбуватись, спостерігав, щоб той не одвертів ся обіцянками. Найбільше любив діток, з охотою одвідуючи хати, де йіх бувало густенько. В теплу годину Ч-ий любив погуляти по городу та околиці, іноді блукав цілими днями розмовляючи сам до себе або виспівуючи в голос пісні,— співав, додають місцеві люде, „по німецькому"; коли зобачив супроти себе яку „значну" або неприятну особу, зараз звертав на бік і брав інший шлях. Зодягав ся вельми просто: полотняні штани та сорочка, з верху халат, невеличка шапчина „блинцем", ось і вся звичайна єго одіж; серед літа назував іноді валянки; комір сорочки завжді розстібнутий, — так показував ся усюди. Панське убранє, що йому слали з Россіі, роздавав бідарям. Годував ся переважно молоком з житнім хлібом, а обід хоч замовляв, то частійше віддавав послугачеви. Коли де бував, то звичайно не йів і не пив нічого: наллють склянку чаю, так так вона й захолоне. В коморі у Ч ого завжди була привішена під самісінькою стелею невеличка діжечка з водою, мабуть щоб не налазили таркани, котрих тут страшенна сила.

Не любив Ч-ий, щоб прибірали в його — се певно через те, що гидував підгляданєм, котре міг допускати; тим міркуванєм чи не треба пояснити також і се, що Ч-ий повертав назад зобачивши незнайому людину. С початку він стискав руку кожному Якутови, але потім залишив і другим радив, щоб упередити можливість зарази. Ні з ким із обивателів ніколи Ч-ий про політику не розводивсь. Один інтелігент висловив ся раз, що вірші — бридня, що згодом запанує сама проза. „Який ваш суд?" спитали в Ч-ого. „А як на вашу думку, чи перестане коли люд співати пісень?" відмовив Ч-ий. Один бесідник сказав між іншим Ч-ому, що єго брат учить ся в універсітеті; Ч-ий на те тяжко зітхнув

„Чого се ви так зітхаєте?“ запитав його бесідник. „Хто зна, що спіткає його на тому шляху“, ніби відповів Ч-ий. Нещасну молоду людину справді розстріляли згодом.

Переписував ся Ч-ий, скільки нам відомо, тільки з жінкою; листи як від нього так і до нього йшли через полїцію та губернатора, пильно перечитувались (закон про перечитуванє листів державних провинників не стратив ваги й досі, являючись одним із найгірших скорпіонів); Ч-ий, коли правду нам передавали, писав звичайно по кілька стрічок, але й тут не встеріг ся лихоі години: за якийсь „злочинний“ лист губернатор велів раз посадити його на три добі під арешт (арешт в арешті!). Нам оповідали, що той засуд страшенно обурив Ч-ого, що своє обуренє він виявив досить палко та нездержно, дарма, що виглядав урівноваженим; тай чи здужав би хто не обуритись?

Літом 1883 року в Вілюйськ налетіли жандарми, щоб забрати Ч-ого: йому дали право вернутись до Россіі. Ч-ий був уже дідусем і не здужав йіхати верхи, то його мусіли везти на санях (возами тут не йіздять). Тюрма лишила ся пусткою. 1889 року до неі знов було замкнуто чоловіка 20 політичних каторжників, але через півтретя року йіх перевезли за Байкал в Акатуйський рудник. Сумно позирати на палі, що були могилою такого світового розуму, як Ч-ий, за котрими конало та мучилось стілько молодих душ. Весною, коли розливаєть ся Вілюй, хвиля з страшенною силою бє в беріг, а бючись підмиває та зносить кручу; не мине може двох-трьох років, як тюрма, де загибло стільки невідомих мирови думок, загуде на віки вічні в прірву, не останеть ся й сліду ганебноі жорстокости людськоі.

Вернувшись до Россіі Ч-ий перебував першого часу в Астрахані, цурав ся громади, любив самотину і знов віддав ся праці літературній. Головним трудом того періоду являєть ся переклад сливе 12 томів (по 1000 сторін в кожному) „Всесвітноі історіі“ Вебера, при чому Ч-ий додавав своі примітки і цілі розправи історичні, а в другім виданю першого тому помістив „Очеркъ научныхъ понятій о возникновеніи обстановки человѣческой жизни и о ходѣ развитія человѣчества въ доисторическія времена“. Крім сего Ч-ий здужав помістити в „Русскихъ вѣдомостяхъ“ простору статтю „Характеръ человѣческаго знанія“, а в „Русской мысли“ вірш „Гимнъ Дѣвѣ неба“, розвідку „Происхожденіе теоріи благотворности борьбы за жизнь“ і „Матерьялы для біографіи Добролюбова“. Підписував ся по найбільше Андреєв.

В р. 1889 Ч-ий перейіхав у своє рідне місто Саратов і там умер з 16 на 17 окт. в 12 годині 35 мін. ночи; хорував з давна катаром жолудка, перед смертю втратив свідомість, дуже мучив ся, проказував з Вебера; нарешті кров кинула ся до мозку і его не стало, на віки закрились очи, на віки схололо серце людини, які не часто одвідують світ. Пером земля нехай буде мученикови хоч по смерти, коли довелось так терпіти та страждати за живота! А завіщо? Ч-ий ніколи не закликав до бунту чи повстаня, але з невмолимою логікою та яскравістю розкривав на очи кожному дійстний стан сучасности, стоячи переважно на грунті суспільно-економічному, мало торкаючись обставин політичних, хоч з его писань ясно було, як він дивить ся на ті обставини. Осере-

док ваги Ч-ий бачив у народі, а насамперед в єго добробиті матеріальнім. Вся вина Ч-ого перед урядом лежала в тім, що се була людина неодхильної логіки, страшна для того, хто боїть ся світла критики а держить ся лишень примусом та темнотою. Чернишевський був іменно світлом все озаряючим, а се не мала вина сама з себе. Крім того йому приписували події, до котрих він не мав ані якісінького доторку; його вважали за чоловіка здатного на все проти істнуючого ладу. В маю 1862 р. (оповідав сам Ч-ий товаришам) в розпал пожарів петербурських до него в хату влітає Достоєвський з такими словами: „Миколо Гавриловичу! Ради самісінького Господа, прикажіть спинити пожар!“ Ніякі запевнюваня, що він не має звязків з паліями, не пересвідчували Достоєвського, — він вийшов з роспукою та прежнім розворушенєм. Що ж могли гадати про Ч-ого другі, а тим наче уряд, та ще під такий бурливий, богатий подіями час? Ті, кому треба було, обрали для себе найдорогоціннійшу жертву, підтяли велитня, що в другім краю повернув би був колесо суспільности на іншу стежку. Натомісць йому судила ся каторга, що приневолила мовчати, кувала думки. Двацять років безнерестанної муки не загасили однак того великого світоча, не притлумили палкої любви до рідного люду, для котрого він працював до смерти. Людина — гідна подиву, приклад — гідний наслідуваня! Тож пильнійше звернімо свої зори! З почутєм шаноби та побожности згадаймо небіжчика!

Ноябр 1894 р. **Павло Граб.**

VI. Михайло Ларіонович Михайлов.

Тяжким трагізмом відбиваєть ся на тлі минувшини нещасна доля Мих. Ларіоновича Михайлова, одного з найкрасших та найталановитійших поетів российских. Родив ся Михайлов 1826 р. на Уралі. Діда єго, дворового чоловіка, засікли на смерть Аксакови за те, що посмів боронити свою волю даровану єму старою панею а не признану наслідниками. Про ту історію розказав у свойій „Семейной хроникѣ“ Сергій Аксаков, а в-друге сам внук в повісти „Село Чембурово“. Батько Михайлова, гірський урядник, був людина вельми освічена, а мати була княжна кіргізька. У хлопця з малку були аж три напутники: Француз, Німець і Поляк зісланець. 1836 р Михайлов став учитись в уфимській гімназії, та не скінчив єі, жив якийсь час у Оренбурзі, а 1844 року вступив до петербурського університету вільним слухачем. 1845 р. стали появляти ся в „Иллюстраціи“ і других виданях єго вірші; перші успіхи відтягли молодого поета від занять шкільних а навертали більше до Музи; тож батько, противний літерацьким занятям свого сина, відмовив йому всякої грошевої запомоги. Михайлову довело ся терпіти страшенну нужду. Через те 1849 року він мусів шукати собі служби і перейіхав до Нижнього Новгороду. При тім він не кидав улюбленої праці, а вірші посилав переважно в „Москвитянинъ“. До тотож узяв ся й за прозу і зложив кілька повістей, як от „Нянюшка“, „Онъ“, „Адамъ

Адамычъ". 1852 р. прийіхав до Петербурга і зробив ся співробітником разом двох журналів: „Современника" і „Отечественныхъ Записокъ". В „Современникѣ" за 10-літній протяг часу надрукував пять повістей, а саме: „Кружевница", „Голубые глазки", „Деревня и городъ", „Африканъ", „Вольная пташка"; крім того чимало статей критичних та публіцістичних, як от: „Джорджъ Элліотъ", „Женщины", „Американскіе поэты и романисты", „Дж. Ст. Милль объ эмансипаціи женщины", „Юморъ и поэзія въ Англіи", „Женщины въ университетѣ", — поміщав також віршовані переклади виднійших европейських поетів. В „Отеч. Запискахъ" надрукував просторий роман з житя провінціальних акторів „Перелетныя птицы". Писав Михайлов і в других журналах — повісти, оповіданя, переклади, віршами і прозою. 1858—1861 побував за границею, обїіздив важнійші центри Европи, а свої спостереженя та враженя видрукував у „Современникѣ" 1858—1860 років.

Натура чутка та перенятлива, цілком жіноча, літератор з природної вдачі, Михайлов стояв оддалеки всякоі політичноі діяльности аж до кінця 50-тих років. Шелгунова перша пхнула його на той шлях. В осени 1861 року він випустив поклик до молодіжі і кілька зшитків під назвою „Великоруссъ". Виданя ті мали надзвичайний успіх, а особливо поклик, у котрому Михайлов вказав молодіжі єі будучу ролю. У „Великоруссѣ" він безпохибно прочув і висловив найдушевнійші бажаня громади — констітуцію з федеральним складом краін, а зокрема свободою Польщі. Михайлова арештували і сенат засудив його в каторжні роботи. В кінці жовтня 1861 р. коло 300 студентів було одведено за універсітетські демонстраціі з Петербурга в кронштадську кріпость, де перебували з місяць. Почувши про засуд Михайлова замкнуті написали до нього прощальний лист в стихах — знану пісню, що починаєть ся словами:

Изъ стѣнъ тюрьмы, изъ стѣнъ неволи
Мы братскій шлемъ тебѣ привѣтъ...

Молодіж зве тут Михайлова своім учителем. Михайлов відповів сердешним віршом, котрий подаємо отсе в перекладі:

Дружно, міцно всіх вас, братя,
Я б до лона пригулив,
І надіі і проклятя
З вами разом поділив.

Так женуть лихі катюги
З гурту рідного мене
В хмурий край снігів та хуги,
В підземелля камяне.

Хай судились тьма та холод,
Хай тяжкий рудник — і там
Найсвятійшу віру в молодь
Збережу на глум катам.

У гнітучій млі загнання
Непохитно світла жду,
А в душі одно бажання
Як молитву покладу:

Будь на-ве́рсі сила ваша,
В бою стрінь побіда вас
І минай гіркоти чаша,
Що труіла стільки нас!

Написав Михайлов ще один прекрасний вірш по дорозі в Сібір про гірку долю кайданників, та не знаю, чи той вірш був де надрукований. Сібірська громада витала Михайлова з превеликим співчутєм та шанобою, робила овації, а найдужше в Тобольську, де з нього зняли навіть фотографію: сидить перед рішотяними ворітьми тобольського острогу, в арештантському убраню та кайданах, знятий у весь зріст. Ті овації потім окошились на декому з урядників тобольських.

Каторгу Михайлов відбував у Кадаі, на китайській границі і завжди марив тікати; ота надія додавала йому сил та терпливости нести тяжке житє невольницьке. У його було навіть 700 руб. грошей приховано на всякий раз. На жаль він зважив ся позірити свою тайну якомусь авантуристови, польському повстанцеви Бингарови, з котрим умовив ся втекти до ґурту. Бингар узяв до свого розпорядку гроші Михайлова і потихеньку попросив начальство, щоб його перевело в другу тюрму. Таким робом зникла надія на втеку. На деякий час, як уже знаємо, до Михайлова прийіздила Шелгунова і прожила з пів року поблизу острога, але налетіли жандарми, арештували єі і помчали до Петербурга. Все те важким каменем лягало на єго розворушену душу і нарешті поклало його до труни: він умер в тюрмі літом 1865 р., в 39-тій весні свого житя.

В письменстві россійскому Михайлов займає визначне місце як взірцевий поет-перекладач, котрому не було рівного між тогочасними поетами; такий суд складають поважні історики літератури, нпр. Скабичевський у свойій книзі „Исторія новѣйшей русской литературы". Єго чудові переклади здибаєш у кождій читанці для школярів, як також по збірках творів клясичних для дорослоі громади, а такі твори як „Сон невольника" Лонгфелло, „Пісня про сорочку" Гуда, „Скутий Прометей" Есхіля, пісні Бернса або Гейне становлять найкрасші перлини в перекладному письменстві російському, дарма, що воно таке богате.

Для нас Украінців Михайлов цікавий та гідний уваги і яко перекладчик Шевченка на мову московську. В збірнику єго творів („Стихотворенія М. Михайлова" 1860) надруковано дві пєси: До Основяненка і Іван Підкова; остання видрукувана також в книжці московських перекладів Шевченка виданій Гербелем і являєть ся по нашому найкрасшим з усього, що там зібрано: переклад визначуєть ся близькістю передачі, добірністю вислову, мелодійністю вірша, читаєть ся легко і не прокидає обуреня своєю недотепністю.

В р. 1890 вийшов поповнений збірник перекладів Михайлова, та про те звичайна громада читачів ледви чи й знає, що то був за чоловік, як конав і за віщо.

Тому то ми зважили ся отсе подати дещо до відомости читачів українських. Нехай спогадають добрим словом достойну людину.

Ноябр 1894 р.

Павло Граб.

Із чужих квітників.

ГИМН ДІВІ НЕБА

М. Г Чернишевського

Спів про битву з Газдрубалем, Кархедонців вожаком,
Спів про гук, смертельний стогін, про молитву і хвалу.
Славить силу Діви неба Емпедокль его зложив,
А вложив в него про старця Емпедокля Теобуль.

I.

Всі, хто вдужає боротись, з ранку бють ся на стіні;
Всі правителі народу в храмі Діви знай сидять,
Ми-ж на площі перед храмом, люд весь, з ранку стоімо,
Де естрада і трибуна; Діви статуя при ній
Сперши ся на лук рукою ген на захід позира.

Глухо з далека шум бою долітає аж до нас,
Долітає відси й відти, — штурм іде з усіх боків.
Та глядить на захід Діва, руку луком підпира;
Все так статуя стояла, чуда в тім не бачив люд.
Так! Сліпі не бачуть чуда, а сліпими ми були.

В храм біжать по-через площу за гінцями в слід гінці;
Поміж люд герольди ходять і розносять вісті їих.
Не вгаває штурм завзятий, та тверда надія в нас:
Обіцяє нам побіду наш тямущий полемарх.
Крепкі мури Акраганту, сильні вояки его,
Береже нас Діва неба, не лякає ворог нас.

Час минає, штурм завзятий і важкий для наших бій, —
Та наш сторож — Діва Неба, поратує своїх слуг.
Час минає, південь близько, вже втомляє наших бій. —
Та всесильна Діва Неба, оборонить своїх слуг.

І біжить з лицем веселим і кричить юрбам гонець:
„Я правителям народу вістку радісну несу:
Вже хитатись починають Кархедонськії ряди!"

Слава силі Діви Неба! Славний буде день отсей!
Вся Сіцілія враз з нами величатиме сей день!

II.

Гей, залляли весь остров наш Кархедонськії полки!
На три війська розділив їх воєвода Газдрубаль:
На Панорм післав Ганнона, сам пішов на Лілібей,
С третім військом Гамількара вислав насупроти нас.
Принесли нам тую вістку Газдрубалеві посли:

„Слухайте ви Акраганці і на розум все беріть!
Слово вам від Газдрубаля, — слова він не звик ломать.
Много сил у Гамількара і відважний дух єго;
Ваші смілі, та їх мало, з поля він змете їх геть.
Працьовиті і богаті, всяким скуством славні ви,
Щільним кругом крепких мурів город свій ви обвели, —
Та у вас не стане сили мури ті оборонить:
Поведе він невідхильно штурм на них з усіх боків,
Вашим віддиху не буде, битвами він змучить їх,
Змучених зібе з становищ і на мури він відресь, —
А тоді не знать вам ласки! В тім не Гамількара власть,
Навіть Газдрубаль, хоч добрий, не поможе вам тоді,
Бо розлючених, півдиких хтож потрафить зупинить?
Тож піддайтесь Кархедону, буде ласкав Газдрубаль,
А на слово Газдрубаля буде ласкав Кархедон".

І правителі народу потвердили річ послів:
„Ми правителі народу, та народ той — се наш пан.
Правди нам таїть не вільно, ми й не втаїмо єі.
Віроломні Кархедонці, та правдивий їх вожак.
Много сил у Гамількара і відважний дух єго;
Наші смілі, та їх мало, важко буде битись їм.
Хочете в неволі жити — пощадить вас Газдрубаль,
І на просьбу Газдрубаля пощадить вас Кархедон.
Та, міщане Акраганту, встиду місту не зробіть!"

І послам ми всім народом відповідь таку дали:
„Мовте Газдрубалю: „Грекам від неволі красше смерть!
Будь що будь, не піддамо ся, будем битись до кінця".

В ясний південь нам з далека показались вороги.
Сміло наші вийшли в поле, — важко буде битись йїм!
Много сил у Гамількара, з поля він змете йїх геть,
Окружить він наші мури, гряне штурмами на них!..

Та здалека, між горбкими зупинив ся з військом він,
Окопав горбки ровами, шанцями рови вкріпив.
Крепкі мури Акраганту, Діва Неба — захист йїх!
Глянувши на наші мури воєвода завагавсь.

І правителі народу з нами радують ся враз,
Та мовчить, сумний, в задумі старець мудрий Емпедокль...
І правителі народу геть пішли з поміж юрби.
Та минули хвилі втіхи, нарозумив ся народ:
„Він прикинувсь, що вагуєсь! Він нас хоче ошукать!“
Вістуни по місті ходять, закликають нас на збір,
І правителі народу так на зборі мовлять нам:
„Ми звеліли воєводі, щоб оглядний в битвах був“.

Виходили в поле наші, Гамількар став против них;
Осторожно бились наші, бив ся слабо Гамількар;
Напирали дужше наші — за окопи він ховавсь.
Так тягло ся се весь місяць: бив ся слабо Гамількар;
Так було весь день ще вчора: бив ся слабо Гамількар.
Та нараз, уже над вечір, крепко битись він почав,
Швидко наших випер з поля, мури наші окружив,
Засипать взявсь наші фоси, — к ночи вже засипав всі,
А засипавши спочинув, тихо ніч цілу стояв.

Ждав він ранку — і діждав ся, а тоді на штурм пішов,
Силою страшною разом вдарив із усіх боків.
Діво Неба! Ти наш захист! Поратуй же город свій!

Довго нам грозила згуба, та побіди близький час:
Почали отсе хитатись Гамількарові полки!
Слава силі Діви Неба! Вратувала город свій,
І ратунком Акраганту всю Сіцілію спасла:
Бо спічнуть по битві наші і к Панорму поспішать,
Розібють вони Ганнона і Панорма увільнять,
А з вояками Панорма кинуть ся й на Лілібей...

IV.

Близько, близько час побіди! Ось з полудня побємо! —
Оттаку прислав нам звістку наш тямущий полемарх.
І правителі народу радують ся з нами враз..
Лиш правителів дорадник, друг народу, друг богів

Щось закрив лице руками. „Що, ти плачеш, Емпедокль?“
Він мовчить і тихо плаче, далі вийшов з між юрби.
„Се він з радости так плаче“ — гуторить собі народ.

Швидко хвиля втіх минає, та в ожиданці повзе.
Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема —
І правителі народу відійшли в поміж юрби.

Час минає, вже с-полудня, з битви вісточки нема.
Вже полудне геть минуло, — в битви вісточки нема.
Щож так довго вість барить ся? Чи побіду нам звістить?...

Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема.
Зачинили двері храму, там нарада йде якась..
Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема!...

„О міщане і міщанки, — вістуни говорять нам, —
Вість була від полемарха, се таємний був гонець.
Ось правителі народу просять вас послухать їх“.

І правителі народу на естраду вийшли всі.
„О міщанки Акраганту, ви краса єго і честь!
О міщане Акраганту, силу духа всю зберіть!
Вість була від полемарха, радились над нею ми.
С-поваранку до полудня був тут сам лиш Гамількар, —
Вже й хитатись починали Гамількарові ряди.
Та в полудень від півночи до його прибув Ганнон...
Плачте, плачте по Панормі! З вами й ми ридаєм враз.

„Полемарх не тратив духа, підпомоги не просив.
Та ось з заходу над лісом встали куряви клуби:
Се веде від Лілібея Газдрубаль свої війська,
Що від сих двох військ сильнійші і відвагою й числом,
А від всіх сих військ страшнійший геніальний їх вожак:
Від Кірени до Тартесса в битвах лютих без числа
Всіх противних Кархедону понівечив Газдрубаль.
Він передній полк провадить, зверхній провід сам обняв.
Плакать вам по Лілібеї — з вами й ми ридаєм враз...
Плакать нам по Акраганті!... Підпомоги наші ждуть!
Полемарх сказав нам тее: підпомоги треба їм!

„О міщане і міщанки, діти предків славних ви:
Газдрубаль обняв начальство, вам пощаду прирікав, —
О міщане, ви сказали: „Будем битись до кінця“.
Ми й сказали воєводі: „Підпомоги в нас нема;
Всі брати, хто битись може, в ранку бють ся на стіні.

Воеводо, ти се знаєш, то й не жди вже підпомог!
Підбадьорить хтів ти військо, та дурить єго дарма:
Ти скажи братам всю правду, се їх духа не злама!
Без надії на побіду будуть битись до кінця.
Кождий вояк там потрібний, тож гонців ти нам не шли!"

І затихли, заридали і війшли з естради в низ.
І ридали всі ми довго, аж втомили ся ридать;
І мовчали всі прибиті, та й мовчать не стало сил.

„Кождий вояк там потрібний і не буде нам звісток!"
„Знаємо, що буде з нами і звісток не треба нам!"
„Та герої наші братя, ну-ж устоять ся вони?"
„Що геройство против сили? Переможе Газдрубаль!"

Йдуть суперечки... Чути стогін... Час повзе. Вісток нема.
Скрізь ридання, крик розпуки спорів шум перерива.
„Що й гадать? нема надії!' Стогін дужшає кругом.
Час повзе, вже вечір близько. Спір затих, надій нема.
Згідні всі: „Нема надії, то й не хочемо єї!"
Скрізь ридане, крик роспуки стогін здавлений глушить,
І в гармонії смертельній все в один злило ся шум.

„О міщане і міщанки, — вістуни говорять нам, —
Полемарх прийшов із битви, вісті з битви сам приніс,
І правителі народу просять вислухать його".
І воскресла в нас надія — о нерозуме людський!
Всі ми збіглись до трибуни і тиша настала скрізь.

Ось він! Кроками важкими на трибуну вихожа
Втомлений у довгій битві мов дідусь — могутній муж,
Весь покритий пилом битви, весь кровавий, чорний весь,
І зібрав всю силу духа і промовив полемарх:

„Я із битви, вістник смерти. Красша Грекам смерть від пут!
О міщане Акраганту, славний буде день отсей,
Усю ніч не згасне пурпур вечерової зорі!
Предки в нас були хоробрі, славу в битвах здобулй,
І як славних предків діти бились ми увесь сей день.
Прояснились наші очи, тіни предків нам видні:
Там на хмарах пурпурових віють ясні тіні ті
І приймають у обійми тих, що нині полягли.

„Від геройів, рідних ваших, я приношу просьбу вам:
Бенкет радісний готуйте! Много рож у вас в садах, —
Нутеж живо вить віночки, надягать святочний стрій,
Щоб почавсь наш пир при світлі вечерової зорі!

Мало нас живих лишилось, ворогів що хвилі більш;
З ранку ми бємось невпинно — не стає вже наших сил;
Потомились наші руки, притупили ся мечі.
Відступаємо вже к місту — Кархедонці гульк на мур!
Запаліть всі враз будинки! Виріжте жінок, дівчат!
Красше гинуть йім з рук рідних, ніж в неволі пропадать.
Та допоки Греків стане, в піснях славитимуть нас!
О міщанки Акраганту, згідні ви на пир такий?"

Він ослаб і на естраду звільна зіступать почав.
„Славитимуть нас Грекині, поки Греки в світі є!
Радоми йдемо на пир сей! Добре радить полемарх.
Ріжте нас, брати, супруги! Від неволі красша смерть.
І в одежах пурпурових, у вінках із білих рож
Почнемо свій пир при блиску вечерової зорі!"

Втім мов вихром підійнятий на трибуну верх юрби
Вийшов згорблений, простуєсь, свіжий мов у цвіті літ,
І підняв до неба руки, в небо погляд свій підвів
І могучим словом громом відізвав ся Емпедокль:

„Власть правителями править сходить на мене з небес:
Серцем чую голос Діви і устами проповім:
О міщане і міщанки, не пропаде Акрагант!
В людях нам нема ратунку, та всесильні небеса:
Не від Греків сила Греків, від Олімпу сила йіх.
Ви служили Артеміді — вірним вірна є вона
І зійде вам на підмогу ваша Діва із небес.
Ви бороти ся не вдатні і послабли руки в вас —
Не в руках і не у вдатку, в серці Греків сила йіх:
Сила серця з неба кличе вашу Діву в поміч вам.
Ви правителі народу, ось вам перший мій наказ:
Посилайте за оружєм, роздавайте всім єго!
Ви дівчата до богині всі припадьте в молитвáх:
Йіх почує Діва Неба і зійде на поміч вам,
Дужі стануть ваші руки, серце ворога здрігнесь.
Я-ж тепер уряд найвисший архонтарха *) сам беру
І до битви весь народ я, до побіди поведу".

І дівчата до богині всі припали в молитвáх:
„Братя наші згибли в битві, Керхедонці йдуть на мур —
Ти ратуй нас, Артемідо, в статую отсю зійди!"

Статуі лице палає, очи блиснули огнем!
„Сходить нам на поміч Діва!"
Сміло в битву верглись ми.

*) Архонтарх — вожак над вожаками.

Піднимає руки Діва, натягає лук тугий!
Сіпле стріли Діва Неба, перхли в ростіч вороги.

Крепкі мури Акраганту, сильні вояки его;
Та коли знеможесь військо, ворог вже відресь на мур,
То —
Всесильна Діва Неба, вірна тим, хто служить йій.

Із великоруського переклав
Іван Франко.

Літературні стремліня галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

X.

„Край наш — каже Василевський *) — може не лиш сільську господарку розвинути високо, але має місце також для широкого розвитку промислу фабричного. В обох галузях уважне око може добачити слабі початки поступу. Будують ся дороги, прокошює ся поволи торговля, подекуди закладає ся одна або друга фабрика, там і сям видко проби заведеня якоїсь раціональнійшої господарки по селах. Але все те йде дуже пе́няво, несміливо і слабко Поступови промислу і богацтва краєвого стоіть на перешкоді убожество сільського народа. Де ж лежить причина сего убожества? Не лежить вона — каже він — ані в неврожайности землі, ані в надто малих наділах мужиків, бо наділ йіх хоть не на збогачене але всеж таки вистарчать на те, щоби прожити і зберегти дещо на неврожайний час. Добрий господар нераз на загороді має ся ліпше, як інчий на цілім грунті; німецькі колоністи мають найгіршу землю (?) і найменче поля (?), а найліпше йім веде ся Не лежить вона також в недостатку урядової опіки. Впадає лиш в очи недостаток грошей, дешевість продуктів рільних, шкідливий вплив жидів, темнота, недбальство і пянство народа. Коли би мужик користав зі способів заробкованя, свого хліба зараз по жнивах не марнував, коли би при збільшених доходах знав інчі потреби окрім горілки, тоді би піднесла ся циркуляція грошей в краю і зарібки кляс промислових, а через те також число консументів і ціна рільних плодів.

*) O włościanach w Galicyi. Dzieło Tadeusza Wasilewskiego. Część trzecia: Plan poprawy stosunków włościańskich. (Рукопис бібл. Оссолінських н-р 3225 картка 49—72).

„Декотрі приписують всю нужду нашого народа жидам і йіх впливови, каже автор. Чому ж жиди в інчих краях не мають такого впливу? Жид ошукає лиш того, хто єму дасть ошукати ся, не візьме лихви у чоловіка, котрий у него не зичить. Ту велику перевагу дала жидам темнота, недбальство і пянство нашого народа (а у дідичів?). Без тих причин нарід жидівський, діяльний, запопадливий, бережливий, маючи в руках капітал оборотовий і вміючи єго ужити, був би для краю великою помічю а не нещастєм“.

„Мав же би сам нарід бути причиною своєі нужди? Нарід се ретельний, побожний, роботящий, вдоволений малим, котрий с-поконвіку, позбавлений обивательських прав і користей, сповняв і сповняє вірно всі обивательські повинности, всі злидні зносить терпливо, як коли би ждав і виглядав, аж єму з тоі самоі руки прийде ратунок, від котроі привик зносити прикрости. Мужик наш людяний і услужний: подорожному покаже дорогу і сам єго поведе, в пригоді поратує; бідний, а з гостем остатнім шматком поділить ся; жебрака від воріт не віджене, сироту прийме і зі своіми дітьми виховає. Вміє також бути вдячним за справдішні добродійства, коли переконає ся о щирости добродія; вміє цінити пана статочного, доброго господаря хоть строгого; а укараний справедливо і не над міру провини певне не буде ані скаржити ся ані мстити ся. Має наш мужик також здоровий розум, котрий справедливо називають хлопським розумом; він дотепний і має вроджене мягке серце, хоть сі добрі прикмети часто у него придавлені. Наш нарід з природи добрий, має отже лиш ті недостатки і злі сторони, котрі в кождім народі і в кождім віці бувають наслідком пригнобленя, пониженя і темноти“.

„Хто бачив, як у нас мужик перед паном здалека шапку здіймає, як єму аж до ніг клонить ся, а в нічім єму не вірить і ві всім радо єго кривдить, — хто порівнає богацьке житє шляхти з убожеством мужиків, — хто побачить економа на лані підганяючого до роботи буком так само старця як і недолітка, жінку беременну або з дитиною при грудех, той скаже, що в сім краю панує неволя і гнет. Неволі нема (?), але гнету дармо хотіли б ми відпирати ся, бо акти властей судових і політичних, безперестанні преґраваційні комісіі і жарева осінніх пожеж підложених мстивою рукою свідчать против нас... Але гнет сей не може бути (?) такий загальний, як загальне є убожество мужиків, бо навіть по селах, де пани добрі, подибуємо ті самі злі сторони народа, котрі ми признали яко наслідок гнету. Мусить отже і тут бути щось похожого на гнет, що веде за собою подібні наслідки і помимо найщиршоі охоти пана не дасть усунути ся. Тай зле би було, як би доля мужиків залежна була від характеру пана, бо пан добрий або злий є, як сказав царь Александер до пані Стаель, щасливим або нещасливим случаєм для свого села“.

„Скоро однакож причина злого не лежить ані в природі краю, ані в за малім наділі мужиків, ані в характері мужиків, панів або уряду, то можемо потішити ся і надіяти ся, що вона не є хоробою неулічимою, коби лиш удало ся усунути еі причину. Як ми бачили, причини тоі не треба шукати ані в самій темноті і недбальстві нашого народа,

ані в самім гнеті панів, ані в самім затамованю промислу і торговлі. Темнота, недбальство, гнет, вплив жидів на нарід, брак готівки в краю, то лиш сімптоми і способи, в яких проявляє ся хороба одна, можна би сказати, случайна; коли би єі усунути, то щезли б і ті сімптоми. Не виліченши єі шкода́ й надіятись, що способами, котрими б ми одному або другому з повисших сімптомів брали ся зарадити, приміром товариствами тверезости, заведенем шкілок, будованям зелізниць або заостренем кар за преґравації, годні будемо все лихо вирвати с коренем".

„Тою хоробою, даже Василевський, тим солітером, котрий гризе наше тіло з природи здорове і справляє єму такі муки, є **п а н щ и н а**, як се побачимо застановивши ся над нею близше.

„Панщина сама по собі не є неволею, але має форми неволі і богато наслідків із нею спільних. В хвилі, коли повстала, була malum necessarium (?), нині стала вона злом непотрібним".

„Мужики галицькі — каже він дальше — не за дармо, не з особистоі невольницькоі повинности відробляють панщину, але відробляють єі замісць чиншу з грунтів. котрі держать від панів. Скоро земля є власність панів, а мужики єі посідають і пожитки з неі побирають, то справедлива річ, щоби частину тих пожитків віддавали властителям" (*Рукоп. Осс. 3225*).

„Спосіб виплати (тих пожитків) грішми, плодами або роботою не зміняє природи відносин правних. Коли наші села закладали ся, грошей не було, а осадник окрім сил фізичних нічого не приносив; не мож було отже укладати ся з ним інакше як лиш на частину плодів (осипи, десятини, кури, яйця і т. д.), або на роботу. Але властитель землі, котрий значну єі часть лишав для себе, не був лакомий на плоди, а потребував рук, щоби свою землю обробити; найбільше отже умов стало на роботизну, а слід і доказ тих умов задержав ся доси в наших інвентарях. Панщина у нас не повстала ані з неволі (?), ані з завойованя (?); обовязок до єі відроблюваня є відносиною зовсім цівільною(?), а праця заступає чинш з грунту (?). Першу умову заключили (?) перші осадники (?), а кождий наслідник бравши грунт на свій ужиток приступав до неі (?!). Панщина означена quoad quantum et quale, пристосована (?) до величини грунту, з котрого відбуває ся. В одних місцях вона більша і тяжша як в других, бо (!) вартість грунту і роботи була ріжна в ріжних часах, коли села повставали. Наш отже titulus до єі побираня єсть правний (?!), санкціонований (?!) споконвічним посіданем. Відбирати се право, непокоіти посідане дідичів і зменшати йіх маєтности я не думаю. Сам же що посідаю, посідаю в землі і панщині, а стратити сего не хочу, маючи семеро дітей".*)

„Не оплата отже, але спосіб єі побираня в роботизні замісць в грошех прикрий і має на собі ціхи неволі. Чиншівник віддає також часть свого доходу, а тим самим часть своєі праці виложеноі на те, щоби з землі видобути той дохід; але чиншівник є паном свого часу,

*) З листу Василевського до Івана Федоровича в Грималові з д. 23 апр. 1844, копія в рукописній збірці д-ра Ів. Франка.

уживає свого тягла і знарядів коли потребує, не дізнає в господарстві від нікого перешкоди ані перерви, може отже мати зі своєі посілости всі ті пожитки, які своєю силою і спосібністю годен з неі видобути. Кожду роботу господарську робить в пору, а коли має зайві сили, може ними заробити наймаючи ся до роботи у других, але наймає ся по справедливій ціні і лиш тоді, коли через те дома нічого не тратить. Противно ж мужик, котрий відробляти мусить панщину, іде́ на своє поле не тоді, коли треба, але коли єму позволять. Кілько ж то разів єго збіже вже домагає ся серпа, а він в понеділок, вівторок і середу відробляє панщину, коли тимчасом єго зерно опадає з колося! Щасливий ще, коли єму в четвер не перешкодить дощ піти на жнива. Так само коли звязаного в однім тижні збіжя в перших тьох днях другого тижня за-для панщини не годен був звезти, а четвертоі днини пустить ся слота, то збіже єго в снопах поросте, бо навіть в перервах слоти кликаний на панщину не може своіх полукіпків переставити і пересушити. Не інакше діє ся з оранем, сіянем, сінокосами і кождою інчою роботою. Жадна робота не робить ся в по́ру і одним тяго́м, на чім в господарстві найбільше залежить. Ідучи́ до́ світа на панщину а в ночи́ з неі вертаючи не має коли доглянути свого господарства; роботу челяди завдає на здогад та й тоі не догляне. Коли за себе пішле парубка на панщину, то лишивши ся дома без тягла іде́ до дрібноі пішоі роботи, котру би хто небудь міг за него зробити, коли тимчасом важнійша робота спочиває, а він весь день не знає, як парубок з тяглом обходить ся. І тягло се завсігди вже умучене кількоденною панщиною вертає до власноі роботи. Дізнаючи отже зі всім перешкоди, перерви, трудности, маючи на всім страту не має він зі своєі посілости і з своіх сил тих пожитків, котрі би вони могли принести́, коли би він своім часом і силами міг вільно роспорядити. Кождий день панщини коштує єго в стратах і перешкодах два рази більше, як панови пожитку приносить, хоч би був відроблений найщирше".

„Але панщина як раз за-для того, що робучого чоловіка тілько коштує, не буває щиро відроблена. Мужик, котрому вона тілько страти приносить, уважає єі гнетом і нещастем, усуває ся від неі о скілько може, вишукує собі всілякі причини, щоби вийти як найпізнійше, висилає найслабшого і найлінивійшого робітника, умисне для панщини держить найгірше тягло і найгірші знаряди. Та й того тягла́ господар або парубок ще зберігає, зберігає й себе, стає серед роботи, отягає ся, дармує, коли лиш бука над собою не видить, — а коли єго підганяють, то мілко плуг в землю запускає, або коли не оре на заклад, то кождоі хвилі має щось при плузі направити; при жнивах киває ся а не жне; крутить перевесла, перевертає збіже, а не вяже; при кісьбі довше косу острить чим єі уживає, стерню лишає високу; при молоченю вимахує ціпом, замахує ся але слабо бє. В кождім кроці і движеню старає ся собі зробити полекшу і наставника ошукувати. Панщина є отже школою лінивоі роботи, школою ошуки і підступу, причиною, за-для котроі мужик держить нездале тягло і знаряди, котрими потім і на себе роблячи з привички робить лінно, малий пожиток з такоі роботи має і час марнує. Поставлений над робітником наставник має доглядати, щоби

той робив як найбільше і як найліпше. Нехай робітник і щиро робить, то ще й того наставникови буде за мало, він усе буде підганяти. А постав найповільнійшого флегматика над робітником дужим спосібним до роботи а лінивим навмисне, котрий удає, що робити не годен і кождої хвилі намагає ся ошукати увагу наставника, — чи терпливість сего послїднього не урве ся? а тогдї як легко обуренє може перейти мірку!

„Робітник нанятий лекше знайде заробок і ліпше буває плачений, коли приходить до роботи з добрим тяглом і знарядом, а складно і радо робить. Інакшого можу не приймити; коли лінивий, мало і зле робить, можу єму потрутити з платні, можу погрозити, що другий раз єго не прийму. Робітник панщинний не має тих принук, ані я на него тих способів; тут лиш грізьби з одного, страх з другого боку годні зарадити. Най же против себе стане двоє людей, з котрих один з рана до ночи з примусу робить, другий грізьби і примусу уживає; най така прикра сцена відновлює ся між ними по три рази на тиждень, від віку недолітка аж до пізної старости; чи з неї не вироджть ся ненависть, тим шкідливійша з боку наставника, що знаряд грізьби має в руці і має діло не з одним але зі соткою таких упертих—тим страшнійша і глубша у мужиків, що придавлена в глубині душі і таєною слезою годована? Чи ненависти тої мужики з часом не звернуть на самого пана, у котрого наставник є лиш знарядом? І на оборот чи наставник не буде старав ся вноїти в свого пана переконаня, що лиш страхом і грізьбою можна мужиків провадити і в послусі удержати? Відкиж тут взяти ся має прихильність і довірчивість? Чиж при такім складі річей дивно, що мужик навіть подарунки пана уважає за поживу, котру дає ся худобині, щоби могла довше тягнути? і що в сім упередженю ставить єго найспасеннійшим роспорядкам перешкоди і відкидає найздоровійші ради?

„За-для тої неохоти до пана мужик рідко коли опустить нагоду, щоби в дрібних річах пана не покривдити. Всюди єго обкрадає, в'орує ся, випасає луги і за-для панщини уважаючи себе новольником, коли пустить спутаного коня в панський засів, заспокоює свою совість тим розумованєм: „І то панське, і я панський, і моя худоба панська“.

„Примусова праця під буком, безнастанне змаганє зробити собі полекшу з безнастанним страхом перед тілесними побоями понижує, упідлює чоловіка, придавлює в нім почутє людської гідности і всякі благородні чутя. Працювати а з праці не мати жадного пожитку, се не заохочує до праці; терпіти нужду, пониженя, прикрости без надії поліпшеня свого положеня, се чинить рівнодушним для будущини. Звідси те недбальство, головний недостаток нашого народа.. Не дбає він о заспокоєнє жадної інчої потреби окрім потреби, щоби журбу свою утопити в горілцї, яко найдешевшій з розривок, котру собі годен справити, а котра при поверховній дешевости найбільше єго в роцї коштує.

„Панщина веде отже наших мужиків також до пянства або по крайній мірі підпомагає пянство, раз для того, що удержуючи їх в убожестві не позволяє їм заживати інчих приємностей житя, а по друге для того, що наражуючи їх на щоденні страти і прикрости, удержує їх в безперестаннім роздразненю, а навіть в більше образованих вер-

ствах бачимо не раз людей, котрих заведені надіі, прикрости житя, душа змучена злиднями довели до пянства.

„Панщина в кінці удержує наш нарід в темноті. Не маючи надіі поправити своє положенє, не дбаючи о будущину для себе, батько рівнож мало дбає о будущину дітей. Сам лінивий не защепить в них любови до праці До школи йіх не посилає, бо не має звідки покрити видатки шкільні, ані чим дітей огорнути; не посилає, бо сам відриваний панщиною від роботи хоче дітьми виручити ся. Ледви дитина від землі підросте, вже йій дають няньчити молодших, бо мати або замісць чоловіка пішла на панщину або несе єму туди йісти або за него в полі робить. Старші пасуть худобу і на пасовиску лінюхуючи вчать ся всякоі роспусти. Але припустім, що парубкови удалось би вивчити ся в школі і з неі вернути на батьківський грунт. Чи при панщині буде мав коли просвічувати ся дальше, чи при ній не забуде того, чого навчив ся? Висша освіта дасть єму лиш тим дужше почути всю недогідність панщини, всю єго недолю і пониженє, ще сильнійшу збудить в нім неохоту до пана і з ще більшого роздразненя доведе єго до тим більшого замороченя душевних і фізичних спосібностей“.

„Убожество, знеохоченє до праці, недовірчивість і ненависть до висших верств, роспуста і упідленє, пянство, темнота — се признаки неволі; у нас хоть неволі нема (?), то ті самі овочі видає панщина“.

„Коли би хто — каже автор дальше — на доказ несправедливости такоі критики панщини хотів вказати на те, що і дрібні міщане, чиншова шляхта і необовязані до панщини мужики в маєтностях камеральних і міських майже зовсім не ріжнять ся від панщинних мужиків, а противно і по селах панщинних найде ся богато добрих ґаздів, то на те між інчим мож відповісти, що в краю покритім селами панщинними і народом через панщину доведеним до убожества, недбальства і темноти поодинокі села вільні від панщини не можуть підносити ся як острови на океані ані богато від тамтих ріжнити ся. Випливаючє з панщини недбальство і неморальність народа є як хороба, котра ширить ся заразою. Як тій заразі підпали дрібні міщане і дрібна шляхта, так і поодинокі села увільнені від панщини підпадати муть йій доти, доки причина сеі моральноі зарази в цілім краю не устане“.

Але панщина і пана більше коштує, ніж єму приносить пожитку, „бо хоть купуючи село заплатив за панщину дешевше як коштують дні добровільно наняті, то все ж таки заплатив за ню більше ніж вона варта, бо заплатив:

а) за всі дні, котрі на мужиках будуть залягати чи то за-для хороби господаря, єго челяди або тягла, чи то за-для недбальства наставників, котрі лінивому господареви дадуть затягнути панщину з тижня до місяця, з місяця до року, а котра опісля пропадає, хоть через довгі літа стоіть в списі реманентів; заплатив також за всі дні тяглі, котрі мужик по утраті худоби відбуває пішки; заплатив в кінці за панщину від пусток (господарств покинутих), котрі часто через довгі літа спочивають без господаря; і від тоі всеі невибраноі панщини платить завсігди урбаріальний податок.

б) Не доста що єі купив, мусить єі купувати в-одно́, бо щоби єі побирати, мусить годувати мужика і єго худобу кождого передновку, мусить єму позволити пасти, достарчити дерева, купувати коні або воли кождий раз, коли йіх стратить, або на йіх купно позичати єму гроші, котрих найчастійше не відбирає.

в) Для панщини і з причини панщини поносить властитель маєтности весь тягар опіки над мужиками. До неі належить: юрі‹дікція судова і політична першоі інстанціі, стягане податків, наконець роботи надзвичайні, як: ректіфікація Йосифовоі урбаріі, кождий індівідуальний розклад нових податків і т. д. і удержане підданих в такім стані, щоби вони були спосібні платити податки.

Коли би мож всі ті страти і кошти взяти під крейдку, каже Василевський, тоби показало ся, що кожда днина панщини є два рази по над свою вартість заплачена, а то тим більше, бо

г) до податку урбаріального панщина таксована після вартости робучих днів без потрученя всіх тих видатків і коштів.

д) *При тім ніщо не марнує ся так як панщина.* Економ єі не шанує і не береже́; до одноі роботи ставить за мало людей і робота тягне ся а час відповідний минає, — до другоі дає людей за богато, котрі собі заваджають і одні другим перешкаджають, переходять по скінченій одній роботі до другоі часом о пів милі і марно тратять час на дорогу. Та й самі пани часто панщину марнують. Кілько ж то маємо горалень в краю, на котрих дідич фактично тратить, а котрі удержують ся лишень тому́, що як повітря і води так і панщини ужитоі при услугах в горальни, при рубаню і звоженю дров і при управі бараболі зовсім не рахує ся. Коли би прийшло ся робітника платити, то ніхто би не брав ся до такоі нерозумноі спекуляціі. З тоі самоі причини засіваємо далекі неврожайні поля зерном, хоть пожиток з них не вертає вложеноі праці; засіваємо йіх, замісць ужити лучше під пасовиско, лишень тому́, бо є панщина і треба єі до чогось ужити.

„Панщина отже навіть тоді не заслугувала би на особлившу похвалу, коли би єі мож уважати яко дешевий спосіб господарованя; але — панщина є машина дорога, котра зле служить і найменче оплачує ся. Кожда робота роблена панщиною іде́ поволи, перериває ся і виконує ся недокладно, зі стратою сил і часу. Коли властитель рушить всею силою панщинною в перших днях тижня, то мусить в послідніх відпочивати, а тимчасом в господарстві все на тім залежить, щоби жадна робота не ждала, щоби вхопити час відповідний і робити скоро, живо і без перерви. Коли хто хоче завестй щось нового, то до непривичноі роботи панщини зовсім не може ужити. А навіть при звичайній роботі робітник дужший, вправлений, з ліпшою охотою, поставлений побіч лінивого і неспосібного або єго випередить або мусить єго піджидати, робота йде́ неточно і недоладно, а день обох йіх числить ся однаково. Нездалий віз висланий зі снопами на переді ломить ся або зле наложений перевертає ся і всіх за собою задержує; зле уставлена стирта валить ся або замакає; злий молотник велику половину зерна лишає в соломі. На всім страта часу і шкода. Кождий, хто мав з панщиною діло, знає отже, що панщина річ мало придатна і певне кож-

дий господарь волів би заступити єі своім власним тяглом і парубками або роботою наємною. Помимо того переконаня уживаємо панщини, бо єі маємо, а справленє власного тягла, удержанє парубків, наємна робота, вимагають накладу, на котрий нас не стати. Подабаємо в тій мірі на дроворуба, котрий дрова лупає ножем, бо не має сокири. З мужиком панщинним, отже неприхильним і недовірчивим, не можна ані впорядкувати свого поля, ані зробити заміни грунту в цїли заокругленя фільварків". А пасовиска по двірських полях і лісах перешкаджають раціональній господарці польовій і лісовій.

„Окрім того властитель панщинного села помимо найліпшої волі виставлений на спори то за-для того, що мужик не вийшов на роботу або спізнив ся, то за-для того, що зле має тягло або злі господарські знаряди або зле робить.. Ніколи ані відпочинку ані свобідноі мисли... Бачимо нераз панів на-скрізь праведних, котрі навіть гадки тоі не мали, щоби утискати мужиків, а котрих йіх заступники або посесори заколотили з громадою і тим ціле йіх житє затроіли. Часом з дрібних непорозумінь приходить поволи до завзятоі неприязни. Не раз бачили ми мужиків підбунтованих, котрі відмовляли дворови всякого послуху і не хотіли відробляти повинностей. Бувало й так, що коли право було по боцї дідича, то мужики помимо однаких рішень у всіх інстанціях, помимо грозьб, екзекуціі, тілесних кар не покидали свого завзятя; треба було уживати помочи військовоі і викидати йіх з грунтів, а найбільше вередливих з села. Але пан на чім мав пошукати страт, котрі поніс в часі довголітного спору на самім убутку заперечених повинностей інвентаріальних?"

За-для панщини мусить дідич тримати богато офіціалістів, бо при кождій роботі треба поставити наставника. Але відповідних тяжко найти, а за кожде йіх діланє дідич відповідає. Так само відповідає за посесора, на котрого звичайно не дивить ся. Хто село пускає в аренду, не знає ніколи, кілько за него візьме, бо не знає, чи посесор не наробить єму преграваций, котрі окрім страт і несупокою на будуще, в самих відшкодованях винесуть більше, ніж приніс чинш з аренди.

Панщина деморалізує офіціалістів, посесорів, навіть панів. „Безнерестанна потреба супереки, боротьби, підглядуваня ділань других людей робить чоловіка терпким, недовірчивим, вичерпує єго терпливість. Щоденні шкоди роблені зі злоі волі, неретельне і підступне поступуванє зродить з часом охоту пошукати собі дорогого відшкодованя за страти, против сітей ставити сіти, против підступів підступ; а можність шкодженя є в руках, а закони дадуть ся всіляко толкувати; є нагода, є й покуса. Не один молодий ідеаліст, що хотів бути батьком для своіх мужиків, тратить в боротьбі з панщиною, непослухом, хитрістю одну іллюзію по другій, особливо коли єго притиснуть довги, докучить потреба, і за кілька літ з філянтропа стає паном прикрим, докучливим, навіть лакомим. Коли би та страта, котру панщина приносить — каже дальше автор—дала ся обчислити, то зі страхом побачили б ми, що половина сил продукційних в краю, половина праці і єі пожитків марне пропадає і гине — а то в краю, котрий не має надміру сил продукційних, в котрім на брак рук і капіталів загально нарікаємо".

„Дотикаючи двох найважнійших верств жителів не дає вона виробити ся верстві середній, робить неможливим розвиток промислу, заколочує жителів і щепить ненависть. Шкодить добрій славі народа, бо ославила панів яко гнобителів а мужиків яко нездарних, лінивих, пяниць, неспосібних до роботи без бука“. (Рук. 3225 карта 49—60).

„Був час, коли шляхтич від молодости аж до сивого волоса в простій бурці уганяв на кони за Татарами, або урядував, соймував і радив, а мужик за него дома на хліб робив. Тоді і хлоп був бідний і пан. Шляхтич коли пошив ся, то хіба зі староства від короля, з доживотя від можного пана, але не з ріллі, не з господарства ані з промислу. Тоді мужик розумів, що пан єму потрібний, бо єго боронив, за него бив ся або радив — та й деревяні двори шляхти менче відбивали від мужицьких хат, як наші нинішні палати. Ті воєнні часи минули. Нині кождий нарід стоїть промислом і богацтвом — нині мужика беруть в рекрути, а панич дармує. І нам треба промислу і богацтв, і ми йіх хочемо. Але хіба ж можуть богацтва збирати ся в краю, де більша часть сил на панщині без пожитку пропадає? Чи може промисл повстати в краю, де на $4^1/_2$ міліона жителів більше як 4 міліони т. з. більше як $^8/_9$ частей жиє в нужді, не знає потреб, нічого не збирає, і де нема циркуляції грошей?“ (З листу до Ів. Федоровича).

„Панщина врешті є посіданєм дуже непевним. Уряд терпить панщину, але йій не сприяє і може єі знести. Чи уряд в такім разі дбатиме про всі ті вигоди і улекшеня для дідичів, котрі вони нині в дорозі добровільноі загоди можуть собі забезпечити, — чи дбатиме про історичну минувшість і народність, котру лиш ми самі знати і докладно оцінити годні? В найлішшім случаю така благодатна реформа не нашою буде заслугою. Переставши тоді бути потрібними народови, останемо ся посеред него малою горсткою, зненавидженою або по крайній мірі рівнодушною і майже чужою, а закид ображеноі людськости в придавленій через нас масі народній лежатиме по віки вічні на памяти шляхти польськоі. Вину предків лиш самі потомки можуть затерти; йіх і свою добру славу лиш цілковитим винадгородженєм можуть спасти“.

„Але може й так стати ся, що мужики самі не схочуть дальше робити панщини. Певне що уряд тоді став би по стороні прав прислугуючих дідичам і придавив би бунт. Але чи по придавленю верне супокій і згода? Мали ми приклади на Украіні, як придавлений пожар довго тліє в попелі і за першим подувом вітру розростає ся в нове полумя, як поколінє поколінню передає пімсту, котра в потоках крови пригасає, лишаючи по собі руіну і незатерту ненависть. Минули літа і поколіня від Коліівщини, час зрівнав єі сліди, а нині ще пісня або лиш мельодія козацька які чутя будить в нашім народі руськім?“

„Знести отже в краю нашім мирним способом панщину значить забезпечити єму супокій на віки, зробити соціальні бунти неможливими“.

„Так отже людськість, справедливість, добре понятий власний інтерес як і дбалість про загальний гаразд краю і єго супокій домагає ся знесеня панщини“. (Рук. 3225. картка 60—61).

Від кого ж має вийти ініціатива до сеі реформи? Очевидна річ, каже Василевський, що від самих властителів маєтностей, бо загода йіх

з народом повинна бути цілковита і щира (тамже 61). „Може врештою панщину відібрати дідичам воля уряду або революція в краю, в послідні́м случаю без жадного, в першім може без достаточного відшкодованя. Нині можемо ще о ню годити ся і під „справедливими“ умовами еі зречи ся. Зробім же се! Погодім ся з народом, забезпечмо собі будущину, хоть би се не обійшло ся без жертв з нашого боку“. (лист до І. Федор.) Уряд без уділу дідичів може все зробити, але єдности і згоди потрібноі до успокоєня краю не осягне.

Знесенє панщини повинно бути цілковите, не ограничувати ся на половичних средствах, на дрібних пільгах, бо половичні средства не доведуть ніколи до ціли. Дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє, бо прав йіх до побираня панщини не може ані уряд ані мужики нарушити, а окрім того на маєтностях панських загіпотековані права третіх осіб, а вартости гіпотеки не мож нарушувати, бо се би підкопало публичне довірє.

Дарованє панщини було би врештою без пожитку. Лиш той уміє добро́ шанувати, хто до него прийшов власною працею або заходами і працею свого предка(!).

Але з другого боку властителі маєтностей мають лиш право жадати удержаня вартости тих маєтностей, а не повинні в знесеню панщини шукати зарібку або понадмірного винадгородженя.

Зі знесенєм панщини мусить бути сполучене наділенє власности грунтів і заложенє добрих шкілок. Мужики знають і розуміють чаруючу силу власности. В Перемиськім один дідич заявив своім громадам, що хто на початку кварталу заплатить чинш відповідаючий вартости панщини, той через цілий квартал буде вільний від панщини. Зробив він се на пробу, думаючи приступити до заключеня рішучоі умови з громадами і подати еі до урядового затвердженя, коли проба удасть ся і самі мужики переконають ся о користи переміни панщини на чинш. Минуло кілька літ, але лиш частина господарів тоі маєтности користає з тоі „ласки“, коли тим часом о кілька миль від неі цілі громади великого ключа приступили з охотою до загоди з двором, приймаючи ся замісць дотеперішньоі панщини платити більший чинш як той, якого вимагав тамтой властитель від своіх, і зрікаючи ся рівночасно всякого пожиткованя з ліса, бо загода ся заключена була від разу на вічні часи.

Право до грунтів, яке прислугувало мужикам в колишній Польщі, коли не зовсім відповідало нинішньому понятію dominii utilis, то по крайній мірі було дуже близьке (?) до него, а уряд австрійський хоч йім того права не відібрав, то всеж таки не висказав сего виразно, а через заведенє вічноі малолітности мужиків навіть єго ограничив. Натомісць права властителів маєтностей до грунтів через мужиків посіданих в свойій сути не ріжнять ся від прав dominii directi. Властителі маєтностей не стратять отже нічого зі своіх прав коли виразно призна́ють а радше повернуть(!) мужикам право dominii utilis а особливо право вічноі аренди в цілім обємі, який єму надає австрійський закон цівільний.

Мужик буде отже міг свій грунт задовжувати, заставляти, віддавати в часову аренду, продавати, дарувати. Лиш одно ограничене ма бути: неподільність грунту і перехід єго на одного потомка, а також заказ лученя кількох господарств в одно, бо і мужики богаті скуповували би грунти та й не одна домінія закупила би з часом усі грунти положені в єі терріторіі, бо виключити йіх від такого скуповуваня не можна. Там отже де тепер є кількадесять, сто або більше господарів, повстало би кілька або кільканацять середніх фільварків і ми мали б з одного боку посілости домінікальні ще більші і до господарованя труднійші, як тепер, а з другого боку збільшило би ся число середніх господарів, а наш нинішній стан мужицький остав ся би без землі і зійшов би до стану зарібників, отже став би ще біднійший як халупники, бо був би без кута і хати.

По знесеню панщини спочивати муть тягарі привязані до грунтів лиш на них самих без уваги на особу посідача; буде йіх отже мож пошукувати на самих грунтах і екзеквувати через виарендоване або засеквестроване доходів або через виставлене грунту на продаж, а в тій ціли треба буде завести книги грунтові. Не буде отже так як до тепер, що коли мужик залягаючий з панщиною грунт покине, то новий, що по нім настає, не відповідає за залеглости; бо за залеглости буде відповідав сам грунт.

Що ж має прийти на місце дотеперішньоі панщини, за котру Василевський хоче цілковитого відшкодованя? Передовсім не радить він перемінювати панщини на осипи або інчі данини в натурі, бо о якість зерна, єго вичищене і т. д. буде кождого року причина до спору. З часом зрештою забуде ся, за що ті данини дають ся, і стануть вони так само тяжкі і прикрі, як нині десятини. З часом міняє ся вартість кождоі річи. Вимовиш собі жито або овес, а хто ж заручить, що за 200 літ (так довго отже мала тривати „знесена“ панщина!) нарід наш не буде йів хліб пшеничний або бараболяний (!) — а коні годувати бобом? Щож тоді зробиш з осиповим житом і вівсом? А що діяти того року, коли зерно, котре собі вимовиш, нігде не вродить ся?

Безпечнійше отже після єго гадки годити ся на готові гроші. Але і гріш міняє свою вартість. А застерігати собі означене чиншу що 10 років, як се зробила камера в Галичині, або навіть що 30 років, то значить лагодити ся кождого разу до нових трудностей і спорів. Зрештою кождий вічний тягар стає з часом прикрим і зneохочує, а нам, каже автор, іде о загороджене на завсігди всяких непорозумінь і спорів. Вічна аренда не є ще повною власністю і не той сам вплив має на чоловіка. Треба би отже, каже він, признаючи мужикам вічну аренду і приймаючи з неі замісць дотеперішньоі панщини чинш готовими грішми позволити рівночасно на викуп усього підданства і придбане повноі власности через зложене ціни викупна нараз або в ратах з ділчем добровільно умовлених, а то тим мужикам, котрі годні понести кошти викупу. А щоби найбільшій части бідних мужиків улекшити викуп, треба би заложити мужицьке товариство кредитове, зовсім окреме від товариства кредитового для маєтностей табулярних, не маюче з ним нічого спільного, так щоби воно своім поводженєм або неповодженєм зовсім не впливало на его кредит.

Товариство кредитове мужицьке давало би мужикам на їїх посілости вписані в сільських книгах грунтових позичку до $^2/_3$ вартости в *листах заставних* котрі могли би зараз бути зреалізовані на готові гроші, коли би дідич не хотів приняти їїх за викуп після курсу, що повинно бути полишено єго волї.

Мужик викуплений затягненою в листах заставних позичкою став би так само як той, котрий викупив ся власними грішми, повним властителем свого грунту і так само став би на завсігди вільним від всяких повинностей, данин і оплат для дідича, а натомісць став би довжником товариства кредитового і був би обовязаний платити тому товариству річний процент від уділеної позички і певну квоту на капітал аж до цілковитої єго сплати Сплату сю мож би поділити також на рати квартальні, через що також час амортізації троха би скоротив ся А *найдогіднійший спосіб екзекуції тих сплат був би, здаєть ся, такий, щоби* той, хто їїх на термін не заплатить, був обовязаний відбути ті квартальні повинности, від котрих єго товариство викупило. Повинности інвентарські залягаючих з оплатою довжників можуть бути через ліцітацію продані, а що товариство в тій дорозі більше по над належитість одержить, буде довжникови почислене на рахунок будучої рати, Може також товариство годити ся з властителями маєтностей, щоби вони приняли на себе сплату суми належної товариству за їїх викуплених мужиків, а від них тую суму стягали в готівці або на случай незаплати в давнїх інвентарських повинностях.

Така важна зміна однакож як знесенє панщини не повинна після гадки автора спасти на неприготованих. Властитель маєтностей, котрого би несподівано заскочила, не був би годен завести так скоро відповідні зміни в господарстві і був би через те виставлений на велику, шкоду котра пожираючи кількалітні доходи могла би єго довести навіть до утрати маєтку. Та й мужик не вміючи сам собою поводити ся і без помочи двірської обходити ся швидко би упав і грунт би утратив.

Чинш заступаючий панщину або капітал взятий за викуп дасть дідичеви можливість перейти поволи і без страти до інчої сістеми господарованя, коли єму не вся панщина нараз відпаде але поволи буде убувати. Мужика ж того вважаємо яко приготованого до освободженя, котрий вже нині добре газдує. Щоби отже знесенє панщини через наглу зміну господарства *не принесло шкоди ані дідичам ані мужикам (!)* ані продукції краєвій, не треба зносити панщину в цілім краю нараз, але поволи і постепенно, в протягу літ н. пр. двацяти, увільнюючи в кождій громаді лиш відповідну частину господарів і починаючи від найбогатших і найстаточнійших.

За підставу до оцінки вартости грунтів мужицьких в цїли виміреня позички в листах заставних *служити повинен розмір і обчисленє приходу переведене для виміреня* податку грунтового, бо воно є досить справедливе, не вимагає коштів і страти часу на нову оцінку і не допускає самоволі оцінителів... Товариство кредитове мужицьке може давати позичку на $^2|_3$ вартости грунтів з повною обезпекою, а то тим

більше, що по знесеню панщини і уділеню мужикам власности вартість йіх грунтів певне високо піднесе ся.

До виміреня чиншу або викупного капіталу повинна служити вартість однорічних повинностей і данин інвентарських оцінена в цїли виміреня податку урбаріального. Ціна ся є справедлива і відповідає дійсній вартости примусових днів робочих, а хоть вона вимірена ще перед двацять кількома роками, то від тоді вартість панщини і земних плодів складаних звичайно в інвентарській данині не змінила ся в краю значно і стало. А приняте ціни вже від давна відомоі усуне всі трудности, самоволю і спори сполучені з новою оцінкою. Коли би означене ціни полишене було вільній загоді дідича з мужиками, без означеня певного максімум, то загоди не могли би так легко завершити ся, бо всюди обі сторони а особливо (!) кождий мужик хотіли би щось більше уторгувати, а навіть при найсправедливійшій загоді могло би завсігди обом сторонам здавати ся, що дали себе при загоді покривдити.

Наслідки знесеня панщини будуть для обох сторін дуже користні, але безпосередно на самім оціненю дотеперішних робіт і данин жадна сторона не повинна заробляти. Дідичеви належить ся винадгорода за устаючі *данини і роботи, але більше жадати він не має права*, а мужик за „велику ласку“, котра єму робить ся, не повинен дідичеви заплатити менче, як єму з права і інвентаря належить ся і менче як ту вартість, від котроі дідич оплачує податок.

„Ми згадали — каже автор — про данини, бо коли маємо на цїли не лиш усунути шкоди, котрі приносить панщина, але також поєднати ся на завсігди з народом і єму до добробиту допомогти, то усуньмо разом також інчі повинности, котрі більше прикрі для того, хто дає, як приносять пожитку тому, хто бере; усуньмо повертаючі періодично а неминучі спори о вагу мітків, дрібні і худі курки, о нечисте збіже і єго міру і всьо перемінімо на готовий чинш, а що панщина і ті данини вже на податок урбаріальний після нашоі гадки справедливо оцінені, то при тій ціні лишімо ся.

Панщину і данини інвентарські уважати мож після гадки автора яко річну на віки вічні установлену провізію від капіталу, котрий становить вартість уділеного мужикам двірського грунту. Після принятого загально въ краю ціненя мож сю провізію уважати яко пятипроцентову; вартість отже річних повинностей і данин помножена через 20 представляє сам капітал або вартість грунту. Коли урбаріальні ціни панщини і данин будуть признані яко справедливі, то й капітал обчислений після тих цін буде справедливий і вартість урбаріальна однорічних повинностей і данин помножена через 20 буде становити за ті повинности і данини викуп достаточний, по над котрий дідич більшого жадати не *повинен а менчого приняти не обовязаний*...

Такий був проєкт Василевського. Позітівна часть єго, як бачимо, не далеко відбігла від проєкту гр. Красіцкого. Головна суть обох проєктів зводить ся в грунті річи на признане мужикам пожитковоі власности йіх грунтів; в обох проєктах заведене книг грунтових має мати ту саму ціль: вигіднійше для дідичів екзекуоване повинностей мужицьких. Лиш форма тих повинностей у них інча; Красіцкий задержує пан-

щину in natura, а Василевський перемінює єї на панщину в грошех (очиншоване), і сю переміну називає знесенєм панщини. Оба проєкти допускають евентуально цілковитий викуп тих повинностей, а розходять ся лиш в часі, коли той викуп може бути переведений. Красіцкий хоче ждати, поки нарід під патрімоніальною опікою дідичів через „фізичне і моральне образоване“ дійде до того стану, щоби міг зовсім сплатити свої „повинности“, на що очевидно треба би ждати сотки літ, а Василевський вже тепер позволяє декотрим мужикам, а *власне найбогатшим і найстаточнійшим, викупити ся зовсім, коли лиш* мають гроші на викуп, і допускає постепенний викуп решти мужиків в протягу довшого періоду. У Василевського отже викуп дістав троха конкретнійші форми і становить інтегральну часть єго проєкту. За те у Красіцкого признанє пожиткової власности о стільки раціональнійше, що наступає рівночасно для всіх мужиків, а Василевський і тут не заводить своєі реформи від разу, для всіх, але в інтересі дідичів, щоби їіх через цілковиту утрату панщини від разу не наразити на шкоду, лиш поволи і постепенно, в протягу н. пр. двацяти літ. Після проєкту Василевського мали би ми отже в протягу тих 20 літ в кождім селі три категоріі мужиків: зовсім викуплених, очиншованих (з панщиною в грошех) і мужиків з панщиною in natura. Слаба сторона такого проєкту впадає в очи, і ледви чи така постепенність переміни дала би утримати ся, скоро очиншоване а тим більше цілковитий викуп першої серіі мужиків викликали би очевидно між мужиками сильний рух против такої ненавистної інституціі як панщина.

Та й чи богато би найшло ся таких мужиків, щоби могли від разу заплатити цілу суму викупу, після обчисленя Василевського дуже високу? А маніпуляція з кредитовим товариством мужицьким, з відроблюванєм *in natura панщини вже викупленої на случай проволоки в заплатою якої рати*, сотворила би такий хаос і викликала би стільки непорозумінь, що ледви чи такий спосіб знесеня панщини мав би той благодатний вплив на відносини між мужиками а дідичами, яких сподівав *ся Василевський*.

Проєкт єго взиває дідичів до знесеня панщини, хоть би се не обійшло ся без жертв з їіх сторони. Помимо того проект не лиш не накладає на них жадних жертв, але противно, дуже детайлічно обчислює як високість чиншу так і високість суми викупу і каже, що менче від обчисленої через него суми дідичі приняти не обовязані. „Того, що посідаю в панщині, я стратити не хочу“, каже він, „бо маю семеро дітей“. О жертвах ані словечка. Хіба що саму переміну панщини in natura на чинш, евентуально єі викуп, схотіли би ми назвати жертвою. Але в такім разі за сю жертву каже собі Василевський здорово заплатити, так що ціла єго жертва перемінює ся в знаменитий для дідичів інтерес. Придивім ся лишень близше проєктови викупу. Василевський каже, що коли вартість річних повинностей і данин помножити через 20, то квота в такий спосіб обчислена представляє сам капітал або вартість грунту; значить се, що кождий мужик за 20 літ відробив дідичеви увесь капітал або вартість, яку представляє посіданий через него грунт. Коли би отже навіть вся мужицька земля становила справді приватну вла-

сність дідичів, то — тримаючи ся обчисленя самого Василевського — кілько вже раз мужики відробили йім усю вартість тоі землі? Що ж се за жертва, котра за землю, кілька раз вже відроблену, каже собі ще раз готовими грішми платити всю єі вартість, Господь знає, котрий уже раз?

До сеі справи ми зрештою вернемо ся, коли говорити мемо про знесене панщини в 1848 році і єго переведене. Тут згадали ми про ню лишень тому, щоби показати, що і проєкт Василевського, котрий між шляхотськими проєктами того часу безперечно займає перше місце, зовсім не був вільний від грубого кастового еґоізму і тяжко кривдив мужиків.

Оба проєкти мають окрім того ще і те спільне, що нема в них жадноі оріґінальноі мисли, жадного самостійного, із питомого культурного житя виведеного погляду на цілий комплекс суспільних питань, котрий містив ся в справі панщини. Та в тій душній атмосфері, в якій автори тих проєктів жили і мислили, ледви чи міг виродити ся світогляд не лиш самостійний змістом своіх думок, але й вільний від вузких клясових інтересів.

Атмосфера та, як ми бачили, годна була витворювати лиш чим раз нові способи використуваня мужицькоі праці; не давала краєви мислителів, лиш самих плянтаторів. Тож коли історичні обставини висунули і у нас справу панщини на верх, і самі прівілейовані верстви мусіли глубше застановити ся над нею, то навіть найбільше образовані в поміж них не лиш не годні були подати в тій справі якоі новоі гадки, але навіть ті гадки, котрі найшли де інде, не вміли перепяти в йіх ідейній чистоті, бо йіх зі свого плянтаторського становиска по просту не годні були навіть зрозуміти. Се мож дуже докладно побачити на обох проєктах, про котрі тепер говоримо. Оба проєкти повними пригорщами черпають із богатоі скарбниці Йосифових чоловіколюбних ідей і проєктів, але в йіх нещасливих руках вони переміняють ся в очевидну пародію того, до чого змагали Йосифові реформи. Йосиф хотів заведенєм пожитковоі власности скріпити права посіданя мужиків до йіх землі, хотів оборонити йіх, о скілько мож, від самоволі панськоі і відібрати панам хоть по части можливість відбираня мужикам йіх грунтів. Ціль тую він осягнув однакож інчою дорогою, і проєкт заведеня пожитковоі власности яко вже безпредметовий упав. Тепер же — по 60 і кілька роках — шляхетні „реформатори“ відігріли той сам проєкт, але вже не в ціли скріпленя прав мужицького посіданя і оборони мужиків, але в ціли лекшоі екзекуціі панщини! — Подібно стало ся і з проєктом очиншованя. Урбаріальний патент Йосифа з 1789 року зносив також усю панщину in natura враз із всіми данинами, і намісць неі запроваджував річний чинш в готових грошех. За єго слідами іде також проєкт Василевського домагаючи ся знесеня панщини in natura і заведеня замісць неі очиншованя. Але яка велика ріжниця між цісарським патентом а панським проєктом! Патент постановляв, що мужикови з єго річного брутто-доходу лишити ся має 70%, а лиш 30% можуть бути ужиті на оплату єго публичних і приватних повинностей. З тих 30% припадало $12^2/_9$% на податки, а на оплату панщинного

чиншу $17^{7}/_{9}$%. Ціль патенту була така, щоби грунт, за котрий мужик платити мав дідичеви чинш панщинний а державі податки, вистарчив на єго і єго родини прожиток і єму, яко головній підвалині держави, дав можливість самостійного економічного істнованя. А проєкт Василєвського яко підставу до виміреня чиншу кладе вартість однорічних повинностей і данин інвентаріальних оцінених в ціли виміреня податку урбаріального. Отже ся вартість всіх однорічних повинностей урбаріальних виносила в Коломийськім округі (циркулі) $47^{1}/_{2}$% чистого доходу всіх мужицьких грунтів, в Золочівськім $59^{1}/_{3}$%, у Львівськім $62^{3}/_{5}$%, в Бережанськім $69^{1}/_{3}$%, в Ряшівськім $72^{1}/_{3}$%, в Жовківськім $73^{3}/_{5}$%, в Бохенськім $73^{3}/_{4}$%, в Самбірськім $75^{3}/_{4}$%, в Тернопільскім $77^{3}/_{5}$%, в Станіславівськім $80^{4}/_{5}$%, в Ясельськім $83^{1}/_{3}$%, в Вадовицькім $84^{1}/_{2}$%, в Чортківськім $85^{1}/_{2}$%, в Перемискім $88^{1}/_{5}$%, в Сандецькім 90%, в Тарнівськім $100^{3}/_{4}$%, в Стрийськім $107^{1}/_{3}$%, в Сяніцькім $111^{1}/_{5}$% чистого доходу всіх мужицьких грунтів, а в цілій Галичині виносила пересічно $79^{1}/_{2}$% чистого доходу*). Замісць $17^{7}/_{9}$% доходу брутто після Йосифового патенту урбаріального мав би отже після проєкту Василєвського галицький мужик платити дідичеви річний чинш, котрий взявши всю Галичину разом, виносив би $79^{1}/_{2}$% чистого єго доходу (по відтрученю податку грунтового)! В шістьох округах (Станіславськім, Ясельськім, Вадовицькім, Чортківськім, Перемиськім і Сандецькім) чинш сей виносив би навіть більше як 80%, а в трьох (Тарнівськім, Стрийськім і Сяніцькім) навіть більше як 100% чистого доходу, так що увесь дохід в тих 3 округах не вистарчив би навіть на заплату чиншу дідичеви! А з чого мужик мав жити?

Фактично отже майже 80% всьої мужицької землі, а в 3 наведених округах уся таки мужицька земля належала до дідичів, а мужики в грунті річи не були нічим інчим як лиш простими панськими форналями!

Коли представимо собі до того, що дивовижно високий сей чинш треба би було платити готовими грішми, котрих мужик очевидно не годен би був постарати на час, і що рівночасне заведенє книг грунтових мало дідичам забезпечити лекшу екзекуцію сего чиншу, то проєктоване через Василєвського очиншованє, або як він єго називав, „зниесенє панщини" було би довело хіба до поголовного вивлащеня усіх мужиків, бо очевидна річ, що такого чиншу ні один мужик не годен би був заплатити.

Так отже найкрасші гуманітарні ідеї XVIII. віку перемінялись в руках галицьких шляхетних реформаторів в новий і страшнійший від попереднього інструмент експльоатації людської праці, і треба лиш дивувати ся наівности Василєвського, з якою він від такого способу „знесеня панщини" сподівав ся погодженя мужиків з дідичами і полагодженя тих довговікових кривд, котрі витворили таку глибоку хоть за-

*) Аллеґат II до аллеґату No 8 (O nadaniu poddanym praw własności użytkowej), рукоп Оссол. No 2945

таєну ненависть мужиків против шляхти, а фраза, що „вину предків лиш потомки можуть затерти і свою і їх добру славу уратувати“, стає ся зовсім незрозумілою, коли зважимо, що сі потомки мали би вину своїх батьків затирати в той спосіб, що забирали би мужикови майже увесь чистий дохід з єго землі. Фраза ся подабає при такім складі річей радше на їдку іронію. Але автор не іронізував, а говорив серіозно, і в тім именно лежить увесь траґізм сітуації, що він був щиро переконаний о гуманности своїо проєкту і навіть не догадував ся, що з него говорить не дух гуманности, але дух звичайного еґоіста-плянтатора, котрий „того що посідає в панщині, (отже того, що називає виною батьків) утратити не хоче, бо має — семеро дітей“.

Далеко лекше зрозуміти другу єго фразу, котрою він дідичів накликував, щоби ініціятіву до знесеня панщини взяли на себе. поки ще час, поки хто інчий, чи то уряд, чи революційна пропаганда чи навіть самі мужики не возьмуть еі в свої руки, і не знесуть еі або зовсім без відшкодованя або хоть з відшкодованєм, але не таким, яке би відповідало виключним інтересам дідичів. Очевидна річ, що в такий спосіб, який мав на думці Василевський, могли би полагодити справу знесеня панщини лишень самі дідичі, тай то лиш тоді, коли би справді енерґічно взяли були справу в свої руки і годні були усунути від неі другі інтересовані сторони, т. є. уряд і самих мужиків, а в кінці, що також річ важна, також і революційну пропаганду польську, котра, хоть від дідичів не прошена, в сій справі зголошувала ся також з різким своім словом.

На велике диво однакож накликуваня Василевського не лиш не заохотили шляхти до ініціятіви в сій справі, але противно, викликали між нею рішучий протест, котрий відносив ся вправді також до позітівноі части єго проєкту, але головну свою силу звертав против тоі єго части, котра становить властиву єго вартість, а именно против критики панщини і випливаючих з неі взаємин між мужиками а дідичами

Так безпощадно, а при тім так обєктівно як Василевський до тепер ще жаден галицький шляхтич не скритикував був сеі варварськоі інстітуціі. Правда, — велику частину своєі вартости тратила ся критика через те, що й вона не була оріґінальним продуктом шляхотськоі мисли, але майже до слова перенята була з критичноі літератури Йосифових часів (Grünberg, Die Bauernbefreiung I, 293 296 і цітовані тамже автори), – правда й те, що критична і позітівна часть проєкту зовсім не складають ся у гармонійну і логічну цілість, а суть лиш чисто механічним счіпленєм двох зовсім неодвородних кругів мисли— що по критичній части, яку дає проєкт Василевського, належало логічно сподівати ся жаданя цілковитого, безвідплатного скасованя сеі інстітуціі, сего живого памятника „вини батьків“, а не проєкту, котрий в ґрунті річи був лиш новим способом підневоленя мужика і використуваня єго праці, і що також і через те сама критика робить радше вражінє механічноі репродукціі чужоі мисли без докладного зрозуміня внутрішнього еі змислу і донеслости. Але не забуваймо, що ми — в Га-

личині! Тут навіть механічне повторюване чужих слів на таку дразливу тему було свого рода дуже значне signum temporis, особливо задля того, що повторював йіх не який там небудь агітатор простого походженя, котрий усі роскоші панщини відчував колись може на власній свойій шкурі. але шляхтич галицький, до того шляхтич образований, котрий в свойій суспільности занимав визначне місце яко діяльний патріот польський і серіозний мислитель. котрий не дуже далеко стояв від тодішніх політичних конспірацій і з котрого голосом треба було числити ся.

Але як після німецькоі пословиці одна ластівка ще не становить весни, так і одинокий голос Василевського зовсім не був ознакою переміни в суспільних поглядах єго товаришів. Сіра маса шляхотська узнала навіть обєктівну критику переняту ще з кінця XVIII. віку яко замах на своі прівілєі і побачила в ній загроженє права власности, руіну краю і всього суспільного ладу.

В прикладі отже до пануючих між шляхтою галицькою поглядів певне що навіть погляди Василевського, особливо єго критику панщини, треба би уважати яко теоретичний поступ. Але тоді який же то мусів бути той суспільний світогляд шляхти, якими очима дивитись вона мусіла на те, що в мужицькій справі готовила йій революційна пропаганда, коли навіть голос Василевського викликав між нею таку рішучу опозіцію, що декотрі з поміж неі як оповідає Красіцкий, не хотіли навіть порушеня сеі справи в шляхотськім соймі 1843 року, а декотрі не хотіли по крайній мірі, щоби говорив про ню Василевський!

З одним із тих опозіційних голосів, ще може найбільше уміркованим, мусимо познайомити ся, раз для того, що інчого жерела, з котрого би так докладно як з него мож познайомити ся з поглядами прихильників панщини, ми поки-що не маємо, а потому для того, що голос сей відзивав ся також в дебатах тодішнього шляхотського сойму і в тодішній діскусіі над панщиною брав живу участь. Маємо тут на гадці ґрафа Александра Цетнера, котрий про справу знесеня панщини лишив дві рукописні статі*) представляючі доволі вірно погляди уміркованих прихильників status quo в сім питаню. Після обох сих статей постараємо по можности відтворити погляди противників Василевського.

„Позвольмо собі сказати“ — каже він — „що у нас не було нічого лекшого, як зачати і часто не оглядаючи ся на способи і можність виконаня взяти ся до діла, бо до тепер звичайно не перед початком але по скінченім діланю брали ся ми до арітметичних обрахунків. Чи

*) Pojedyncze zdanie dotykające w ogólności propozycij JWgo Wasilewskiego rozwiązania istniejących stosunków poddanych w Galicyi. Dnia 1. Listopada 1843. Рукоп. бібл. Оссол. No 3645.

Poddaństwo i Pańszczyzna. Podkamień 15. Lutego 1845. Рукоп. бібл. Оссол. No 3643.

Статі сі писані вправді не в однім часі, але погляди автора в них обох однакові; а що вони себе взаімно доповняють, то подаємо йіх разом, доповняючи одну другою в тих самих матеріях.

й тепер зможемо се виконати, до чого ми так радо взяли ся, се є в нашім краю питане таке запутано, що поодинокі сили на него відповісти не годні. Край наш, хоть на око становить одну цілість, містить в собі такі ріжнородні відносини і потреби, що те, що для одноі околиці є догідне а навіть користне, те для другоі може бути не лишень шкідливим але навіть руйнуючим. Укладати отже плян будучих уліпшень з оловцем в руці і в самолюбній певности рахунок доходів можливо висших покривати щастєм загалу було би певне найлекше і навіть відповідало би індустріяльним змаганям 19. віку. Але ж то не відповість ціли, не дасть ся погодити з повагою обивателя краю, з повагою чоловіка; — а накидати з другого боку на людей обовязок, що тому, на чім ми закладаємо підвалини щастя будучих поколінь, сліпо вірили і для зробленя непевноі проби власне своє щастє, маєток, а може і бит свій посвятили, єсть родом другого самолюбства, тим шкідлившого для суспільности, що блищить приманчивою поверхністю і хоче будувати руйнуючи. Осторожна більшість добре мислячих земляків спасе нас від одного небезпеченьства, здоровий розум від другого; але є ще і третє небезпеченьство, менче очевидне від тамтих, а однакож рішуче бо не так легко его предвидіти і оминути, а в наших обставинах може й годі устерегти ся від него, а лежить воно в тім, що уділеними улекшенями не відповімо нічиїй потребі, а тим самим замісць задоволеня ще більше заохотимо, замісць заспокоєня підбуримо тих, котрі нині просять, а завтра на підставі самих концесій жаданя ставити можуть. — Коли чоловік з висшою освітою і моральним образованєм, розуміючий обовязки суспільного житя в цілім йіх обємі, в питанях таких дразливих як переміна с-поконвіку заведеного порядку не легко може бути заспокоєний, то о скільки ж труднійша річ з масою народа, котра ледви з першими основами морального житя познайомлена, під повинністю розуміє звичай, під правом кару, під обовязком примус. Такою єсть по більшій части маса народа в Галичині, з нею отже і для неі, помимо всіх філянтропійних запоручень, розвязати найбільші політичні питаня було і буде загадкою..." (Рукоп. 3645. картка 1. 2.).

„Думаємо і в Галичині про нові відносини, щоби забезпечити ся від можливих потрясень, але тепер всьо спокійне, а при загодах найбільше сварок. Відмінити тисячолітні відносини, вигадати щось дешевшого як данина відроблена силою людською, то задача трудна. А чим більше застановимо ся над вихованєм, звичаями, обичаями, забобонами краєвого рільника, тим більше переконуємо ся, що тяжко винайти одностайні і лекші відносини на цілі провінції без шкоди третього. Нарід сільський від стільки віків призвичаєний до способу відроблюваня панщини не сумніває ся (!) о потребі (!) повинности; роблять панщину ще в Моравіі, Чехах, в Австріі, Зальцбурґу, Карінтіі, а бит мужика там цвитучий; часто воліє робити (панщину), як платити (чинш) за роботу... Бувають, правда, поодинокі (!) угнетеня зі сторони власти (домінікальноі), помимо того, що право детайлічно приписало спосіб відбуваня повинностей; але мало є домінній, де би, стисло річ взявши, не найшли ся надужитя!

„Кождий філянтропійний дідич повинен отже старати ся, щоби право, яке тепер є, не переступати, а не повинен казати, що воно зле; бо воно не є дословно в цілій основі виконуване.

„В Галичині річний прихід урбаріальний оціненої роботи виносить 4,651461 зр. (хибно, бо 5 800084 зр vide повисше наведений аллеґат Н.), данини (*вартість всьої панщини?*) представляють капітал 138 міліонів злр, а річний процент від него платить ся тижнево роботою. Як би той капітал від торговлі земними плодами хоть би постепенно відтягнути, то мало би се шкідливий вплив на торговлю.

„Не треба забувати, що в цісарстві Австрійськім (відповідно до *губерніального розпорядженя з 26. октября 1804 ч. 42397*) жаден підданий, не зважаючи на інвентар, не повинен бути більше обложений як 17 зр. $46^2/_3$ кр. на 100 зр, отже майже 18 від ста, і що таке обложене становити має максімум *) Припускаю однакож, що панщина становить $^{30}/_{100}$ власности дідича. Якеж то велике було би потрясене як би кождий о $^1/_3$ свого маєтку укладав ся!

„Уряд означив стало повинности, накладаючи на них податок урбаріальний; як би відмінила ся підстава, то і той податок мусів би устати Коли ж би дідичі менче ланів засівали збіжем і обертали їх на пасовиска, то особливо духовенство латиньське стратило би снопове, десятину, найбільшу рубрику своїх доходів, установлених від заведеня христіянства і випливаючих з ерекції майже кождого костела.

„Уряд не має причини противити ся добрій волі кождого поодинокого, щоби богатший дав біднійшому. Але на те не треба нового припису, лиш кілька улекшень до переговорів. Справедливість єго і моральність не хоче переміняти річ установлену, а висше знане економії політичної каже єму противити ся непотрібним перемінам, бо він знає, що коли гадка про переміну панщини. котру мужики памятаючі ще патенти 1784 року називають скасованем, розширить ся, то се би могло скривити гадки численної робучої кляси, між котрою не брак також заграничних аґітацій з боку тих. що не мають що стратити. А край супокійний, мисли занягі поступами промисловими, котрі уряд сильно підпирає заведенем урядової зелізниці з Відня до Львова.

„Слід би справді застановити ся розважно над тим, що би було, коли би 30 міліонів днів уживаних до тепер при найпотрібнійшій продукції рільничій відпало. Можна положити, що доміні мають $^1/_4$ часть грунтів, а мужики $^3/_4$. При переміні (панщини) стратив би (?) край $^1/_4$ часть річного урожаю З того могли би вийти найсумнійші і найшкідливші наслідки. Хто може запевнити, що мужики при теперішнім своім образованю дни перемінені на чинші або осипи не відберуть пожиточній роботі і не проведуть їх в ліниивстві? Аджеж мужик більше сіяти отже і більше збирати не буде, — на щож він ужие той вільний свій час? до

---

*) А тимчасом, як виказано повисше, обложений він, бравши середню цифру для цілої Галичини, на $79^1/_2$ від сотки чистого доходу, бо стілько виносить вартість панщини Помиляє ся отже і тут гр. Цетнер припускаючи, що панщина виносить лиш $^{30}/_{100}$ власности дідича.

найде заробок? На панськім лану? Але пан схоче єму менче платити як тепер, мужик отже більше би стратив як скористав. Знаємо з досвіду, що він праці не любить; задоволений малим, тоді лиш хоче наймити ся, як вже має екзекуцію за податки, — а коли єго хто потребує, жадає 2, навіть 3 рази більшу ціну. Залюднене краю маде, торговля внутрішня мала, внішна в руках жидівських і нестала; коли би отже прийшло ся робити нові загоди з мужиками, то треба би великої розваги, щоби дідич дохід з панщини мав забезпечений, бо від того залежить удержане краєвого рільництва, торговля збіжем, вигодуване 6000 волів на бразі, саджене нечуваної маси бараболі, торговля алькоголем на торгах Моравії, Австрії і в Тріесті і сполучений з тим податок акцизовий; всі ті галузи дуже би значно потерпіли. Тяжко отже заступити даремну роботу фізичну". (Рук. 3643. картка 33—35).

„Коли би робота фізична перемінена зістала на гроші, то в жниво мужик не пішов би навіть і по 2 злр. за день піший, прийшло би ся отже платити по 2 злр., щоби зжати одну копу, через що рільнича продукція дуже би подорожіла і двори, котрі тепер мають по кілька тисяч кіп кресценції, мусіли би зовсім перестати сіяти пшеницю яру і ячмінь". (Рук. 3643. картка 46).

„А господарства дідичів справедливо мож би прирівнати до великих фабрик збіжя; коли би отже в них плата ремісника зістала побільшена, то не могли би вони видержати конкуренції на далеких місцях торгових европейських, і вивіз їіх продуктів упав би. А коли би великі двірські продукції по фільварках в Галичині упали, то з подібних причин упала би також торговля збіжем в Гданьску і в Одессі, продукти не о $^{10}/_{100}$ але о $^{50}/_{100}$ могли би піти в гору і не видержали би конкуренції торговельної.

„Окрім того і виживлене краю зістало би вже лишень в руках мужиків, людей без пильности, без капіталів, котрі й теперішні свої продукти рільничі марнують, числити не вміють, ціи по газетах не читають, так що торговля тоді ще більше би підпала під вплив проворности і шахрайства жидівського.

„Там де намагають ся установляти в-одно́ новий порядок річей, родить ся по-найбільше непорядок. Відносини між паном а мужиком в Галичині опирають ся на законі, стверджені досвідом, установлені розважно через свідущих економістів, і не мають на собі ціхи давно скасованого підданства; а підлеглість підданства зовсім не виплнває з інвентарів але з юрісдікції... Ніхто не може сказати, що мужик в Галичині пригнетений, бо може вносити скарги до судів, а за кожду провину... мусить дідич 2, 3 і 5 разів стілько винадгородити мужика а друге тілько урядови яко кару.. Причиною убожества і застою стану рільничого не є отже данина виконувана в натурі кількодневою роботизною від родини...

„Помимо нарікання на убожество мужиків в нашій провінції, помимо пересадних жалів над їіх нуждою як лиш в родині нема таких що віддають ся пянству, як нема вогню, граду, виливу води, помору на худобу, крадіжи, то мужик в 5 роках на добрім грунті при здоровлю приходить до якого-такого добробиту; може легко панщину

відробити і податок заплатити, вижививити ся і тепло огорнути ся; сей добробит тріває аж доти, доки не лучить ся в господарстві одна з неминучих елементарних пригод; але за-для занедбаного вихованя, за-для живого вправді але ограниченого понятя промисловости мужик йіх предвидіти не вміє. Аджеж в кліматі підкарпатськім неврожай є що 3 роки, треба отже мати призбиравий запас, паші і збіжя не марнувати коли вродить ся; коли би духовий розвій мужика був більший, то міг би сам побороти нещастя; рільникови більше як кому інчому потрібні господарність, порядок, чистота; скоро сего надбае, то обійде ся без запомоги пана і без стараннoі опіки уряду, котрий его завсігди — і справедливо — уважає яко малолітного.

„Чого ж отже хибує єму? Вихованя. В західній части Галичини повинности численні і висші, паділи грунтові менчі як у східних округах, а однакож мож спостерегти троха більше (?) працьовитости, промисловости і висше (?) образоване у жителів ніж на обширних грунтах на сході заселених Русинами.

„Річ певна, що коли мужик буде вмів собою керувати, коли буде працьовитим, охарним, проворним і розумним господарем, то і при теперішніх відносинах дійде до добробиту; доказують се численні приклади: в Чехах, в Шлезіі, Моравіі. Коло Прерова мужик відробляє по 52 — 104 тяглих днів від грунту, а однакож єго бит є о $^{50}/_{100}$ ліпший від тутешвього. В долішній Австріі навіть коли контракти переміняючі панщинну роботу на оплату в грошех кінчать ся і добровільно не зістануть відновлені, то сторони вертають знов до первісноі панщини; а зваживши, що законодавство завсігди підносить голос за неупрівілейованою клясою, то се може служити яко доказ, що робота є найлекша данина.

„Хибна отже гадка філянтропів, приписуюча злий бит мужика роботі-панщині, котра есть даниною може невигідною але найдешевшою. Тому-то в краях богатих волїють навіть більше платити, аби лиш (панщини) не робити, аби йім щодень йіх власну волю лишити; але волю ту вміють вони старанно ужити Чому ж лиш в краях менче цівілізованих панщина остала ся і є? Тому́, бо простий нарід своєю волею добре покерувати не вміє, бо потребує провідника і учителя (!). В кождій інстітуціі навіть найпростійшій треба доходити мисли філософічноі, — чому ж перший день по неділі належить ся панови? щоби він тоі першоі днини по відпочинку его (мужика) до роботи, так сказати, нагнав (!).

„Мої докази нічого би не становили, коли би питанє так було поставлене, чи мужики мають бути зовсім освободжені і за то нічого не дати, чи мають робити панщину? Певне, що йіх бит поправив би ся і помножив би ся капіталом 138 міліонів. Але питанє стоіть лиш так: чи лекше мужикови данину відробити, чи грішми або збіжем сплатити?

„Ремесло мужика в Галичині таке саме добре, як і в сусідніх краях, не гірше, лиш вимагає чим раз більше порядку, витревалости і працьовитости. А навіть ліпше воно через те, що засадою законодавця є, аби посідач ріпі не міг, в моральнім стислім значіню мисли, ніколи зовсім зубожіти, бо кілько раз потребує, тілько пан повинен єго

без всякого проценту запомогти́, аж поки не прийде до доброго биту; але в виконаню результат не відповідає філянтропійній мисли законодавця. Тому́-то тепер піднесено питанє, чи не увільнити рільника з під опіки, чи не признати єму власність грунтів, котрі він посідає, чи не надати єму отже свободу продавати їх, заставляти, задовжувати, — і принукою виключноі власности привязати єго до посілости, збудити в нім приголомшену працьовитість, поступ. Але при низькім образованю мужика, про вродженій єму охоті до задовженя, при малій проворности було би се завчасно... Ставши властителем продавав би за безцін своі посілости, намножило би ся вандруючих родин без хліба і хати, а грунти набували би всілякі поповичі не-рільники, котрі би лиш процеси робили дідичам.

„Рільника доводить до убожества хороба, але він не сам в родині; жінка, діти, парубок годні то само зробити; робота легка на чистім повітрі, під голим небом; хоть би батько родини і цілий рік хорував, то стратить 300 день, панови завинить 52 або 104, котрі єму пан великодушно (!) опустить з власного інтересу, до чого зрештою після закона єсть обовязаний.

„Мужикови хибує кредиту і вкладових капіталів, котрі до ліпшого господарованя конче потрібні, щоби міг виждати користнійшого торгу на земні плоди; бо хоть має кредит у пана, однакож не дляробленя спекуляціі, лиш для оборони від цілковитоі нужди і голоду, а закон заказує підданому робити більше довгу над 5 злр. Але для отвертого кредиту треба також попереднього морального і господарського образованя, інакше він більше шкодить як помагає, а то тим більше, що тутешній нарід має вроджену охоту до задовжуваня, побільшену через законно позволене (?) невіддаванє. Банкиром мужицьким єсть жид (а панським?)... Лиш той позичає єму на спекуляцію, але мусить брати лихварський процент і тому́ така позичка мало помагає Мужик старає ся віддати єму ретельно для того, бо поти має поважанє в громаді і носить назвиско доброго господаря, поки має кредит у арендаря...

„Помимо того всього мужик навіть в тяжких роках неврожаю і голоду годен панщину відробити; але велике питанє, яким би способом годен був віддати чинш в грошех або осип в збіжю? (Рук. 3643 картка 35 - 39)

„Був чоловік, котрий своіх сучасників о цілий вік випередив, котрого великоі душі ніхто тоді не зрозумів, бо зрозуміти не міг, і котрий для того і на те не був призначений, щоби пережити своі ділá. Перенятий найкрасшими чутями і посвяченем для добра людськости, жив і ділав він для щастя і гаразду своіх народів; з причини однакож, що ділав він відповідно до світла, котрим був перенятий, а не відповідно до потреб своіх сучасників, може жаден з его законів і прав не осягнув наміреноі цілн. З поміж них закон підданьчий для Галичини, утриманий до тепер, носить на собі ціху законодавця перенятого гуманністю, але рівночасно наслідками своіми дає незаперечений доказ, що не був він ані до часу ані до людей приладжений. Чим був давнійше, тим е й тепер (ще й тепер!), бо наш нарід при уділених єму добродійствах зійшов на блудну дорогу (!) і замісць узнати своі обовязки і користу-

вати ся добродійними правами, котрі єго боронять (?) від надужить, нині сам йіх надуживає (?) — а підбурений від часу до часу через так званих покутних писарів і ріжнородних теперішніх опікунів, розгуканий через тих, котрі при добрій волі запізнають своє становиско, став на тімі критичнім ступні, що з угнетеного сам може статись угнетателем і бажаючи з кождою дниною чим раз більше виломати ся з під наложених на него обовязків, може хоть би лиш хвилево добробит нашого рільничого краю наразити на небезпеченьство. Що таке небезпеченьство справді є, се доказує не лишень степень розворушеня сільського народа, але також і той природний інстінкт, котрий в таких случаях кермує звичайно переконанем людей, а інстінкт той помимо всеі переваги суперечних інтересів проявляє ся в однодушнім майже признаню потреби способів, як би грозячому небезпеченьству мож зарадити, в признаню потреби переміни теперішніх відносин. Але як-раз той стан нашого народа, антіпатія піддержувана всякого рода процесами, надужитя виклику ванi надужитями, брак просвіти, брак морального признаня суспільних обовязків, а врешті брак самоі моральности (!), потапаючоі чим раз більше в руйнуючім усьо пянстві, роблять нині кожду реформу такою непевною і критичною в своїіх наслідках, що жаден розум людський не годен йіх ані предвидіти ані обчислити. Може бути, що наші гадки хибні; маємо однакож те переконане, що наш нарід нині до всіх став недовірчивий, окрім хіба тих, що слабим єго сторонам підхлібляють, потакують єго бажаням, а навіть йіх своєю спасенною радою підносять. Привичка є для него ще тими путами, котрі єго вяжуть, а кождий обовязок для него о стільки святий, о скільки єго звичай усвячує. Взяти єму сю ману значить відібрати правам нашим послідню підпору і тим самим захитати і ослабити істнуючий порядок, значить розсміливши маси частковими концесіями латати стару будівлю, котра таким способом до решти підкопана через нас самих, при кождім потрясеню на наші голови завалити ся може...

„Єдине питане, котре обіймає відносини підданого з паном в Галичині, є панщина, котра менче більше до дотації грунтів застосована(?), в декотрих околицях може за тяжка, в декотрих же з причини дуже малоі (?) роботизни в порівнаню до великости посіданого грунту невідповідна. Ся нерівність дотації з повинностями, спосіб йіх відбуваня, неоднаковість інвентарських данин in natura, котрі в кождім майже селі інчі, доказують (?) достаточно (?), що початком усіх сих повинностей була добровільна загода і що вони від незапамятних часів опирають ся на взаімних умовах і угоді (?). Власність грунтів належала отже безперечно до одного (?), котрий уступаючи своє право потребуючим зговорював ся о виднадгородженє відповідно до обставин і можности виторгуваня, — а позаяк роботизна в натурі більше відповідала потребам краю рільничого як інчий який спосіб чиншу, то принято єі майже загально яко підставу всіх договорів. З сего випливає (!) незаперечимий доказ, що грунт єсть власністю пана і що обовязки сполучені з уділенем сего грунту належать ся єму справедливо і правно. Але які би там собі були права перших основателів наших сіл, власність теперішніх посідачів тих сіл основує ся на правнім набутку, а то відповідно

до істнуючих, через суспільність принятих, від уряду санкціонованих законів.

„Недаром живши на світі набрали ми переконаня, що невеликість обовязків чоловіка зовсім задоволеним ще не робить і не заспокоює его бажаня на стільки, щоби не бажав увільнити ся навіть від найлекших обовязків... Зменшене отже теперішніх повинностей або приладжене їїх на яку-небудь хоть би найбільше знижену мірку до дотації грунтів, лишень знищить ману правности права дідича, мужиків наших однакож не лишень не заспокоїть, але не розвязуючи зовсім відносин, котрі для них нині суть тягаром, навіть хвилевого задоволеня не викличе і лишень може вже яко массу до нових жадань осмілити. Регуляція повинностей підданьчих з часів попередніх не може жадним чином послужити яко приклад до наслідуваня, бо вона усувала по части надужитя, — а коли з конечности право власности зачепила, то право се не носило ще тоді тої санкції монаршої, котру іменно через сю санкцію набуло. Врештою таке знижене повинностей не могло би правдоподібно наступити за згодою всіх властителів і задля того не було би вічим інчим як лиш початком нападу на право і власність.

„Панщина... не є для шляхти ані спасенієм ані навіть потребою, бо коли просвіта, промисл і охота до заробкованя до тої міри в краю піднесуть ся, що кождий поодинокий чоловік узнаючи свої обовязки позискає певність зарібку а тим самим можливість сповненя своїх обовязків, то чинш заступаючи роботизну in natura і забезпечуючи властителеви его доходи, увільняє его рівночасно від неприємностей сполучених майже неохибно з ужитком панщини, а робітник наймаючий ся по свойій добрій волі два рази лучший від примусового.

„Коли отже, загалом сказавши, панщина не є спасенієм для шляхти, то в Галичині, особливо в декотрих околицях, при теперішніх обставинах мож би єї прирівнати до тяжкої кари. Мати до діла з народом котрий не має понятя о моральнім обовязку до виконаня своїх повинностей, котрий усіма силами вродженої хитрости старає ся виломати ся від усіх наложених на него обовязків, котрий своїм вродженим успособленєм до лінистза, в-двоє збільшеним відразою до відроблюваня панщини, нівечить усі змаганя до лагідного обходженя з ним і не лишає (дідичеви) окрім власного зруйнованя або надужить інчого виходу — ось вірний образ завидного положеня по крайній мірі одної части дідичів в Галичині. Вам, котрі з інчим народом маєте діло (бесіда звернена до варшавських Поляків), нехай сей образ не здаєть ся прибільшеним. Ви певне не маєте понятя, що чоловік при лагіднім але стараннім догляді за цілий день роботи годен нажати кільканацять снопів або викопати корець бараболі; але ми маємо щоденні приклади того — а коли причиною такої роботи є намова або природне, сістематичне, положеню і інтересови підданих відповідаюче вихованє, то може і ви будете незабавки такі приклади наводити.

„Благословенний, тричі благословенний буде той, хто з сего положеня знайде який вихід, котрий би не був сполучений просто з нашою руїною. Але виходом таким, по крайній мірі тепер, для більшої

части Галичини зачиншоване бути не може. Аджеж ми маємо зачиншованих підданих, аджеж по наших місточках рільники по більшій части замісць відроблюваня панщини оплачують чинші та ще й які чинші! по 3—4 злр. в. в. від кільканацяти а навіть кількадесяти моргів найліпшого грунту. Спитаймож ся властителів таких маєтностей, спитаймо ся урядів завідуючих державними маєтностями, в котрих заведене зачиншоване, який є стан тих чиншівників, яка можливість виконаня заплати? чи тоті чинші були коли плачені в означенім терміні? чи обійшло ся без кількамісячної проволоки, без екзекуції, а навіть кількалітних залеглостей? Можнаж з таким народом, при такій промисловости і охоті заробкованя подумати про зачиншоване? А врешті то би не було розвязанєм, то би було лиш переміною обовязків, ніби-то більше філянтропійною, але при моральнім успособленю нашого рільника, при єго налогах і недбальстві не лиш прикрійшою в своїх наслідках, але в екзекуції без цілковитого зруйнованя неможливою. Бо коли чинш має становити повний дохід дідича, а при тім має бути необхідно конечним средством до веденя наємного господарства, то екзекуція того чиншу мусить бути остра, безпроволочна — отже спродати може зараз таки першого року остатки мужицького майна, а коли не стане остатків, продати єго грунт, зробити єго бурлаком, з господаря зарібником, се є то, що називаємо короткою експедіцією, після гадки декотрих не лиш можливою але зовсім згідною з уліпшенями відповідаючими поступови часу. Але мужики, по крайній мірі в наших околицях, до такого способу уліпшеня зовсім не відносять ся так сімпатично; допитуючи ся нераз гадки світлійших господарів діставав я найчастійше відповідь: „Се не може бути, чоловік не оплатив би ся; а так і чинш би лишив ся, і за підожданє мусів би панщину робити.“ Гадка ся відповідає поглядам більшої части нашого народа і в практиці певне оказалась би правдивою. Питаємо дальше, яким способом чинш той буде можзагально виміряти? чи після великости грунту, чи після високости панщини? В першім случаю піддані, котрі при значних дотаціях малу відробляють панщину (де були такі піддані?), в другім случаю піддані, котрі при малих дотаціях великі мають повинности, були би обложені над справедливість, а в другім случаю навіть над можність Обчислювати-ж для кождої громади з осібна високість чиншу є річ неможлива Врештою чинш в готових грошех не містить в собі тої рівноваги, котру панщина в натурі утримує з такою справедливістю (!); при ній піднесену вартість землі рівноважить рівночасно висша вартість роботи, — при чиншах такої рівноваги нема. За-для того чинші грошеві нерегульовані від часу до часу не можуть бути справедливі, бо вартість грошей в відношеню до землі зміняє ся, а морг грунту, від котрого в нинішніх часах чинш, скажім — 1 злр. міг би бути достаточний, може за кількадесять літ втроє більше буде варт, а вартість теперішнього злр. може о половину або й більше зменшити ся. Ми в нашім краю маємо докази на те, що значили чинші грунтові тоді, коли їх установлювано, а що значать нині, чи мож їх уважати яко справедливу винадгороду за відступлену власність?

„В кінци — незадоволенє сільського народа, котре переміною теперішніх відносин хотіли би ми хоть по части усунути, через такий

спосіб переміни певне би зовсім не зменшило ся. Противно, нині сама привичка робить відроблюванє повинностей зносним; при чиншах сама новина обовязків була би для него прикра. А коли би ще до того прийшла екзекуція і продаж послідніх єго достатків, а се мусіло би наступити, то тоді вже не знеохота але ненависть — не лиш против нас, але й против того, хто екзеквував би залеглости, піднесла би ся до найвисшоі міри і певне не зменшила би ся правністю належитости, бо хто мислить, що робить дармо, той при оплаті чиншу не змінить свого переконаня, а маючи таке переконанє, так як нині робити не хоче, так би завтра чиншів не платив.“ (Рук. Осс. 3645 к. 3—8).

„Коли отже на перший погляд здає ся ділом легким, панщину або фізичну роботу переміните, робочі дни записані в інвентари теперішнім або з 1774 року оцінити, і одержану в той спосіб грошеву суму розділити після урбаріальноі метрики на морги посіданих через мужиків грунтів, так що в такий спосіб село або громада була би зачиншована, то діло се, переведене в цілім краю, зовсім інакше виглядає, коли холодно розважимо єго наслідки.

„З причини, що сплата чиншу була би дуже трудна, а часом навіть неможлива, убожество мужиків було би чим раз більше; вони продавали би що мають, позбували би ся худоби потрібноі для господарства. А праця, котра не приносить користи, не заохочує нікого, але противно, знеохочує, щож доперва праця, котра веде до нужди. Положенє мужика стало би ще сумнійшим, наступив би упадок всього краєвого господарства. Аджеж видимо у східніх округах, в найурожайнійших околицях (на Поділю), на великих двірських обшарах великі масси і запаси збіжа держані в снопах і стиртах, котрі ждуть кілька літ неврожаю або яких надзвичайних пригод, щоби мож йіх продати, і гниють, миші, птахи і всілякі черваки йіх псують, так що в тих могилах половина зерна пропадає. А прецінь дідичі мають і даремного робітника і своі фіри і тягло і машини Еванса до молоченя, великі стодоли і шпіхлірі, щоби збіжє переховати або зужити і на торг покупний відставити, виробляють горілку, пиво, цукор, крохмаль, годують воли, стада овець і уживають всілякого промислу, щоби збіжє з кождого річного врожаю перепродати! Таких накладів, капіталів, позичок банкових кождий поодинокий мужик мати не може... (Рук. 3643 к. 48, 49).

„Панщина відбирає ся поволи в 52 ратах на рік, непізначно, а з чого заплатить мужик чинш, коли через кілька літ не має що продати? А коли роки дешеві, то мусів би богато продати, щоби чинш заспокоіти. А фізична робота лекша; лекші від чиншу, котрий вимагає готових грошей, були би і осипи в збіжу, хоть і вони тяжші як фізична робота. В маєтностях камеральних істнує таке право що до осипів: а) повинен кождий віддати осипи на термін в умовленій якости; б) може також віддавати осипи в ціні торговій, в) або віддавати осипи в ціні пересічній 10-літнього оціненя.

„Коли би приходив термін платити чинш, то жиди, знаючи се, знижували би в часі виплати чиншів ціни збіжа, на чім би мужик не оглядаючий ся наперед, великі мав страти, а то тим більше, що не має ані стодоли ані шпіхліра для переховку збіжа, бо нема місця. А при

осипах мужик не дбаючи про вибір насіня і не охочий давати разом здобуток праці річноі віддавав би збіже найгірше, а з сего виходили би лиш сварки о якість і міру, і навіть товар достав лений на торги збіжеві став би гірший.

„Є й тепер в декотрих маєтностях чинші і осипи, хоть на менчу скалю, але у них завсігди є недобори. А панщина нігде не залігає, хіба лиш в таких селах, де по над міру велика, отже й не може бути виконана. Загалом сказавши мужик всюди панщину надробляє (робить єі більше як належить ся), а за надвижку дістає по скінченім році заплату (?), котру обертає на сплату податку. Се доказує, що панщина що до виконаня є найлекшою данниною, і рідко буває, щоби уряди давали військову поміч до виекзеквованя панщини. (Рук. 3643, к. 51).

„Коли ж би хто хотів робити у себе поодинокі загоди, то повинен би дістати позволенє, щоби за підставу служили послідні три роки відробленої панщини. Але ледви аби мужики, котрі заперечують навіть інвентарські повинности, хотіли на се пристати, а законодавство шануючи набуті права з засади високої справедливости приказати йім сего не може. Сим доказано, що запутаність предмету і непевність власности не позволяє робити всюди одностайного права о переміні відносин. Роботу фізичну повернув назад цісар Леопольд II., а цісар Франц I. кілька раз єі потвердив; і справді, лекше тутешному мужикови відробити руками, котрі має, установлене стало число днів на місяць, як оплачувати ся грішми, котрих не має, або збіжем, котрого врожай кождого року не однакий... (Рук. 3643 к. 45).

„Правда, що загода на зерно (осипи) або на гроші більше догодить свободі чоловіка, і тому німецькі і чеські кольоністи лиш на такі загоди пристають. Як би наступило освободженє мужика, то він сходив би ся з дідичем лиш раз на рік при обрахунку віддаючи єму угоджену належитість, коли тимчасом теперішня панщина піддає мужика чужій волі і розказам. В Галичині мужик не може своім майном так роспорядити як мужики де інде; коли хоче свій грунт заставити, позичити більше як 5 злр., своє збіже або тягло продати, а навіть трунки брати на кредит, то на все те мусить просити дозволу у дідича. Але заостреня сі завів закон тому, бо в образованю мужика не видить відповідної запоруки для єго добробиту. А цівілізація не поступає і не числить на літа, але на поколіня... Коли людність в нашім краю побільшить ся відповідно, до чого потреба часу і терпливости, тоді буде час робити нові загоди. А так як тепер справи стоять, то мужики нічо би не скористали, а ціла суспільність стратила би!“ (Рук. 3643 к. 49, 50).

Яким же способом зарадити лихови? Відповідь на се питанє ділить Цегнер на дві части: на упорядкованє відносин мужицько-панських на тепер, і на цілковите розвязанє підданьчих відносин в Галичині потому. Що до упорядкованя теперішніх відносин, то після єго гадки „більше убезпеченє правної власности і стислійше означенє обовязків одноі і другоі сторони може зупинити надужитя з одного і другого боку і теперішні відносини не лиш злагодити, але навіть в богато зглядах зробити йіх зносними...

„Обовязки дідича означені законами; зрештою — каже він — о тім яко сторона судити не можемо. Щож тичить ся близшого означеня обовязків підданого, то думаємо, що загальний законний приказ пильної і порядної роботи не є для нашого народа достаточний і є може найбільшою причиною всіх скарг і практикованих обосторонніх надужить.

„Ніхто не заперечить, — каже Цетнер дальше — що скарги підданих о побитє і ріжного рода надужитя збільшили ся доперва від недавна в незвичайний спосіб, т. зн. від часу, коли мужики, обізнані з прислугуючими йім правами, почали виломлювати ся від роботи на міру, майже загально в Галичині від найдавнійших часів практикованої.

„Не входимо в те, чи така міра була справедлива і до сил чоловіка стисло приладжена, не йде тут о задержанє давнього звичаю, але о виказанє конечности, що означенє з найстислійшою справедлівостю в найнизшім степени відміреної одноденвої роботи є конечною потребою, коли хочемо усунути надужитя з одного і другого боку...

„Сам уряд, здаєть ся, узнавав сю потребу, коли відай в 1821 р. збирав всі в краю істнуючі звичаі що до роботи на міру; отже середня цифра сих в краю практикованих мір або яке небудь справедливе означенє є єдиним способом, щоби усунути надужитя обох сторін і положити конець... лінивству(!).. Заявляємо з переконанєм, що чи то з чужоі намови всіляких теперішніх опікунів, чи з власного природного вирахуваня уся діяльність єго (т. з. мужика) зводить ся до пассівного опору т. з. він хоче виконати своі повинности, але так, щоби те виконанє не принесло властителеви ніякоі користи. Звідси походить єго відраза до якоі небудь хоть би найсправедливійшоі роботи на міру, звідси лінивство, звідси недбальство в виконаню наказаноі роботи, звідси скарги о угнетеня при роботі,... а коли лихови не зарадить ся як слід з самого початку, то воно певне розширить ся а навіть загально прийме ся. Чуємо вправді перехвалки, що по знесеню роботи на міру декотрі дідичі, як кажуть, „при добрім допильнованю“ лішше виходять — розуміємо, що значить таке добре допильнованє і не завидуючи поступови показуємо на будущину. Недалекий, здаєть ся, той час, коли такий спосіб доброго допильнованя скінчить ся. Окритий погордою ображеноі людськости коли не згине під впливом закона, то згине під впливом опініі публичноі, котра чим раз більше против него виступає, а врешті надійде може час, (що вже зрештою і тепер буває), що робітник за добре допильнованє наставника самого наставника допильнує, а тоді який спосіб ратунку? А може як раз тоді перемяне час, коли мож було лихо в зароді придавити“...

„Конечна річ отже, каже граф, щоби уряд визначив мінімум денноі роботи і щоби означив, кілько мужик на днину має виорати, викосити, вижати і т. д.

„Другим питанєм упорядкованя теперішніх відносин підданьчих в Галичині“ — каже він далі — „є розвязанє самого підданьства, котре в певній мірі de jure et de facto в Галичині ще істнує, т. з. не лиш знесенє самоі панщини in natura, але цілковите зірванє всіх звя-

зків особистих, котрі підданого звязують з дідичем. Але крок такий „по крайній мірі хвилево на розворушену людність нашу для неі самоі мати може шкідливий вплив“. — У нас таке зірване по части вже тепер є, а іменно віддаленє підданого з грунту, Grund-Abstiftung; але підданий мусить на своє місце дати інчого придатного мужика, а для дідича воно звязане з такою массою формальностей, що фактичне віддаленє мужика з грунту майже неможливе“ (Рук. 3645 картка 8 – 12). А тимчасом, „коли мужик запозичить ся, то легко тратить надію, роспука доводить єго до пянства, ріллі не засіває, помимо запомоги покидає грунт і іде жидам воду носити, а се є надужитє, бо закон каже єго присилувати до працьовитости, а пан обовязаний обсіяти єму рілю і не позволити еі покидати. Помимо того пустих грунтів є ще в Галичині богато, особливо у східніх округах, а поки в краю є пустки, поти грунти не мають жадноі дійсноі вартости і нема що навіть думати о якій інчій сістемі Інтерес каже властителеви пусті грунти осаджувати мужиками, засівати, давати запомоги в дереві, в худобі, в грошех, бо інакше пустки лежатимуть облогом і жадного не дають доходу. — Але звідки небогатий дідич має взяти стілько капіталу? Дідичеви розходить ся о інвентарські повинности, бо пусток не вільно втягати до панських ланів; грунт мужицький мусить остатись завсігди мужицьким і ніколи до дідича належати не може.. Де пан немаючий і запомагати не може, приміром в Рикові в Золочівськім і в богато інчих селах,.. там не давав через кілька років запомоги, і майже ціле село пусте... Де грунти злі, інвентарські належитости (панщина) високі, положенє некорисне, податки відповідно більші, там більше пусток; є села майже зовсім пусті, приміром Зарубинці, Іваськова в Тернопільськім*). Так діє ся в округах, де людність мала, в Чортківщині і Тернопільщині, котрих людність до людности в окрузі Вадовицькім має ся як 2: 3. З таких сіл мужики тікають, бо не годні виконати повинностей; іде він з жінкою і дітьми до інчого дідича, котрий також має пустки, але старає ся людей до себе приманювати, щоби йіх осадити, хоч се законом заборонено (з 5. дек. 1785 і 30. дек. 1814 §. 14)... Закон сей в теперішніх часах непотрібний і треба би просити, щоби єго знести, і щоби кождому було вільно іти куди хоче, як лиш сповнить свій обовязок військовий .. Таким способом ограничило би ся по части преґравацийні процеси, пустки мож би скорше осадити, а прибуваючим кольоністам давали би дідичі лекші услівя...“ (Рук. 3643 картка 39—40).

Всі отже законні формальности, котрі переселенє мужиків спинять, треба усунути; нехай мужик покидає грунт коли схоче, але най і пан має право прогнати єго з грунту, коли схоче (винадгороджуючи себе всею власністю, котру підданий лишає на грунті). Се довело би з одного боку до „стислійшого виконаня обовязків“, з другого положило би конець надужитям...

---

*) Чужою рукою дописано на боці: „Знаю се село; грунти подільські — але послідній дідич по над міру острий — в непоміркованій злости — порозганяв“.

Щож тичить ся дійсного цілковитого розвязаня теперішніх відносин підданьчих в Галичині, то „жадне навіть з найвисшою докладністю сполучене обчислене ані наслідків такоі переміни не обійме, ані не предвидить, який вплив вона би мала на добробит нашого краю яко краю рільничого. Кожду-ж раптову перемiну т. з. таку, котра би теперішні відносини в цілім краю нараз перемінила, уважаємо яко невідповідаючу ані потребам краю ані ступневи цівілізаціі і морального образованя простого народа, яко шкідливу, котра би по крайній мірі в початках зруйнувала єдине богацтво нашого краю: — рільництво. До кождоі навіть найспасеннійшоі переміни повинен чоловік постепенно бути підготовлений.. А чи більша частина нашого народа без підготовленя була би спосібна приняти і спожиткувати яку небудь цілковиту переміну відносин краєвих, то се питанє мусить заперечити кождий той, хто край наш пізнав не з вікна а нарід наш не при зеленім столику".

Коли з одного боку цілковите розвязанє підданьства було би після гадки автора шкідливе, то з другого боку і часткові поправки не вистарчать, коли хочемо „довести нарід до красщоі будущини і в нім самім сотворити правдиве ядро народа, відповідаюче свому покликаню.. Треба єму конче показати ціль, щоби стремівши до неі переняв ся гей би новим житєм і воскрес з моральноі задеревілости. Тою цілею для нашого народа повинна бути самостійність і можність освободженя від усіх наложених на него обовязків, яко надгорода єго пильности і праці, законом єму забезпечена; тому-то... сподіваємо ся необчислимих наслідків тоді, коли єго потрафимо поставити на тім степени, що почне до визначеноі цілu стреміти і питомими силами о позисканє самостійности добивати ся". (Рук. 3645, картка 12).

Але яким способом довести нарід до тоі пожаданоі красшоі будущини? Як перевести ту самостійність і освобожденє від усіх наложених на него обовязків?

Один спосіб такого освободженя мав автор перед очима, коли писав свою розправу: се було знесенє панщини в пруськім королівстві, а спеціально в великім князівстві Познаньскім. Але сей спосіб показав ся єму невідповідним і непрактичним. Там замісць сплати діставав дідич по попередно переведеній коммасаціі грунтів відповідну частину мужицького грунту.

Коли би від мужицького грунту відділити дідичеви частину відповідаючу вартости панщини так як в Познанщині, то які би се наслідки могло мати в Галичині? — питає автор і каже: „Заможний мужик 30—40 морговий, діставши на вільну і необграничену власність лиш частину посіданого за часів панщини грунту відправив би лишнього наймита, продав би лишню пару коней, міг би однакож ґаздувати далі. Але що дідич зробив би с тим приданим єму полем, хоть би навіть таку переміну попередила регуляція грунтів так як в великім кн. Познаньскім? Чи не міг би приймити на службу того самого наймита, котрого мужик відправив, купити тих пару коней, котрі мужик продав?

„Парубок, хоть служить у господаря, є платним єго товаришем, другом, часто зятьом, завсігди так гей би членом родини; господар єго

доглядає в хоробі, лагідно напоминає, він робить разом з господарем, охотно і добре. Коли би пан приймив 65 парубків, то як їих удержати? як від сварок, нудів, суперечок устерегти ся? За богато догляду, за мало розривки дало би гіршого робітника, а навіть моральність на селі через те би стратила. Що в теоріі видає ся не дуже трудним, має в практиці непоборимі перешкоди... Возьмім приклад з Підкаменя (маєтности автора). Там є 65 господарів, котрі відробляють по 124 днів, а два рази тілько, що відробляють половину, або 4 рази тілько таких, що роблять четвертину; маючи 40, 20, 10 моргів поля і сіножати роблять 8200 днів, мають 2600 моргів поля. Відступлена з того панови земля винесла би 866 моргів поля, котрі дочислені до 650 моргів землі домінікальноі дали би просторонь 1516 моргів без жадноі панщини, так що ся земля по більшій части мусіла би остатись неужитком, обернена хіба лиш на ліс або на пасовиско. В східніх округах, в давній Червоній Руси рільниче господарство дворів значно би упало.

Мужик без $^1|_3$ части грунту і без наймита легко би обійшов ся, але продукт фабрики рільничоі підніс би ся по над міру, рільничий край перестав би ним бути, не був би ані рільничим ані промисловим, зубожів би зовсім... виживлене цілоі людности осталось би в руках кляси жителів найменче дбалоі, неповоротливоі, необразованоі, — упали би розвиваючі ся господарства, непотрібні би стали всілякі стодоли і економічні будинки; промисл мусів би звернути ся на годівлю худоби, коней, овець; лани перемінились би на пасовиска; властителі на наєм щоденних робітників і ремісників, на управу своіх обшарів потребували би дуже значних накладів, на котрі банк даючий на $^1|_5$ (?) вартости маєтностей не вистарчив би листів заставних; в східніх округах менче заселених навіть тепер брак робітника, наєм трудний, парубків дістати тяжко, а відома єсть відраза мужика до найму; такі господарства більше би коштували і жадного би проценту не несли, о чім і тепер мож довідати ся у попів руських і почт-майстрів, котрі управляють грунти, а не маючи панщини, жадного доходу з такого господарства не мають. Дідичі понеслѝ би тяжкі страти, торговля експортова зовсім би устала, бо лиш двори достарчають збіжа в придатній якости, котре на далекі торги може бути сплавлюване; властителі великих просторонеи землі не мали би, як було тому 20 літ, чим податки заплатити;... напливу кольоністів, котрі би набували землю, не було би задля великого віддаленя, а мужики тепер занадто бідні, щоби замісць роботи могли бути очиншовані або інчими данинами обложені, — бракує йім інвентарів, доброі робучоі худоби, запасів збіжа до засівів, потрібних будинків господарських, щоби могли обійти ся без привичноі запомоги і необхідноі протекціі дворá. — Грунти обширні в мало заселених східніх округах не мають дійсноі вартости, що доказують численні пусті осади; майже в кождім селі є $5^0|_0$ пусток (опущених господарств мужицьких), котрі домініі або самі уживають або лишають облогом, коли гірші; помимо урядового заказу всюди лишає ся що найменче $^1|_3$ часть землі облогом, отже на 5,780.629 моргів ріллі в цілій Галичині є що року 1,926.843 моргів неуправлених, що доказує, що людности є за мало і всіх грунтів не мож обсіяти. А прецінь до ремесéл, котрих

в краю нема, жаден робітник не відриває ся. Дідичі там можуть робити поодинокі загоди з підданими, де людність достаточна*)...

„Коли би може положенє декотрих господарів в селі, господарних, не-пяниць, працьовитих і заможних, через нові загоди стало ліпшим, то за то бідний остав би ся без помочи, без надії і з часом запозичував би ся у богатшого, і за то робив би єму без міри тілько, кілько би він від него зажадав,**) і таким способом виробив би ся середній стан мужиків богатих, у котрих робили би біднійші. Сі випродали би в короткім часі свої грунти за півдармо і стали би бурлаками, дідами, *слугами* — *а посілости мужицькі скуповували би поповичі*, *мандатори*, *кольоністи* і теперішний стан мужиків попав би в крайню і неминучу нужду. Тепер же він своєї посілости ані продати ані задовжити не може, бо закон не позволяє, і коли би лиш домінії всі теперішні закони о запомогах підданих виконували і йіх не обходили, то положенє єго мусіло би піднести ся. Не можемо нарікати на справедливі приписи закона; видавані часто патенти мають на ціли воскресити конкуренцію, *завести і піднести добробит*, — *хтож тому винен, що* домінії не виконують законів але йіх обходять?“ (Рук. 3643 картка 57—61).

Коли отже після гадки автора пруський спосіб знесеня панщини не дав би перевести ся в Галичині, то як же стояло би діло з викупном панщини?

„Щоби перевести викупно панщини через випущенє листів заставних, — каже він — треба би установити і оцінити окремо вартість грунту, при чім яко провідник може послужити обчислений урбаріальний дохід; на вартости грунтів забезпечити вартість паперів і видати стілько листів, кілько є на грунтах наложеної роботи враз з амортізацією. Аке коли подумаємо, що річна урбаріальна оцінка виносить більше як 5 міліонів, отже капітал листів заставних виносив би майже 138 міліонів, то побачимо, що за-для такої незвичайно великої суми кожда переміна була би трудна і не дала би перевести ся.

Возьмім для прикладу найбільше мужицьке господарство 30—40 моргове, з котрого законом дозволена панщина виносить 3 дни... Лишаючи малі данини, котрі в Галичині і так невелику рубрику становлять, а то: осипи, кури, яйця, прядиво, десятину з пчіл, так як є, а амортізуючи лиш саму панщину робочу, і приймаючи, що відроблюване тридневої панщини коштує мужика на рік 43 злр. 48 кр. м. к. (?) або один день тяглий 21 кр. (?), один день піший 2½ ґарців жита (?), то побачимо, що на однім моргу лежить панщини в вартости 1 злр. 6 кр. на рік (?), котра в Познанщині є три рази (?) більша (3 злр. 18 кр.?). Коли би морг поля цінити на 50 злр., то мужик посідаючий 40 моргів посідав би 2000 злр. По відтрученю панщини дають 40 моргів

*) На боці дописано чужою рукою оловцем: „і не зле вийти на них“.

**) На боці дописано чужою рукою оловцем: „Така сама користь була би і для пана, що уживаючи біднійших може легко постарати ся о робітника а навіть досвід учить, що такий охотнійший до роботи і пильнійший робітник воліє наймати ся у чужого пана, що взаімно діє ся“.

мужикови 60 злр. чистого доходу (?), отже грунти мужицькі по відтрученю панщини, податків і коштів культури дають мужикови 3°|₀ чистого доходу(?). Положім вартість 40-моргового грунту ще менчу, а іменно 1500 злр., а належитість пана положім замість 43 злр. о 20°|₀ менчу т. з. 33 злр., то капіталізуючи по 4°|₀ винесе капітал належний панови від 40-моргового господарства суму 660 злр...

„Але у нас тяжко би продати кому 40 моргів поля за 1500 злр., бо видимо, що мужики у нас покидають грунти задоволяючи ся відступним 15—20 злр., — вартість посілости мужицької єсть отже в нашім краю до тепер лиш ідеальною, поки пустих земель (покинутих господарств) є пропорціонально як 1: 20. Однакож треба ціну і вартість ґрунту стало означити, бо вартість єго є єдиною гіпотекою паперів. Мож би на приклад на 40 моргів видати паперів з примусовим курсом на 660 злр., котрі би виплатили ся в 46 роках. Коли би виплата в 46 роках була для мужика за скора і за тяжка, то мож би еі і на більше літ розложити, але стопа процентова мусіла би бути принята на 4°|₀, бо єсть загалом принято ¹|₂°/₀ на амортізацію, хоть в купні-продажи маєтностей доходи з панщини обчислені на 5°|₀. Ціна поля і ціна наложеної на него панщини мусіла би бути відповідно обчислена в кождім окрузі, в кождій власности, відповідно до більшого віддаленя від міст і доріг комунікаційних, зелізної дороги, почти, рік...

„Видані папери мали би вартість 30°|₀ або ¹|₃ землі, отже в порівнаню з листами заставними були би як ¹|₅ до ¹|₃, з тою увагою, що листи заставні загіпотековані на вартости реальній по відтрученю всіх можливих тягарів, а листи сільські на вартости ідеальній і моргах землі, котрі однакож колись матимуть реальну вартість. Але ми виділи, як від р. 1831 мужикам тяжко приходило платити текучі податки, а сплата тих листів була би певне півтора раза більша як теперішній податок.

„Уряд повинен би може увільнити панів від прикрого для них стяганя і одвічальности за податки, відобрати йім юрісдікцію і обсадити доміниі своіми урядниками, котрі би і податки і сплати з листів сільських стягали. Улекшенє се міг би уряд так як в Прусії скапіталізувати і від належитости припадаючої панам від мужиків потрутити, з тим однакож застереженєм, щоби виплата капіталу і текучих процентів за панщину не могла виносити менче як тепер...

„Курс листів мусів би бути примусовий, т. з. щоби йіх дідичі конче брали, і так само аби йіх громади при заплаті наємноі роботи яко курсуючу монету приймали. А щоби тим більше забезпечити сплату процентів з амортізацією листів через громади, не могли би листи видавати ся на поодиноких ґаздів, лиш були би обчислені поодиноко, а ціла громада in solidum виплачували би проценти; сума була би обчислена з інвентаря села, і від того оплачував би ся процент і капітал.

„Цілою ж підставою сего проєкту є, щоби громади годили ся добровільно з дідичами о сплату. А зваживши, що при теперішнім складі річей, образованя і господарства мужицького сплата грішми є неможлива, то сплата робилась би силою особистою, при чім розуміє ся, що властитель заключаючи угоду приймав би лиш роботу на міру.

„Завсігди однакож скількість паперів на біржі побільшила б ся так, що була би більшою як сума циркулюючих грошей, і через те і самі папері низько би стояли і знижували би курс інчих паперів публичних. — Завсігди доперва по відтрученю загіпотекованих довгів мож би решту паперів віддати панови, котрий в приватних маєтностях міг би ними після волі роспорядити, а в духовних, міських і камеральних мусіли би бути скапіталізовані або в депозитах зложені. Купонами або процентами виплачували би мужиків працюючих на ганськім домінікаті, так що вони заступали би місце знаків і квітів панщинних.

„Правда, що пан за 46 літ стратив би цілий капітал панщини, бо мужики за процент з амортізацією мусіли би відробляти відповідне число днів і таким способом за 46 літ більшоі і напруженоі праці сплатили би капітал і процент, панщина сплатилась би панщиною, з задоволенєм може обох сторін...

„Але хто би сі листи купував?

„Коли би уряд ручив за вартість листів сільських приймаючи йіх al pari в своіх касах за податки, то тоді мали би вони курс усталений, — але щож би він робив з тими листами, не маючи до виплати лиш робітників при дорогах публичних? Зібрала би ся отже в касі велика а з часом уся сума тих листів, а з тоі причини діло се не дало би перевести ся.

„Щоби не робити надзвичайноі маси таких листів, робили би ся викупна лиш в 5% на рік; таким способом було би 20 літ помножування, а других 20 літ зменшеня паперів, а в 66 роках папери зовсім викупили би ся і перестали би істнувати. — Тут заходило би однакож питанє, якоі би то панщини було викупно? Чи тоі з інвентарів 1772 до 1775 року? чи тоі, котру піддані без супротивленя відробляли через послідні 3 літа?

„Мужик за свою роботу дістав би листів чи у власного пана, чи у почтмайстра, чи у священника, чи у сусідного дідича, чи у жида. Тим отворила би ся конкуренція, котра би утворила властиві ціни робучоі днини. Сі листи набував би він, де би міг; або робивши за готові гроші набував би купони процентові. Тим би мож оминути заміти підношені справедливо против зачиншованю на гроші або против осипів, мож би також оминути страх перед браком найму потрібного на лани двірські робітника, перед наглим підвисшенєм цін на плоди рільничі, навіть перед браком доброго і чистого зерна на міських торгах, перед небезпеченьством, щоби з 5,780.629 моргів орного поля в Галичині третя часть, належна до панів, не осталась облогом.

„Бравши яко максімум тридневну панщину в краю мужик мав би віддати на квартал 9 злр. $52\frac{1}{2}$ кр. знаками або купонами від листів сільських.... відробив би в 90 днях 39 днів тягло, отже на квартал о 3 дни більше як до тепер; сплачував би процент і капітал панщини; о ціни лишає ся сторонам зовсім довільна угода. Обчисленє се зроблене після найбільшоі законно дозволеноі і істнуючоі панщини; де робота менча, там сплата лекша і менча.

„До добродійства угоди були би лиш тоті мужики допущені, котрі тепер роблять найменче 52 день на рік. Ті ж, котрі мають менчі

повинности, признані законом яко чиншівники, мусіли би лишити ся при давнім способі (т. з. при панщині.*).

„Такою сістемою привчив би ся мужик до працьовитости і найму... До кінця століття сплачена би була панщина всім панам. Правда, процент з капіталом відданий би був по найбільшій части роботою, але якою роботою? вольною, котрої ціну становила би конкуренція і потреба, котра би не була роботою на перегін, але роботою накладною і на міру..

---

*) Сей проект носить дату 1845. Троха інакший був проект Цетнера з 1842 року. Тоді він для викупна панщини проєктував заснованє окремого товариства кредитового, котре би мужикам давало позичку на $^1|_3$ — $^3|_4$ вартости грунту т. є. суму, за котру викупно фактично наступило. Бракуючу до викупна частину мали би громади доплатити з власних фондів, а крім того виказати би мали перед висланою в тій цілі комісією, що викуплені грунтові ґазди спосібні до веденя порядного господарства Товариство давало би позичку не поодиноким ґаздам, але цілій громаді in solidum, котра затягнений довг на спосіб давнійших податків грунтових розкладала би під доглядом циркулярних урядів на поодиноких ґаздів. — Коли би мужики западаючої рати не хотіли сплачувати готівкою, то Товариство виплачувалоби за них $^1|_3$ або $^1|_2$ припадаючої дідичови титулом викупна суми, а решту мужики відробляли би панщиною in natura. Н. пр. дідичеви належало би ся 30 000 злр.; з тої суми виплатило би єму товариство 20.000, а 10.000 мали би мужики відробити панщиною. А коли би мужики хотіли увільнити ся також від сплати рат товариству, то дідич бере на себе обовязок сеї сплати, а товариство на сполучену гіпотеку дідича і громади виплачує дідичеви цілу суму викупна, дідич сплачує товариству рати, а громада до високости рати відробляє дідичеви панщиною in natura аж до цілковитої сплати капіталу. Дідич може зрештою навіть не питаючи ся громади зажадати від товариства виплаченя цілої суми викупна, приняти на себе сплату рат, а мужики через цілий час сплати тих рат відробляли би йїх дідичеви in natura, могли би однакож увільнитись від панщини приймаючи сплату рат на себе.

Детаксація грунтів в цїли установленя суми викупна переведена би мала бути через окрему комісію установлену через уряд циркулярний є поміж найдостовірнійших обивателів циркулу (отже дідичів), котра би циркул поділила на округи і відповідно до якости землі і до наложених на поодинокі грунти повинностей означила для кождого округа вартість одного морга. Се оцінене мало би послужити яко підстава до будущої добровільної угоди, по за котру жадній стороні не вільно би переступити. — Коли наступить добровільна угода, то уряд єї затверджує і на викупно позволяє. Коли ні, то обі сторони предкладають незагоджену діфференцію під рішене уряду краєвого, котрий, роздививши ся в цінах, в подібних відносинах де інде практикованих, запитавши в тій справі. Виділ Становий, дірекцію товариства або зібрані Стани і опираючи своє рішене на справозданю сих корпорацій, вирівнає зайшовшу діфференцію і предложить цілу справу до ревізії і затвердженя найвисшій інстанції

При детаксації грунтів послугувати ся належить інвентарем повинностей підданьчих, звернути увагу на право громад до вільного врубу в ліси панські, котре з викупном устає, на якість землі, фассії доходів грунтових і після того оцінювати один морг. Уряд циркулярний детаксацію або затверджує, або коли ні, то предкладає єї урядови краєвому, котрий поступити має як повисше. Детаксація має бути переведена раз на завсігди..

Се би після гадки автора був єдиний спосіб виходу, коли при якій небудь переміні теперішних відносин не хочемо велику чатть дідичів в Галичині довести до повного упадку і руїни. (Рук. 3645, картка 14—18)

„Житє народів не мож мірити коротким житєм нашим; ми любимо виконанє проєктів важних прискорювати щоби собі самому задержати усю славу дорешеного діла, не зважаючи, які наслідки з тих наглих ділань можуть в будущім сплинути на загал. Добра воля і змаганя цісаря Йосифа II. дали нам приклад того, — через свою наглість скорі єго реформи не принесли нічого доброго.

„З усіх тих угод або сістем найвідповіднійшим може, а певне найсправедливійшим було викупно панщини через сплату. Сплатою є власність пошанована, а безпеченьство власности є єдиною запорукою свободи і щастя в суспільнім порядку. Не варт би старати ся о власність, скоро би властитель не був єї виключним паном, свобідним в єї ужиткованю після своєї волі, — а хто би мав право ограничувати свобідне єї ужиткованє, мав би також право єї відобрати. А уряд праведний і справедливий не має на гадці силувати властителя землі до нічого більше як лиш до додержаня умов, стверджених давнім уживанєм, або нових, які би могли добровільно завершити ся між ним а мужиком.

„Однакож для обох сторін найкориствійше було би лишити ся при теперішніх відносинах, стверджених довголітнім досвідом і не розпочинати новостей, котрі обом сторонам не обіцюють очевидних і справдішніх користей. Сільські листи заставні і постепенне викупно не нарушило би загального краєвого господарства. Але щож би стало ся з маєтностями і властителями і без того по більшій части немаючими, коли би сільський нарід виплатив ся поволи а ніхто би через той час капіталу не зложив? Властителі зубожіли би, підупала би торговля збіжем, котра єсть торговля краю бідного, бо всі богаті краї виробляють і старають ся продукувати інчі плоди, а збіжє купують у країв біднійших. Що ж би стало ся з урбаріальним податком, котрий виносить 572.285 злр.? Сей мусів би бути знесений або до грунтового податку доданий...

„Тут насуває ся гадка, що панщина устає в міру цівілізації, але завсігди постепенно з заходу на схід. Так у Франції і Англії з неї не лишило ся ані сліду, а мужик є там більшим або менчим посідачем або арендатором; відносини сі сягають аж по Швейцарію і Рен. В Німеччині тут і там видко остатки феодалізму а навіть панщини; в Саксонії, в Баварії панщина викуплена загόдами, чинші, данини, служебности знесені. В Данії, Австрії всюди роботи особисті, але обчислені, усталені, невідмінні, без підданства. Панщина лекша в західній половині монархії, тяжша в східній, як в Галичині, Угорщині. В Царстві польськім повинности тяжші як в Галичині; там мужикам признана особиста свобода, але наслідство усіх грунтів признане панам; в Россії підданьство повне (Leibeigenschaft) скасоване у нас ще 1782 року, 62 літ тóму... Цівілізація доказує, звідки прийшла панщина: вона була всюди законодавством кольонізації..., прийшла з заходу так само як інчі ідеї і досвіди, як садженє бараболі, робленє горілки, сіянє конюшини, ріпаків, як трипольне, семипольне, врешті стаєнне господарство і зелізні дороги.

„Тепер вік промисловий або період активного діланя усіх духових сил в ціли піднесеня людськости. Я приняв на себе роботу тяжку,

ліберальними словами боронити неліберальну гадку, обчисленями і досвідами збивати гіпотези—утопії. Знаю, що може нікого не переконаю, бо тяжко стояти в бистрім потоці. Жадні особисті надії ані власний інтерес не кермували мною; я старав ся розвязати сучасне питане; показало ся, що єго трудність о богато переходить мої сили“ (Рук. 3643 картка 78—83).

Послідні слова мусимо взяти в буквальнім йїх значіню; розвязане „сучасного питаня“ справді о богато перейшло сили автора. „Тепер період активного діланя усіх духових сил в цїли піднесеня людськости“, а гін помимо того підняв ся „стояти в бистрім потоці“. Задачі такої цїдоймали ся далеко дужші від него сили, і все ж таки упадали, нема отже що дивувати ся, що упав і він, котрий вже до борби ставав з тим внутрішнім переконанем, що справа, котрої він боронить — пропаща. Сам він признавав, що відносини між шляхтою а мужиками стали незносні, сам він панщину називав „тяжкою карою“ для шляхти і вся єго оборона пануючої сістеми опирала ся лиш на тім, що пануюче лихо все таки менче від будущого, і що наслідки всякої, хоть би найменчої реформи довести мусять до цїлковитої руїни суспільности. Стара се пісня і давно вже переспівана, а в данім разі вона тим менче могла стримати розвиток лагодивших ся реформ, що перед 60 і кілька роками не годна була стримати далеко лагіднійших реформ Йосифових, спеціально єго регуляції мужицьких повинностей в патенті урбаріальнім з 1789 року. Ті самі майже аргументи, котрі наводить гр. Цетнер в своїх доволі хаотичних розвідках против усяких перемін, а спеціально против очиншованя, наводили чеські товариші графа тоді против проєктованої реформ Йосифа II. Лиш завзятя у них було більше, тон полеміки далеко острійший, заперечене потреби всякої реформи далеко більш рішуче; знать сила відпорна у них була більша і більша надія збереженя своїх привілеїв. Чи потрібна така переміна повинностей? чи вона справедлива? чи з політичного боку розумна? питали вони, і очевидно відповідали рішучо, що ні. Навіть коли би признати, казали вони, що ограничене і рівномірнійше розложене панщини могло би бути пожиточне і з економічного становиска спасенне, то помимо того декретація загальної переміни мужицьких повинностей на чинші була би схиблена. Розуміє ся само собою, уже сама переміна яко така. Дідичів вона знищить, а мужикам не принесе великого пожитку, а натомісць зруйнує добробит національний, бо промисловість мужика не збільшить ся і не може збільшити ся в рівній мірі зі стратами дідичів. Страти сі збільшать ся непомірно ще через те, що переміна панщини-роботизни буде сполучена з єї зменшенем, і то без всякого відшкодованя. Ніяка конечна потреба не вимагає такого глубокого потрясеня цїлого державного організму. Неправда навіть і те, що мужикам через пожертвоване дідичів помогло би ся і що вони через те стали би щасливішими. Але поминувши навіть економічну шкідливість регуляції урбаріальних повинностей, то против неї стоять ще важнійші заміти. Хіба ж регуляція мужицьких повинностей, накинена дідичам, не є вломанем в „добре набуті“ права́? Не значило ж би то одним почерком пера зруйнувати в значній мірі право власности,

котре монарх обовязаний свято боронити? Чи ж через те не наступить глубоке потрясене порядку правного і почутя правного в народі? Хіба шляхта не має так само права як мужик жадати, щоби закон боронив еі права власности? Правда і загально се признано, що свобода і власність становлять щастє держав і йіх горожан. Зрозумілим єсть отже і жаль, з яким учені розводять ся над долею мужика, особливо в Чехіі, що він робить коло землі а не має до неі права власности. В тім вони зовсім праві, так як правий і той, хто над першим ліпшим бідаком жалує, що він не має 100.000 маєтку. Але чи ж се справедливо на такій підставі відбирати маєток одному, щоби єго дати другому? Сего питаня „представителі людськости“ собі навіть не завдають. Вони упхали собі в голову — бути за всяку ціну „представителями людськости“, але забувають, що панщина не опирає ся на прівілею монарха, котрий би єго міг відкликати, але є віцплатою за грунт, відданий мужикам до ужитку. В який спосіб дідичі прийшли в посідане земель тепер до них належних, силою чи в спосіб після теперішнього права дозволений, є для справи йіх власности річ зовсім байдужна. Бо які би там були безправні початки теперішнього законного сільського ладу, то все ж таки не треба ані на хвильку забувати, що лад той є тепер кодіфікований. Монарх не може єго отже самовільно знести. А коли се помимо того зробить, то се очевидно не буде нічим інчим, як лиш явним насильством, котрим одному дідичеви велику, другому малу частину єго прав відбере ся. А насильство се мало би як найдальше сягаючі наслідки. Бо воно не лиш би зробило в будущім неможливим кредит реальний і оборот, бо преці нь ніхто не знає, чи то, що при нинішній ректіфікаціі лишить ся, також скорше або пізнійше не буде знесене з тоі яко би причини, що воно для мужика є за великим тягаром; але і давні гіпотечні вірителі дідичів стратять значну часть свого реального забезпеченя, коли противно — нова несправедливість — положене вірителів загіпотекованих на грунтах рустікальних значно би поправило ся коштом дідичів. Річ отже ясна, що регуляція урбаріальних повинностей не лишень з погляду економічного незвичайно шкідлива і не повинна бути допущена, але вона в рівній мірі несправедлива, з політичного боку нерозумна і небезпечна...*)

Така сама до-стоту і цетнерівська аргументація, лишень голос еі не такий самосвідомий, а більше зрезігнований, глухий, як надірвана струна. Та й не против самосвідомого і рішучого монарха підняв гр. Цетнер свій голос. Ні, — сим разом небезпеченство грозило не від центральноі власти, не від якоісь особи навіть, з котрою мож би стати на прю і росправити ся з нею силою логіки або фізичноі переваги. Воно було невловиме, було всюди і не було нігде; виринало з посеред німих і придавлених тяжким ярмом мужицьких мас в формі бунтів або сістематичноі пассівноі оппозиціі на панщині, з посеред кружків світлійшоі інтелігенціі, котра протестувала против практикованоі у дідичів варварськоі сістеми „допильнованя“ мужиків при роботі на панщині —

*) Grünberg, Die Bauernbefreiung I. 339—341 і цітована тамже література.

показувало ся і з поміж краєвих офіціальних сфер в формі стислійшого виконуваня приписів закона, і як вохка осінна мрака продирало ся навіть крізь щілини кастовоі замкнутости до прівілейованоі верстви і родило між нею мальконтенів, котрі невмілою рукою клеіли проєкти ратунку. Яким же способом бороти ся с таким невловимим противником? де єго шукати? чи в курних мужицьких хатах, чи в конспіраторських закутках, чи в канцеляріях бюрократіі, чи між тими шляхетними мальконтентами, що „край наш з вікна, а нарід наш при зеленім столику пізнавали“? Одно лиш було певне, що небезпеченство було, і що воно, як сам Цетнер каже, проявляло ся в загальнім інстінктовім почутю образованих верств, що далі так як до тепер іти не може, що конечною є якась переміна. Але яка? Вже на саму згадку про яку-небудь переміну стинала ся кров у жилах плянтатора-консерватиста, мерещила ся перед застрашеними очима цілковита руіна краю, рільничого господарства, розірванє усіх звязків правних і моральних, котрі вязали суспільність в одну цілість. І побачили застрашені очи з одного боку неокресану, грубу і темну масу мужицьку, без жадних „основ моральности“ і „почутя обовязків“, для котроі єдиним моральним законом до тепер була привичка носити ярмо і робити панщину. Коли якою-небудь, хоть би найдрібнійшою реформою підірвати ту привичку, то що тоді почне отся розворушена маса? Вона — лишивши ся єдиноі підвалини своєі моральности — почне може ставити жаданя, може яких прав домагати та, дрібні улекшеня може прийме яко признанє, що цілий теперішній суспільний лад оснований на несправедливости і зажадає основного переіначеня. А тимчасом панщина — які б там не були єі початки — то кодіфіковане і санкціоноване право панське! Нарушувати сего права не мож!

Та й що би мужики зробили с тою масою вільного часу, коли би не потребували ходити на панщину? Очевидно, — віддавали би ся ще більшому лінивству як до тепер, бо більше як до тепер не продукували б ані би більше не робили. А коли би хотіли наймити ся на роботу, то певно зажадали би по 2 злр. за то, щоби зжати копу збіжя. А навіть коли би справді хотіли шукати якого заробітку, щоби обігнати своі потреби, то дідичі схотіли би йім може платити — менче як до тепер! Зараз би продукти рільничі о 50% подорожіли, продуценти рільничих плодів не могли би витримати конкуренціі на великих торгах заграничних; на край найшло би загальне банкротсво. Бо з другого боку і на дідичів брак панщини мав би незвичайно великий і також незвичайно шкідливий вплив. Не мігши обійти ся без даремноі панщини вони би велику частину своіх орних ланів мусіли лишити перелогом або запустити на ліси або пасовиска, і перестали би сіяти яре жито і ячмінь, одним словом: застановили би велику рільничу продукцію. Грізьба таким аграрним страйком зі сторони великих продуцентів збіжя — се може єдина орігінальна гадка в обох статтях Цетнера, але щоби вона доказувала ясне зрозумінє основ політичноі економіі, на котру він кілька раз покликує ся, того, здаєть ся, не мож сказати.

Бо те, що дух часу ніс на своіх крилах до Галичини, не грозило краєви банкротством, а могло — коли б було раціонально переведено,

стати ся здоровою підвалиною его економічного і суспільного відродженя. За те спосіб, в який воно відбило ся в голові закостенілого в дотеперішнім економічнім ладі автора, був нехибним доказом цілковитого морального банкротства тої суспільноі верстви, до котрої він належав. Той голос — то голос повної безпорадности безнадійно хорого чоловіка, котрий лежить на смертній постели, і котрого все болить, все страшить, котрого найменчий сонішний промінь, найменча струя свіжого повітря переймає смертельною дрожю. І зменшенє мужицьких повинностей его страшило, бо відобрало би дідичам в очах мужиків ману правности панщини; і очиншованє его страшило, бо мужик немав би грошей на заплату чиншів, а екзекуція була би або неможлива або довела би мужика до жебрацької торби; і осипи его страшили, бо мужики давали би найгірше збіжє і з того родились би нові сварки о якість і міру зерна; і знесенє панщини на лад пруський для него нездале, бо дідичі не могли би без даремної роботизни обробити приділених їім частин грунтів мужицьких, а мужиків воно довело би з одного боку до пролетарізації, а з другого боку виробило би між ними середню верству мужиків-богатирів, поповичів, котрі би скуповували від бідніиших грунти і процесували ся з дідичами; а знесенє панщини через відшкодованє в грошех, а властиво через дальшу панщину, ще більшу і тяжшу як дотеперішня, котру мужики мали би відробляти ще через 46—67 літ, і в котрій купони облігацій індемнізаційних заступали би місце давніх значків і квітів панщинних (!), обговорене в такий конфузний і хаотичний спосіб, що автор очевидно хотів его хиба звести ad absurdum. Тай колиб навіть зістало переведене з задоволенем для обох сторін, дідичів і мужиків, то таки і воно его страшило, бо колиб мужики ідемнізацію панщини замісць в грошех відробили панщиною за 66 років, то по тих 66 роках дідичі все таке остались би і без капіталу для веденя наємної господарки і без панщини, і знов — велика продукція рільнича упала би!

І так само безнадійно хорий автор нарікає на всіх і вся. На мужиків нарікає за їіх брак „почутя обовязків", за брак всякої „моральности", за їіх „лінивство", за їіх „пассівну опозіцію" при роботі на панщині. На дідичів за те, що не виконують законів, котрі видав уряд в обороні мужиків і в ціли піднесеня конкуренції і промисловости, але їіх обходять, хоть закони ті добрі, і коли би лиш були належито виконані, то не треба би ніяких реформ, і всьо було би добре. Нарікає і на уряд, а особливо на Йосифа II, що видавав закони в обороні мужиків, ані до людей ані до часу не приладжени, і на духовенство, що не дбає про моральність мужика, але замісць впоювати в молодіж мужицьку основи релігії каже парубкови і дівці перед слюбом через кілька день на себе робити; нарікає врешті і на конспіраторів, котрі з заграниці мужика бунтують, і на тих, котрі мужицьким змаганям потакують і навіть їіх спасенною радою піддержують, і на своіх товаришів-шляхтичів, котрі хотіли би відвернути грозяче небезпеньство а своіми проєктами половичних реформ ще его збільшують.

І крізь той страх, крізь ті критики проєктованих і довершених реформ, крізь ті жалі і нарікання проходить як червона нитка і в одно

проносить ся голос упертого поклонника дотеперішнього панщинного ладу і порядку, котрий на всі предложені ліки і способи поправи відповідає в-одно: Noli me tangere! Не перемінюйте єі, — заостріть єі, бо вона з поміж всього ще найлїпша! Нехай мужикови вільно буде кидати свій грунт, коли схоче, але нехай і дідичеви вільно буде проганяти єго з грунту, коли схоче; заведіть замісць роботи на дни роботу на міру, а тоді і пассівна опозіція мужика устане, коли він буде знав, що після закона мусить на днину тілько а тілько кіп нажати, тілько а тілько кіп змолотити! Побачите, що тоді і теперішний лад буде зносний!

А коли би вже конче заводити якісь переміни, то чи не лучше було би, щоби за підставу чи то очиншованя чи відшкодованя приняти не повинности панщинні записані в інвентарях з 1772 і 1775 року, але — тоту панщину, котру мужики в послідніх 3 роках відробляли без супротивленя? Що ж, коли се не дасть ся перевести, відзиває ся знов голос консерватора. І уряд в своім почутю справедливости на се, здаєть ся, не згодив би ся, — мужики, здаєть ся, не пристали би, бо они не признають навіть інвентаріальних повинностей. Ліпше таки лишити ся при панщині.

XI.

Такі були гадки одного з головних противників проєкту Василевського і знесеня панщини. Може бути, що гадки сі, котрі так безоглядно ішли́ під лад думкам і інтересам пануючої верстви, були би при інчих, вигіднійших для неі обставинах зовсім знівечили змаганя Василевського, котрий хоть був сильний в негатівній, критичній части свого проєкту, за те значно знемагав в позітивній єго стороні. Але історичні обставини були дужші ніж голос консервативної опозіції. Они ж, а не що інше, викликали Красіцкого і Василевського, і они, а не аргументація Василевського, перемогли завзяту і уперту опозіцію.

Вже гр. Красіцкий в своім проєкті завзивав до переведеня єго гадок, щоби показати світови, що несправедливо називають шляхтичів гнобителями народа і найбільшою перешкодою до поправи єго положеня; згадував він про те, що світлійші люде не повинні вдержувати стремліня людськости до дальшого розвитку але противно повинні надати йім такий напрям, щоби спокійно і постепенно далі розвивали ся. Ще виразнійше і не убираючи своіх гадок в загальні фрази висказав се Василевський, котрого не без підстави посуджувано о зносини з революційними кружками. Нагадував він, що знесенє панщини наступити може без участи шляхти або через уряд, котрий би дав відшкодованє але недостаточне, або в дорозі революціі, котра би зовсім жадного відшкодованя не дала, що отже лучше по добрій волі дати мужикам те, що сяк чи так дане йім бути мусить

А треба знати, що в тодішніх часах віра в можливість революціі в ціли відбудованя Польщі була сильна, отже заходила також можливість знесеня панщини, котре після програми Демократичного Товариства польського і єго революційноі пропаганди наступити би мало

зовсім безвідплатно. Віра ся і вплив Демократичного Товариства був на стілько великий, що арістократична партія з своїм „королем“ — претендентом Адамом Чарторийським стратила була майже всяке значінє і вагу. Щоби отже на можливу і лагодившу ся революцію мати хоть який такий вплив і не запропастити зовсім своєі репутації яко патріотично-польськоі партіі, партія кн. Чарторийського старала ся за всяку можливу ціну зблизити ся до партіі демократичноі. Першим кроком до такого зближеня було те, що відбудованє Польщі може наступити лишень через повстанє цілого польського народа. А щоби таке повстанє зробити можливим, аргументувала вона, потреба конче, щоби арістократія в польських землях зробила народови які концессіі і єму добровільно і за умірковним відшкодованєм признала і обіцяла те, що єму на случай побіди демократичноі революції і без того дорогою насильною і без всякого відшкодованя мусіло би бути признаним. Задля того іменно не удавали ся польські революції, що пани з своіх прав і прівілєів нічого не хотіли мужикам попустити, мужики отже, не маючи жадного інтересу в панських революціях, усували ся від участи. Самі пани отже повинні взяти на себе ініціятіву до признаня мужикам вільноі власности посіданих через них грунтів, до знесеня панщини за умірковним відшкодованєм і законною дорогою, отже через сойми, де вони є, повинні зробити відповідні кроки у своіх урядів. Рада ся принята ся між галицькою шляхтою і найшла навіть признанє у Демократичного Товариства, котре єі в своім органі: „Noworocznik demokratyczny“ за рік 1841 казало перепечатати (Sala, op. cit.). Під впливом тих рад повставали по найбільшій части також шляхотськ. проєкти реформаторські, і йім, здаєть ся, приписати належить той факт. що всі вони, а навіть цетнерівські опозіційні відозви, більше або менче обширно застановляли ся над пляном цілковитого викупна панщини. Заскочені революційною пропагандою безвідплатного викупна панщини вони в раді кн. Чарторийського бачили єдиний для своіх інтересів можливий вихід з критичного положеня, в яке ввела йіх революційна пропаганда, говоривша до них в імени патріотизму польського. Не згодити ся на візванє пропаганди, значило в єі очех, а евентуально на сподіваний случай побіди революції і відбудованя польського цар; ства в очех воскресшоі Польщі бути ворогом польського народа - а згодити ся, значило після йіх переконаня — лагодити собі неминучу економічну руіну. З сеі прикроі коллізіі виратувала шляхту рада „короля“ Чарторийського, і позволила йій тим красше вицофати ся зі становиска, на котрім годі було удержити ся, бо не вимагала на тепер, від разу, жадноі фактичноі концессіі, але звертала все діланє на законну дорогу пересправ і переговорів з урядом і соймових дебат. До фактичного переведеня було отже доволі далеко; а тимчасом мож було уживаючи і дальше всі користи доперішнього ладу, діскутувати академічно про всі деталі евентуального викупна і вже тим самим увільнити ся від закиду неприхильности для справи знесеня панщини. А се в даній хвилі була річ найважнійша.

Ми бачими вже, на який лад вела ся чисто-теоритична діскусія. Коли граф Красіцкий справу викупна мужиків від повинностей відкла-

дає до тоі далекоі і невідомоі будущини, коли мужики під патрімоніальною опікою дідичів виховають ся „морально“ на стільки, що будуть могли сплатити йім вартість панщини то цетнерівська критика радила поставити викупно панщини яко той високий ідеал, котрий мужикам треба поставити яко ціль йіх стреміліня, яко заохоту до виконуваня дотеперішніх обовязків, а переведене того ідеалу обставлене було у неі такими трудностями, що ледви чи і за 66 літ мужики були би дочекали ся освободженя від свого тяжкого ярма. Навіть у Василевського справа цілковитого знесеня панщини поставлена була на другий плян і мала переводитись дуже звільна і обережно, щоби, борони Боже, не поразити котрого дідича. З усіх тих проектів видно, що в грунті річи всі вони були обчислені лиш на те, щоби очистити шляхту від закиду, що вона є ворогом народа і що своі кастові прівілеі ставить висше як справу патріотизму і відбудоване колишньоі Польщі. Саміж автори — винявши хіба може Василевського — своіх проектів не брали серіозно і в можливісь йіх переведеня не вірили, — а на кождий спосіб евентуальність сю відсували до такоі далекоі будущини, котра для реального політика зовсім не могла входити в рахунок.

Бо питане стояло не так: чи цілковите знесене панщини — без ріжниці, чи за викупном, чи без викупна — буде могло переведене бути за 20, 46 або 66 літ, але чи воно може бути переведене зараз таки, тепер, в протягу що найбільше кількох. двох або трех літ, бо революційна пропаганда не хотіла, і, з природи річи, не могла так довго ждати. Вона хотіла відбудованя Польщі зараз таки, тепер, і очевидно, опираючи всі надіі на мужику, хотіла і мусіла хотіти цілковитого знесеня панщини зараз таки, тепер А на се також і наведені повисше проекти відповідали: не мож! нарід неприготований до такого радикального перевороту, і шляхта до него не приготована; знесене панщини повело би за собою руіну рільничоі продукціі і цілого краю. Але не лиш то. Відсуваючи за-для того знесене панщини на десятки літ вони тимчасом проектували такі провізоричні, переходові реформи, котрі на око малозначні і невинні, скеровані були до того, щоби того мужика, котрого революційна пропаганда хотіла через таку велику полекшу, як знесене панщини, позискати для своіх плянів, ще більше загорнути в руки дідичів, як до тепер.

Коли отже всі ті проекти облущити з гуманітарноі фразеологіі, обчисленоі на ефект і відсилаючоі мужика з надіями на свободу до дуже гарноі але дуже далекоі будущини, і лишити в них лиш те, що відносило ся до теперішности, то проекти ті уважати мусимо просто яко обчислені на закріплене панщини через відповідні поправки в єі стяганю. Такі вже нещасливі були ті шляхотські руки, що в них і найкрасші гадки і помисли переміняли ся лиш в новий інструмент для підневоленя народа

Від сего закиду не мож увільнити і проект Василевського, котрий, як ми бачили, в своім переведеню був просто неможливий. Але він всеж таки був щирим і отвертим противником панщини. І рішуча опозіція, котру єго гадки найшли 19. серп. 1843 на довірочній нараді шляхотських депутатів станового сойму галицького у гр. Стані-

слава Скарбка, підносила ся не так против очиншованя, як против проекту знесеня панщини. А в тім іменно показує ся нещиріость, а на кождий спосіб неспосібність галицькоі шляхти до рішеня такого далеко сягаючого питаня, яким було в тодішніх часах знесене панщини. Під таким сильним натиском, яким була з одного боку революційна пропаганда, а з другого боку голос кн. Чарторийського, отже під впливом всіх тих сфер, котрі витворювали тодішню патріотичну опінію публичну в землях колишньоі Польщі, вона приневолена була допустити можливість теоретичнеі діскусіі про евентуальне знесене панщини в якімсь далекім, докладно неозначенім часі Але коли проект Василевського поставив перед нею конечність проголосити публично, в офіціальній корпораціі і в офіціальнім характері потребу знесеня панщини вже тепер, то в ній зараз же відозвали ся інстінкти плянтатора і вона заявила свое рішуче veto. Декотрі з поміж опозіціі противились навіть порушеню сеі справи на соймі, а гнів против Василевського був тим більший, що порушити еі конче було треба, а зацитькати еі не мож було, бо революційна пропаганда говорила про неі аж над міру голосно і виразно. Коли би отже про справу порушену через Василевського не заговорено на соймі ані словечком, то се би очевидно було доказом, що галицька шляхта противна навіть згадці на соймі про таку велику справу, котра рішити мала будущину Польщі.

Коли отже виведеє справи панщинноі в формі проектованій через Василевського розбило ся о опозіцію его противників, а замовчаня справи не допускали політичні обставини, то треба було вигадати якусь середню дорогу, якийсь компроміс, котрий, заспокоюючи противників що до можливого небезпеченства, все ж таки послужити міг яко показ якихсь реформаторських замислів в сій справі Усильним змаганям гр. Красіцкого і ще кількох депутатів удало ся винайти такий компроміс, котрий на дальшій нараді слідуючого вечера зістав в формі стилізованого внесеня принятий (Меморандум гр. Красіцкого ut supra, стор. 12).

Якого рода був сей компроміс, показує ся з внесеня, котре Тадей Василевський поставив дня 22. сент. 1843 на засіданю соймовім.

„Зібрані Стани просять Е. Ц. К. Величество, щоби зволив ласкаво позволити на будучім Соймі вибрати з поміж его членів комісію, котра би застановила ся над взаімними відносинами властителів маетностей і мужиків в сім краю, зібрала потрібні відомости і заняла ся уложенем пляну вигіднійшоі для обох сторін регуляціі тих відносин в цїли піднесеня добробиту властителів і мужиків, а тим самим цілого краю. Плян сей має бути в терміні визначенім через Стани при іменованю комісіі підданий під розвагу соймового зібраня“.

Таке внесене очевидно не могло викликати такоі сердитоі опозіціі, як ясне і виразне внесене на знесене панщини. Застановити ся над відносинами дідичів і мужиків, збирати потрібні відомости, щоби мож уложити плян догіднійшоі регуляціі тих відносин не могло вразити навіть найконсерватівнійшого шляхтича, бо до нічого конкретного не

обовязувало і не вимагало отвертого і рішучого заявленя ані за ані против панщини, а навіть виключало знесене панщини, бо мало на цїли лиш вигіднїйшу єї регуляцію, вигіднїйшу не лиш для мужиків, але і для дідичів. А зваживши, що сам сойм вибираючи комісію мав йій визначити термін до виготовленя проєктованого пляну, і що міг визначити термін хоть би й кількалїтнїй, то внесенє се, показуючи з одного боку за-для свого зовсім загального сформулованя охоту шляхти до заведень реформ в як найкрасшім світлі, з другого боку заспокоювало перед несподіваним виведенєм на верх якоі немилоі спеціальноі справи, на котру треба би освідчити ся рішучо без можливости пізнїйшого відвороту, — а ще більше заспокоювало перед тим, що реформи ті могли би скоро бути переведені Комісія мала би бути вибрана за рік; на потверджене єі через уряд треба би пождати також з рік. а потому кілька літ „збираня відомостей“ через комісію! Прекрасно! За той час показало би ся може, чи справдї революційний рух такий сильний, що буде міг побороти три великі держави — а тоди досвід зроблений показав би вже, куди повести ту „вигіднїйшу регуляцію“ мужицько шляхотських відносин, чи наперед чи в зад, чи може обійти ся зовсім без регуляціі, і, як домагав ся гр. Цетнер, лишити все по старому. А на случай побіди революціі шляхта галицька показала би на соймову комісію, яко на живий доказ своєі прихильности до реформи!

Помимо сеі елястичности і двозначности внесенє се найшло однакож все таки противників, котрим навіть воно показало ся по крайній мірі завчасним. На соймовім засіданю виступили против него Александер гр. Цетнер, знайомий нам зі своєі критики проєкту Василевського, Франц бар. Мошинський, Владислав кн. Санґушко, Тадей гр. Лось Якого рода була йіх опозиція, можемо лиш догадувати ся по цетнерівській критицї, бо маємо під рукою лиш коротенький витяг з дотичного протоколу соймового; знаємо лиш, що жадали вони відроченя цїлоі справи на один рік і притягненя до комісіі також сторони другоі, т. зн. мужиків. Се послідне жаданє в устах противників знесеня панщини могло би на перший погляд здивувати. Коли собі однакож пригадаємо, що комісія зовсім не мала застановляти ся над знесенем панщини, лиш над єі регуляцією, і що під поняте регуляціі підходив також проєкт Василевського на очиншоване. а гр. Цетнер в своій критицї сего проєкту покликував ся на статочних господарів-мужиків яко на противників очиншованя, то цїль опозиціі жадаючоі покликаня мужиків до комісіі стане ясною і зрузумілою. Окрім того, як бачимо з пізнїйшоі промови президента губерніального, барона Кріґа, боялася, здаєть ся опозиція розголосу, якого через порушенє цїлоі справи на Соймі могло би набрати се „дразливе питанє“

За внесенєм Василевського промовляли кн. Лев Сапіга, Владислав гр. Стадницький, Йосиф гр. Залуский, кн. Кароль Яблоновський, Кіпріян гр. Коморовський. Василевський резюмував і попирав своє внесенє, котре попер в кінци також Сидір Пєтруский. В кінци промовив президент Кріґ і поставив внесене, „щоби на случай, коли би внесенє Василевського принято, не роблено о нім жадноі згадки на публичнім засіданю при замкненю сесіі соймовоі, осторожність, якоі вимагає обе-

режне трактоване сего дразливого питаня, а через котру усунуло би ся обави піднесені через декотрих Панів станових підчас діскусії".

Внесене Василевського принято 86 голосами против 15, — і таким способом компроміс заключений між противниками і прихильниками панщини на довірочних нарадах у гр. Станіслава Скарбка зістав через законну репрезентацію галицької шляхти апробований.

Треба додати, що внесене Василевського, хоть актуар соймовий Август Жерард Фестенбурґ вписав его в тій формі, як его Василевський був предложив, змінене зістало в кінцевім уступі через президента Кріґа, почавши від слова „зібрала" в слідуючий спосіб: „зібрала, о скілько потреба, в властивій дорозі, поступаючи з розвагою, відомости, і предложила в своім часі зібраному соймови що до тих відносин такі уліпшеня і зміни, які окажуть ся відповідними ціли і гараздови властителів маєтностей і мужиків, отже загальному гараздови, щоби Станй на сій підставі могли Є. Ц. Величеству предложити свої дальші найнизші просьби і пропозиції" (Аллеґат пр. 7. до рукописи Краінського 2945).

Краінський каже, що ся ухвала соймова не знаходить ся в Сумарії ухвал соймових постановлених на сім Соймі, з чого би виходило, що повисше наведене внесене Кріґа зістало приняте, щоби промовчанем сеї ухвали успокоіти декотрих понад міру полохливих шляхотських депутатів Помимо того одначе находимо ухвалу сю напечатану в Справоздавю з нарад соймових за рік 1843*).

Коли таким способом змаганя реформаторські Василевського не довели в грунті річи до жадного позітівного результату і скінчили ся гнилим компромісом, в котрім гадка знесеня панщини вовсім зникла, а єі місце заступили загальні фрази без найменчого конкретного змісту, — коли отже, стисло річ взявши, ся перша несмілива проба реформи скінчила ся властиво побідою єі противників, — то представителі державної власти віднеслись до повисшої ухвали соймової недовірчиво. Коли вірити Салі, то тодішній галицький генерал-губернаторо

*) Czynności Sejmu w królestwach Galicyi i Lodomeryi w dniu 18. Września r. 1843. zagajonego, a zamkniętego w dniu 25 tegoż miesiąca i roku. Verhandlungen des in den Königreichen Galizien und Lodomerien am 18. Septemnber 1843 eröffneten und am 25. desselben Monats und Jahres geschlossenen Ladstages Lemberg 1844 стор. 38 (по польски), 39 (по німецьки). Ухвала є напечатана тут в слідуючій редакції: „Punkt X. Na wniosek J W. Wasilewskiego, Wice-Marszałka tych królestw i deputata stanowego, uchwalono po rozprawach rzecz wyjaśniających większością głosów 86 przeciw 15, zanieść pokorną prośbę do Naj. Pana, aby Stanom łaskawie pozwolić raczył, wybrać na przyszłym sejmie ze swego grona komissyę, którejby zadaniem było obopólne między właścicielami ziemskiemi a włościanami tego kraju stosunki wziąść pod rozwagę, poznać je w drodze należytej z oględną roztropnością i względem zaprowadzenia ulepszeń i zmian w tychże Sejmowemu Zgromadzeniu swego czasu takie podać wnioski, jakieby odpowiadając celowi i jednocząc dobro właścicieli ziemskich z dobrem włościan, były tem samem zgodne z dobrem pospolitem, ażeby na tej podstawie mogły Stany złożyć dalsze prośby u stóp tronu Najjaśniejszego Pana".

архикнязь Фердінанд д'Есте про'ивний йій був раз за-для того, що знав про революційне походжене внесеня Василевського, а другий раз за-для того, що бояв ся наслідків, які евентуальне его переведене могло би мати для цілоі монархіі, в котрій всюди ще панувала панщина. Лишень барон Кріґ, хоть і єму, як і цілому тодішньому галицькому урядови, відоме буле „мутне жерело“, з котрого походило внесене Василевськ го, попирав его сильно, а то з тоі причини, як каже Саля, що єму поправа мужицькоі долі від давна лежала на серци, а побачивши у внесеню тім підставу, на котрій дало би ся дещо зробити на користь мужиків, він не звертав уваги на безпосередну причину порушеня сеі справи в соймі. Успокоівши отже архикнязя що до можливих наслідків справи виміг на нім, щоби архикнязь предкладаючи цісареви ухвалу соймову, занехав против неі опозиціі і щоби лиш на підставі своіх особистих спостережень додав зі свого боку фактичну замітку: що „більшість станів з тоі причини згодила ся на ухвалу, бо хотіла оборонити ся від закиду, що противить ся внесеню, котре має на ціли добро підданих“ (Sala, op. cit. стр. 115—116).

Однакож центральний уряд був, здаєть ся, тоі самоі гадки, що генерал-губернатор, а перецолошило его як раз те, що після гадки противників знесеня панщини відбирало ухвалі соймовій всяку серіозну вартість, т. є єі неясність, баламутність і двозначність. Правда, що ухвала складала ся з самих загальних фраз, але власне фрази сі були тим небезпечні, що були загальні. Знаючи революційне походжене внесеня Василевського і звертаючи при тім пильне око на змаганя революційноі пропаганди польськоі, уряд бояв ся, здаєть ся, що при можливім розширеню пропаганди в краю галицька шляхта могла би під єі напором посунути ся при переведеню соймовоі ухвали за далеко і піддаючись в рішучій хвилі революційному духови вивела б на верх як як раз тоту справу, від котроі загальними фразами ухвали соймовоі хотіла тепер відпекати ся, а іменно справу знесеня панщини. А тодішній уряд був піднесеню таких далеко сягаючих справ не лиш за-для своеі відомоі неподвижности і боязни перед всякими реформами противний, але і з причин чисто-галицьких, місцевих, не хотів і не міг віддати такоі важноі справи в руки шляхти і дати йій, або властиво через ню добиваючій ся панованя над шляхтою революційній пропаганді, можливість, щоби через знесене панщини позискала для себе і для своіх революційних цілей симпатіі мужиків. Мужицькоі справи уряд не міг випустити зі своіх рук, бо тим би був підорвав головну підвалину, на котрій в краю опирав ся. Хоть незначно отже і доволі невиразно, але і тут, думаю проявила ся рівалізація державноі власти і революційноі пропаганди в відношеню до мужиків, котрих і одна і друга уважала яко підставу до верховодженя над краєм.

Як би там зрештою не було, доста, що центральний уряд ухвали соймовоі не затвердив. „В справі ухвали соймовоі о відносинах між властителями маєтностей а мужиками“ — каже губерніальне роспоряджене повідомляючи о дотичнім Найвисшім рішеню з 9. юля 1844, „Найяснійший Монарх приказав Станам заявити, що відносини ті і йіх поправа завсігди були і дальше будуть предметом особливоі батьків-

ськоі дбалости Найяснійшого Монарха, о скілько се без нарушеня набутих прав і при цілковитім виключеню примусових способів осягнути дасть ся; що отже Найяснійший Монарх з задоволенем приняв відомість, що Стани на сю важну справу звернули свою увагу; з причини однакож, що ухвала Сойму є невиразна і загальна, то постановлене окремоі комісіі, котроі задача ані що до предмету ані що до дороги, котрою би вона в своіх роботах мала поступати, не єсть достаточно означена, Найяснійший Монарх не уважає яко відповідний спосіб, щоби в сій труднійй справі дійти до пожиточного успіху без кривди для інтересів заслугуючих на докладну розвагу; при чім однакож Станам не забороняє ся, коли хочуть, поставити в законній дорозі виразне внесенє що до предмету, котрий би треба докладно означити“ (Czynności sejmu... 1843 r. стр. 46 - 47)

Коли отже внесенє Василевського на знесенє панщини розбилось на довірочній нараді депутатів о опозіцію прихильників панщини, то єго компромісове внесенє розбило ся о опозіцію урядовоі власти. З злобною радістю згадує граф Красіцкий про сю другу невдачу Василевського, котрий єго меморіал з таких легковаженєм зложив був ad acta. Те саме загальне трактоване предмету без близшого поданя способів, котрими мож би дійти до наміченоі цілп, котре він в своім коротенькім рефераті закинув був проєктови гр. Красіцкого, закинув тепер центральний уряд єго компромісовому внесеню. „Коли би пан маршал“ — каже Красіцкий — „був від разу перепяв ся моім меморіалом, був би в нім найшов покажчик до сгислого означеня предмету для свого внесеня через що не було би проволокло ся справу“ (Аллеґат н. 1. рук Оссол. 2945. стр. 13).

Але граф Красіцкий діждав ся ще більшого, позітівного тріумфу. Єго проект заведеня книг грунтових і признаня мужикам так зв. пожитковоі власности діждав ся апробати шляхотського Сойму, а тим, що в соймі поставив дотичне внесенє. був як раз Тадей Василевський!

Бож шляхта коли не хотіла признати ся, що крім загальних фраз не знає нічого в мужицькій справі сказати, мусіла тепер на найблизшім соймі виступити з яким-сь „докладно означеним предметом“ і „виразним внесенем“. Тимчасом про сю справу не мала вона в голові справді жадноі позітівноі гадки, окрім хіба тоі, що панщина то єі с-поконвіку набута власність, без котроі, як земля без сонця, вона би ані хвильки прожити не могла, і навіть не підозрівала, що заходить конечність серіозно подумати над нею і поробити хоть деякі уступки тим, котрі панщину уважали яко вопіющу кривду і насильство над собою. Тепер же, кинута історичними обставинами, котрі над тою єі „власністю“ поставили великий знак питаня, в круговорот всяких суспільних, економічних, державно-патріотичних і політичних питань, не знала вона, як мяч верженій рукою дужого чоловіка, куди летить, чого і чому летить. Знала лиш, що треба якогось докладно означеного предмету і виразного внесеня і потерпала зі страху, що той предмет і те внесенє понесе єі добре-набуті права як бистра ріка трісочку. І як потапаючий за солімку, вхопила ся вона за гр. Красіцкого і єго пожиткову власність враз з книгами грунтовими, тай то ще,

як побачимо, справді бояла ся, чи не скривдить себе таким відважним кроком.

На засіданю соймовім в дня 19. сент. 1844 поставив Василевський в разу на повисшу цісарську відповідь слідуюче внесенє: „Стани щиро бажають поліпшити долю найпожиточнійшої і найчисленнійшої верстви жителів а разом в тим піднести промисл і добробит цілого краю, не годни однакож підчас короткої сесії соймової поставити без попереднього основного приготованя якесь виразне внесенє про такий важний і обширний предмет, а то тим більше, що предкладаючи в сій справі якісь загально-обовязуючі постанови треба мати на оці не лиш природу відносин обох сторін, але також положенє, якість землі і єї управи, єї продуктів і лекшу або тяжшу продаж їх, а в кінци степень освіти народа, а всі ті обставини в ріжних сторонах провінції дуже неоднакові. Щоби пізнати всі ті детали і щоби мож над ними докладно застановити ся, постановили Стани вибрати в поміж себе свідущих людей, котрі жиють в ріжних сторонах краю, щоби збирали і присилали матеріали, котрі мають послужити яко підстава при будучім уложеню і нарадах над внесенями“.

Внесенє се, тримаючи ся так само як і незатверджена ухвала соймова, в границях загальних фраз, було однакож ще більше невиразне і загальне як вона, і коли би було приняте, то певне, що не дочекалось би лучшої долі як тогідне.

Внесенє се попер Людвік гр. Дідушицький; натомісць Людвік гр. Яблоновський поставив інче внесенє, однакож так само баламутне як і внесенє Василевського: „Соймові Збори признають, що не почувають ся належито приготованими до того, щоби в такій важній справі як відносини між дідичами а мужиками, означити докладно круг свого діланя, не бачуть однакож можливости підчас сойму, тріваючого лиш кілька днів, розглянути ся в сій справі докладно, а не маючи сміливости ставати перед престолом Єго Величества з недокладно уложеними внесенями, вибрали в тій цїли в поміж себе комісію і поручили їій, щоби застановила ся над взаімним гараздом дідичів і мужиків, щоби розглянула ся докладно у внесенях, поставлених евентуально через приватних людей, виготовила обширне представленє потреб краю, піддала єго рішеню соймових зборів і по затвердженю єго через сойм зложила єго перед престолом Єго Величества. — Коли однакож Найвисша воля висказала ся за тим, щоби Стани свої жаданя виявили виразно, то Стани уважають своїм обовязком заявити, що хоть вони в сій хвилі не годни означити докладно тих предметів, над котрими установлена в тій цїли комісія застановляти ся має, то все ж таки комісії тій уділена зістала загальна інструкція щоби вона, поминаючи всі невчасні задачі, вислідила лиш найпільнійші потреби краю, котрих заспокоєнє, не кривдячи нічиеі власности ані свободи, могло би добробит наших мужиків зблизити з добробитом їіх братів в інчих провінціях цісарщини і могло би виробити в них зрозумінє благодатей просвіти, котрою найвисший уряд свої народи безперестанно наділює“.

Може бути, що в обох тих внесенях, особливо у внесеню гр. Яблоновського, по при їіх очевидно обдуману неясність, котрої причини

показані попередно, відзивала ся затаєна опозіція против уряду, несміливий і лагідний протест против того, що уряд жадав стислого означеня предмету, ограничував компетенцію шляхотського сойму і боровдив єму в справі, котру шляхта уважала яко свою приватну власність, а в котрій сойм, яко єі законний представитель, уважав себе самодержавним паном. Уступ внесеня згадуючий про комісію через сойм вже вибрану, жадаючий отже вибору комісії зараз же на засіданю соймовім, хоть уряд сего власне був не позволив, уважати треба, особливо в тодішніх часах, яко доволі виразне заявлене опозіційного духа.

Щож, коли більшість соймова не ковче була настроєна до протестованя. Александер гр. Цетнер зараз же супротивив ся так внесеню Василевського як і Яблоновського покликуючи ся на те, що потреба комісії не була признана в відповіди цісарській.

А граф Альфред Потоцький поставив вслід за тим жадане через уряд виразне внесене: „Просити Єго ц. к Величевство, щоби обіцяне від довгих літ упорядковане мужицьких книг грунтових зістало переведене. Сі книги грунтові мали би так як в інчих провінціях цісарщини містити в собі опис грунтів після катастру, тягарів грунтових, а іменно податків, повинностей урбаріальних, чиншів, а опісля приватних довгів. — По заведеню сих книг грунтових признані будуть піддані через дідичів яко наслідні арендатори (Erbpächter) з тим застереженєм, що вільно буде условини аренди за відмістю і призволенєм політичних властей і за взаімним порозумінєм змінити, а також вільно буде дідичеви, коли би арендатор не виконав давніх або новопринятих обовязків а переведенє екзекуції не довело би до нічого, дотацію (грунт) такого мужика виставити в дорозі судової екзекуції на продаж, заспокоїти свою залеглу претенсію з вартости, а решту звернути бувшому посідачеви. — Грунти належні до наслідної аренди були би неподільні. Коли би однакож грунт такий виносив більше як 15 моргів, то міг би за затвердженєм політичних властей наступити поділ в той спосіб, щоби кождий наділ не виносив ніколи менче як 6 моргів“.

Навіть кн. Лев Сапіга і Казимір гр. Стадницький, котрі попирали внесеня Василевського і Яблоновського, старали ся все таки відобрати йім всякий опозіційний характер, бо кн. Сапіга додав, що о визначенє такої комісії треба би ще раз поновити просьбу до монарха, а гр. Стадницький жадав додати до сеі просьби дальшу просьбу, щоби на случай установленя такоі комісії власти державні стали тій комісії до помочи, а комісія в своіх роботах щоби засягала ради свідомих права юристів.

Опозіція отже, вже сама в собі дуже несмілива, не мала надії устояти ся з своіми внесенями, особливо коли чим раз більше голосів відзивало ся против неі. І так Здзіслав Ройовський жадав відложеня цілоі справи аж до укінченя поміру катастрального грунтів, котрий власне тоді відбував ся, а Кипріян гр. Коморовський поставив внесене, щоби мужикам признати пожиткову власність йіх грунтів і завести книги грунтові, чим заняти ся повинна комісія зложена по одному членови з кождого округа, а то під проводом Виділу Станового, котрий внесеня комісії мав би предложити Соймови в ціли дальшого предло-

женя йіх монархови. До сего внесеня прилучив ся також Станіслав гр. Борковський.

Коли же президент Кріґ відложив дальшу діскусію до слідуючого засіданя і дозволив на довірочне пополудневе засідане в сій справі, то Василевському не осталось нічого інчого, як піти під лад більшости соймовоі. Тож на соймовім засіданю з дня 20. сент. 1844 предложив він Соймови слідуючий проєкт до просьби, котру би Сойм мав внести до цісаря:

„На повні мудрости і доброти слова найвисшоі ухвали з дня 9. юля 1844 дотично точки X. ділань тогідного сойму, Стани, переняті найвисшою вдячністю, складають перед престолом Вашого ціс. Величества признане, що відчувають сильно потребу не лишень зарадженя убожеству селян, котре стоїть на перешкоді піднесеню богацтва цілого краю, але також введеня у взаімні відносини властителів маєтностей і мужиків таких догідностей і улекшень, котрі би могли положити конець частим спорам, усунути перешкоди доброго господарства, укріпити публичний супокій і причинити ся до розвитку продукційних сил краю. — Але неможливо йім виробити підчас сойму, тріваючого лиш кілька день, докладний, основний і відповідаючий всесторонніи вимогам проєкт; а не хочуть з недокладно виробленими внесенями виступати перед престол Вашого ц. к. Величества. — Що почутє наведеноі потреби є загальне, то доказує ухвала минувшого Сойму принята значною більшістю і поданя поодиноких обивателів, котрі Стани подають до відомости Найясн. Монарха. А неможливість скорого ухваленя станових проєктів лежить в самій важности предмету. — Вірні Стани осміляють ся отже повторити покірну просьбу, щоби Найясн Монарх зволив ласкаво позволити, щоби вибрана з поміж Станів комісія взяла під розвагу предмети обняті залученими повисше поданями, а іменно: **заведенє книг грунтових**, котре могло би в будущині послужити за підставу до рішеня спорів; **виразне признанє dominii utilis для грунтів мужицьких, регуляцію сервітутів і спільних посідань**, і подати Станам докладно оброблений проєкт до дальших нарад і предложеня его висшим властям. Задачею тоі комісіі буде, уникаючи всяких невчасних питань, занятися лиш означенем найпильнійших потреб, котрих заспокоєнє, не нарушаючи вічнеі власности ані свободи, могло би однакож зблизити наших селян до цвитучого положеня селян в інчих провінціях Вашого ц. к. Величества“.

По оживленій і обширній дебаті освідчила ся більшість депутатів за тим внесенем, котре яко ухвала X. Сойму з 1844 року вписане зістало до ухвал соймових. До ухвали тоі додав однакож Кріґ власноручну дописку: „При уложеню і принятю сеі ухвали зроблено однакож увагу, що комісія, котра має бути визначена, буде мала рішати три головні задачі, а іменно признане мужикам dominii utilis і заведенє книг грунтових; поділ спільних посілостей і регуляцію сільських сервітутів. Зваживши однакож, що ледви чи три такі важні питаня мож би нараз обняти і розвязати, то достаточним буде, коли передовсім перше питанє, а іменно признанє мужикам пожитковоі власности і заведенє книг грунтових буде росліджене і розумно розвязане“.

На сю просьбу дістали Стани відповідь, що цісар найв. постановленем з 11. марта 1845 „зволив з задоволенем сповнити просьбу о установлене комісії, котра має заняти ся приготовляючими роботами в цїли урегульованя *пожиткової власности* (dominii utilis) і заведеня книг грунтових посілостей мужицьких; а рівночасно зволив єго Величество роспорядити, щоби в комісії сій окрім членів Станових, котрих вибрати має будучий сойм. засідав також прокуратор камери або єго заступник, а також який свідущий правник і урядник обзнайомлений добре з відносинами маєтностей скарбових і фондів публичних, щоби комісія ся викінчені роботи свої відіслала свого часу до Виділу Станового, котрий йіх предложити має зібраному Соймови".*)

Нотуючи в своім меморіалі сі факти гр. Красіцкий додає про повисше послідне внесене Василевського, що позітивна часть єго винята живцем з єго проєкту, і що се мож було зробити ще тогідного року, а про згадку Василевського о цвитучім положеню мужиків в інчих провінціях каже, що і там була панщина і підданство.

Проєкт знесеня панщини отже, хоть би навіть лиш в формі очиншованя, на тепер упав, що Василевський сам в своім внесеню з 20. сент. 1844 ствердив, усуваючи з поміж задач проєктованої комісії всякі *„невчасні питаня"*, котрі *могли би нарушити* чию небудь *„власність і свободу"*. З пропагованого революційною партією а навіть кн. Адамом Чарторийським освободженя мужицтва остала ся яко результат горячих дебат шляхотських депутатів в даній хвилі лишень — пожиткова власність і книги грунтові, так що всі реформаторські пориви галицької шляхти вели в грунті річи, як се при проєкті Красіцкого виказано, лиш до більшого підневоленя мужика. Се найкрасший доказ неспосібности шляхти до розвязаня питаня, котре йій історичні обставини були накинули. З власної ініціятиви і без дальшого внішнього напору вона не годна була і не хотіла дальше піти. Ба навіть ся ухвала показала ся великій части шляхти шкідливою і небезпечною. Вже сама діскусія над панщиною виводила єї з рівноваги, а по за кождим, хоть найдрібнійшим проєктом законодавчим в сій справі мерещив ся йій радикальний переворот. Тож і від повисшої ухвали соймової бояла ся вона якоїсь значнійшої переміни істнуючих порядків, бояла ся, що проєктована комісія стане застановляти ся над знесенем панщини і над викупном повинностей, бо в своій глубокій необразованности і в своій економічній заплісніслости не знала навіть, що воно властиво є отта пожиткова власність, котру з усіх сторін захвалювано яко таку велику концесію для мужиків.

Показала ся отже конечність вивести переполошених з йіх слїпого страху і поучити йіх не лиш о юридичнім значіню сеі великої концесії, але також о тім, що концесія ся, коли до неі добре пригля-

---

*) Аллеґат нр. 7 до рук Оссол 2945 (короткий витяг з протоколів соймових) і аллеґат нр. 1 (Меморіял Красіцкого стор 12—15). Czynności Sejmu... r 1844 Lemberg 1845. стор 42, 44 (по польськи), 43, 45 (по німецьки)

нути ся і перевести еі як слід, буде для самоі шляхти далеко користнійша, як дотеперішні порядки.

Задачі сеі підняв ся один із світлійших членів шляхти — на звиска єго не знаємо в окремій, з юридичного боку знаменито оброленій розправі, котру Краінський прилучив до своєі монографіі (рук. 2945) яко аллеґат нр. 8*) додавши про неі з власного досвіду, що она ясно показує тодішній спосіб мисленя.

„Сама основа найвисшоі ухвали затвердившоі ухвалу соймову з 1844 року — каже автор — повинна би тих обивателів, котрі боять ся всякоі значнійшоі переміни теперішніх порядків, заспокоіти, бо комісія, котру маємо установити, не буде радити ані над релюіцією панщини, ані над викупном всіх повинностей, але лишень над признанем пожитковоі власности ґрунтів рустікальних і над заведенем книг ґрунтових.

„З причини однакож, що про обєм сих задач почути мож богато лудних поглядів, бо одні боять ся, щоби признанє власности не потягнуло за собою конечно переміни в повинностях підданських — другі гадають, що власність ґрунтів рустікальних признана підданим вже теперішніми приписами, або що по крайній мірі признанє се не від Станів залежить, — а знов інчі врешті переконані, що признанє се по крайній мірі мужикам не надасть жадного такого права, котрого би они вже тепер не виконували, і що оно ані мужикам ані загалови жадноі користи не принесе, — то узнав я яко річ пожиточну, причинити ся, о скілько годен, до спростованя тих блудних поглядів, поки приступимо до вибору комісіі, щоби всі члени Станів докладно знали, в якій ціли комісію тую вибирають і які наслідки остаточне рішенє сего предмету за собою потягнути може.

„Постановив я отже на підставі теперішніх законів виказати: 1) що, піддані до тепер не лиш повноі але навіть пожитковоі власности Nutzeigenthum) ґрунтів рустікальних не мають; 2) що признанє сеі власности лиш від Станів залежить; 3) що признанє се не лиш для мужиків але й для цілого краю буде пожиточне; 4) що користи сі мож буде самим признанєм власности пожитковоі і прав до неі привязаних осягнути, скоро лиш приписи, котрі не допускають виконаня тих прав, будуть усунені; 5) що признанє сеі власности не потягне за собою жадноі зміни в теперішніх повинностях, коли самі Стани такоі зміни не узнають яко потрібну і з признанєм власности сполучити не схочуть; 6) які зміни в теперішнім законодавстві признанє власности ґрунтів рустікальних повинно за собою потягнути; 7) які условини зможуть Стани положити в імени і в інтересі властителів маєтностей при признаню сеі власности“.

---

*) O nadaniu poddanym praw własności użytkowej do gruntów rustykalnych niezakupnych i skutkach tego nadania. Зі змісту росправи видно, що написана вона в часі між 15. мартом 1845 (датою найвисш. постановленя затвердившого ухвалу соймову з 1844 року) а 15 сент. 1845 (датою твореня станового сойму з 1845 року).

„В хвилі, коли Австрія прилучила до себе Галичину“, — каже автор — „всі грунти, котрі знаходили ся в посіданю підданих (винявши грунти так зв. закупні в окрузі Ясельськім, Перемиськім, Тарнівськім і Вадовицькім, винявши солтисівства і грунти міські в місточках підданьчих, iure Teutonico льокованих), були необграниченою власністю дідичів, котрі ними після своєі волі розпоряджали, підданих з одного грунту на другий, з одного села до другого перекидали або від всякоі посілости зовсім проганяли, так що мужик в найліпшім случаю був лиш арендатором приділених єму грунтів на необграничений час, звичайне ж був лиш парубком від дідича найнятим, що стверджують численні рапорти станові в справах підданьчих, роблені при ріжних нагодах.

„Роспочинаючи регуляцію відносин підданьчих уряд австрійський оголосив вправді всі грунти, котрі тоді були в посіданю підданих, яко рустікальні на вічні часи і заборонив дідичам не лиш втягати йіх до обшару грунтів домінікальних, але навіть роспоряджати ними між підданими і установив навіть для підданих окремий порядок наслідя для грунтів рустікальних, але ніколи йім права власности, о скільки єго перше не посідали, не признав

Доказує се після автора найлучше декрет придворний з дня 7. янв. 1785, котрим цісар Йосиф II. візвав був Стани галицькі, щоби мужикам незакупним признали безплатно пожиткову власність йіх грунтів, на котрий Виділ Становий рапортом з 24. февр. 1785 відповів, що жадає відложеня сего признаня аж до укінченя поміру катастральнього і заведеня проєктованоі урбаріі, від котрого сповідав ся справедливого роскладу повинностей урбаріальних.

„Регуляція урбаріальна з року 1789 однакож, хоть всі майже відносини підданьчі основно переіначила, хоть всі десятини, данини і повинности підданьчі перемінила на сталий чинш і навіть яко максімум того чиншу установила $17^3/_4$% всего приходу (Brutto Ertrag) кождого господарства рустікального не посунула ся до признаня власности грунтів рустікальних, бо §. 6 другого патенту урбаріального з 26. мая 1789 полишив і дальше набуванє пожитковоі власности грунтів рустікальних добровільній угоді між дідичами а мужиками, виключаючи всякий примус в сій справі*).

„Регуляція урбаріальна і катастер Йосифінський знесені зістали в Галичині патентом з 19. апр. 1790 і порядки, панувавші до 1. нояб. 1789. одержали назад обовязуючу силу. А позаяк поміж концесіями, котрими Стани скасованє тоі регуляціі офірували ся окупити, признанє (пожитковоі) власности грунтів рустікальних не находило ся, то о признаню тім вже більше й бесіди не було.

„То ж і всі пізнійші декрети і корреспонденціі урядові роблять ріжницю між закупними і незакупними грунтами рустікальними, признаючи підданим лиш наслідний ужиток незакупних грунтів, а власність

*) Справу сю обговорили ми вже при проєкті гр. Красіцкого.

тих грунтів домініям. За для того також декрет губ. з 3. мая 1797 ч 5334, рапорти губерн. з р. 1798 ч. 28975, з 16. мая 1803 ч. 22652 і 8 авг. 1807 ч. 35666 і рідозви апеляційного Трибуналу висказали, що поки піддані в маєтностях приватних власности грунтів рустікальних чи то безплатно чи своім коштом не набудуть, то заведене книг не мало би в правнім відношеню жадного значіня. Задля того також і декрет придворний з 30 марта 1793 ч губ. 10010 висказав ся про новий патент з 27. окт. 1790, котрий порядкував право наслідя до грунтів підданьчих в Австріі Долішній, що підтягнене грунтів незакупних в Галичині під приписи сего патенту не змінило би в нічім стану правного бо наслідник незакупного грунту не може через наслідство набути до грунту більшого права, як мав єго попередник, отже і праву власности доміниі до незакупного грунту через те жадна не діє ся кривда, а за-для того нема також причини що до порядку наслідя ab intestato робити ріжницю між грунтами закупними а незакупними.

„Справа ся стоіть отже на тій самій точці як 1784 року. Так як тоді, так і тепер ві всіх майже маєтностях приватних мужик є лиш наслідним посідачем а не властителем своіх грунтів, бо не має найважнійших прав привязаних до власности навіть пожитковоі: права продажі, дарованя, загалом сказавши позбуваня або хоть би задовжуваня йіх за житя, не має права роспорядку ними на случай смерти.

„Признаючи отже підданим власність грунтів не признанємо йім нічого більшого як лиш права річеві, але сі права признаемо йім в повній мірі, перемінимо незакупні грунти в закупні. А завівши книги грунтові дано йім можність дійсного виконуваня тих прав, дійсного користованя з них, установимо гіпотеку рустікальну. Поставимо одним словом наших підданих на таке становиско, яке від давна піддані ті займають увсіх інчих словяньских і німецьких провінціях монархіі австрійськоі. Бо у всіх тих провінціях піддані роспоряджають грунтами своіми тестаментом після своєі волі, позбувають йіх після своєі волі за житя, затягають на них довги гіпотечні, а часто дізнавати мусять продажі йіх в дорозі екзекуціі.

„Річ ясна отже, каже автор дальше, що признанє пожитковоі власности залежне лиш від Станів, представляючих загал властителів маєтностей цілого краю, а не від уряду. Так як 1785 року уряд візвав був Стани до признаня власности, так і остатньою своєю резолюціею полишає те признанє нашому рішеню. А що уряд тоді відмовив підданим прав привязаних до власности не з яких причин політичних або з причини низького ступня йіх образованя, але лишень за-для того, що власність тих грунтів належала до кого інчого, побачити мож з того, що ті самі права признав виразно тим мужикам, котрі посідали грунти закупні.

„Дуже отже помилив ся Виділ Становий, коли на повисше візванє Йосифа II. уважав признанє мужикам пожитковоі власности непожиточним за-для низького ступня йіх морального і духового образованя Тож прецінь і посідачі грунтів закупних жиють під тими самими умовами як і інчі піддані, мешкають побіч них, належать до того самого

племени і не мають більшоі спосібности до образованя своєі души, до поліпшеня свого биту як мужики незакупні. А коли Виділ Становий сам признає, що вони від незакупних відріжняють ся більшим трудолюбієм, господарністю і ліпшим битом, то чиж не треба се в переважній части приписати тому, що вони мають власність своїх грунтів? А хоть Виділ дальше підніс, що декотрі властителі ще перед 1785 роком робили пробу з признанем пожитковоі власности, але проба ся не удала ся, то се могло би послужити лиш яко доказ на те, що жадна реформа не показує свого впливу зараз в перших роках, бо доперва досвід, що господарний ґазда́ грунт добре оброблений може користно продати а марнотравний здужає може свою власність утратити, мужиків навчити трудолюбія і бережливости. А такий досвід мужик доперва тоді буде міг зробити, коли буде мав власніть своїх грунтів. Казав вправді Виділ, що страх, щоби дідич не прогнав єго з грунту, становить для мужика ще більшу принуку до праці, але власти тоі, як всім відомо, домініі після теперішніх законів не мають (гр. Цетнер, як ми бачили, домагав ся знесеня дотичних законних приписів).

Також дальша увага Виділу, що нерівний поділ грунтів підданьчих в порівнаню до повинностей дав би ся мужикам по признаню власности більше в знаки, що отже перед признанєм (пожитковоі) власности треба би урегулювати повинности, єсть зовсім несправедлива. Бо виконанє повинностей панщинних по признаню власности не лишень не було би для мужика ані тяжшим ані лекшим як до тепер, але противно, нерівність панщини вирівнала би ся швидко сама собою, як скоро лиш грунти мужицькі по признаню власности стали би предметом обороту. Аджеж кождий, хто би такий грунт купував, потрутив би від єго вартости вартість до него привязаноі панщини, і за грунт пропорціонально більшими повинностями обложений заплатив би менчу, за грунт менче обложений більшу ціну. Скоро отже грунти мужицькі дорогою продажі перейдуть в другі руки, то вже їх посідачі не будуть мати права жалувати ся на нерівний вимір панщини, бо від своїх грунтів будуть могли вимагати лиш такого доходу, який відповідає капіталови виданому відповідно до тих повинностей на їх купно. З сеі то причини піддані в німецьких провінціях монархіі австрійськоі поносять легко своі повинности, хоть вони в порівнаню до Галичини далеко більші (?).

Не повинни ми отже з признанєм мужикам пожитковоі власности отягати ся, аргументує автор, бо признанє се також в інчих відношенях принесе мужикам великі користи, а окрім того конечне єсть також в відношеню законодавчім.

Після виказів податкових з р. 1821 виносять незакупні мужицькі грунти 3,224.202 моргів. котрих ані дідич ані фактичні посідачі не мають права ані продавати, ані в інчий який спосіб позбувати або задовжувати, так що на четвертій части цілого обшару землі галицькоі н і х т о не може виконувати найважнійших прав привязаних до власности, четверта часть найліпших грунтів не єсть предметом обороту, котрий би вартість їх підвисшив, на четвертій части цілоі просторони в нашім краю жаден капітал не може бути поміщений, —

одним словом в краю чисто рільничім четверта часть землі не має жадної вартости грошевої, становить manum mortuam, і то в часі, коли в других провінціях за морґ грунту рустікального платять по 500 злр., коли грунти міські і домінікальні навіть в нашім краю з днини на днину ідуть в гору і стягають заграничні капітали.

Ще більшу, щорічну і тому тим очевиднійшу страту приносить брак власности для продукції краєвої. В найбільшій части краю нашого грунти рустікальні так зле загосподаровані, що мужик на своїм грунті пересічно збирає лиш половину того, що пан на своїм. Причини сего мож по части шукати в панщині, хоть вона однако шкідливо впливає також на управу грунтів домінікальних. Але далеко більше причинює ся до сего обставина, що мужик не будучи властителем свого грунту не може на него затягнути позички потрібної для поправи господарства. Бо навіть коли би дідич позволив єму затягнути позичку по над 5 злр., то доти, доки мужик не стане властителем свого грунту, а грунт через вписане до книг грунтових не стане гіпотекою, дозвіл дідича не дасть вірителеви більшого забезпеченя, бо кождий довг доперва через впис до книг гіпотечних набуває прав прислугуючих тягарам реальним, а нікому за довги не мож продати того, що не єсть власністю довжника. Тому-то мужик тепер, коли за або без дозволу дідича затягнути хоче яку більшу позичку, віддає часть свого грунту фактично в застав, т. з. мусить вірителеви відступити дохід з тої части аж до заплаченя довгу, так що замісць поправити своє господарство позбуває ся єго. Найприкрійше ж відзивають ся шкідливі наслідки таких відносин в таких роках, в котрих, як сего року, загальний неврожай і нещастя елементарні не лиш мужикам відібрали всі средства до управи ріллі і до житя, але і дідичам відняли можність уділеня йім найпильнійшої навіть помочи. Не потребував би дідич в таких роках позичати на свою одвічальність капітали в цїли запомоги для мужиків і звертати позички в них мужикам уділені звичайне з власних фондів, колиб посілости рустікальні становили гіпотеку. Бо тоді міг би мужик просто на свій грунт затягнути позичку або від приватного капіталіста або в касі ощадности або в Товаристві кредитовім.

Доперва признане мужикам власности грунтів рустікальних надасть отже великій части нашої землі вартість грошеву, котру би оборот тих грунтів скоро підніс, дасть мужикам можність поправи свого господарства, ратованя себе власними силами в часі загального нещастя. А сполучене з заведенєм книг ґрунтових дасть рівночасно кождому дідичеви можність укладати ся з мужиками добровільно о переміну повинности панщинної на чинші в грошех і користаня з таких загод, можність, котрої кождий дідич має право жадати а котрої нині не має. Бо до відробленя панщини може кождого підданого присилувати карами законними або асістенцією військовою, а чиншу в грошех, коли мужик собі єго через недбальство не був годен призбирати, жадні кари на нім не вимусять; треба отже, щоби чинш той міг на єго маєтку бути виекзеквований. Тепер же мож би екзекуцію вести хіба лиш на призбирані пожитки мужика. Але поминувши, що пожитки ті звичайне такі малі, що мало коли вистарчили би на заплату більшого чиншу, то

інструкція через найвисшу інстанцію судову в 1826 р. видана і оголошена виразно декретом губерн. з 24. мая 1826 до ч. 27641 приказує, щоби збіже, дерево, худобу, пашу і знаряди господарські, котрі находять ся на недвижимостях а потрібні суть до веденя господарства, ніколи окремо не екзеквувати але уважати йіх яко приналежність недвижимости, на котрій находять ся, і з нею разом екзеквувати і продавати. Коли отже також і мужицькі пожитки могли би бути продані лиш з мужицьким грунтом, а грунт сей, котрий не є єго власністю, в дорозі екзекуціі не може бути проданий, коли дальше дідич, хоть би єму вільно було заграбити ті пожитки, з другого боку обовязаний утримувати своіх підданих в такім стані, щоби вони годні були платити податки, мусів би отже звернути йім заграблене назад і таким способом лівою рукою звертати те, що правою забрав, то на чім дідич, перемінивши панщину на чинш в грошех, буде міг єго пошукати? А що ж доперва говорити о викупні всіх повинностей, на котре би затягнути треба позичку, а котра є неможлива, поки сам грунт за ню відповідати не буде, — а при безперестаннім поділі мужицьких грунтів евіденція, котрий грунт е викуплений, без заведеня книг грунтових затерла би ся скоро?

Хто отже хоче не раптовного, в цілій провінціі від разу заведеного, але постепенного, на добровільних загодах між дідичем а мужиком опертого викупна панщини, повинен голосувати за признанем власности грунтів рустікальних і заведенем книг грунтових яко за першою условиною можности роспочинаня таких загод. Таке постепенне викупно було би тоді тим лекше, скоро по признаню власности грунти рустікальні будуть могли перейти в руки людей заможнійших, у котрих будуть фонди потрібні до викупна і котрі самі о викупно просити будуть. Бо з того вийде далеко більший пожиток для краю, коли заможнійші набувателі грунтів рустікальних швидко піднесуть йіх дохід, і коли фабриканти і ремісники, котрі схочуть в нашім краю осісти а не будуть могли набувати цілі маєтности домікальні, будуть могли купувати грунти мужицькі і закладати фабрики на селі що для них за-для дешевости грунту і інчих артикулів було би великою вигодою.

Як в відношеню економічно-політичнім, так і в відношеню законодатнім і адміністраційнім признане власности окаже ся пожиточним. Воно упростить законодавство відносин підданьчих і йіх щоденну адміністрацію, а з другого боку доперва воно зробить богато приписів зрозумілими і позволить йіх виконати. Воно доперва через заведенє книг грунтових витворить можність виконаня також що до грунтів рустікальних всіх тих приписів закона цівільного, котрі набутє сервітутів і всіх інчих прав реальних до грунту роблять залежним від впису йіх до публичних книг. Воно усуне також трудности при заведеню нового права спадкового для підданих або виконання виданих в тій справі патентів. Бо поки підданий не буде властителем свого грунту, поти буде противорічієм надавати єго законним наслідникам право до наслідства грунту, котрого власности попередник йіх не посідав, а ще більшим противорічієм буде обовязувати наслідника обіймаючого грунт, щоби співнаслідникам сплатив вартість грунту, котрого

він продати не може. — Але найбільшим добром признаня власности буде те, що покидане грунтів рустікальних стане рідше, через що заткає ся жерело безчисленнтх спорів, випливаючих з одсадженя таких покинутих грунтів через дідичів. Тепер мужик, коли собі обмерзить грунт або село, коли хоче утекти від кари або коли єму панщина за тяжка, покидає грунт і забирає з собою жінку, діти, все своє добро і все що ся дасть захопити. Але ледви лиш дідич, переждавши кілька літ, осадив відповідно до приписів покинутий грунт новим мужиком, ледви лиш новий господар грунт обнятий трохи опорядив, вертає давній посідач або єго наслідник, рекламує уліпшений грунт яко своє наслідство і на підставі обовязуючих законів звичайно на свойім поставить. Всі такі неправильности і скарги мусять по признаню власности устати. Коли мужик недогідний єму грунт раз продасть, то вже до него вернути не зможе, бо і він і єго наслідники будуть мати право лиш до ціни купна. З тоі самоі причини устати би повинен також обовязок дідичів до відшкодованя мужиків за забрані йім на публичні дороги або інчі публичні цілі грунти, бо за них буде він мав право жадати і отримати індемнізацію грішми.

Належить ся також сподівати, що з заведенєм книг грунтових знесений зістане припис з 26. марта 1789, приказуючий урядам циркулярним, щоби на случай спору, чи грунт який має бути уважаний яко домінікальний чи рустікальний, дивили ся лиш на те, чи спірний грунт дня 1. ноября 1786 був в посіданю підданого і в такім случаю *присуджували єго підданому*. Трудність а незабавки неможливість вияснення сего факту єсть очевидна; дальше виконуванє сего припису дає отже не лиш причину до безчисленних спорів, але викликує богато фальшивих присяг, богато несправедливих рішень і удержує посіданє в безперестанній непевности. По заведеню книг грунтових непевність ся мусить устати. Треба отже буде за підставу книг грунтових взяти посіданє т е п е р і ш н є, яке викаже новий катастер і виповісти засаду, *що лиш ті грунти, котрі при заведеню книг грунтових були в посіданю підданих*, мають бути вписані в ті книги яко власність рустікальна, а рішеня дальших спорів о власности грунтів, котрі находять ся в посіданю дідича, мають бути відіслані на дорогу права. Тоді устали би (?) також рідкі (?) врештою загортаня мужицькоі землі через дідичів, накидувані підданим, часом в найліпшій ціли (?), але завсігди неправно регуляціі грунтів рустікальних, бо йіх приписати належить лиш (?) непевности, котру удержує теперішній стан річи о власности.

Користи повисше наведені, каже автор дальше, дадуть ся осягнути самим признанєм власности (пожитковоі), і сі лиш користи треба підданим признати. А навівши дальше характеристику пожитковоі власности після закона цівільного каже, що приписи політичні вправді ограничують дідича в виконаню декотрих прав після закона цівільного єму прислугуючих, і то навіть в тих провінціях, в котрих підданим признана пожиткова власність, але що іменно о знесенє тих приписів яко шкідливих „для загалу цілого краю і для піднесеня рільництва і промислу“ треба просити.

Не мають ся також дідичі чого бояти за панщину, аргументує він дальше, бо при вічній аренді, в котру по признаню підданим пожиткової власности переміиять ся у нас теперішні відносини підданьчі, може панщина дуже добре устояти ся, а випливає се не лиш з § 1122 закона цівільного, але також з придворн. роспорядженя з 12. юля 1804 виданого для Чех. Зрештою панщина є до нинішної днини майже ві всіх інчих словянських і німецьких провінціях монархії австрійської, хоть в словяньских найбільша часть підданих, а в німецьких усі піддані від давна́ посідають пожиткову власність своїх грунтів і від давна́ виконують всі права до неі привязані. Справедливо отже сказав уряд галицьким Станам 1785 року, що через признанє мужикам пожиткової власности їх грунтів не стратили би нічого.

Признанє пожиткової власности треба би однакож зробити залежним від знесеня всіх тих законних приписів, котрі як мужика так і дідича ограничують в виконуваню прав випливаючих після закона цівільного з пожиткової власности, бо тимби знівечили ся всі ті користи, котрих від нової реформи мож надіяти ся

Треба би отже жадати:

1) Знесеня приписів законних, не позволяючих мужикови без дозволу дідича затягнути позичку по над 5 злр. Приписи ті, котрі відносять ся як до закупних так і до незакупних мужиків, випливають з опікунчої сістеми, котру уряд по прилученю Галичини установив над всею верствою підданською і котру до тепер підтримує. Сістема ся однакож уже за-для того не принесла ніякого пожитку, бо припис сей по найбільшій части не був виконаний, — а коли би був виконаний, то лиш перешкодив би мужикови затягнути позичку, котроі пожиток часто лиш від найскоршого затягненя залежний. Дідич же, хоть найсовістнійший, не може ніколи знати потреби мужика так докладно як сам мужик, і часто як-раз за-для своєі добросовістности може не позволити єму на затягненє позички для него конечноі або по крайній мірі пожиточної і через те лиш заганяє єго в руки жидівського лихваря, котрий єму за уділену позичку нераз забирає худобу або збіжє по найгіршій ціні. Припис сей виплинув з боязни, щоби мужик за легкодушно затягнений довг не стратив свого грунту. Але боязнь се безпідставна, бо коли би лиш двом або трьом легкодушним господарям за довги продано грунт, то другі стали би осторожнійші і господарнійші. Час отже вже раз скінчити з тою вічною опікою, котра в нашім народі придавила спосібність до самодіяльности і вкорінила в нім ті недостатки, котрих злим наслідкам опіка хотіла перешкодити, а то тим більше, бо задержанє тих приписів відібрало би мужикам одно з найважнійших прав привязаних до пожиткової власности.

2) Знесеня декрету придворного з 10. октяб. 1811 ч. губ. 46490, постановляючого, що грунти мужицькі лиш мужики набувати можуть, *бо лиш тоді могли би і не-мужики*, фабриканти і міщане купувати хлопські грунти, лиш тоді мож би надіяти ся на піднесенє рільництва і промислу, на постепенну переміну або цілковите викупно панщини. Розумієть ся однакож само собою, що грунти рустікальні оста-

нуть завсігди рустікальними, і що дідич безусловно не буде мав права їх набувати

3) Знесеня заказу кумуляції господарств мужицьких в одній руці т. зн. постанови, що нікому не вільно більше посідати як одно господарство. Заказ сей хотів, о скілько мож, утримати кожду мужицьку родину при грунті, котрий вона посідала, перешкодити всякими способами утраті того грунту, а то лиш в тій цїли, щоби теперішний розділ рустікальних грунтів увіковічнити і перешкодити множеню зарібників. Заказ сей не має однакож жадного змислу і є дуже шкідливий, бо відбирає мужикам найбільшу принуку до праці і бережливости т. є. можність побільшеня свого господарства Тож не лишень ц. к. фіскус, але і Виділ Становий в справозданях своїх з 22. октяб. 1814 і 5. апр, признали шкідливість сего заказу і просили о его знесенє. Знесенє се було би особливо пожиточне для західної Галичини, в котрій дотація мужика така мала, що творенє більших господарств через сполученє менчих треба би всякими способами попирати.

Щоби однакож знесенє сего заказу не розбило ся о евентуальність, що через кумуляцію господарств постановлене максімум тридневої панщини на тиждень тим самим de facto зістало би знесене, евентуальність, котра може причинила ся до виданя того заказу, то треба би рівночасно постановити, що де через сполученє господарств панщина піднесла би ся по над 3 дни на тиждень, там панщина ново придбаних господарств мусить бути перемінена на чинш в грошех, і що важність кумуляції залежна від виконаня сеі условини. Такою постановою осягнула би ся ще й та користь, що вона дала би мужикам принуку до загод о переміну панщини.

4) Знесеня всіх постанов заказуючих відданенє мужика з грунту за недоповненє его повинностей в інчій дорозі, як через так зв. Abstiftung через політичні інстанції; а окрім того також знесенє приписів заказуючих пренотацію або інтабуляцію залеглих повинностей інвентарських на грунтах пiдданьчих.

Приписи сі мають на цїли удержати, о скільки мож, мужиків в посіданю їх грунтів і не допустити до того, щоби дідичі викидали самовільно мужиків з грунтів за-для належних їм претенсій.

Коли однакож піддані, котрим признана пожиткова власність, можуть за приватні свої довги бути вивлащеними, через що засада сталости і неподвижности їх посілости упадає, то нема жадної причини вабороновати такого вивлащеня з причини невиконаних повинностей інвентарських. А небезпеченьство, щоби домінії за для належних претенсій не виставляли мужицьких грунтів на ліцітацію, мож би ухилити постановою що продажі мужицького грунту мож домагати ся лиш на підставі доказу, що залягає панщина за цїлий рік і що навіть тоді продаж мусить бути завирокована через уряд циркулярний. Бо передовсім розходить ся тут о засаду, щоби грунти і повинности підданьчі підтягнути, о скілько мож, під закон цівільний, о постанову, що утрата грунту є лиш простою цівільною консеквенцією залеглости тих повинностей, а не карою за їх невиконанє і оказаний тим з боку підданого непослух. Тому ж, що відсудженє мужика від грунту

через так зв. Abstiftung є лиш карою за непослух, тому іменно воно ніколи не осягає своєї цїли. Бо яко найострійша кара воно ужите може бути лиш по виконаню всїх кар помеіпчих, звичайного арешту, арешту заостреного постом або кайданами, кари тїлесної, робіт публичних, а часом навіть, коли непослушних богато, асістенції військової. Ся попередня процедура трівае 6—8 літ, через котрі дідич тратить всї доходи урбаріальні з грунту непослушного; а коли врештї викине непослушного з грунту, то доперва нічого не зискає. Бо яко кара віддалене відносить ся лиш до батька; грунт опорожнений переходить отже на єго дітей, з котрими, коли їм схоче ся бути такими упертими як батько, треба сю саму процедуру повторити. Яко кара віддалене немислиме там, де мужик залягає з панщиною лиш для того, що єї відробити не годен.

Допускаючи отже відповідно до приписів закона цївільного продаж мужицького грунту за невідроблену панщину, забезпечив би уряд дідичеви точне відроблене панщини, а підданого в найгіршім случаю наразив би лиш на те, що з цїни купна зліцітованого грунту дістав би лиш ту решту, котра би лишила ся по відтрученю вартости залеглої панщини.

Правда однакож. що приладжене сеї екзекуції до панщини надибало бо на великі трудности. Панщина розложена на цїлий рік, не представляє отже такої круглої вартости в грошех як чинш в грошех або в данинах, о котрім легко сказати, чи за цїлий рік залягає. Богато залежить від пори, в котрій, від тягла і знарядів, з котрими мужик виходить на панщину. Тяжко врештї оцїнити докладно також вартість залеглої панщини. Коли би отже всї сї трудности в спосіб так для дідича як і для підданих справедливий не дали ся розвязати, то мож би для панщини задержати теперішнїй спосіб екзекуції, а постанову, що цїлорічна залеглість повинностей урбаріальних потягає за собою продаж грунту, ограничити на ті грунти рустікальні, котрих повинности перемінені зістали на сталий чинш в грошех або в земних плодах. Постанова ся було би для дідичів сильною принукою до угод о переміну панщини.

5) Всї подїли грунтів рустікальних, котрі de facto істнують, або при заведеню книг грунтових істнувати будуть, узнати яко важні і ухилити їх с під обовязуючої сили тих приписів адміністраційних, котрі подїл грунтів рустікальних з причин політично-економічних або з уваги на патенти о підданчім праві спадковім забороняють і на жадане того підданого, котрому би після сих патентів цїлий грунт належав ся, наказують редінтеграцію подїлених грунтів.

За те можуть дідичі тим сміливійше жадати: а) щоби в случаях, коли через дуже велике роздрібнене грунтів росклад панщини від первісного грунту належної був би дуже тяжкий або неможливий, підданий зістав присилуваний через власти політичні до переміни панщини (на чинш); б) щоби зваживши, що подїл грунтів утрудняє дідичеви виконане єго прав, постановлено виразно, що жаден подїл грунтів рустікальних без виразного писемного дозволу дідича яко важний і сторони інтересовані обовязуючий узнаний бути не може і в книги грунтові вписаний не буде. Неподільність грунтів повинні Стани ограни-

чити лиш до грунтів, в котрих повинности панщиняі перемінені вже зістали на чинш в грошех, признати свободу поділу грунтів без дозв лу дідича, забезпечуючи в такім разі на користь дідича лиш одвічальність солідарну всіх почастних властителів за належний чинш з ці того поділеного господарства, — а тоді певне самі піддані будуть домагати ся угод о переміну панщини (на чинш).

Які ж условини можуть Стани в інтересі властителів маетностей поставити при признаню мужикам пожиткової власности? Можуть вони, каже автор, жадати: 1) увільненя від обовязку запомоги підданих в разі потреби; 2) увільненя від обовязку достарчуваня йім дерева на опал, на матеріял будівляний і на знаряди господарські, і від достарчуваня пасовиск потрібних до вигодуваня робучої худоби т. з. увільненя від служебности лісовоі і пасовиска (Holzungs-und-Weide-Servituten).

Увільнене се обіцював вже цісарь Йосиф II., але і без того дідичі, признаючи мужикам безплатно право пожиткової власности, мусять конечно приступити до знесеня тих тягарів яко першоі о кроку до упорядкованя відносин підданчих. Бо служебности сі або стратили з часом своє первісне значіне, змінили свою первісну форму і стали далеко тяжшими як перше, або по крайній мірі не дадуть ся погодити в піднесеною культурою краю і поправленим способом господарованя.

Запомоги так довго не були тяжкими для дідича, поки грунти, котрі находять ся в посіданю мужиків, належали до него, поки менче або більше число поселенців в селі залежало лиш від єго волі, міра запомоги лиш від него була залежна, а людність в цілім краю була далеко менча. Тимчасом приписи уряду австрійського ухилили грунти рустікальні з під роспорядимости дідича, відібрали єму всякий вплив на збільшене або зменшене числа поселенців, а помимо того не лиш утримали обовязок запомоги в цілій обширности, але зробили єго навіть далеко тяжшим, обовязуючи дідича, щоби кождого підданого, котрих число множить ся з дня на день, наділив збіжем на засів і на прожиток, не звертаючи уваги на те, чи єго запаси на виконане сего обовязку вистарчають. А обовязку сего дідичі виконати не годні.

З признанєм власности устає єдина причина, котра усправедливляла наложене обовязку запомоги підданих в теперішніх відносинах, а іменно причина, що мужик не бувши властителем свого грунту і не мігши за-для браку гіпотеки отримати позички, не був годен сам себе ратувати.

Далеко тяжшою, з раціональним способом господарства лісового непримиримою, а часто в найвисшім степени несправедливою є служебність достарчуваня підданим матеріялу на опал або на будинки. Поки служебність ся позволяти буде підданим вступ до панського ліса в ціли побираня належного йім дерева, поти не мож буде ані ліс заперти ані вести над ним стислійший догляд, бо жадним чином не мож буде оборонити ся від шкоди робленоі при таких нагодах В богато місцях виконане тоі служебности в цілім єі обемі мусіло би потягнути за собою цілковите знищене лісів, бо після теперішньоі практики законноі має ко-

ждий підданий право побирати через пів року по фірі а через другого пів року по дві фірі на тиждень на опал...

Обі ті служебности належить отже конечно знести, а то служебність запомоги зовсім безплатно, бо служебність ся опирає ся лиш на приписах політичних, котрі з признанем власности пожиткової тратять підставу, а служебність лісову за відшкодованем, бо служебність ся становить часть дотації підданськоі, а окрім того дерево побиране через мужиків мусить йім бути безплатно достарчене, коли противно запомоги вони обовязані звертати, отже через йіх скасоване не поносять жадноі дійсноі страти.

Відшкодоване за знесене служебности лісовоі будуть дідичі в найбільшій части Галичини могли дати не зменшаючи зовсім повинностей панщинних, бо побирають від підданих всілякі данини, котрих опуст скомпензує йім утрату служебности лісовоі. До сеі категоріі належать всі поменчі данини в яйцях, курках, каплунах, в вівцях, ягнятах, прядиві, сіні, соломі, хмелю, дальше десятини від овець і всіляких земних плодів, від улийів пчіл, в кінци осипи або чинші в збіжю. Данини сі не мають для дідича великоі ваги, а для підданих вони дуже прикрі, а помимо того суть значним предметом компензаціі, бо в кождім циркулі виносять 7 до 8%, всіх повинностей урбаріальних, а в декотрих навіть далеко більше. Де ж опуст сих данин не вистарчить на справедливу компензацію, або де дідич волів би опустити частину панщини як чинші в збіжю, там треба би відшкодоване доповнити відступленем частини ліса, побільшенем дотаціі грунтовоі або опустом части панщини.

Компензація ся буде рівночасно першим конечно потрібним кроком до регуляціі відносин підданських. Бо не мож затаіти, що повинности урбаріальні в нашім краю, особливо в західних циркулах такі великі, що йіх оцінене урбаріальне, хоть є таке низьке, загортає пересічно $^3/_5$ до $^4/_5$ частей чистого доходу всіх мужицьких грунтів, а в трех циркулах навіть перевисшає чистий дохід тих грунтів. Не треба доказувати, що при такім складі річей о релюіціі навіть подумати не мож. Треба отже почати від компензаціі тягарів, котрі дідичі поносять для підданих, з повинностями, котрі від них побирають, а доперва опісля буде мож застановляти ся над вибором способів до загальноі релюіціі (Аллеґат 8 до рукоп. Оссол. 2945. стор. 1—44).

Не вміємо сказати, який вплив була би мала ся лекція ученого дідича-юриста о пожитковій власности, коли би він єі прочитав був Виділови Становому 1785 року, т. з. тоді, коли признане пожитковоі власности постановила була законодавча власть на порядок дневний, і коли воно могло мати реальну вартість і значінє. Може бути, що логічна аргументація автора була би переконала Виділ Становий о правдивости слів Йосифа II., що признане мужикам пожитковоі власности не лиш не принесе дідичам жадноі шкоди, але буде для них навіть дуже користне. Бо користи, котрі після представленя автора з сего признаня для шляхти мали випливати, були такі очевидні, що навіть найбільше недовірчивий дідич міг йіх бачити як на долони Мав би він був забезпечену екзекуцію панщинних повинностей, звернену не против особи довжника-мужика, але против єго грунту, єго єдиного

жерела до життя, і певне, що й відроблене тих повинностей було би таким способом ліпше забезпечене, і „пасівна опозіція“ против панщини ледви чи могла би устояти ся. А коли може обчислене невідробленої панщини-роботизни не дало би так легко і докладно перевести ся, як незаплачений чинш в грошех або в збіжю, то проєктовані через автора міри були би дали єму можливість перемінити панщину-роботизну на чинш в грошех. Мужик маючи з одного боку дозвіл лучити в своїх руках по кілька господарств мужицьких, що для господарнійших і богатших ґаздів було би справді великою принукою до праці, легко згодив би ся на переміну панщини на чинш, і так само легко згодились би і мусіли би навіть згодити ся також наслідники мужика, котрі замісць сплати хотіли би перевести між собою фізичний поділ батьківського господарства. Дідич же, без котрого дозволу ані поділ ані сполучене господарств не могло би бути доконане, мав би при уділеню письменного дозволу можливість, виторгувати для себе чинш як найкористнійший і мав би при тім забезпеку, що чинш той єму не пропаде і буде плачевий точно, бо екзекуційна ліцітація була би легка і скора, і відповідав би за него не мужик лиш особисто, але своїм грунтом, своїм живим і мертвим інвентарем.

Окрім того обовязок запомоги мужика в разі убожества або якого елементарного нещастя був би устав; устали би також служебности лісові і пасовиска, а мужик потребуючий конечно матеріялу на будинки і на опал і паші для худоби мусів би се купувати у дідича, котрий би був виключним, вольним від всяких служебностей властителем лісів і пасовиск, купувати або за гроші або за роб ту in natura, і через те попав би в ще більшу як до тепер економічну залежність від дідича, котрий би свого упрівілейованого становиска певне не запехав в повній мірі використати.

Мужик же, після аргументації автора, мав би лиш ту одну користь, що міг би на свій грунт затягнути позичку, користь при тодішніх обставинах більше як проблематичної вартости, котру він зрештою, як сам автор признає, умів собі і без пожиткової власности добути, а хоть мусів при тім віддавати часть грунту в застав, то за те був безпечний від екзекуційної ліцітації грунту за довг.

Положене мужика дуже значно погіршило би ся, а положене дідича дуже значно поправило би ся.

Може отже бути, що Виділ Становий був би 1785 року прихилив ся до аргументів автора і що признаючи після єго ради мужикам пожиткову власність їх грунтів, був би тим навіть пізнійшому законодавству австрійському в справах мужицьких надав інчий характер і зміст.

Але що могло бути тоді, то стало ся неможливе тепер. Юридична діссертація безіменного автора опізнила ся о цілісьних 70 літ, а такий довгий час навіть в історії такого забутого закутка як Галичина не міг проминути без сліду. Тепер, 1845 року, мужик мав уже від давна всі майже користи, які дає „пожиткова власність“, і то в додатку без всіх тих тягарів і некористей, котрі вона після постанов закона цівільного в собі містить, а спеціально без небезпеченьства екзекуційної продажі грунту за невідроблену панщину і без тої кураторі дідича над ним

і єго господарством, до котроі дідич після закона був би мав право, і котра єму позволяла би вигнати мужика з грунту навіть помимо відробленоі панщини або заплаченого чиншу. Мав мужик окрім того право до запомоги від дідича; мав також дуже важні служебности лісові і пасовиска. На що ж єму отже було тоі „пожитковоі власности“, котра в грунті річи жадною власністю не була?

А дала єму все те, що він тепер мав, як раз тота опікунча сістема австрійського уряду, на котру автор в своїй розправі нарікає. Сістема ся, хоть правда що підривала у мужика розвиток самодіяльноі енергіі і ініціятиви, була однакож для мужика єдиною обороною від другоі опікунчоі сістеми, котра розвиток єго самодіяльности без порівнаня більше підривало, а при тім руйнувала єго економічно, добивала ся самодержавного пановання над єго тілом і душею, стерегла, контролювала і на свій лад і свою користь накручувала кождий найменчий крок, кождий найдрібнійший акт єго житя, перемінювала, як автор каже, кождого господаря в простого парубка-наймита, і від котроі не мож було устерегти ся, бо вона висіла тут таки над єго головою, була в кождім хоть би найменчім селі і мала знаменитий, довговіковою безпощадною практикою вишколений аппарат з мандаторів, економів, наставників, отаманів, котрого виключною задачею було переведенє сеі опікуньчоі сістеми в цілій строгости, недопущенє і приглушенє кождого самостійного, самодіяльного пориву підданого тій сістемі мужика. Була се опікунча сістема шляхти, против котроі власне уряд в інтересі держави приладив був свою сістему опікунчу звернену більше против самодіяльности шляхти над мужиком як против самодіяльности мужика в сфері економічній, котру уряд навіть в певній мірі намагав ся розбудити. Очевидна річ, що будучи рівночасно предметом двох против себе ділаючих опікунчих сістем, котрі на єго шкірі робили своі експеріменти, мужик ледви що міг дихати, а о самодіяльности і ініціятиві не мав навіть коли подумати. Все ж таки сістема опікунча уряду була в порівнаню з такою ж сістемою шляхти радше кроком на перед як в зад. Правда, що і єго сістема, як кожда сістема курателі і опіки над народнім житєм, була в грунті річи шкідливою, бо все ж таки справді підривала енергію і ініціятиву мужицьку, учила мужика здавати ся радше на ласку і поміч урядову як на своі питомі, неспожиті сили. А се — певна річ — приносило мужикови більшу шкоду, як нерівномірна, неодностайно і не завсігди щиро практикована поміч против насильств кураторяльноі сістеми шляхотськоі користь.

Помимо того знесенє урядовоі опікунчоі сістеми лиш тоді було би розумним і справді пожиточним, коли би разом з нею знесеною зістала також опікунча сістема шляхти, бо без такого рівночасного знесеня устало би лиш менче зло, котре ще до того було певного рода антідотум против більшого зла. Але про знесенє сего більшого зла, шляхотськоі сістеми опікунчоі, учений автор не згадав ані словечком. Тай не міг він про него згадувати, бо ся сістема нерозривно була звязана в цілим тодішнім суспільним ладом і порядком, з самою сістемою панщини, і лиш з нею разом могла упасти, бо була лиш еі логічною кон-

секвенцією. Противно, автор віддаючи дозвіл лученя і діленя господарств в руки шляхти і відбираючи мужикам служебности очевидячки хотів єї ще скріпити і заострити. Знесенє ж панщини хотів автор полишити — пізнійшій розвазі, коли вже служебности лісові і пасовиска будуть знесені, коли нова реформа пожиткової власности буде переведена і поставить шляхту в таке вигідне і верховодяче положенє, щоби спосіб знесеня самоі панщини, коли би воно конче мусіло наступити, могла подіктувати вона сама, без якоі небудь шкоди для своіх прівілейів.

Але тимчасом, коли автор закривши очи перед тим, що навкруги него діяло ся, намагав ся перейти до порядку дневного над складавшими ся перед єго очима історичними обставинами, перейшла історія над ним самим до порядку дневного і зробила з єго діссертаціі учену макулятуру. Показало ся таким способом, що автор, хоть знав дуже добре постанови закона цівільного о пожитковій власности, помимо своєі ерудіціі в животних справах свого краю не видів дальше свого носа і що поборювати живі стремлінє часу параграфованими приписами річ зовсім не легка а навіть смішна.

Дивною іронією судьби лучилось так, що проєкт єго знівечив як раз той же самий сойм шляхотський, котрого він до признаня мужикам пожиткової власности своєю розправою хотів успокоіти.

Бо ледви лиш сойм сей підчас сесіі 1845 року встиг вибрати призволену урядом комісію, котра мала застановити ся над признанєм власности пожиткової і заведенєм книг грунтових, коли на четвертім засіданю сойму депутат Маврикій Краінський, почесний член Виділу Станового, поставив слідуюче внесенє о розширенє круга ділань вибраноі комісіі:

„Просити Найяснійшого Монарха, щоби на підставі Найвисшоі ухвали з дня 11. марта 1845, комісіі становий вибраній в ціли приготовляючих нарад над признанєм мужикам власности пожиткової грунтів і заведенєм сільських книг грунтових, з причини обосторонноі недогідности випливаючоі з теперішніх відносин підданчих за-для сполучених з посіданєм грунту особистих і інчих інвентарських повинностей і тягарів дотикаючих доменіі, зволив приказати, щоби застановила ся над способами, як би ті повинности підданчі могли бути перемінені на осипи в збіжю або чинші в готових грошех, або як би осягнути цілковите йіх викупно, а усунути перешкоди, котрі тим перемінам ставить дотеперішне законодавство, дальше які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, щоби осягнути відповіднє заокругленє і упорядкованє посілостей так двірських як і мужицьких, поділ грунтів спільних і знесенє шкідливих служебностей“.

Внесенє се приняв Сойм при незвичайно численній участи депутатів без дебати 116 голосами против 10! (Czynności Sejmu... Galicyi i Lodomeryi r. 1845. Lemberg 1846. str. 38—45).

Очевидна річ, що ухвалою сею наради комісіі над признанєм пожиткової власности стали зовсім безпредметовими, коли комісія застановляти ся мала тепер вже також не лиш над переміною панщини на

чинщ в грошех або осипи в збіжю, але навіть над викупном панщини, отже над цілковитим єі знесенєм!

Ухвалою сею пішов отже Сойм може ще дальше навіть, як Василевський в своїм проєкті, бо то, що проєкт Василевського ставив лиш яко дальшу евентуальну можливість, Сойм в своїм офіціальнім характері яко законний представитель шляхти апробував і поставив яко своє жадане на порядок дневний в ціли полагодженя в дорозі законній.

Що ж стало ся такого від остатньоі каденції соймовоі 1844 року, що змогло так нагло і так радікально перемінити погляди шляхти, тоі самоі шляхти, котра против проєкту Василєвського підняла була таку завзяту і різку опозіцію, і по довгих дебатах, нарадах і сварках ледви-не ледви дала ся притягнути до проєкту признаня пожитковоі власности і заведеня книг грунтових? Що стало ся такого, що як-раз в тій хвилі, коли учений єі член змалював був перед нею всі принади і користи сего проєкту, вона ні з сего ні с того зробила таке на перший погляд нічим не умотивоване salto mortale аж до цілковитого знесеня панщини?

Ухвала соймова не була однакож неумотивована, хоть очевидно, судивши по всьому попередньому, не походила з щирого серця. Викликала єі конечність і страх перед небезпечеиьством, котре їй грозило. „Ходили поголоски між обивателями“ — каже гр. Красіцкий — „о якімсь несупокою між народом на заході а навіть о турбованю перейіжджаючих перед самим Великоднем по декотрих селах і гостинцях через зібране коло коршмів мужицтво. Між інчими розказував Домінік Домбський, що коли їхав в велику Суботу з Кракова до себе до Дрогині бічною дорогою через села, де єго мужики добре знали, дізнав однакож від них турбаціі і не міг дійти, чого вони від него хотіли. Такі турбаціі пройіжджаючих мали місце в тім самім часі від заходу аж по Тарнів. Поголоски ті показували, що коіть ся щось недоброго, та перешуміли неспостережені, у одних за-для легкодушности, у других, здаєть ся, в ціли відверненя уваги“. Але помимо того каже він дальше, що ухвала соймова свідчить „о сангвінічнім успособленю нашім, о якихсь грізних проявах, котрих наслідкам хотіли в такий спосіб запобігти“. (Аллеґат нр. 1. до рук. 2945. стор. 15, 17).

І справді! Саме серед нарад, дебат і діссертацій шляхти над тим, як би добуваючу ся до єі дверей і прівілейів справу панщини зацитькати і успокоіти паліятівами і при тім не уступити своіх користей ані на волосочок, — воскресла по кількол0тній перерві революційна пропаганда на ново і знов піднесла грізний свій голос.

Лагодив ся другий акт драми, котра мала закінчити ся крівавою катастрофою 1846 року. Скорість, з якою пропаганда переводила свою організацію, рішучий, сміливий спосіб, в який вона виступала, не скриваючи майже своіх цілей і своєі агітаціі, сили, котрими вона, як здавало ся, розпоряджала, а особливо факт, що пропаганда ідей перемінила ся тепер у неі в пропаганду діла, давали також поновленій через ню агітаціі за знесенєм панщини небувалу силу і незвичайно грізний характер. По всім єі поведеню пізнати було і пропагандісти с тим не таіли ся, що на словах тепер не скінчить ся. Кождий чув і видів, як

наближала ся буря, але ніхто не знав, що вона с собою принесе і тим більший був страх перед нею.

Іван Заневич.

НАДІЯ КОСТЕВА СИҐИДА.

(Сумна споминка).

Страшна, нелюдська трагедія відбулась 6 ноября 1889 року на Карі, Забайкальськоі области: після приказу амурського генерал-губернатора барона Корфа покарано стома ударами ліз женщину; то була політична вязенка — каторжниця, Надія Костева Сиґида, що дала пощочину комендантови тюрми, жандармському підполковникові Масюкову. 10. ноября пройшла чутка, що Сиґида сконала — „від нервового зворуху“.

Мир тлінови твому, спочивша та невмируща серед нашоі памяти сестро-товаришу!

Надія Костева Сиґида (в дівоцтві — Малаксіянова) родилась 17. сентября 1863 року в городі Таганрозі, в грецькій міщанській сімйі. Дитина вбогих, трудящих батьків, що найпаче піклували ся своіми діточками, Надя з малечку перейнялась великою чулістю до всього світлого, а жалощами до слабого та зниженого; виросла в простому робітницькому осередку і на віки полюбила той осередок. Не одну іскорку святих почувань заронила до відкритоі душі своєі пестунки і бабуся вяня. Гіркота окільного житя про те з рана почала стискати болем єі добре з природи, приголубливе серце. Глибоко обурювало ся воно вже в гімназіі, де богатирських дітей шанували над плебейських, а рід та гроші над спосібність. Цікавий, сумний факт: уже в гімназіі кидав ся в очи поділ на стани — пануючих та покривджених, кидав ся та озлобляв молодіж. Надя — палка, рухлива дівчина сподобала ся про те цілому гуртови своіх подруг. Простота та безпосередність дала перший напрямок єі характерови — прямому та сміливому, але при тім мягкому та ніжному.

З відзнакою покінчила Надя гімназію, на превелику радість батьків та знайомих. Один поважний громадський діяч дав йій місце шкільноі вчительки, казавши: „За рідну доньку не ручу, але пересвідчений, що ви не понівечите дітей, на вас єдину здаюсь“. З запалом принялась працювати жвава дівчина в школі, мала також почастні „уроки“ (лекціі), що відбирали троха на весь час, мало лишаючи на кошт власного розвитку. Та годі було інакше: заробіток піддержував сімйю, що вельми бідувала та побивала ся серед злиднів.

Значний вплив мав на дівчину під той час якийсь родич, що був високо освіченою людиною. Він нахиляв єі до читаня, привчив мислити, цікавив сучасними питанями. Лишили який такий слід і взаємини з подругами. То були переважно прекрасні істоти з першою жадобою трудового житя, послуги ближньому, з першим поривом благородноі мріі; сучасність непомітно наливала змістом йіх бючі, відкриті душі; відгуки революційноі боротьби показували вихід в тяжкого псіхічного стану, зачепили й дівочий гуртець, а найпаче Надю. Була се натура

кіпуча та екзальтована, здатна йти до краю за голосом свого почутя. Жите повне дрібязків текло помимо неі, не наклавши пляминочки на ei чисту душу. Наівна, довірлива, без крихти хитрощів — отакою вона лишила ся до могили. Відкликаючи ся на все гарне вона готова була віддати ся на послугу тим неясним ідеям, що зародили ся в ei допитливому умі, понести і свою лепту на користь тоі невідомоі але дорогоі та приманливоі серцю справи, за яку гинула на шибениці та конала в кайданах молодіж. Тому то вона бажала спізнати ся з представниками справи, шукала знайомостів.

Таким чином вона здибала ся з будучим своім чоловіком, Якимом Степановичем Сиґидою, наборщиком. То був Украінець, що походив з народа, котрому віддавав усі своі співчутя. По троху навязали ся зносини з членами справи. З енергією кинула ся Надя перечитувати усякі книжки про питаня громадські, про ідеі та рухи соціялістичні. Вона робить ся горячою прихильницею тих рухів; лави погублених борців привертають ei до себе як і живучі, що йій доводилось бачити. То були переважно члени товариства „Народная Воля". З програмою „Народноі Волі" Надя одначе далеко не годила ся; була незворушена вобсягу мисли, не брала на віру жадноі гадки без власного попереднього обміркованя, байдуже на свою незвичайну перевятливість. Революційні ідеі придбали в ei особі найревнійшу послідовницю, але вона не була ще вповні вироблена з погляду партійного і вагала ся що до вибору способів боротьби, як і сама потім признавала ся. Поки що вона робила деякі услуги партіі, кохаючи в думці ширшу запомогу справі, марючи про справжню діяльність, що стала б для неі за релігію.

Про те не забувала піклувати ся рідними, а що любила йіх — і не сказати. В р. 1885 Надя одружила ся з Якимом Сиґидою і заснувала в себе потайну друкарню, де мала печатати ся террористична часопись „Народная Воля". Остання річ з початку турбувала Надю; серце ei рішучо противило ся террору, та голос непримиримого обуреня проти сучасного ладу запанував нарешті і вона взяла участь в роботах друкарських, тим дужше, що признавала право кожного на свобідне ширене своіх думок. Вона з запалом трудилась над набором та корректою статей, лагодила до друку матеріали, а тим часом совісно відбувала обовязки шкільні як і почастні занятя. Головним працівником в друкарні був ei чоловік, узятий тоді саме в салдати; що вечера він утікав з казарми на роботу і працював до самісінького ранку, уриваючи дещо і з дньового дозвілля. При друкарні жили також і працювали: молода дівчина Устя Федорова та слухачка медичних курсів Катерина Тринидадська. Тут же, під фундаментом домівки, береглось кілька дінамітових бомб; в якій ціли вони перележувались — Надя не знала, не поглянула на них, коли були привезені, нічого не бажала слухати навіть про ті бомби; сама думка про них була йій прикрою.

Почав ся 1886 рік; друкарня йшла добре; нікому і до голови не спадало, що чорні хмари згромаджують ся над нею. А тим часом син пана Антон Остроумов доніс куди слід, що Яцевич, Петровський і другі виробляють бомби, а Яким Сиґида ті бомби переховує. Д. 23. января жандарми обшукали казарму, де жив Сиґида, а потім і домівку

Наді; друкарня була викрита, хоча бомб не знайдено, там вони й лишили ся. Всіх арештували та повезли до Петропавловського муру. Потягли ся тижні, місяці, роки тяжкоі самотини з початку в мурі, а потім в „Домі попереднього замкненя“; тюрма швидко підтяла Надю, знесилила еі страшенно. Розсипали ся порохом молодечі мріі; иатівські допити вимотували душу. Часом істеричний хлип замкнутого поблизу товариша зворушував таемницьку тишу, мордуючи уяву молодоі вязниці. А найдужше гнітив еі спомин про бомби; вона стратила сон. Думи-муки не давали покою; хоробливі мари переносили е до рідного міста, до знаноі домівки. Безтурботно, ні про що лихе не гадаючи, там поживають собі нові, інші люде, бавлять ся малі ні в чому неповинні дітоньки.. якось заблисли огники, вибух, пожар, усе потайне в полумиі, а бомби, оті гидкі, нелюдські бомби руйнують все чисто навкруги. Зойки та проклони конаючих жахом стискають йій серце; огнем печуть сльози, розлиті над побитими... вона скрикуе, раптом кидае ся з ліжка і бьеть ся по підлозі в непритомному стані.. Спамятавши ся вона *не раз бачила себе простертою на серед казні, а довкола стояли жандарми* та прислухували ся до еі покриків. — Боже, що, коли вона назвала кого небудь з друзяків? — І знов вона мучила ся. В неі навіть була думка покликати жандармів та виявити, де заховані бомби, та вона спекалась такоі думки Коли б відповідність упадала тілько на неі, вона не вагувала ся і капельки; але може бомби вже перенесені вільними товаришами на друге місце? Дати повід до нових пошуків? Ся увага спиняла еі рішучисть; що робити — сама не знала.

Тимчасом бомби були викриті жандармами, і Надя відчулась трохиза спокоєною. З „завинного акту“ вона вперше узнала про шпіонську ролю Антона Остроумова. Що то за людина — не знала, але чула від свого чоловіка про якогось надзвичайно гарного та певного товариша, що звав ся „Антоном“. - Не вже той самий? — промовляла в душі, — та Надя зловила себе на підозрі і засоромила ся. З нетерплячкою ждала вона суду, щоб побачити ся нарешті з чоловіком та спитати про Антона. Підійшов і суд — 8 грудня (декабря) 1887 р. Першими словами Наді до чоловіка після так довгоі розлуки був запит про Антона; з болем та гіркотою вислухала вона прикру правду, не здужала ні про віщо більш говорити, весь час процесу судового була „як з хреста знята“.

Справу Наді з товариством (Оржих, Чернов, Петровський, Александрин, Федорова та Тринидадська) розглядав надзвичайний суд сенатський; обвинувачував знаний Желехівський, требуючи кари смерти для всіх. Тринидацька просила першого присудного сенатора Депера, „обороните еі від оборонця“ (урядового). Муж Наді на половину був псіхічно хорий, так само і де-хто з товаришів; Оржих нездужав навіть ставати особисто до суду. — „Боже! на віщо вони схожі? що з ними пороблено!“ сумно викликнула одна свідниця. Якима Сиґиду та Петровського засуджено на кару смерти, останніх — в каторжні роботи на ріжні строки, Надю — на 12 літ; суд однак прохав царя скоротити на 8. Господи, чого не пережила тілько Надя під той час! Після суду йій позволили побачити ся з чоловіком, та обом було ще тяжше.

Він подав думку: звернути ся до царя — чи не зменшить кари. А з дому йшли також невеселі вістки: батько Наді помер з журби, мати лишила ся без ніяких средств, ні нащо було наняти комірчини, тож прихистила ся у старенькоі бабусі—няні; молодші брати та сестри виростали без освіти, одного хлопця взяли навіть з гімназіі. Придавлена по над сили усіми тими подіями, Надя запрохала в царя полегкости, цілком не розуміючи ваги того вчинку; вона дістала відмовну відповідь; каторги однак йій вирекли не 12, а 8 літ; страту чоловікови та Петровському змінили на каторгу поки живота. Та Надю ждало нове лихо: єі розлучили з чоловіком, бо мужчин послано на Сахалін, а женщин на Кару, Забайкальськоі области, де під той час перебували політичні каторжні тюрми. Д. 7 мая 1888 р. пішло з Москви на Сибір товариство над 50 чоловіка, в тому числі і Надя; каторжне вбраннє нівечило молоду вроду, спиняло рух; дорога однак трохи відживила йійі. З природи та темпераменту Надя була повним втіленнєм житя й молодости — завжди рівва, весела, жвава. Мягкий погляд єі глибоких очиць, ласкаве та щире серце, дзвінкий, заразливий сміх—свідчили за безпосередність натури. Душа світила ся в кождім словечку, в кожнісенький ухмілочці; зверхність що разу видавала єі; все духове житє ніби було списане на виду. Моторна та енергічна вона вкладувала все серце в те діло, яке робила. З нервовою поспішністю розтинала вона коверту одержаного листу; судорожно тремтючи перебігала дорогі стрічки, ділила ся найменшим проблиском відрадного почутя; ласкала та голубила, коли бачила кого сумним або заклопотаним, і журила ся, як що не могла нічим розважити; смуги смутку хмарили єі чоло, а в очицях блискали сльози, погляд робив ся полохливим, молящим. Не відчувала вона в собі снаги одіпхнути товариша, викинутого з гурту; нічого не ненавиділа більше, як підробленности та вдавання. Роки вязниці значно перемінили Надю. Веселість прокидала ся якось хобробливо, щоби перейти в розпучну тугу; бесіда рвалась на півслові, дзвінкий, приємний сміх тепер здавав ся істеричним реготом, що викликав дрож; в голосі раз у раз почували ся тужливі ноти; на чолі найбільше панував вираз тяжкоі думки, трівожливого почутя. Довгий етапний шлях, на половину пішки, з безконечним рядом усяких історій та урядових надужить пригнітав та обурював серце. Трудно уявити собі всю нелюдськість того шляху, не потоптавши його; провадять часто силою, вяжуть вірьовками до воза, бють рушницями в разі найменшого „бунту“ чи непослуху, — і Наді з товариством не раз доводило ся коштувати того.

В дорозі ж Надя почала роздумувати над своім минувшим і з розпукою побачила непоправну помилку — „невільний гріх“, що заподіяла проханнєм полегкости у царя. Вона почувала себе провинницею, сльози каяття застилали від неі світ білий; вона ховалась від товариства куди небудь у куточок і отам ридала безутішно Надія на втечу з Сибіру іноді мелькала перед нею і додавала сил нести оті пекельні, невимовні муки.

20. января 1889 р. Надя у двох з Тринидадською (третя товаришка Федорова втекла дорогою) прибула в тюрму; скільки довело ся йій

зазнати горя та біди, те хіба Господь відає. „Шапок та кожухів — писала Надя—ми не скидали ні в день, ні в ночи, — так і спали, але я здорова, занадто здорова.. віки вічні житиму... коли б спромога передати вам хоть капелиночку тієі дужости, що в мене“. В перший же день приходу на Кару Надя мусіла вислухати звістку про смерть свого чоловіка, — він помер дорогою, в харківській центральній каторжній тюрмі. Уявіть собі ei стан духовий!... „Жваво перенесла я і той іспит“, — писала Надя; та спогад про нещасне „прошене“ царевп дратував душу навіть тоді, коли вона здавала ся веселою. В каторзі вона загарно кинула ся до науки, найпаче — взяла ся за французьку та німецьку мову; часами однак залишала книжки, починала журити ся, майже нічого не йіла, переважно — після одержаня листів з дому; вона читала та перечитувала ті листи, металась по двору, потім знову читала. Щоб розважити йійі товаришки в такі хвилини прохали йійі почитати усім що небудь в голос. Надя любила те читане і читала з хистом, найбільше історію Вебера. Тоді вона оживала, балакала, спорила, резонувала. Приходив новий лист, — Надя цілими днями блукала з ним по двору, а по ночах стогнала та плакала. Тим часом йій заблисла була надія незабаром вийти в „вільну команду“*). Вона стала ще більше читати та вчити ся, бо в команді не мала б стільки дозвілля: марила завести школу для каторжницьких діток та присвятити ся цілком товариству. — „Ось вийду в команду... богацько, богацько книг, квіток, усього, всього буду постачати в тюрму.“ Відси вона не збиралась тікати, а з поселеня твердо поклала — втечи першого ж року. Та обставини склали ся інакше, житє тюремне прямувало до лихих та нечуваних подій, що заходили здалека.

Відбуло ся таке: 5 августа 1888 року тюрму відвідував генерал-губернатор Корф; на стільці серед двору сиділа Лизавета Ковалевська і не встала при його вході. Корф образив ся і звелів перевезти Ковалевську в Верхнеудинську центральну тюрьму, де еі заперли самотою в тюрмі та держали в найгірших умовинах. Ранком на Ковалевську кинули ся жандарми, стягли в білизні з ліжка, напнули арештантський сіряк, кинули на віз і погнали в якусь сторожку на березі Шилки. Тут Ковалевську знову роздягли, пошматували власну сорочку, що на ній під той час була, а перебрали у все арештантське. Комендант політичноі тюрми Масюков проводив тою справою, а покликаний на підмогу смотритель над „уголовними“ Бобровський знущав ся всякими словами з Ковалевськоі, що кілька разів падала без памяти.

Під Нр. одвели еі в Верхнеудинськ і під Нр. же запакували в тюрму; одинадцять місяців вона не виходила нікуди з казні, двері котроі завжди були запечатані; коли вона потребувала вийти, всякий раз являлось висше начальство мійське, зривало печать, а потім знов прикладувало. Образа заподіяна Ковалевській яко женщині викликала обурене з боку товариства; воно поклало — добивати ся всіма способами, щоби

*) Вільною командою звуть ся каторжники, що після якогось часу випускають ся з тюрми на вільні помешканя

Масюкова скинуто з посади, взято з перед очей. Просьби в тому напрямі не мали ніяких наслідків; сам Масюков кілька разів запевняв словом чести, що покине уряд, та завше ламав те слово. І от в маю 1889 р. почала ся в тюрмі голодівка: арештанти не брали в рот ані крихітки. Надя не вірила, щоби таким способом можна було що небудь осягнути; заявляла, що йій хочеть ся жити, та в кінці пристала до гурту, щоби загладити свій „гріх"; після восьми днів голодівки вона розхорувалась (припадки, підвисшена температура, серце билось), але згодом одужала і мов би стала ще жвавійша, На вроду вона саме розцвіла, як ніколи доти, — просто заглядували ся на неі. Знову взяла ся до книжок, писала конспекти, вчила ріжні мови, — не надовго однак. Голодівку спинили після того, як начальство показало жаль і показувало телеграму, буцім Масюков переводить ся, через три місяці єго не буде. Замкнуті порішили на той час порвати всякі зносини з Масюковим: відреклись книжок, грошей, листів, — словом, усього; те відреченє почалось з 1. юня. Надя відрекла ся також, але для неі було страшенною мукою лишити ся без листів,—вона сумувала, нудилась Підійшов август, а Масюков усе ще зіставав ся на посаді Знову забалакали: „як бути?" Надя одна з перших заговорила про нову голодівку, хоч і мало надіялась від неі. Але нічого іншого не лишалось, виходу не було; розпука заглушила усі почутя. „Краще вмерти, як тягнути отакі злигодні", — казала Надя; кілька день вона блукала в великім зворушеню, нічогісінько не йіла, мало спала. Всі були прибиті та знесилені

В ніч на 30. августа Надя лягла до краю намучена, але на ранок прокинула ся жвава та заспокоєна, з незломаною думкою покінчити неможливий стан річей, а то ударивши в лице комендантови. Цілий день провела вона в страшенних душевних муках, розпачливо ридала, а в вечері знов заспокоєна — пішла вчаснійше спати. — „Я заглянула до неі перед сном,— розказує одна з товаришок недолі — Ви спите, Надя? — Ні ще, — відповіла. — Згорнувши ся клубочком вона лежала у свойому закуточку (ліжко єі було запнуте з усіх боків), — ні смужечки зворушеня на личку, або трівоги, навпаки ніби якесь задоволенє" — Того ж вечера вона написала записочку комендантови, що має його бачити. Ранком 31. августа встала скоренько, убрала ся в чорний одяг і сіла читати Успенського; тут явились жандарми від коменданта за нею. Похапцем одяглась і сказавши до всіх: „Прощайте", швиденько вийшла. Чи треба казати, що сталось? — Вона вдарила в лице Масюкова (да будет він проклят!). Єі перевезли в крімінальну тюрму і посадили самотою, туди ж згодом привезли ще трьох товаришок: Калюжну, Ковалевську та Смирницьку, що домагали ся — задати іх хоть у саме пекло, аби з під начальства Масюкова Зразу Надя почала голодувати, знаючи про загальне рішенє товаришок і проголодувала цілих шіснадцять днів (йійі годували силоміць). Діставши звістку, Корф не зарядив ніякого розсліду, а приписав — покарати виновницю стома ударами лоз, в додаток без попереднього лікарського освідченя, але в присутности лікаря; останній відмовив однак такоі чести і повідомив приватним листом читинського губернатора Хорошкина, що Сиґида без того хворує, що виконати припис Корфа небезпечно. Хорошкин відпи-

сав — не вмішуватись. Місцеве начальство вагувалось, відтягувало, усувало ся від тоі ганебноі справи. Тоді був виписаний в ролі катааматора Бобровський, уже знаний нам з історіі мордуваня Ковалевськоі; за відмовою лікаря він переняв і его ролю.

Сентября 6. дня Бобровський явив ся в Устькарійську тюрму і велів вивести Надю. Вона вийшла бліда, з похиленою головою, повязана хусткою (боліли зуби). Бобровський зірвав з лиця хустку, зміряв Надю своім звірячим поглядом: — „Огся витримає!“ і казав йій катувати. Відбивши сто ударів еі положили на коц і внесли до гуртовоі тюрми. Калюжна, Ковалевська та Смирницька відгородивши собі хустками та покривалами куток на нарах, припали до неі. Надя лежала без памяти; якийсь час ще „уголовні“ вязні чули голос Наді. Підчас екзекуціі вона згадувала волю, країну та рідних — „Мамо! Мамочко моя любесенька!“ доносив ся сумний, ледве чутний голос — завміраючого серця. Потім все стихло. Відслонили. Надя була вже трупом, а еі товаришки Калюжна, Ковалевська та Смирницька конали в передсмертних муках, заживши отрути. Припускали, що Надя померла також від отрути, — річ можлива, хоча лікарі яко причину смерти подавали нервове зворушене. Після тоі історіі товариші-мужчини рішили також померти гуртом і 2 з них хопили ся до отрути (один стріляв ся); про те умерло двоє — Тобохов і Калюжний (брат умершоі); останніх відратовано.

Де поховали Надю, ніхто не знає; могилки еі як не шукали, не могли знайти, тай надіі на то нема; еі поклали в гуртову труномогилу, — так звуть ся заготовлені з осени на зиму могили для арештантів — нікого окремо не відшукаєш.

Так згинула молода, світла, на прочуд гарна душа Часом на Надю годі було споглянути без потайного запеклого болю; з усього відчувано, що вона скінчить мученицею що дійсність не спинить ся перед еі духовою вродою, — в житю такі люде роблять ся ся жертвами в тому або іншому напрямі. Так і Надя.

Счастливые годы,
Веселые дни,
Какъ вешнія воды
Минули они —

все співала вона, міряючи Сибір; або відчитувала Некрасова „Пророкъ“ (Не говори: забылъ онъ осторожность); любила також повторяти слова Тарасові:

Одну сльозу з очей карих,
І пан над панами...

Велику вагу мали для еі єства духового оті немногі але влучні слова.

Хто стрівав серед житя хоть одну таку людину, в тому до віку не згасне світлий погляд на жите ні палка любов до ближнього.

З боку остаточних думок та поглядів Надя була поступовою в найбільшому значіню того слова, бажала служити народу в напрямі знищеня його гірких обставин політично-соціальних; терроризму не поділяла.

Ось що писала до близьких людей Надя перед двома тижнями до смерти:

„...Не зійду я з того шляху, на який стала і розпрощаю ся, коли треба буде, на віки з волею і з вами.. Що буде не знаю, я до всього готова.. надійтесь на мої сили... усе-усе винесу жваво... живу любвою до святого діла, вірою та надією на щасливу хоть і не близьку будучину. . не турбуюсь, коли міні навіть і не доведеть ся діждатись .. досить з мене глибокоі віри в будучину; досить щоб витерпіти всі, всі пригоди; жити отією будучиною, уявляти собі щастє та земний рай тих вибранців, що будуть жити серед добра, ладу та любови, — а тому справдитись, певно справдитись; гадаючи про те я все забуваю, забуваю гіркоту, біль та морок сучасности; за мороком та гіркотою я вбачаю світло та відраду і не падаю духом. Не падайтеж і ви, вірте в силу душі людськоі і боріть ся міцно, палко, без перестанку, з усіма незгодинами, з усіма темними та дикими силами Зваліть йіх! Не доведеть ся може вам йіх добити, а підхитати — підхитаєте; вірте тільки в перевагу висших сил, то будете щасливі до віку..

„...Своєю пощочиною я виплатила образу, — дала знати, що здирства та знущаня з себе ми не допустимо. . Тож будьте відважні, любіть з повноі душі всіх, всіх людей, любіть правду та добро!“

Похиляю ся перед хрестом твоім, незабутній друже-товаришу!

1890 року. *П. Гр.*

Русин на празнику.

По опублікованю в „Житю і Слові“ (IV, 195—201) агітаційноі поеми М. Попеля „Rusyn na praznyku“ одержали ми від Впов. пані Н. Кобриньскоі другий список сеі поеми, що заховав ся у єі батька, б. посла о. Івана Озаркевича в Болехові Сей список, зладжений мабуть ще в 40-вих роках, складає ся з 7 карток листового паперу 8-о, зшитих до купи, в обложці з синявого паперу. Зошитець по краям гладко обрізаний і визолочений. Правдоподібно осьма картка, де був титул, видерта „страха ради іюдейска,“ так що поемка тепер без титулу. Вона написана на 6 картках, калїграфічно, по 16 рядків на кождій стороні крім остатньоі, на котрій є йіх тілько 14; разом усіх рядків 190. Остатня картка зовсім порожна

Хоча список о. Озаркевича не може мати значіня для критичноі провірки тексту поеми для того, бо надрукований нами текст майже зовсім повний і скопійований з автографу самого автора, то про те ми подаємо тут важнійші відміни сего другого списка для того, щоб удокументувати, в який спосіб поему сю при переписуваню перероблювано, корочено та доповнювано, що буде найліпшим доказом єі популярности в певних кружках польськоі і руськоі молодіжи.

Як уже сказано, список о. Озаркевича має 190 рядків, коли тимчасом повний текст поеми має йіх 307, — значить. сей список коротший на 117 рядків; щось мабуть перешкодило переписувачеви докінчити копіоване, тай у середині тексту він пропускав деякі куплети.

Ось детальне порівнане списка о. Озаркевича з нашим текстом; рядки, про котрі тут не згадано, в списку о. О такі самі, як надруковані у нас. Ряд. 2... z dawen lit; ряд. 9-10:

Tomu wse u ich slidy
Nasampered bohu sia skłonim

Ряд 12. Nazdorowi powtorim. Ряд. 13—16. пропущені.

Ряд. 21—24. Jeszcze tycho pryjatili
Choć to hnet ze burknem im,
A teperka bratia myli
Na zdorowie nam tu wsim.

Ряд. 25.. u newoły; ряд. 27... w puty nas wbywajut; ряд. 32.. pohniwau sia już; ряд 34... z dawnych Chrysta; ряд. 35. spuskat; ряд. 37... nehodni; ряд. 38. Nesłychajut; ряд. 42... kto; ряд. 45 Witkiesz; ряд. 46. Toi prawa; ряд. 49. Koł wołamy; ряд. 52. Witkiesz; ряд. 53. Czy win ne tak tu; ряд. 58. Słaby i smertelny; ряд. 55. Czy win ne tak tu sia rodyt; ряд. 56. Hoły; ряд. 57. Jemu dau na papieru; ряд. 58... nad nami; ряд. 59. Dali bracia! suczu wieru; ряд. 62. Dau takiei jak i ty zbiy; ряд. 63.. w mym; ряд. 66.. nowy znak; ряд. 67. Z kierwe... na twim; ряд. 68.. wiczne; ряд. 69. Z nioho; ряд 70. Z nioho; ряд. 72. A pohybeń; ряд 74 I wse... i wse; ряд. 75. Potim toi; ряд. 79. Żiety snopy; ряд. 81. A kol's słabei; ряд. 82... jak zarid; ряд. 83. Twiy; ряд. 84. Koły radu sy ne dasz;

ряд. 85-88. Na kulach pidz z zebramy,
Jak prystojet wsim panam,
Tutki pryjdy tu z torbamy,
To ty kusnyk chliba dam.
A ne byi, nezderai, ne kui zdradu

Ряд. 92. Ałe ne dosc jeszcze biedy

Ряд. 96-97. Bo najże Pan to choć swiy, ałez widkie
I na jaku temnu pudz

Ряд. 99... tud; ряд. 100. Z kincie.. za moriu; ряд. 101... neczysty czerta plid; ряд. 102. Deś za lisiw deś za horiw; ряд. 103. Toi preklaty; ряд. 108 Z czużych; ряд 109. Jak by tycznie; ряд. 111... chlèb; ряд. 112... szpajut; ряд. 113... nasz dobytek sud (sic! зам ssut); ряд 115. Wsiuda z nas podatki drut; ряд 118... swatonkowy; ряд. 119... wże na pyr; ряд. 120... wse hrymocze; ряд. 121... a wstawaiże; ряд 122.. znow; ряд. 123... dajże; ряд. 124. I hodzi, ряд. 125. Choć to sud; ряд. 126. A szcze... dzity. Рядки 128—131 пропущені. Ряд. 133. Szczo; ряд. 134.. każu pesia; ряд. 135. Szczo; ряд. 138... tu nas krasty; ряд. 139... twiy czorny; ряд. 191. Jużeś douho tu w nas krau; ряд. 192... z toboją; ряд. 193. Uże; ряд. 194. Z ruskiemi; ряд. 196. A za pyśmo (paszport) szczerbom; ряд. 197.. chrepci; ряд. 198. Ei ty; ряд. 150... tutki letkim; ряд. 151... dabiy (sic!); ряд. 152. I szczasływy; ряд. 153. Z hołowou; ряд. 154... dryhnesz; ряд. 156... sziebki; ряд. 157 I do hory kosu wznis; ряд. 158. To wyrwau ty dzitko matier; ряд. 159... dzieru: ряд. 161. Za kilichi do hory; ряд. 162. Na... czerta; ряд. 164. Ktož; ряд. 165... nimciolma (sic!); ряд. 168. Jak tu sune; ряд. 170. Chude

Ряд. 171—174. W teleczych torbynkach,
A tu w stroiu, a tu strach,
Jak tu ide, tu prychodyt
I ne werta nihdy znow

Ряд. 175... tu mu hou; ряд. 176. I win sam sia tu tylko; ряд. 178.. mołodz; ряд. 180. No, no, Nimcze; ряд. 181... dohey (sic! зам. douhyj); ряд. 182... terpciu mni; ряд. 183... wse; ряд. 184. Wytiah; ряд. 185. Nawet cerkwi; ряд. 186... kwytkie papierowi; ряд. 187. Na to misto; ряд. 189. Choć nas wże ze skiery; ряд 190. Wziaues srybło; ряд. 192. A my dali; ряд. 193. Na pomir; ряд. 195. Na pomir...

На сьому список о. Озаркевича уриває ся. Із відмін виписаних нами видно, що ладив список Поляк, котрий слабо знав руську мову, хоч очевидно від біди вмів нею говорити. Він переписував із іншої копії, вже попсованої; се видно з таких помилок, як „drabiy“ і „nimciolma“; в першім разі копіст кепсько прочитав „drabcy,“ що стояло замісць оріґінального „drapcy“, в другім разі копіст не вмів прочитати: „Nimciw t'ma.“ Та про те список сей доповнює наш текст одним рядком несумнівно автентичним, що мусить стояти між ряд. 85 і 86 нашого тексту, а і в деяких інших місцях має варіанти ліпші від списка самбірського. З того виходить, що або сам Попель переписуючи кілька разів свою поему вигладжував єі по троха, або робили се інші переписувачі, котрі ліпше знали руську мову.

Іван Франко.

Критика і бібліографія.

XXI. З нової чеської літератури.

1. *Magdalena, napsal I. S. Machar* (Докінчене).

Такі сцени вичерпали терпливість Юрія. Власне перед тим у клюбі він із за Люсі розсварив ся зі своіми знайомими, назвав йіх дармоїдами, дурнями, людьми без чести і рішив ся покинути Прагу та разом з тіткою і Люсі виїхати до свого маєтку, до невеличкого провінціонального місточка. Сю постанову він і виконує як стій. Тут знов автор малює гарний пейзаж, надиханий лірикою власних споминів.

В коло мене гомін Відня,
Гук коліс, розмови, тупіт.
Гуркотить трамвай та дзенька, —
А я бачу ген далеко

Шлях один Веде він з Праги.
Пас широкий, повний пилу
Тягнесь морем піль зелених,
Раз пнесь в гору, то йде в низ,
Тут колує, там прямує,
Мов шмат полотна довжезний
Тягнесь, тягнесь, аж на краю
Обрію очам являєсь
Мов вузенька сіра стяжка...
Ось стовпи телеграфічні
Монотонно так бренять .
Хруск возів, що тут по шутрі
Важко котять ся поволи,
Роздає ся геть широко ..
Бачу, як спішить тим шляхом,
Хлопчик — от щасливий хлопець,
Йде до дому на вакаціі!
Ряд тужливих днів за ним,
Перед ним сім неділь втіхи!
Хлопець в радости аж сплакав
Бачучи блискучі бані
На церковних звісних вежах...
Знаю се лице! Ах, бачу
На блідій сій фотографіі —
Се мої шіснайцять літ!

Жаль, що не можу подати читачам цілого, дуже гарного опису дороги, котру проїзджають Махарові герої. Та ось вони заїхали до місточка, ціли їх подорожі. Приїзд молодого панича, его тітки і незнайомоі панни зробив у місточку незвичайне враженє.

Мій читатель, чи дививсь ти
На житє у муравлиську?
Ся філістерська голота —
Справжніі маломіщане.
Всі знайомі між собою,
Кождий має труд свій денний.
Вийде в ранці, стріне друга,
Вусами мац-мац по собі,
Один другому мов шепче,
Що єму сю ніч приснилось,
Дрібні сплетні, новинки.
І всяк далі своім шляхом,
А там з іншим знов спіткаєсь,
Знов постоіть, побалака,
І знов далі! Всі вже знають
Кождий карб на тілі друга,
Кождий кут его нутра,

Все минулеє єго, —
А всеж звичка якась люба
Пре йіх знов балакать разом
Все о тім, о тім самім
Нині, що і вчора й завтра.
А при тім і діло роблять
Якось мляво, наче щось
Маловажне; вечером
Знов вертають в муравлисько,
І знов в кождій клітці, ямці
В купі по два, три, чотири
Аж під темну ніч стоять
В безконечнім розговорі.
А той рух, як щось нове
Між них впаде!.. Мов безумні
Підбігають, зазирають,
Та лишають денну працю..
Судорожная цікавість
У йіх вусиках тремтить.
Тут збіжать ся, дебатують,
Відважнійші на той предмет
Кидають ся, оглядають,
Обстукочуть з всіх боків,
І спішать назад до гурту,
Аж трясуть ся головки...

Такою відважнійшою мурашкою є пані бурмістрова місточка. Вона перша робить візиту тітці Юрія, розповідає йій усякіі, звісно, самі огидливі новинки про свойіх знайомих сусідок, але не може вивідати ся, хто така ота Люсі. „Товариство" в містоку, бажаючи придивити ся ближше незнайомій панночці, устроює прогульку до поблизького ліска над Лабою. Автор в довшій та вельми гарній дігресіі характеризує жите маломіських панночок.

Жовтокосі, синьоокі
Донечки патріціів
Йдуть щасливі. Ся прогулька —
Для них празник. Кождий дотеп,
Кождий найглупійший висказ
Йіх кавалерів приємних
Покрива йіх вдячний сміх.
В йіх пустім, міткім житю
День отсей — нова епоха;
Будуть згадувать про нього
Ось як: То було в два тижні
Після тоі то прогульки —
І так далі. Бідні ви,
Наші панночки-міщанки!

До штирнацятого року
В коротеньких спід'ичках,
З чесаним назад волосєм
Сидите в шкільних лавках
Свого міста. Потім шлють вас
По старому десь до Закуп
До якихсь сестер набожних...
Вже к Рівдву матуся ваша
Всім показує чистенько
Писане „благожеланіе“
Чистою німеччиною,
А сама з утіх аж плаче.
Там живе два роки доня,
Відтам вже вергає в довгій,
Старомодній сукні, волос
Розчесавши над чолом,
А дві коси з заду висять.
Очи все у землю клонить, —
Є й зназя в головці дрібка...
Зараз йіх щаслива мати
В світ веде Йдуть до старости,
До бурмістра, до всіх радних,
До всіх тузів містових
Донечка так тиха, скромна,
Мов фіялка. Мамця сьяє:
Висловляєть ся без хиби
Донечка в розмові з'панством;
Від мона́хинь привезла
Образків святих копицю
За пильність і обичайність;
Дома все йій помагає
Прать, варить і прасувати,
Таткови на іменини
Потаємно вишиває
Ріжнобарвніі пантофлі;
По полудні так о пятій
З молитовником іде
Там за міст до тоі церкви,
І клячить у божім храмі
Все аж геть по всій відправі
Перед образом чудовним.
За чверть року, за пів року
Все те змінить ся помалу:
Коси зникли над чолом
Волос з переду підтятий,
Сукні шиті після моди;
Образки святі роздасть
Своячкам якимсь молодшим;

В храм лише в неділю ходить,
Тай і то лиш для звичаю;
Винайде приятельок,
Що то з ними до двох неділь
Заприсягне вічну приязнь,
А за місяць йіх покине;
Має памятник, де мусить
Все вписать, що йій лучить ся.
Та ось чемний вчитель танців
Посвятив йійі в сю штуку,
І раз в рік вона до Праги
Йіде з мамою в запусти
На студентський баль Читає
Радо; щоб не призабути
Манастирськую науку,
Мама випише для неі
«Gartenlaube»; при лектурі
Часто плаче; Вернерову,
Таймбургову и жирає
Так як мамочка колись
Пожирала Марліттову.
Із поетів рідних любить
Тих що зна... Яблонський, Галек —
Йіх любовні вірші часто
Переписує в альбом
В золоченім переплеті.
Дві годині денно шиє
Слюбную свою виправу
Повна мрій і почутя;
А над вечір спацерує
Ринком враз з приятельками,
Вилива свої бажаня,
Своі мріі — та не всі;
Там на дні душі лежить
Все герой якийсь: барон,
Граф, вельможа, най хоч доктор
Плятонічно покохає
Сего, другого студента;
Від залицянок та штурмів
Маломіських Дон-Жуанів
Береже йійі — не мати,
Хоч як пильно ця пантрує —
Але вроджена еі
Хитрість. . Так літа минають.
В двацятім четвертім році
Наші панночки-міщанки
Вянуть. Знають се самі,
Сторонять від шуму, втіхи

В резіґнації отрутій;
Ходять знов на набоженства;
Мов гадюки ті не люблять
Тих подруг своїх молодших,
Що цвитуть іще красою;
Йіх язик, то пострах всьому
Місту.. А коли матуся
Прозорлива і сама йім
Мужа винайде — пристануть,
Доня скромна проміняє
Всіх героїв своїх мрій
На простенького якогось,
Буденного буржуа,
Ще й щаслива, що минула
Зла судьба старої панни.
І жиє... Замовкло серце,
Та нараз почне стогнати.
Хвилю ще його гамує,
А відтак у першу стрічну
Западню впада. Сумліне
Не гризе єі — всі інші
Поступають, бач, так само!
Впрочім є вона прилична,
Взірцева хозяйка дому,
Лад держить, про мужа дбає,
І діток хова так добре,
Як йійі ховала мати;
Звільна тиє, і все місто
Чтить йійі...
Ой, бідні ви,
Наші панночки-міщанки,
Давні любощі моєі
Молодечоі весни,
Моі спомини поблідлі!

На тій прогульці Люсі в ліску стрічає бідного сухотника, студента, що живе в місточку дожидаючи певноі смерти. Кожде єго слово дихає озлобленем на те „порядне" товариство, котре він знає наскрізь. Люсі з разу боіть ся слухати його, та пізнійше, здибавши його в міськім саду, вдає ся з ним у розмову і чує в серці щиру сімпатію до сего бідного, пропащого чоловіка.

Тимчасом зла доля настигає йійі в особі батька, що довідавши ся про місце єі пробуваня приходить сюди пішки, голосно розповідає всім, хто такий єго дочка і, розуміє ся, від разу піднимає против бідноі дівчини цілу ватагу маломіських моралістів і моралісток — тих самих, що в інтімних розмовах між собою уміють розповідати одні про других сотки найбруднійших історій. Особливо жінки і панни не находять слів обуреня. Клекіт єго йде по цілім місті. Юрій, що доси держав з партією пануючою, через се мусить перейти до опозіційноі

партіі, що в ту пору власне почала піднимати голову під назвою партіі молодочеськоі.

Д. Махар обширно і йідко малює боротьбу партій старочеськоі і молодочеськоі в 70-тих роках на тлі того гнилого буржуазного житя в малім місточку. Коли маємо вірити поетови, то складові елементи обох парій майже нічим не ріжнять ся між собою. Особисті амбіціі, криклива бляга — ось чого у молодочехів більше, ніж у старих; щирого дбаня про народні інтереси, правдивоі гуманности і чистоти у одних так само мало, як і у других. Що думка така не дуже далеко відбігла від правди се докажуть знамениті публіцістичні праці проф. Масарика, про котрі може нам ще прийде ся говорити. Широкий малюнок виборчоі боротьби, агітацій, зборів, промов на політичні теми заповнює другу половину поеми Юрій кандидує на посла та рівночасно сватає ся на однїй панночці з типу тих, які так йідко змалював поет в висше наведенім уступі Положенє Люсі стає ся чим раз прикрійше, особливо коли Юрієви провідники єго власноі, опозіційноі партіі ставлять яко умову - віддалити від себе оту дівчину, що компромітує єго дім. Правда, він з разу гордо відповідає, що ніхто не мае права вмішувати ся в его хатні справи, але цинічні натяки і догадки єго сопартійників, котрі ні за що не хочуть вірити, щоб він держав йійі дома як сестру, а не як щось інше, наводять його на думку справді поставити йійі в інше, понижуюче положенє. Він хоче виконати сю думку, та чинить се в хвили, коли Люсі вернула з похорону бідного студента-сухотника і була до глубини душі розворушена тим, що бачила. Вона відтручує його, та один погляд в лице Юрієве, опоганене гидкою жагою, показує йій, що в тім домі нема для неі більше місця. Вона як стій, не прощаючи ся ні с ким виходить, покидає дім і місто і вертає до Праги тою самою дорогою, куди недавно йіхала в таких рожевих надіях на нове, чисте житє. Ся піша подорож Люсі до Праги описана автором прекрасно. Доволікши ся під ніч до Праги Люсі спішить над Волтаву, щоби в єі хвилях закінчити житє, та не находить відваги кинутись у воду і вертає назад до того поганого дому, з котрого не так давно була вийшла

Отсе зміст Махаровоі поеми. Як бачимо, зміст простий, фабула не так то й нова, та про те треба признати, що льокальний кольорит схоплений прекрасно і оповіданє робить враженє повноі правдивости. Головна краса поеми — то пейзажі; в йіх описуваню Махар завсігди находить нові, свіжі і яркі фарби, малює наглядно, без пересади і без шаблоновости. Не менше гарні є й ті уступи, де Махар характеризує загальними рисами товариське і суспільне житє; ми подали в перекладі один такий уступ як наглядну пробу єго таланту. Можна сказати, що ті уступи надають єго поемі певне культурно-історичне значінє, бо в ній маємо змальований дуже бистрим обсерватором певний важний момент в розвою чеськоі суспільности, розпал партійноі боротьби між старочехами і молодочехами, боротьби, що швидко потому закінчила ся такою великою побідою молодочехів. Автор сам зі своіми ідеалами і симпатіями стоіть осторінь від обох партій, та хоч не відносить ся до них з холодним супокоєм історика, а радше з обуренєм ідеаліста, то

про те в єго малюнках стілько живої правди, стілько тонкого почутя такту і щирости, що певно ніхто не посміє бачити в них карикатури.

Як бачимо, Махар в повні оправдує вимоги новочасного натуралізму, що жадає від поета докладного і вірного обмальованя тла (milieu), т є. природи і людей, серед котрих жиють і обертають ся єго геройі. Та за те друга часть вимогів тої школи — глибокий і вірний аналіз псіхологіі поступків і конфліктів тих геройів, йих характерів, вдач і привичок виповнена д. Махаром досить — можна сказати навіть, дуже — слабо. Єго героіня Люсі — натура зовсім пассівна і вдаєть ся, страшно хитка; ми зрештою майже ані разу не маємо можности заглянути глубше в еі душу. Навіть еі рішене — покинути дім Юрія — приходить так якось нагло, вона піддає ся йому так моментально, без боротьби, без найменшоі проби остояти ся на місці (в чім Юрієва тітка була б йій вельми помічною), що ми могли б бачити в тій постанові каприз або утаєну охоту — вернути до давнього житя.

В Юрію хотів мабуть автор показати тип зблязованого чеського панича. Ми не сумніваємо ся, що такий тип є серед чеськоі молодіжі, та все таки мусимо сказати, що у Махара він вийшов доволі блідий, а подекуди навіть ненатуральний. Особливо не до лиця йому з тою ніби то йідкою, скептичною іронією, котру каже йому автор що хвиля проявляти, а котроі про те ми ніде не бачимо Махар очевидно пробубував удати з него щось подібне до Пушкінового Онеґіна, та, звісно, не вдав, бо Онеґінів серед сучасноі чеськоі суспільности нема. Так само батько Люсі, той піяк, бувший сучитель, що сам навмисно пхає свою дочку в пропасть, дуже живо нагадує Мармеладова в знаменитій повісти Достоєвського „Преступленіе и наказаніе“, тілько без того глубоко-траґічного підкладу, котрий так сильно потрясає душу читача у Достоєвського. Люсин батько у Махара, се по просту якась огидна почвара, що в души читача будить тілько обриджене. Так само тілько обриджене будять і ті репрезентантки жіночоі арістократіі малого місточка, котрих сплеткам та балаканям Махар посвятив чимало місця в свойій поемі. Ми не будемо сперечати ся з автором, чи так воно буває дійсно — чого в світі не буває! — та про те нам здаєть ся, що малюнок єго в тій точці односторонній, за мало артистичний, бо за мало бере людей як людей, в цілости, а за надто різко судить йіх з погляду партійного. Найсимпатичнійшою вийшла фігура старушки тітки Юрія, та й вона тілько легенько нашкіцована, хоча нашкіцована майстерно.

Ще одна увага. Автор силував ся надати свойій поемі „модерний“ вигляд, субєктівну закраску. В тій цїли він в частих діґрессіях обертаєть ся особисто до читача, балакає з ним про ріжні речи, висказує свої рефлексіі по поводу таких чи інших слів та поступків дієвих осіб. Не знаю, як се кому подобаєть ся, і н. пр. критик Махарових творів у віденськім „Zeit,“ др. Крейчі, бачить в тім якусь особливу тонкість і фінезію. Міні ті розмови з читачем видали ся по просту незносними, псували враженє цілости. По мойому — се манера і то манера не нова і не щаслива. Се манера романтична. Що можна було зробити великого і сильного в тім напрямі, се зробив Байрон у своім Дон Жуані. Та не забуваймо, що Байрон в діґрессіі свойого Дон Жуана вло-

жив усю свою душу, свою ґіґантську особистість і огнистий протест усего єго поколіня супротив гнету реакції. Ані Пушкін у Онеґіні, ані Словацкий у Беньовськім не здужали дорівняти тут Байронови, а Махар не може в тих діґрессіях дорівнати навіть тим двом майстрам словянськоі поезіі: ані єго філософічні, ані суспільні ані естетичні уваги, вложені в тих відскоках і промовах до читача, не мають того революційного розгону, тоі елементарноі сили виразу, щоб могли пірвати нас за собою і заставили нас забути про покинуте на хвилю пасмо оповіданя. Субєктівна закраска тілько там робить вражінє, де є виразом дійсно великоі, огнистоі і сильноі особистости, де та особистість прориває ся сама, мимо волі автора; де автор чинить се сам, сваволячи, там такі відскоки тілько псують цілість і лишають несмак.

Та про все те „Магдалена" заслугує на повну увагу не самоі тілько чеськоі, а й загалом словянськоі публіки як одна з нечисленних в теперішній чеській поезіі проб — малювати сучасне житє, як проба сміла з погляду на сюжет і на опозіційного духа, що ним наскрізь пронята. Щиро бажаємо авторови йти далі сею дорогою; вона і тілько вона, занехане всякоі манєри і псіхологічне поглублене типів можуть запевнити йому безсмертне місце в історіі чеськоі літератури.

Ів. Франко.

XXII. Ukraina irredenta.

Українське питанє переходить в новійших часах дивні фази розвитку. Від коли при кінці XVI віку унія з Польщею, з разу політична, а далі й обрядова силою натуральноі реакціі кинула між Українців сильний фермент і збудила перші проблиски національного почутя, першу свідомість національних інтересів відрубних від інтересів польських (почутє відрубности від Московщизни збудило ся і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед українськоі суспільности певне аналогічне, хоч не паралельне хвилюванє тоі свідомости і того почутя. Серед інтеліґенціі (головно духовноі і міщанськоі) після гарних розмахів кінця XVI і першоі половини XVII віку бачимо певний відплив сил і духа, певне ослабінє в другій половині XVII віку; боротьба з польськими геґемонійними замахами скінчила ся остаточно побідою українського елементу. та для боротьби з такимиж замахами московськими у Українців не стало вже сили ані політичноі далекоглядности. Історія українськоі інтеліґенціі в XVIII віці, то історія єі ассіміляціі з московською. Правда, почутє окремішности, навіть деякого льокального патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиціі тліли подекуди, та почутє безсильности і анахронічности тих традицій було загальне.

В ту пору і українське простолюде дійшло до тоі самоі мети, хоч троха іншою дорогою. Часи між люблинською унією а роком 1648 були добою найтяжшого ярма, найгіршого заневоленя українського народа. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі,

розвив ся тоді з повною силою, а характеристикою єго було власне продуковане шляхетського пишноцвіту на основі мужицького поневоленя. Було би хибно уявляти собі тодішню господарку як чисто патріархальну; господарка на таких колосальних маєтностях, як ті, що на Україні належали до Конецьпольських, Вишневецьких, Острожських і др. з самого свойого заложеня не могла бути ані чисто рільничою ані патріархальною. Нагромаджене сирих плодів у одних руках мусіло вироджувати початки промислу, тай сама продукція рільнича обчислена була не на домашню консумцію, а на вивіз. В загалі треба пригадати, що історія українського торгу вивозового трохи чи не старша від писаної історії українського політичного житя; про сей торг ми маємо звістки вже у арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега і Игоря з Візантією, в походах Святославових, в цілій історії Великого Новгорода і т. д. В першій половині XVII віку сей торг обнимав не тілько сирі продукти рільничі, такі як пшеницю, шкури, мід, дерево, віск, але і вироби промислові, такі як деготь, мід до пиття і спірт. Гріш золотий і срібний не був рідким гостем не тілько в панськім замку, але і в мужицькій хаті, — про се свідчить безліч золотих і срібних скарбів позакопуваних в українській землі, свідчать інвентарії, де визначувано повинности не тілько натурою (панщиною і продуктами), але й грішми. Нема сумніву, що значна часть сих домашніх промислів на Руси, яких решти доживають ще нині свого віку, як ось кошикарство, гончарство, колодійство, шаповальство, дегтярство, гонтярство, малярство і т. д. коли не почала ся, то власне розвила ся в ту пору до того ступня, в котрім нинішні знавці бачуть признаки доброго старого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Україна — правда, під шляхетською нагайкою — починала тоді входити на шлях загально-европейської цівілізації і як би не сусідство Татар і не Хмельниччина, то певно, що нині була би що найменше йшла поруч з економічним розвоєм найпоступовійших німецьких провінцій.

Обставини зложили ся інакше. В хвили, коли для Німеччини скінчила ся страшна 30-літня війна, розпочала ся Вкраїні 60-літня, далеко страшнійша руїна, почала ся тріумфами про Жовтих Водах, Корсуні та Пилавцях, а скінчила ся побоіщем при Полтаві. В тій страшній огняній пробі українська свідомість народня у перве проявила ся в масах народніх — і се був цілий історичний плюс тих війн. Та на лихо, економічні і культурні підстави, на котрих ся свідомість могла б була скрінути і розвити ся, були до тла зруйновані війнами, край зубожів, вилюднив ся, опустів, а закінчене війни не принесло масам народнім майже ніякої полекші, а тілько дало їм інших, і не можна сказати щоб ліпших панів. Історія XVIII віку для українських мас народніх, то постепенне ослаблюване свобідного козацького елементу, ширене кріпацтва а рівночасно обкроюване і притлумлюване автономії, початків просвіти народньої і всіх прав української окремішности. Московська „плеть“ була так само дошкульна, як польська нагайка, та тілько гнала українську націю не на шлях поступу і цівілізації, а в безодню темноти і застою. От тим то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народа падає, що обсяг єго інтересів

звужує ся до границі власної хати, власної громади, що розумінє державного устрою стає ся так само мітологічнє як релігія, як прімітівне розумінє природи.

Та от при кінці XVIII віку Польща падає, часть українського народа входить в склад одної з великих держав европейських, в склад держави по зверхньому вигляду німецької, та зложеної з ріжних народностей, переважно невімецьких. Політичне значінє сего факту де в чому перецінено нашими істориками — мабуть на те, щоб допекти Полякам. Австрія на разі, через пів століття, ні в чім не поліпшила політичного стану нашого народа, не дала йому ані одної такої свободи, якої б він не мав за часів Польщі хоч би в формі прівілейів (нпр. Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривких підвалин просвіти на національнім грунті — на се треба було чекати аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціальне значінє захопленя Гааличини Австрією. Се ще велике питанє, чи мужик вискав щонебудь від опіки австрійських цісарів, від їх нераз гуманних та майже завсігди паперових патентів. Одно можна сказати: панщинні тягарі, що давнійше регулювали ся звичаєм, нераз добровільними згодами між паном і громадою, нераз були хвилево побільшувані, то знов зменшували ся, тепер були списані і сістемізовані, так що мужик міг надіяти ся їх побільшеня, проти котрого цісарські патенти були слабою охороною, але їх зменшеня не міг надіяти ся ні в якім разі. Правда, мужик одержав девяту воду на кісілі правної охорони, та за те мусів давати рекрута і оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, здирливу і зарозумілу на свою нібито цівілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів по Галичині тодішніх німецьких учених і публіцістів, як Краттера, Гакета і др., щоб переконати ся, з якою погордою відносили ся вони до людности, єї способу житя і традицій. Тож не диво, що ті цівілізатори касуючи наші манастирі, возами продавали жидам на завиванє масла старі книги та рукописі, перетоплювали старі памятки золотництва, марнували все те, чого вартости не вміли оцінити.

І дармо було б думати, що Галичина вискала що небудь, чи то культурно через зближенє до таких країв, як Чехія та Ракуси, чи економічно через зближенє до великих центрів европейського торгу. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть іще по за той рік Австрія сістематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так, що в р. 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльности в Галичині, щоби мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій; на се давно вказують польські писателі, та наші історики, заняті переважно питанями національними, на сей бік справи не звертають уваги. В усякім разі важно те, що за 80 літ житя під „европейською“ Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цівілізації, не підняв ся до зрозуміня того, хто він і які єго інтереси, не вийшов по за глухе відчуванє своєї кривди, по за глуху ненависть до своїх гнобителів-панів, мандаторів (се були на половину цісарські урядники!) та економів. Русини застелювали своїми трупами всі побоєвища австрійські в наполеонських війнах — чи лишила ся хоч одна згадка в пісні народній про ті війни? І як би не

оповідане „Сави із Підгіря,“ звіршоване Могильницьким, то люде не обзнайомлені зі спеціальною історією австрійської армії і поодиноких еі полків, моглиб і не знати, чи воювали Русини в тих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по бюрократичному, в ту пору або зрікала ся своеі руськости і робила ся Німцями та Поляками, або хитала ся в поглядах на суть своеі національности не знаючи, куди похилити ся, се показав д. Коцовський в свойій книжці про Шашкевича, хоча его увагам треба би більше сістематичного порядку, тай сам матеріал тепер можна би значно поповнити новими даними.

Тілько з 1848 роком починае ся нова доба в житю галицькоі Руси; те, що було доси, то були в найліпшім разі проби відродженя, були мріі, бажаня, була по троха й агітація. Тілько знесене панщини і надане політичноі свободи дало можність дійсного житя для націі, котроі ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історіі свідомости народньоі сей рік становить епоху. Знесене панщини, війна з Кошутом, похід Москалів на Угорщину — се живі теми пісень і оповідань народніх і доси. І ся свідомість народня від 1848 року вже не перериває ся, а противно, дужшае, хоч, звісно, дуже помалу. Від тогож року починае ся й серед руськоі інтелігенціі ширше духове житє, і по десяти літах хитаня та непевности чільна часть руськоі інтелігенціі виясняе для себе питане про те, до якоі національности ми належимо; ще цілих 10 літ треба було до вияснення питаня, що властиво становить суть тоі народности і яку властиво ціль має русько-украінське відроджене; коли ще по 1848 році Зубрицький з погордою писав про „язик пастухов“, до котрого він не хоче знижувати своіх благородних уст, то молоді Украінці 70-тих років признали власне тих пастухов,“ т. е. мужиків, головною основою націі, проклямували голосно думку, що і язик, література і цівілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свобідне людське житє на рівні з другими людьми, і що інакше всі ті гарні речі будуть пустою забавкою, або мертвою мумією а не чимсь таким, що би варто було праці і заходів розумного чоловіка. Від тоді справа русько-украінського відродженя в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Приложене утілітарного прінціпу до всіх здобутків цівілізаціі змусило молоду інтелігенцію замісць давнійшого широко скачучого ділеттантства сконцентрувати увагу на те, чого поперед усего потрібно для народа, значить, і на просвіту народню, на пізнане економічного, соціального і духового стану народа, на освідомлюване того народа в его національних, політичних і горожанських правах.

Можна сміло сказати, що всі оті ідеі і напрями були би на галицькій Руси виросли й самі, без ніяких посторонніх впливів; та не менше певне й те, що при загальній слабосилости галицько-руського розвою на йіх зріст потрібно би було не 50, а зі 100 літ, як би не сильний прилив оживляючих ідей з Украіни що під Россією. Ми можемо розріжнити три фази, три ступні тих впливів, відповідні до розвою Украінства в Россіі. Перша фаза починае ся в 20-тих років і тягне ся до початку 50-тих. До Галичини доходять в тім часі писаня Ко-

тляревського, Квітки Максимовича і др., йіх мова подобаєть ся Галичанам, йіх твори переписують, переробляють; талановитійші Галичане пробують і собіж складати твори на подобу українських, та ніхто з них, з виємкою Шашкевича, та може ще Моха і Кобринського (автора книжечки: „Способъ борзо выучити читати“ 1842 р.) не здає собі докладно справи з того, для кого має служити та література, яка має бути остаточно єі мета Народ робив панщину і був темний, духовеньство руське в переважній масі було спольонізоване і жило в добрій приязни з мандаторами панських маетків та іншими офіціялістами (гл. Спомини о. Гладиловича з р. 1846, в Записках наук тов. ім. Шевченка), а хіба де в кого з Русинів будило ся почуте національної відрубности в першій лініі на тлі ненависти до Поляків (головно під впливом писань Зубрицького „Rys dziejów narodu ruskiego“ 1839 і Kronika miasta Lwowa). Та ані у Зубрицького ані у Головацького ані загалом ні у кого з Русинів до 1848 р. ми не находимо нічого, що би можна назвати виразною суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тілько там, де люде свідомі своєі духовоі і матеріальноі сили, свідомі того, що можуть щось зробити, що йіх голос має у других якусь вагу. Такоі свідомости у жадного галицького Русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсмілійша політична маніфестація, на яку здобув ся гал. Русин перед скасованем панщини, памфлет Головацького „Zustände der Russinen“, по за рекримінації та побожні бажаня не підносить ся до сформулованя якоі небудь програми діяльности Русинів хоч би в найблизшій будущині. З кождоі єрічки сего інтересного твору віє на нас сумовите почутє, що автор єго пише сам, думає сам, злить ся сам і з всім тим навіть мусить крити ся, а в такім разі щож і думати про яку небудь програму? І для кого? І с ким?

І 1848 рік не богато поправив діло. Правда, народня маса віддихнула свобіднійше, народня свідомість підняла ся висше, та витворений попередніми літами розділ між мужиком і інтелігенцією руською не зменшив ся. Характер усего руху, що не виріс на нашім грунті органічно, а звіяв ся над Галичиною мов західній вихор, мав те до себе, що на галицькій Руси на якийсь час витворив ілюзію якоісь єрократичноі суспільности, ілюзію націі-попівства з приціпкою — мужицтвом Ся ілюзія має в історіі свою назву — святоюрства. Була се каррикатура польськоі шляхетчини, польський шляхетський дух прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовеньство, котрому в 1848 році вдало ся в Галичині відіграти певну, в єго очах дуже тонко-політичну, а в очах історіі далеко непочесну ролю. Ся єрократична ілюзія помимо всеі своєі дивовижности пережила у нас звиш 20 літ і навіть доси не загибла до решти. Не диво, що і в 1848 р. і в найблизших по нім роках ані з України ані ні відки інде не могли до нас дійти ніякі такі впливи, що були не до вподоби тій — бачилось всевладній єрократіі, тій володарці над тілом і душею народа. Не диво, що до нас не дійшли ідеі Кирило-Мефодіівського брацтва, що імя Шевченка тілько раз принагідно згадане було на зйізді руських „учених“ 1848, а поезіі єго аж до 1859 р. не були в Галичині нікому звісні. В 50-тих роках із творів другого геніяльного Українця Гоголя тілько один „Тарас Бульба“ приняв ся в

Галичині, був перекладений, тай то не здобув собі ширшоі популярности, лежав десятками літ на складі в книгарні Ставропігійській. В 50-тих роках Галичане цофнули ся в зад навіть по за літературну школу Котляревського, а то навіть по за Захарію Копистенського та Івана Вишенського (порівнай нпр. теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича в погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілости з Палінодією, з Треносом Смотрицького або з Апокрізісом Бронського!)

На Украіні тимчасом розвій ішов троха відмінною дорогою. Від часу Петровоі реформи Россія війшла в більше безпосередні і живі зносини з найпоступовійшими краями Европи Німеччиною, Голандією і Францією, ніж йіх коли небудь мала Украіна. Коли в XVIII віці на Украіні помалу йішло і збільшувало ся закріпощуване і отемнюване широких мас народніх, то укр. інтелігенція, русіфікуючись, все таки набирала рівночасно й европейськоі освіти і европейських поступових ідей. Часи Катерини II - часи галломанії, та разом з тим часи вольтерянства і мартінізму, т. є вільнодумства не тілько релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні Французи зустріли ся з Россіянами на побоєвищах, а далі 1812 р. зложили йім памятну візиту в йіх власній хаті, то найшли народ зовсім неподібний до свого, але генералів і полководців - майже таких самих Французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер „англійським горожанином“ Багратіона, Ростопчина і др.). Було б дуже не мудро думати, що Россіяне брали від Французів тілько стройі, манери, мову; брали й дещо більше, обік смішного й гидкого брали чимало й здорового та світлого. В часі Наполеонівських війн, а може й ще перед ними прийшло до Россіі вільномулярство з его чудернацькими обрядами, та живим почутем міжнародньоі спільности людей звязаних одною гуманною ідеєю. Та обік вільномулярських лож і в звязку з ними швидко повстає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Россіі, повстає „Общество Соединенныхъ Славянъ“ а далі велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравєва Апостола. Ті товариства і змови захапували широкі круги інтелігенції і находили особливо податний ґрунт на Вкраіні, найпаче лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацькоі автономії. Цікавим документом того, як амальґамували ся ті ідеі одні з другими і витворили особливий погляд на украінську минувшину, є „Історія Руссов“, написана Украінцем Полетикою. Упадок конспірації 1825 р. і Миколайівська реакція не могли вбити того нового, европейського духа, прищепленого на російський грунт. Він проблискував у творах Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Бєлінського, в наукових працях Боткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а в 40 вих роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих писателів та поетів таких як Тургенев, Гончаров, Григорович, Достоєвський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Щедрин і др. В діяльности тих великих писателів, особливо „людей сорокових років“ треба мати на увазі не саму тілько літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра кермувала ними при виборі тем і напряму праці, котра піддала Тургеневу ідею „Запи

сок охотинка", ярко відбила ся в Герценових Листах із за границі, а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а на половину й Тургенева на житє за границею Россії. Правда, політичні ідеали у сих людей не ставили ся і не формулували ся досить ясно, та за те ідеали особистої волі і гуманности були для них святі і дорогі над усе

Цікаве явище. Коли давнійше, від часів Катерини, в кождім гурті писателів і діячів російських між найпоступовійшими бачимо родовитих Українців (згадаймо Капніста автора „Ябеди", Каразина основателя Харківського университету, повістярів Погорільського і Наріжного, поета Гнідича, а нарешті Гоголя), то між плеядою росс. писателів 40-вих років виднійших Українців нема. Натомісць ціла плеяда українських писателів і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по українськи чи по російськи) формує ся довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і Великоруса Срезневського). І серед сеї групи будить ся думка політична і находить вираз в програмі Кирило-Мефодіївського брацтва Цікаво, що в порівнаню до думок российських ліберадів і радікалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків були не менше радікальні і виразні, та обік сего ми знаходимо тут далеко виразнійшу думку політичну про волю національности і про федеральний звязок усеї Словянщини, думку подібну до тої, яку в р 1848 піднімав на словяньскім зїзді в Праві Бакунін. та від якої і сам він і інші радікали російські в пізнійших роках геть відбігли. Правда, сей перший проблиск широкої самосвідомости мусіли Українці відплатити дуже тяжко і урядові репресалії не тілько заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але, що сумнійше, у самих братчиків, навіть таких як Костомаров, викликали певну внутрішню реакцію, так що думки ті в значній мірі полишили ся в сфері теорії і не зробили ся живою народньою програмою українського народа або хоч би тілько невеличкої меншости української інтелігенції. От тим то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люде мусіли оглядати ся за програмою національною

Та про те думки Кир. М. Бр. мали вплив на Галичину і то вплив великий, хоч о більше як 10 літ спізнений. Вони дійшли до нас в тій формі, яку йім дав у своїх творах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказували ся думки відмінні, менче повні і менче ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізнійші писаня братчиків: історичні монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, Основа, твори Марка Вовчка. Та основні думки КМБ. в тих писанях хоч були, без сумніву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки КМБ. в них зовсім не виказували ся, а й соціальні думки, особливо по фактичнім знесеню кріпацтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починали ся і кінчили ся словами Шевченковими: „Обнімітеж, брати мої, найменшого брата". Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомости зовсім пуста фраза.

Ідеї КМБ., процілжені крізь твори Шевченка, Основу та пізнійші беллетристичні, історичні та етнографічні писаня братчиків

от се зміст тоі другоі фази впливу украінськоі інтелігенціі на галицьку, що характеризує у нас 60-ті роки і дала початок сторонництву народовців у Галичині. Двигачем украінського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великоі спосібности, великоі праці і заслуги, та не тверда власне в тім, чого найбільше треба було для Галичан, в поглядах на суть національности і на суть цівілізаціі. Особисті вподоби дуже часто затемнювали у него програмові справи, абстрактні думки заставляли його забувати про живих людей і йіх живі потреби. Доктрінер з виглядом реального політика, ділетант-поет з виглядом практичного діяча, ділетант учений з величезним самолюбєм був Куліш менш усего спосібний до проваджения таких прімітівних, у всякім розвою запізнених людей, якими були інтелігентні Галичане. От тим то й не диво, що в зносинах з Галичанами він не здобув нічого крім довгого ряду розчаровань, а те, що за той час успів передати Галичинам із свого ідейного арсеналу, остаточно ті самі Галичане обернули против него самого. Та про те ся фаза принесла й деякі і то не маловажні користи для Галичини, посунула розвій галицько руськоі інтелігенціі значно наперед Уже одно те, що вона безповоротно рішила побіду народньоі мови над старим галицьким макаронізмом, що значні ряди світськоі інтелігенціі привернула до украінсько-руськоі національности і тим зробила значний матеріальний підрив у арістократичній святоюрскій ілюзіі. Та по за тими основними фактами не хибло й інших: молода інтелігенція, власне йдучи за покликом Шевченка, почала сяк чи так вияснювати собі програму діяльности, вияснювати своі відносини до святоюрства, до Поляків, до власного народа і его потреб. Було в тих пробах чимало неясности, хитаня та „безпрограмовости“, як колись називав йійі Е. Левіцький, та було дещо й такого, що не хитало ся і не похитне ся так швидко, що лягло в основу й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить се признати, хоча 60-ті роки нашого розвою ждуть ще і довго ждатимуть на свойого історика.

„Основа“ і ті украінофільські видання, що групували ся довкола неі, в Россіі по своім ідеям були запізнені о півтора десятка літ, йім треба б було появити ся в 40-вих роках. Тоді, коли вони появили ся, россійська, а з нею разом і чільна украінська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеі і з погляду на літературну школу. Не диво, що „Основа“ могла бути національним „откровеніем“ для Галичини, але не була ним для Украіни, не збудила в ній такого ентузіазму, як би треба було надіяти ся і швидко впала. Те, що наступило по еі упадку, належить до найсумнійших карт в історіі нашого національного розвою. Чільна часть укр інтелігенціі, особливо молодіж, разом з молодіжю россійською, рвала ся наперед до ширшоі політичноі діяльности, переходила рівні фази соціалізму, бунтарства, ходження між народ, пропаганди політичноі революціі, а за той час старші поколіня Украінців, навіть бувші братчики КМБ, ідейно йшли в зад та в зад, поки не дійшли до ідей безполітичноі культури та абстрактного украінофільства

Роки 70-ті і 80-ті в історіі украінськоі свідомости були і на завсігди лишать ся часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Для

тих 20-ти літ він є характеристикою, хоча, звісно, вплив єго праці і думок трівати ме далеко довше і війде в великій части як основа *всякого будущого програму роботи на українськім грунті.* Натура виємково суцільна, многостороння та енергічна, він пройшовши в молодих літах усю ту ідейну школу, яку проходила россійська молодіж від Бєлінського до „Колокола“ вчасно почав шукати для себе практичноі діяльности такоі, котра б лучила в собі ті поступові ідеі з національним українським грунтом При россійських порядках таке шукане мусіло довести до трагічного кінця. Всею душею поступовий Европеєць, чоловік, котрого нпр. бомбардоване Парижа зворушувало до гірких сліз, Драгоманов був заразом щирим Українцем, що відчував вельми живо свій кровний звязок з Украіною, знав єі всю від краю до краю, любив єі не як абстракцію, не як термін географічний, не як ефектний поклик в роді Кулішівського „від Кубана до Есмані“, а любив у єі конкретних житєвих проявах, любив єі народ починаючи від своіх Полтавців а кінчачи „поранення братом“, бідним, занедбаним угорським Русином. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Европа перший раз новий тип — свідомого Европейця і не менше свідомого Українця. Можна сказати, що головна часть писань Драгоманова, а особливо єго знамениті критично-публіцістичні статті такі як „Историческая Польша і великорусская демократія“, „*Вільна спілка*“, „*Чудацькі думки*“, „*Листи на наддніпрянську Україну*“ були не чим, як мотівованєм, виясниванєм сеі сінтези — свідомого, поступового европейства і разом з тим свідомого українства. Здобутком тих єго праць був рух українськоі молодіжи в 70-тих і 80-тих роках а остаточно повстанє русько українськоі радикальноі партіі.

Для того, хто колись буде займати ся оцінкою діяльности Драгоманова, інтересно буде прослідити повільну та консеквентну еволюцію єго поглядів на українську національну самостійність. Як писатель політичний і критик Драгоманов виступив з окликом: література великоруська для Великорусів, українська для Українців, а россійська спільна інтелігентним верствам обох націй. В основі сеі думки богато правди, та толкуючи єі як категоричній імператів доходить ся до абсурдів. От тим то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував єі з одного боку на боротьбу против усякоі національноі ексклюзівности, против ширеня національноі ненависти і шовінізму, а з другого боку признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральноі еволюціі укр. націі і мусить повстати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер у Галичині), та поки що основою літературноі діяльности свідомих Українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр. мас народніх.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також що до питаня про політичну самостійність Украіни. В 70-тих, ба і в 90-тих роках він горячо протестував против тих, хто закидав россійським Українцям політичний сепаратізм, протестував против „Моск. Вѣдомостей“ Каткова так само як і против укр. сепаратізму з австрофільською закраскою ширеного львівською „Правдою“ О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Россіі, вбачаючи в ній сильну запору

против панґерманізмови, та з другого боку бажав такого внутрішнього перестрою Россії котрий би відповідав єго европейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад і кантонів. Виходячи з прінціпу утілітарности він в проєкті всероссійської політичної програми „Вільна спілка“ не клав надто великої ваги на національність, а більшу вагу на культурні і економічні потреби громад і теріторій. В „Чудацьких думках“ і „Листах на Наддніпр. Україну“ він і тут поробив значні концесії розбудженому напорови національного почутя: коли почутє те стане силою, то воно здобуде собі стілько політичного грунту, скілько зможе, політична самостійність стане тоді питанем часу; форма, в якій буде осягнена та самостійність, буде тілько питанєм політичного опортунізму.

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, котрі на словах від него відхрещують ся, вважають його репрезентантом застарілих доктрін а себе далеко поступовійшими і консеквентнійшими від него. До таких належать „русько-українські соціальдемократи та „консеквентні“ Марксісти. Їх змагане — погодити космополітичні доктріни соціальної демократії з українським націоналізмом, марксівський „матеріалістичний світогляд“ з даними української історії — се вельми займаючий образ ферментації, яку викликали у нас думки пропаговані Драгомановим. Бож не забуваймо, що й соціалістами ті люде поробили ся в значній части під впливом Драгоманова, і українського націоналізму нассали ся обік Шевченка головно з єго писань.

В остатніх роках вийшли дві брошури, котрих автори занимають ся українським національним питанєм з погляду доктрін соціальної демократії. Одна брошура написана по россійськи, видана в Липську і присвячена автором „другому зїздови русько української радикальної партії“, має титул „О безвыходности украинскаго соціализма“, друга ж написана членом тої самої русько-української радікальної партії Юліяном Бачинським, має титул „Ukraina irredenta (по поводу еміґрації). Суспільно політичний счіц“. Автор „Безвыходности“ опираючи ся на даних економічного розвою і соціальдемократичнім толкованю тих даних доказує з незвичайним жаром, що українська нація не істнує, не може і не повинна істнувати, що всі заходи українофілів і націоналістів, щоби єї витворити — пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка. Ю. Бачинський опираючи ся на тих самих даних і на тій самій філософії доказує, що Україна не тілько істнує, але мусить швидше чи пізнійше стати ся самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнщити всі ріжнородні елементи на своїй теріторії а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора „Безвыходности“ український народ нічого так горячо не бажає, як зілляти ся з Москалями в одну народність і через те присвоїти собі від разу всі здобутки московської просвіти; після Ю. Бачинського, по виборению політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдности з Россією, бо єї економічні інтереси будуть на тій єдности найбільше терпіти; за то Польща, що нині явно і тайно рве ся геть від Россії, тоді в імя економічних інтересів буде головною підпорою росс. єдности і росс. централізму.

Як бачимо, вийшовши з одноі і тоі самоі точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшли ся в діаметрально противні напрями і дійшли до зовсім противних виводів: що у одного біле, те у другого чорне і на оборот.

Я не буду тут докопувати ся причини сеі суперечности; може ще прийде коли нагода до докладнійшоі розмови на ту тему. Тут тілько замічу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках осягнених при однаковім методі праці і спільній вихідній точці повинна би у обох авторів зміцнити почуте скромности, збільшити скептичний погляд на ті доктріни і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А поки що скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечним талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не до одного й додумав ся, хоча думане єго більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щасливий, бо бачить перед собою „прості факти“ (стр. 123) і може з них сміло висновувати прості внески; історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кождий факт — се здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий внесок з минувших фактів на будущі факти є заключуване з мало звісного на менше звісне.

Коли вірити авторови, то метою єго праці було (гл. стор 120 до 123) „подати властиву причину еміграціі і відслонити будучність, яка жде українську націю“. Для сеі ціли він мусів „насампеперед розслідити фактичний стан теперішноі Украіни і віднайти дорогу, по котрій піде еі дальший розвій“. В одній половині автор виповнив своє завдане — припускаю, що дуже добре. Се є власне та половина, що відслонює будущину Украіни і дороги, якими піде еі розвій. Припускаю, що ся часть авторовоі праці виповнена дуже добре; мені особисто вона дуже подобаєсь, бо на лихо собі я не можу тут ані крихіточки нічого сконтролювати. Будущину Украіни, Польщі, Россіі, Австріі і т. д. автор знає дуже добре, та за то минувшину і теперішній стан тих крайів знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли у автора є претенсія, що він виповнив і першу часть свого завданя, т. є пізнане фактичного стану Украіни, а навіть пізнане того явища, про яке він узяв ся говорити, т. є. галицько-руськоі еміграціі, то він дуже помиляє ся Над еміграцією він навіть не застановлюєть ся близше, се для него „простий факт“, котрий значить не більше і не менше, як те, що наш „мужик упав, спролетарізував ся і не маючи у себе дома захисту тікає далеко в чужі світи“. Як жеж далеко сим словам до фактичноі правди! Правда, якась часть мужиків-пролетаріів в 1893 році бігла до Россіі, та се був тілько один момент в історіі нашоі еміграціі і то момент без тривких наслідків. А загалом можна сказати, що мужик-пролетарій як де інде, так і у нас майже не емігрує, а емігрує середній або і заможнійший троха господар, не такий, що вже не має захисту дома, а такий що ще його має, але рівночасно має дітей і бажає запевнити йім ліпшу долю. Автор дивить ся — знов абстрактно-логічним способом на галицьку еміграцію як на щось таке, що є тілько в Галичині і чому нема аналогій в других краях, де емігрує зарівно мужик як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент Автор без ніякоі майже оговорки оперує соціальдемократичними термінами „буржуазія“,

„пролетаріат", так немов би ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім „Капіталі". За проводом Енґельса та Кауцкого автор викладає „матеріалістичний світогляд", в котрім находять ся готові формули для вияснення найсложнійших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тілько єї виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, по просту бери тай мудрість ложкою черпай. А що найціннійше, так се те, що при помочи сего світогляду вся будущина відкрита перед тобою мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тілько не треба занадто запускати ся з ним у історичні та статистичні діскусії, а то нема-нема, тай почуєш від него такі твердженя, як те, що „хронічний голод розбив у Россії мужицтво" (стор. 64), або що Конгресова Польща, Московщина і Україна „плекають як раз одні і ті самі галузи продукції, а до того продукція їіх не стоїть на однаковім степени розвою, найсильнійше розвинений промисл польський.. найслабше український" (стор. 73). Не бійте ся, автор ані словом не заікнув ся, які се ті „одні і ті самі галузи промислу" плекає Конгресівка, Московщина і Україна; для него досить сконстатувати „простий факт", хоча би сей простий факт був і простою нісенітницею. Аджеж цукроварство, так могучо розвите на Україні, що може рівняти ся з чільними цукроварними краями в західній Европі, не стоїть так високо ані в Конгресівці ані в центральній Россії власне для того, що український грунт і клімат йому спріяє, а в тамтих краях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добуваня камяного вугля, рибних промислів, годівлі тонкорунних овець і суконництва; се остатне поки що переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи сей термін географічно) переможе в конкуренційній боротьбі, бо має до сего більші шанси в своїм кліматі, в богацтві і доброті камяного вугля і безмірних степах пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо „промисл" так само як і все інше в економічному житю не є „простим фактом", а вимагає детального досліду, поки можна щось сказати про „дороги, якими піде єго розвій".

Я не думаю входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важна як факт нашого політичного житя, як прояв національного почутя і національної свідомости, хоч прояв сей і прибраний на разі в доктрінерську тоґу. Будь що будь, є се перша на галицько-рускім грунті проба сінтези певних поглядів і наукового обставленя того, що автор відчув яко потребу свого розуму і своєї душі. Може прогрішу ся против матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само як і потреби житя матеріального родять великі історичні події. А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійности України, то справа ся війде на порядок дневний політичного житя Европи і не зійде з него, поки не осущить ся. Звісно, термін „політична самостійність" не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратізм від

Россіі, як конечність сотвореня окремоі украінськоі держави. Політична *самостійність можлива і в звязку з Россією, при федеральнім* єі устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного житя, от хоч би те, чого не хотів добачити Ю. Бачинський, що промисли ріжних террїторій Россіі доповнюють себе взаімно, а коли між ними де в яких галузях іде боротьба, то головно між промислами Конгресівки і Московщини, а далеко менше між сими двома і Украіною. Власне задля того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше проявом національноі свідомости украінськоі, ніж науковим викладом порушених в ній питань, я й попробував у придовгім вступі до єі обговореня подати від себе коротенький і певно недостаточний нарис еволюціі нашоі національноі свідомости, особливо в Галичині. В історіі тоі еволюціі брошура Ю. Бачинського певно займе видне місце. До автора єі нехай міні буде вільно обернути ся з бажанєм, щоб він не покидав праці в тім напрямі. Я не сумніваю ся, що сам він швидко виросте з соціальдемократичного, простолінійного доктрінерства, що вдасть ся в старанніймі студіі над конкретними фактами. При безсумнівнім таланті, який видно в тій першій єго пробі, при бистроті обсерваціі і звичці окидати оком широкі горізонти думок і житя (се безсумнівна користь соціалістичноі школи) ми можемо від него надіяти ся що раз цінніиших і дозрільших праць. **Ів. Франко.**

Поправки й додатки

до споминів про Н. К. Сиґиду.

В статі про Н. К. Сиґиду, що надрукована висше, зайшли деякі *помилки з вини корректора, та є й деякі неточности, в котрих винні* мабуть неповні інформаціі автора. Зібравши звістки про се діло від людей близько з ним знайомих, ми додаємо от що. На стр. 458 через наш недогляд назва Лизавети Ковальськоі перемінена на Ковалевську, а се дає привід уважати єі за одну людину з тою Ковалевською, про яку згадуєть ся на стр. 459 і 460. Тимчасом се дві окремі особи. Лизавета Ковальська (Украінка з Харківщини) була першою причиною цілоі трагічноі історіі, та посаджена з розказу Корфа в запечатану тюрму в Верхнеудинску, не брала і не могла брати ніякого уділу в дальшім ході справи. Марія-ж Ковалевська (також Украінка з Ківа) вмерла від отрути разом з Сиґидою.

Не ясним у автора споминів лишив ся деталь про ту кримінальну тюрму, в яку перевели з разу Сиґиду, а далі трьох єі товаришок. Треба додати, що політичних вязнів у Россіі держать окремо від звичайних криміналістів. На Карі (се така річка, вдовж котроі побудовані тюрми), політичні каторожниці ту пору сиділи в будинку тзв гауптвахти; в нутрі будинку вони мали повну волю робити, що хотіли, мали бібліотеку, одержували газети і листи, писали і висилали листи (звісно, через руки начальства), а тілько не вільно йім було виходити по за огорожу дому. Тюрма політичних каторжників мужчин находила ся оподалік від гауптвахти, так само як і тюрма, де сиділи звичайні каторжники; дістати ся з політичноі тюрми до звичайноі було великою

карою. Отож коли після удару нанесеного Масюкову переведено там Сиґиду, три єі товаришки також постарали ся о те, щоби й їх переведено в ту тюрму, щоб могли бути свідками того, що буде робити ся з Сиґидою.

Не зовсім докладно розказана у автора й історія тих голодівок, котрими політичні каторжники думали присилувати Масюкова — подати ся в відставку. Голодівок таких було аж три; остатня, найдовша з усіх, тягла ся цілих 20 день; арештанти були так обезсилені, що майже всі лежали. От тоді то Сиґида надумала вдарити Масюкова в лице і таким способом змусити його — зректись свого місця.

Та ще один дуже важний момент полишений автором споминів без достаточного вияснення, а се заховане цілого товариства в часі сеі трагічної пригоди. Те, що автор розказав про смерть трьох каторжниць і двох мужчин, не дає докладного понятя про те, як справді було діло. Отже швидко після геройського вчинку Сиґиди Корф розлючений на політичних велів їм заявити, що коли від тепер хто з них провинуватить ся таким вчинком, за який звичайних каторжників карають різками, то й їх будуть сікти. Політичні тут же, коли їм прочитано сю загрозу, заявили комендантови, що коли начальство одного з них висіче, всі вони заподіють собі смерть. Начальство довго вагувало ся, що робити. Політичні заздалегідь добули собі отрути, мали йій і мужчини і жінки, мали значить і ті три, що пішли за Сиґидою в тюрму звичайних каторжників. Коли Сиґиду покарано різками, вони зараз же, сповнюючи давнійшу заяву товариства, зажили отрути, А скоро про смерть тих чотирьох дійшла віломість до політичної мужеської тюрми, в с і м у ж ч и н и так само, сповняючи свою давнійшу заяву, зажили отрути. Та начальство бачучи, що ті три разом з Сиґидою померли від отрути і чуючи, що всі політичні разом занедужали і харчать, догадало ся, що і вони потроіли ся і кинуло ся їх ратувати. Їм силоміць позадавали а н т і д о т і крім двох, згаданих у споминах, вони вернули до здоровля. Заховане цілого товариства в сій справі було, як бачимо, далеко більш геройське, ніж се видно зі споминів автора. Додамо врешті, що начальство опісля провадило довге і остре слідство об тім, відки політичні роздобули отрути.

Трагічні події на Карі широкою луною загули в західній Европі Звісний Американець Кеннан скликував з сего поводу в Сполучених Державах і в Англії величезні мітінги, на котрих висказувано обурене на такі варварські поступки российського уряду, що мусять уважати ся ганьбою XIX. віку.

Іван Франко.

Оповістка.

Отся книжка „Життя і Слова“ запізнила ся — не зовсім з нашоі вини. Другий рік нашого виданя кінчив ся з значним як на наші плечі дефіцітом і ми задумали з шестою книжкою другого року закінчити зовсім наше виданє, а радше залишити єго дальше видаванє. Сю свою постанову ми заявили ширшому кружкови наших товаришів і передплатників. Звістка про упадок „Життя і Слова“ викликала не тілько щирий жаль у наших товаришів, а втіху у противників (вони є й там, де б йіх ніхто ні не надіяв ся), але також розмови про те, як би допомогти виданю і поставити його знов на ноги. Сі розмови протягли ся троха довго, як то у нас звичайно, і в головній свойій суті не довели ні до чого З виємком одного товариша, що не довго радячись, поспішив зложити на наші руки свій даток, котрий ми повернули на часткове покритє дефіціту другого року виданя, ми не могли похвалити ся діяльною помічю наших товаришів і прихильників і кілька разів збирали ся випустити в світ остатню книжку нашого виданя з заявою, — що вона остатня. Та про те нас здержували все і все повторювані уваги з ріжних боків, що виданя такого, як „Житє і Слово“, хоч у троха зміненій формі, доконче треба, що праці порозпочинані доси у нас конче треба покінчити, що супроти чим раз сильнійших та сістематичних заходів купки „удержавлених“ Русинів та стоячоі по за йіх плечима шляхетсько-польськоі кліки конче потрібний є орган, котрий би і серед інтелігенціі ширив та піддержував незалежні, критичні погляди, бодрість духа, віру в наші сили народні і погорду для всіх тих, що дорогою сервілізму, жебранини а в найліпшім разі безхарактерного опортунізму буцім то ратують, а на ділі компромітують нашу народню справу. Всі відчувають потребу виданя незалежного, політично-наукового, о ширшім закрою і поважнім тоні, котре би не вдаючи ся в щоденну агітацію політичну пояснювало явища нашого політичного і суспільного

житя з ширшого становища, видания, котре би злучувало европейські поступові ідеі з потребами русько-украінськоі нациі, хлопськоі нациі, видання стоячого на грунті програми русько-украінськоі радикальноі партіі.

Таким виданєм по упадку „Народа“ був якийсь час „Радикал“ видаваний д. Будзиновським. Ми вважаємо потрібним пригадати читаючій громаді головні політичні прінціпи, на яких мала стояти ся газета і які виложені були в передовій статі єго 1-го числа.

„Перша, загальна ціль наша є усвідомити і зорганізувати в боєву політичну армію руський народ, котрий в головній части становить кляса мужицька, а в меншій — не спольонізована ще жмінка міщанства і пролетаріят інтелігенциі. Головна сила нашого народу — сама непросвічена і індіферентна маса, кляса мужицька. Тому то головною нашою метою буде робота над усвідомленєм тоі маси. Щоби се осягнути, мусимо наперед усвідомити сю клясу про сі матеріальні і просвітні інтереси, уложити йіх в політичну програму і показати мужикови, що все те дасть ся осягнути дорогою законодавчою.

„В той тільки спосіб розбудить ся в народі інтерес і змагане познайомити ся з цілим законодавчим апаратом, зі способом єго функціонованя. Коли мужик набере переконаня, що єго судьба, єго будучність, що осягнене єго постулятів залежить від сойму і ради державноі, розбудить ся в нім бажане осягнути як найбільший вплив на ті тіла. Окрім цілого ряду дрібнійших реформ економічних, котрі дали-б перевести ся і в нинішнім соймі, як би ми були там заступлені в поважнійшім числі, будемо добивати ся також реформи, котра з коренєм змінила би економічне положенє мужика. Тою реформою буде націоналізація землі і рільноі продукціі. Сю переміну суспільного ладу будемо старати ся перевести частковими реформами, котрі-б льоґічно довели до остаточноі нашоі ціли. Таку реформу мож буде однак перевести лиш тоді, коли ціла законодавча машина буде в руках робучих мас. Тільки тоді, коли мужик перейме ся такою програмою, стане ся він фанатичним прихильником загального голосованя, бо лиш воно може запевнити йому більшість в законодавчих тілах.

„З такоі роботи буде нам ще одна користь: коли маси вироблять ся політично, виробить ся у них також зрозуміне для ідеальних дібр людськости, зродить ся потреба користати з тих дібр. В той спосіб „тягнучи маси на шнурку матеріальних інтересів до висших, ідеальних цілей“, будемо могли осягнути те, чого т. зв. „народовці“ не можуть осягнути, і при вузкости своєі програми ніколи не осягнуть. В нашій парляментарній роботі попруть нас безперечно і другі народи австрійські, котрі також невдоволені з політичних порядків Австріі і в котрих політичний радікалізм ширить ся ще скорше, як у нас, то-ж не маємо причини журити ся тим, що нас за мало в порівнаню до цілоі Австріі.

„В нашій публіцістичній роботі будемо все о тім памятати, що границі нашоі національноі теріторіі не кінчать ся границями

Галичини. Галицькі Русини, се лиш дрібна часть великого русько-українського народа, котрий в головній своїй масі живе в Россії. Та часть нашого народа знаходить ся ще в гірших національно-політичних условинах, як галицькі Русини. Українці в Россії не мають навіть елементів національноі і політичноі волі, живуть в повнім безправю. Галицькій Руси прийде ся помогти Україні вибороти собі волю. Таку ролю призначило вже нам наше політичне положене. Бо хоч би ми в цілій нашій акціі не звертали навіть уваги на Україну, то всеж таки той факт, що ми тут скріпимо ся, не лишить ся без впливу на хід справ в нашій ширшій рідчі. Коли Галицька Русь стане силою політичною, коли справді удасть ся втягнути все мужицтво в радікальну партію з представителями в соймі і парляменті, з такою програмою, котра зацікавить одних, заімпонує другим в Европі, тоді Украіна бачучи, як мала еі частина, завдяки кращим політичним умовам, змогла добити ся до повного національного житя, набере духа і віри в свою справу і з більшою енергією, бо з надією побіди, стане добивати ся своіх прав. Ми однак не лиш посередно, то є боротьбою за нашу власну, галицьку справу будемо кріпити духа Украіни. Ми приймемо й діяльну участь в роботі Украінців, бо коли поступ справи у нас допоможе де в чім Украіні, то і vice versa, розвій справи на Украіні прискорює нашу побіду.

„Тому-ж „Радикал" буде також органом Украіни, а власне тих Украінців, котрі у себе дома прямують до тоі ціли, до котроі змагаємо ми. А що найважнійшою справою для Украіни є тепер — здобути політичну волю — розуміючи еі безусловно яко волю національну, краєву (областну), децентралізацийну, а ніяк не вбачаючи еі в централізмі і обрусительстві, котрі все будуть нищити Украіну — будемо в першім ряді давати місце таким статям, в яких розбирають ся оті питаня з висше вказаного погляду. А що боротьба за політичну волю дуже сложна, в Россіі до того ще дуже тяжка, то повинні допомагати собі в тій справі всі елементи, всі партіі, що першою метою поставили собі узискане політичноі свободи.

„Для того „Радикал", не обмежаючись одною Украіною, буде на своіх листках давати місце всім партіям Россіі, що мають з Украінцями одні інтереси і погляди, хоч би вони по другим точкам програми ріжнили ся від них. Завсігди будемо протестувати против усіх змагань тих партій, котрі неґуючи нашу самостійність національну, домагають ся такоі сістеми державноі, котра несучи за собою обрусіне довела-б Украіну до остаточноі денаціоналізаціі. Нашим жаданем в приложеню до цілоі Россіі є політична воля, демократична і національна, під охороною федеративного устрою всеі північно-східньоі Европи — через що централістичні, обрусительні партіі яко такі, і мусять в нас усе мати противників, хоч би вони були як найрадікальнійші і як найреволюційнійші".

В повні вгоджуючи ся на сю програму ми й зважили ся, по упадку „Радикала" обняти, що так скажемо, єго спадщину, т. є. вреформувати „Житє і Слово" в такий спосіб, що-б воно не тратячи свого

дотеперішнього **наукового** характеру, розширило своїі рамки також на справи **політичні** і провадило їіх в дусі виложеноі тут програми. Вже з самого змісту сеі програми кождий тямущий може побачити, що хоча до обнятих нею ідей признає ся поки що у нас невелика числом партія радікальна, то про те ся програма — не вузко партійна, а широко національна і наскрізь гуманна являеть ся одиноким поки що у нас смілим, повним і консеквентним сполученєм новочасних ідей людськости і справедливости з нашою ідеєю національною, з положенєм, потребами і ступнем освіти нашого народа. От тим то часопись наша, хоча стоіть твердо на основі програми русько-украінськоі радікальноі партіі, солідарізує ся з нею не тілько в прінціпах, але також у всіх подробицях єі практичного приложеня, про те не буде офіціальним органом партіі, а яко приватна власність одного чоловіка хоче супроти радікальноі партіі так само як і супроти всіх других заховати собі свободу критики, бажає бути трибуною доступною для всіх прихильників поступу і розвою нашого народа, без огляду на їіх партійні відтінки, для поважноі обміни думок. Пошановане особи противника, річева критика, ясність провідних думок і толеранція в річах меншоі ваги — отсе ті засади, якими хочемо кермувати ся при веденю редакціі. До сего завважимо ще ось що. Бажаючи сполучити наше видане як найтіснійше з духовими і ідейними інтересами поступовоі части нашоі молодіжи ми запросили чільних єі представників до участи в веденю редакціі і до співробітництва. До тогож ми просимо всіх тих людей в провінціі і з россійськоі Украіни, котрі почувають потребу вольного, незалежного слова, смілоі критики, поважноі діскусіі над усіми важнійшими питанями нашоі сучасности. Кождий щирий голос, кожда річева критика без огляду на партійне становище автора буде для нас пожадана, бо своім виданем ми хочемо служити цілому народови, а не одній партіі.

Бажаючи надто своім виданем доповнити ті наші виданя, які виходять в Галичині, а також, на скілько можна, журнали россійські, ми думаємо се зробити, обертаючи особливу увагу на критику літературну і знайомлячи читачів з новими напрямами і важнійшими появами літератури інших народів, а в науці подаючи праці чи то орігінальні чи перекладні про такі теми, яких у Россіі не позволяє торкати ся цензура.

Редакція „Житя і Слова“.